AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

NAXÇIVAN: İLK YAŞAYIŞ VƏ ŞƏHƏRSALMA YERİ KİMİ

(20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları)

Naxçıvan-2012

Baş məsləhətçi: **Vasif Talıbov**
Naxçıvan Muxtar Respublikası
Ali Məclisinin Sədri

Redaksiya heyəti: ***İsmayıl Hacıyev, İsa Həbibbəyli,***
Yaqub Mahmudov, Caterine Marro,
Lauren Ristvet, Maisə Rəhimova,
Oktay Bəlli, Vitali Otroşenko, Vəli Əliyev,
Qüdrət İsmayılzadə, Hacıfəxrəddin Səfərli

Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan, "Əcəmi" NPB, 2012, 398 səh.

4700000000
053-2012

© "Əcəmi" 2012.

M Ü N D Ə R İ C A T

"Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi" mövzusunda beynəlxalq simpoziumun keçirilməsi haqqında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin Sərəncamı.....6
"Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi" mövzusunda beynəlxalq simpoziumda Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun çıxışı.....7
Yaqub Mahmudov. Naxçıvan: ən qədim yaşayış məskəni.....9
Vəli Əliyev. Naxçıvanın ilkin şəhər mədəniyyəti.....13
İsa Həbibbəyli. Naxçıvanda ilkin şəhərsalma tarixinə kompleks yanaşma 19
Catherine Marro. Dünyanın ən qədim duz mədəni: Duzdağda arxeoloji tədqiqatlar.....31
Lauren Ristvet, Hilary Gopnik. Oğlanqalada Azərbaycan-Amerika qazıntıları (2010-2011-ci illər).....39
Oktay Bəlli. Şərqi Anadolu, Qafqaz və Şimal-qərbi İran bölgələrindəki Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin çıxış mərkəzi: Naxçıvan.....66
Vitali Otroşenko. Yaşayış məskənlərinin qədim tarixinin müəyyənləşdirilməsində qayaüstü təsvirlərdəki motivlərin rolu və əhəmiyyəti.....85

NAXÇIVAN DİYARI BƏŞƏR SİVİLİZASİYASININ İLK BEŞİKLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Qüdrət İsmayılzadə. Naxçıvanin qədim mədəni irsi dünya sivilizasiyalari tarixində 95
Əsədulla Cəfərov. Naxçıvanın qədim insan düşərgələri.....105
Azad Zeynalov. Naxçıvan ərazisi paleolit dövründə.....108
Hacı Qadir Qədirzadə. Dörd çay nəzəriyyəsi və Naxçıvanda sivilizasiya məsələsi.....116
Nazim Bababəyli, Myung Ga Yaung, Fateh İmat. Naxçıvanda qədim məskunlaşmanın paleocoğrafi şəraitinə dair.....129
Tariyel Talıbov. Naxçıvan təbiətinin biomüxtəlifliyi qədim insanın yaşayışını şərtləndirən amil kimi 134
Əlövsət Quliyev. Naxçıvanda insan məskunlaşmasında kəhriz sistemlərinin rolu.....139
Qadir Əliyev. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki siklop tikililər.....148
Rəsul Bağırov. Naxçıvançay hövzəsi eneolit dövründə.....154

Toğrul Xəlilov.Gəmiqaya ətrafı ilkin yaşayış məskənlərindən biri kimi....158
Nizami Alıyev. Naxçıvan qədim yaşayış yerindən tapılmış maddi-mədəniyyət abidələri üzərindəki təsvirlər haqqında.....167

NAXÇIVAN: İLKİN ŞƏHƏR MƏDƏNİYYƏTİNİN YARANDIĞI YER

Bəhlul İbrahimli. Naxçıvanın qədim şəhərləri: Sumbatan-Dizə.....173
Abbas Seyidov. Naxçıvan şəhərinin beş min yaşı arxeoloji və yazılı qaynaqlarda.....181
İsmayıl Hacıyev. Naxçıvanda ilk yaşayış yerləri və ilkin şəhər mədəniyyəti.....187
Hacı Fəxrəddin Səfərli, Nadir Hüseynbəyli. Naxçıvanda şəhər mədəniyyətinin yaranması tarixindən.....196
Yaşar Rəhimov. Rus mənbələri Naxçıvan şəhərinin yaranması tarixi haqqında.....208
İlhami Əliyev. Səfəvi dövrü mənbələri Naxçıvan şəhərinin yaranma tarixi haqqında.....215
Gülnarə Qənbərova. Azərbaycan memarlıq tarixində Naxçıvanın şəhərsalma mədəniyyəti.....220
Zakir Rzayev. Qədim Şahtaxtı şəhəri.....230
İştvan Erdeli. İlkin macar şəhərləri.....239

NAXÇIVANIN ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİ

Maisə Rəhimova. Azərbaycan arxeoloji tədqiqatlarında Naxçıvan abidələrinin yeri.....247
Səfər Aşurov. Maxta qədim yaşayış yeri və Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin tarixləndirilməsində yeni mərhələ.....250
Bəhram Ajorloo. Naxçıvanın o tayında: Kür-Araz dulusçuluq mədəniyyəti və böyük Xorasan yolu.....262
Vəli Baxşəliyev. Oğlanqala - Dəmir dövrü şəhəri 271
Remi Berthon, Zsófia Eszter Kovács, Wim Van Neer, Thomas Cucchi. Eneolit (mis) dövrü və erkən dövrdə Ovçular təpəsindən əldə olunmuş nümunələr.....277
Vaqif Məmmədov. Sədərək – qədim yaşayış yeri.....283

NAXÇIVAN MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ƏLAQƏLƏRİ

Yaşar Kalafat. Beş mininci ilində türkoloq gözü ilə Naxçıvan.....286
Firudin Rzayev. Nuh adı ilə yaranmış qədim türk tayfası "naxər"lər.....300

Yusif Səfərov. Naxçıvanda etnik-mədəni proseslərin təşəkkülü (e.ə. VI-I minilliklər).....308
Ələkbər Qasımov. Naxçıvanda şəhərsalma mədəniyyətinin ümummilli mədəniyyətin tərəqqisinə təsiri.....317
Turqut Öcal. Ağrıdağı – Gəmiqaya mifoloji əlaqələri.....325
İbrahim Kazımbəyli. Naxçıvan və İrəvanın qədim əhalisi.....344
Qalibə Hacıyeva. Naxçıvan toponimiyasında qədim türk etnonimlərinin izləri.....348
Dağlar Məmmədov. Naxçıvanda qədim yaşayış məskənləri.....357
Mehmet İşıklı. Erkən tunç dövründə Şərqi Anadolu Cənubi Qafqaz mədəni çərçivəsində Ərzurum və Naxçıvan bölgələrinin yeri və əhəmiyyəti.....363
Zaur Həsənov. Assuriya hökmdarı II Sarqonun yazışmalarındakı "Nagiu" toponiminin yaranması və mənası.....371
Məhsəti İsmayıl. Naxçıvandakı inanc yerlərində əski mifoloji düşüncə sistemi 381

“NAXÇIVAN: İLK YAŞAYIŞ VƏ ŞƏHƏRSALMA YERİ KİMİ” MÖVZUSUNDA BEYNƏLXALQ SİMPOZİUMUN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI ALİ MƏCLİSİ SƏDRİNİN

S Ə R Ə N C A M I

Azərbaycanın bəşər sivilizasiyasının ilk beşiklərindən olan Naxçıvan diyarı ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən və insanların ilkin məskunlaşdığı ərazilərdən biridir. Əlverişli iqlim şəraiti, gözəl təbiəti, əkin üçün yararlı torpaqları, həmçinin əhəmiyyətli coğrafi mövqedə yerləşməsi insanların Naxçıvan ərazisində məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Bu ərazidəki Qazma, Kilit, Daşqala, Ərməmməd mağaralarında yaşayan ibtidai insanlar Neolit dövründən başlayaraq I Kültəpə (VII-I minilliklər), Sədərək (VII-III minilliklər), Ovçulartəpəsi (V-III minilliklər), Xələc (V-III minilliklər), Duzdağ (V-III minilliklər), Şahtaxtı(III-I minilliklər), Nəhəcir (III-I minilliklər) kimi yaşayış yerləri salmışlar. Eramızdan əvvəl IV-I minilliklərə aid olan Gəmiqaya abidəsi, həmçinin III-I miniklərə aid Əshabi-Kəhf dini və tarixi memarlıq kompleksi bu ərazinin ilkin məskunlaşma, eləcə də zəngin mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi əhəmiyyətini daha da artırır. Təsadüfi deyil ki, ilkin şəhər mədəniyyəti də məhz bu ərazidə meydana gəlmiş, bölgənin ən iri yaşayış məskəni olan Naxçıvan 5 min il bundan əvvəl şəhər kimi formalaşmağa başlamışdır. Naxçıvan Duzdağında (eramızdan əvvəl V-III minilliklər) şəhər mədəniyyətinin vacib elementləri olan emal mədəniyyəti və alətləri yaranmış, sənətkarlıq və ticarət inkişaf etmişdir.

İlkin yaşayış və şəhər mədəniyyətinin inkişaf etdiyi yer kimi Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi, tədqiq və təbliğ olunması məqsədi ilə **qərara alıram:**

1. 2011-ci ilin iyul ayında Naxçıvan şəhərində “Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi” mövzusunda beynəlxalq simpozium keçirilsin.

2. İlk yaşayış yeri və ilkin şəhər mədəniyyətinin yarandığı ərazi kimi Naxçıvan tarixinin sistemli şəkildə öyrənilməsi, eləcə də beynəlxalq simpoziuma hazırlıq məqsədi ilə Tədbirlər Planı təsdiq edilsin.

3. Bu Sərəncam imzalandığı gündən qüvvəyə minir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası
Ali Məclisinin Sədri **Vasif TALIBOV**

Naxçıvan şəhəri, 07 iyun 2011-ci il.

“NAXÇIVAN: İLK YAŞAYIŞ VƏ ŞƏHƏRSALMA YERİ KIMI” MÖVZUSUNDA BEYNƏLXALQ SİMPOZİUMDA

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI ALİ MƏCLİSİNİN SƏDRİ VASİF TALIBOVUN

Ç I X I Ş I

Beynəlxalq simpoziumun hörmətli iştirakçıları!

Bu gün Azərbaycanın qədim torpağı olan Naxçıvanda çox mühüm elmi və tarixi əhəmiyyət kəsb edən beynəlxalq forum – “Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi” mövzusunda beynəlxalq simpozium öz işinə başlayır. Beynəlxalq simpozium Azərbaycan xalqının taleyində mühüm rol oynayan tarixi bir günün ərəfəsində keçirilir. 1990-cı ilin 22 iyulunda ümummilli lider Heydər Əliyevin Moskvadan Naxçıvana – vətənə qayıtması, burada siyasi fəaliyyətə başlaması nəticəsində Naxçıvanın işğal təhlükəsi aradan qaldırıldı. Bu qayıdış bir tərəfdən Naxçıvanı Azərbaycan ərazisi kimi qoruyub saxladısa, digər tərəfdən milli-mənəvi dəyərlərə, xalqımızın unudulmaqda olan ənənələrinə qayıdışa, tarixi yaddaşın bərpasına şərait yaratdı.

Müdrik dövlət xadimi Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinin doğrudürüst öyrənilməsi və tədqiq olunması, keçmiş Sovetlər Birliyinin digər respublikaları kimi Azərbaycan tarixinin də qara ləkələrdən, ideoloji qəliblərdən təmizlənməsini tələb edir, ölkənin keçmişini öyrənmədən gələcəyinin qurulmasının mümkünsüz olduğunu bildirirdi.

Düz 15 il bundan əvvəl 1996-cı ilin uyul ayının 10-da Naxçıvan tarixinin öyrənilməsinə həsr olunmuş “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” beynəlxalq simpoziumun iştirakçılarına təbrik məktubunda ulu öndərimiz qeyd edirdi ki, **“Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi həyatında özünəməxsus rol oynamış və oynamaqda olan Naxçıvanın qədim və çox zəngin tarixi vardır... Öz əlverişli coğrafi mövqeyi, təkrarolunmaz mədəniyyəti və incəsənət abidələri ilə seçilən bu diyar dünyanın bir çox tarixçi, səyyah və alimlərinin diqqətini cəlb etmiş, onların əsərlərində dərin iz qoymuş və özünəməxsus yer tutmuşdur. Həmin qaynaqların araşdırılması, onlarda Naxçıvan haqqında qeyd olunmuş məlumatların toplanıb tədqiq və nəşr olunması Azərbaycan tarixinin obyektiv elmi şəkildə işlənib hazırlanması üçün misilsiz əhəmiyyət kəsb edir”.**

İndi qeyd etmək mümkündür ki, “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” beynəlxalq simpoziumundan ötən 15 il ərzində xeyli iş görülmüş, ümummilli liderimizin tövsiyyələrinə uyğun olaraq Naxçıvan barədə qədim qaynaqlar, tarixi mənbələr tədqiq olunmuş, 8 beynəlxalq elmi forum keçirilmiş, 1185 tarixi abidə öyrənilərək pasportlaşdırılmış, 50-ə yaxın tarixi abi-

dədə bərpa və yenidənqurma işləri aparılmış, xarici ölkələrin aparıcı elmi müəssisə və mütəxəssislərinin də iştirakı ilə Naxçıvan tarixinə, arxeologiyasına və folkloruna dair tədqiqatlar aparılmış, ekspedisiyalar təşkil olunmuş, 700-dən artıq kitab, monoqrafiya, dərslik və elmi məqalə hazırlanaraq nəşr edilmişdir.

"Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi" mövzusunda beynəlxalq simpoziumun öz işinə başlaması münasibətilə sizin hamınızı təbrik edir, iştirakçı və qonaqları salamlayıram!

Adından da göründüyü kimi beynəlxalq simpozium öz qarşısında Naxçıvan tarixinin ən qədim dövrünə dair elmi baxış və nəticələrin sistemləşdirilməsi, vahid elmi fikrin formalaşması kimi konkret məqsəd qoymuşdur.

Müəyyən dövrlərdə bu sahədə aparılmış elmi tədqiqatlar onu göstərir ki, Naxçıvan bəşər sivilizasiyasının mühüm ocaqlarından biri olmuşdur. Naxçıvanın relyefi, coğrafi mövqeyi, təbii sərvətlərinin bolluğu ən qədim dövrlərdən bu ərazidə insanların məskunlaşmasına şərait yaratmışdır.

Bəzi tədqiqatçılar Naxçıvanı dünyada ikinci sivilizasiyanın başlandığı yer kimi də göstərirlər. Bu elmi istiqamət ilkin yaşayış və şəhərsalma yeri kimi Naxçıvan ərazisində aparılan tədqiqatlara müəyyən dinamika gətirə bilmişdir. Əldə olunan nəticələr sübut edir ki, Naxçıvanla Yaxın Şərqin qədim şəhərləri sıx iqtisadi, mədəni əlaqələr olmuş, əkinçiliyin, maldarlığın, sənətkarlığın inkişafı sosial-iqtisadi və mədəni yüksəlişə təkan vermiş, nəticədə 5 min il bundan əvvəl Naxçıvan şəhəri yaranmışdır.

Naxçıvan şəhərinin yaranmasına bilavasitə təsir göstərən Naxçıvan Duzdağı mədəniyyətinin öyrənilməsini və Duzdağı ətrafındakı ilkin yaşayış məskənlərinin tədqiqata cəlb olunmasını ilkin şəhərsalma mədəniyyətinin öyrənilməsində yeni elmi istiqamət kimi qəbul etmək, Naxçıvan şəhər mədəniyyətini onun indiki tarixi-coğrafi hüdudlarından kənarda yox, Naxçıvan şəhərinin özündə axtarmaq, bu ərazidə tədqiqatları intensivləşdirmək lazımdır.

Naxçıvanda öz işinə başlayan "Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi" mövzusunda beynəlxalq simpoziumu təkcə regional yox, eyni zamanda qlobal bir məsələni müzakirə etmək əzmindədir. Bununla biz Azərbaycan tarixini daha da zənginləşdirər və dünya tarixinə öz töhfəmizi verə bilərik.

Beynəlxalq simpoziumda Azərbaycanın və xarici ölkələrin nüfuzlu elmi müəssisələrini təmsil edən alimlərin, qədim tarix üzrə mütəxəssislərin iştirakı əsas verir deyək ki, elmi forum uğurla keçəcək, qarşısına qoyduğu məqsədə çatacaqdır.

Hörmətli simpozium iştirakçıları!

Bu yolda sizin hamınıza uğurlar, simpozimda elmi müzakirələrin nəticəli olmasını arzulayıram.

Sağ olun!

Yaqub MAHMUDOV
AMEA-nın müxbir üzvü,
AMEA Tarix İnstitutu

NAXÇIVAN: ƏN QƏDİM YAŞAYIŞ MƏSKƏNİ

Hər il keçirilən ənənəvi beynəlxalq Naxçıvan konfransları təkcə Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda deyil, çox geniş beynəlxalq miqyasda, hətta mən deyərdim dünyada tarix elminin inkişafına mühüm təkan verir. Müxtəlif tarix problemlərinə həsr olunmuş beynəlxalq Naxçıvan konfransları dünya tarix elmini yeni faktlarla zənginləşdirir. Elə buna görə də konfransın təşəbbüsçüsü olan Akademiyanın Naxçıvan Bölməsinə, onun kollektivinə bir daha ən dərin, ən səmimi minnətdarlığımı yetirirəm!

Ölkəmizdə tarix elminin inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərilməsi, bu elmə gündəlik dövlət himayəsi, tarixi abidələrimizin qorunması və bərpası, müvafiq tədqiqat və arxeoloji qazıntı işlərinin genişləndirilməsi bizə Ulu Öndər Heydər Əliyevin əmanətidir, vəsiyyətidir! Bu gün Azərbaycanda tarix elminin inkişafını qloballaşan dünyamızın böyük dövlət xadimi İlham Əliyev gündəlik nəzarət altında saxlayır. Ölkə başçımızın çağırışları, tapşırıqları və tövsiyələri ilə yazılan çox qiymətli əsərlər tarix elminin sürətli inkişafını təmin edir, onu daha da zənginləşdirir və səmərəliliyini artırır.

Yeri gəlmişkən, Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutuna rəhbərlik mənə etibar edildiyi üçün, bütün əvvəlki konfranslarda olduğu kimi, bu mötəbər elmi simpoziumda da bir alim-ziyalı etirafını da səsləndirməyi özümə borc bilirəm. Dostlar, hər il müntəzəm olaraq, ara vermədən bu cür geniş miqyaslı beynəlxalq konfransları Naxçıvan kimi blokada şəraitində yaşayan diyarda keçirmək asan məsələ deyil! Əminəm ki, bu gün Naxçıvanımıza cənab Vasif Talıbov kimi vətənini, millətini, doğma torpağını könüldən-candan sevən, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin ideyalarına sadiq, ölkəmizin başçısı İlham Əliyevin daxili və xarici siyasətini var gücü ilə dəstəkləyən bir dövlət adamımız başçılıq etməsəydi bu cür möhtəşəm tədbirlər keçirmək mümkün olmazdı. Məhz cənab Vasif Talıbovun dövlətimizə, dövlətçiliyimizə, Prezidentimizə sədaqətinin nəticəsidir ki, bir neçə il bundan əvvəl Naxçıvanımız barədə, qəzet məqalələri də daxil olmaqla, irili-xırdalı, cəmi 30-a yaxın əsər mövcud olduğu halda, bu gün konfransın açılışı ərəfəsində nümayiş etdirilən sərgidə 1000-dən çox sanballı elmi araşdırma olduğunu müşahidə etdik. Nə qədər xoşdur ki, indi Naxçıvanımızın mükəmməl Ensiklopediyası, Tarix Atlası, çoxsaylı və dəyərli tədqiqat əsərləri, habelə bir

çox digər fundamental nəşrləri var! Naxçıvan ərazisindəki bütün tarixi abidələr pasportlaşdırılıb. Nuh Peyğəmbərin məzarı, Əshabi-Kəhf də daxil olmaqla bütün tarixi abidələr bərpa olunub, abadlaşdırılıb. Naxçıvan ərazisində arxeoloji tədqiqatlar genişləndirilib. Ulu Öndərimizin inkişaf strategiyasının, Prezident İlham Əliyevin müdrik islahatlar Proqramının cənab Vasif Talıbov tərəfindən ardıcıllıqla, dönmədən həyata keçirilməsi nəticəsində bu gün Naxçıvan Şərqi Anadolu, keçmiş İrəvan xanlığının ərazisi (indiki Ermənistan Respublikası) və qonşu İran İslam Respublikasının şimal əraziləri (Cənubi Azərbaycan) da daxil olmaqla bütün regionun əsas iqtisadi və siyasi mərkəzinə çevrilmişdir. Naxçıvan özünün Yeni İntibah dövrünü yaşayır. Erməni təcavüzkarlarının blokadası şəraitində yaşayan Naxçıvan üçün bu tarixdə görünməmiş möcüzədir. Bu möcüzənin əsl müəllifi bu torpaqların ən qədim sahibləri, aborigen əhalisi olan istedadlı Azərbaycan xalqıdır, bizim xalqımızdır, Naxçıvan camaatıdır əziz dostlar!

Bir az əvvəl mən çıxışımda bildirdim ki, beynəlxalq Naxçıvan simpoziumları təkcə Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan tarixini öyrənmək üçün deyil, bütövlükdə dünya tarixini zənginləşdirmək üçün də olduqca maraqlı, yeni faktlar verir. Fikrimcə, bütün əvvəlki Naxçıvan simpoziumlarında da səsləndirdiyim kimi, **Azərbaycanın Naxçıvan diyarı dünyanın ən qədim insan məskənidir, Yer Kürəsində həyatın başlandığı yerdir. Tarixi həqiqət** və **tarixi reallıq** olan bu nəticə bir sıra elmi-nəzəri əsaslara və konkret tarixi faktlara söykənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəla bütövlükdə tarixi Azərbaycan ərazisi Aralıq dənizi – Xəzər dənizi – İran körfəzi üçbucağını əhatə edən regiona daxil olmaqla dünyanın ən qədim yaşayış məskənidir. Tarixi Azərbaycan ərazisi Yer Kürəsində qədim insan düşərgələrinin ən çox və ən sıx olduğu regiondur. Urmiya hövzəsi, Naxçıvan diyarı, Qarabağ, Qazax-Borçalı elləri, Dərbənd diyarı, Qobustan, Lənkəran-Lerik-Yardımlı-Ərdəbil regionu ən qədim insan düşərgələri ilə zəngindir. Azıx mağarası (**Azıxantrop**), Şuşa mağarası (**Ağzıyastı mağara**), Aveydağ mağaraları, Qobustan düşərgəsi, Buzeyir mağaraları, Cənubi Azərbaycan ərazisindəki qədim yaşayış yerləri və bir çox digər arxeoloji abidələr Azərbaycanın dünyanın ən qədim insan məskənləri ilə çox zəngin olduğunu sübut edir.

Azərbaycanın Naxçıvan diyarı bu yerlərin dünyanın qədim insan məskəni olduğunu sübut edən arxeoloji abidələrlə xüsusilə zəngindir. Bu diyarın tarixi abidələrinin 2006-2007-ci illərdə həyata keçirilən son siyahıya alınması zamanı Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində ümumiyyətlə 1193 tarixi abidə olduğu müəyyən edilmişdir. Əlbəttə, axtarışlar, arxeoloji qazıntılar genişləndikcə bu sayın daha da artacağı şübhə

doğurmur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Naxçıvan ərazisinə görə Yer Kürəsində ən çox tarixi abidələr olan diyardır. Burada Qazma və Kilit mağaraları, Duzdağ, Ovçular təpəsi, Oğlanqala, Kültəpə və onlarla dünya əhəmiyyətli digər arxeoloji abidələr vardır. Son illərdə Naxçıvanda xarici ölkələrin arxeoloqlarının da iştirakı ilə aparılan arxeoloji qazıntılar dünya tarix elmini xeyli zənginləşdirmişdir. Bir sözlə, çoxsaylı nadir tarixi abidələr, o cümlədən konkret arxeoloji qazıntı materialları Naxçıvan diyarının dünyanın ən qədim yaşayış məskəni olduğunu sübut edir.

Naxçıvanın dünyanın ən qədim yaşayış məskəni olduğunu Dünya tufanı və Nuh peyğəmbərlə bağlı konkret faktik materiallar və maddi-arxeoloji tapıntılar, habelə xalq yaddaşında qorunub saxlanılmış mifoloji materiallar da sübut edir. Yer Kürəsində Naxçıvan qədər Nuh peyğəmbər və Dünya tufanı ilə bilavasitə bağlı ikinci bir yer yoxdur. Bununla bağlı Azərbaycanın Naxçıvan diyarı dünya tarixinə görün nə qədər faktik material verir! Nuhun məzarı Naxçıvandadır! Nuhla bağlı təbii-tarixi abidələr olan Haça dağ və Gəmiqaya Naxçıvandadır! Bilavasitə Nuh peyğəmbərlə bağlı **Nəbi yurdu** (*Peyğəmbər yurdu*) adlanan qədim qəbristan da Naxçıvanda – Gəmiqayadadır! Bizim xalqımız Naxçıvanın ən qədim adını da «**Nuhçıxan»** formasında indiyədək qoruyub saxlamışdır. Xalqımız ölkəmizin hər yerində, o cümlədən Naxçıvanımızda qədim-antik əşyaları, hətta hər hansı köhnəlmiş bir əşyanı da «**Nuh Nəbidən qalma**», yəni «**Nuh Peyğəmbərdən qalma»** kimi qiymətləndirir. Bu gün Naxçıvanda Nuh Peyğəmbərlə bağlı Nəbi qalası, Nuh dağı, Nuh dərəsi, Nehrəm, Nəhəcir kimi xeyli toponim qorunub saxlanılır.

Naxçıvan diyarı Azərbaycanın və dünyanın ən qədim oturaq mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Naxçıvan ərazisində tapılan çoxsaylı arxeoloji tapıntılar bu diyarda əkinçilik və sənətkarlığın minillərlə tarixə malik olduğunu sübut edir. Dərin lağımlar atılaraq, şaxtalar qazılaraq duz çıxarılmasının ən qədim tarixini ümumdünya salnaməsinə məhz Naxçıvan sənətkarları yazmışlar. Azərbaycanın qədim xalçaçılıq sənətkarlığı tarixində məşhur **duz torbalarının** toxunması da Naxçıvan xalçaçılıq məktəbinə məxsusdur.

Azərbaycan dünyanın ən qədim şəhər mədəniyyəti mərkəzlərindəndir. Ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə ölkəmizə səyahət etmiş məşhur səyyahlar öz gündəliklərində bu diyarı «**şəhərlər və qalalar ölkəsi**» kimi səciyyələndirmişlər. Dünyanın ən qədim şəhərləri ən qədim oturaq mədəniyyət mərkəzi Azərbaycanda yaranmışdır. Naxçıvan və Dərbənd dünyanın 5000 ildən çox yaşı olan ən qədim şəhərləridir. Ərazisi o qədər də böyük olmayan Naxçıvan diyarında arxeoloji qazıntılar nəticəsində sübut olunan saysız-hesabsız sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzlərinin

olması eyni zamanda onu da sübut edir ki, bu cür qədim və intensiv mədəni mühit ancaq parlaq şəhər həyatının mövcud olduğu yerdə formalaşa bilərdi. Bunun özü də Naxçıvanın dünyanın ən qədim şəhərlərindən biri olduğunu sübut edir.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycanın Naxçıvan diyarı tarixin ən qədim çağlarından yaşadığımız günlərədək həyatın fasiləsiz olaraq, aramsız olaraq davam etdiyi məkandır. Bu tarix elminin çox nadir faktıdır, əziz dostlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya elmi də Naxçıvanın Yer kürəsinin ən qədim şəhərlərindən olduğunu təsdiq edir. Lakin Naxçıvanın bizim eradan qabaq 1539-cu ildən mövcud olduğunu təsdiq edən məlumatlar köhnəlmiş məlumatlardır. Həm də, əsasən yazılı mənbələrə söykənən məlumatlardır. Lakin konkret arxeoloji tədqiqatlar, xüsusilə Naxçıvan arxeoloqlarının xarici ölkələrdən olan həmkarları ilə birlikdə apardığı arxeoloji qazıntılar, xüsusilə Duzdağ tapıntıları, habelə Nuh peyğəmbərlə bağlı toponimlər, mifoloji materiallar, xalq yaddaşı Azərbaycanı Naxçıvan diyarının dünyanın ən qədim insan məskəni, ən qədim əkinçilik, sənətkarlıq və şəhər mədəniyyəti mərkəzi olduğunu sübut edir.

Hörmətli konfrans iştirakçıları, çıxışımın sonunda mən bu böyük elmi əhəmiyyəti olan beynəlxalq simpoziuma dəvət olunduğum üçün Akademiyamızın Naxçıvan Bölməsinə bir daha dərin minnətdarlığımı bildirirəm!

Mən qarşınızda bir daha böyük məmnunluq hissi ilə qeyd etməyi özümə borc bildirirəm ki, bizim Naxçıvanımıza bu gün elmə, ziyalılığa yüksək qiymət verən bir Vətən oğlu başçılıq edir. Dəfələrlə görüşlərim və uzunsürən söhbətlərim zamanı mən Vasif Talıbovun nə qədər dərin və geniş dünyagörüşlü ziyalı olduğunun şahidi olmuşam. Naxçıvanımız bu gün ona görə sürətlə inkişaf edir ki, bu diyarda elmə, tarixi keçmişə, ulularımızın bizə əmanət qoyub getdiyi tarixi abidələrimizə ona görə yüksək qayğı və diqqət var ki, bütün bunları qiymətləndirməyi bacaran Vasif Talıbov kimi yetgin dövlət adamımız var. Atalarımız haqlı söyləyib: «Zərin qədrini zərgər bilər!». Odur ki, bu möhtəşəm elmi məclisin keçirilməsi üçün, gəlin, hamılıqla Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədrinə dərin minnətdarlığımızı bildirək!

Vəli ƏLİYEV
AMEA-nın müxbir üzvü,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

NAXÇIVANIN İLKİN ŞƏHƏR MƏDƏNİYYƏTİ

Şərqin ən qədim mədəniyyət ocaqlarından biri sayılan Naxçıvan şəhəri e.ə. III-II minilliklərdə bu diyarda yaranmış qüdrətli tayfa ittifaqının mərkəzi olaraq inkişaf tapmışdır.

Naxçıvan şəhərinin adına və tarixinə aid məlumatlara yunan, latın, ərəb, fars, Azərbaycan, türk, rus mənbələrində və orta əsr salnamələrində rast gəlinir.

Məşhur yunan coğrafiyaşünası Klavdi Ptolomeyin (eramızın II əsri) "Coğrafiya" əsərində Naxçıvanın adı Naksuana (Naxuana) kimi qeyd olunmuşdur.

Naxçıvanda VI əsrdə zərb olunmuş Sasani hökmdarları adına sikkələrin üzərində pəhləvi dilində şəhərin adı "Naxç" şəklində yazılmışdır. Orta əsr ərəb məxəzlərində şəhərin adı Nəxcuan, Nəşəva (IX-XI əsrlər), Nəşəvi, Naxçıvan (XI-XII əsrlərdən başlayaraq), Nəxcəvan, Nəxçəvan, Nəqcuan (XI-XVII əsrlərdə), fars mənbələrində Nəxcir kimi verilmişdir. Yaqut Həməvi (XVIII əsr) "Mucəm əl-buldan" əsərində yazır: "Nəşəva Azərbaycanda şəhərdir, bəziləri deyirlər ki, Arrandadır..."

XIV əsrdə yaşamış Azərbaycan tarixçisi Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin "Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib" və İran tarixçisi Həmdullah Qəzvininin "Nüzhət əl-qulub" əsərində şəhər Nəqşi-Cahan adlandırılmışdır. Həmdullah Qəzvini yazır: "Şəhər gözəldir və ona nəqşi cahan deyirlər"

Məşhur türk səyyahı Övliya Çələbi (XVII əsr) "Səyahətnamə" əsərində yazır: "Qələyi Nəxişvan" Nəqşi-cahan həqiqətən dünyanın ən gözəl şəhəridir..."

Türk səyyahı Katib Çələbi (XVII əsr) "Kitabi-Cahannüma" adlı əsərində yazır: "Bu şəhərə... Naxçıvan, Nəqşi-cahan, Nəqçuan dəxi deyirlər..."

Naxçıvan sözünün etimoloji cəhətdən təhlili mübahisəli olub, bu adın mənası haqda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar Naxçıvanın adını qədim Nuh əfsanəsi ilə əlaqələndirirlər. Şumer mənşəli bu mifologiyaya görə, çox qədim zamanlarda ümumdünya daşqını baş vermiş, dünyanın üzərini bütövlükdə su basmışdır. Həmin vaxt Nuh peyğəmbər övladları ilə birlikdə öz gəmisində xilas olaraq, bu yerə gəlmiş, məskənləşib şəhər salmış və sonralar tədricən insan nəsli buradan dünyaya yayılmışdır. Odur ki, ümumdünya daşqını zamanı Nuhun quruya çıxdığı bu ilk insan məskəni onun şərəfinə Nuhçıxan adlandırılmışdır.

Mirzə Camal Cavanşir Qarabağinin məlumatına görə, Azərbaycanın Gəncə, Ordubad, Bərdə, Beyləqan və b. şəhərlərinin də meydana gəlməsi Nuhun və ya onun oğlu Arranın adı ilə əlaqələndirilir. Nuh əfsanəsinin Naxçıvanla bağlanması təsadüfi deyildir. Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, 4000-5000 il bundan əvvəllər Azərbaycanın əsas qədim mədəniyyət ocaqlarından biri olan Naxçıvan Yaxın Şərqin Mesopotamiyanın qüdrətli Şumer dövlətlərinin mərkəzi şəhərləri ilə sıx iqtisadi-mədəni əlaqələr şəraitində inkişaf tapmışdır. Odur ki, ümumşərq dünyası üçün səciyyəvi olan bir çox qədim miflər Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvanda yayılmış və min illər boyu nəsildən-nəsilə keçərək zəmanəmizədək xalqımızın yaddaşında saxlanmışdır.

Şəhərin orta əsr məxəzlərindən "Nəşəva" adının ərəb dilində mənası böyüyən, inkişaf edən deməkdir.

Şəhərin adının Nəxcir sözündən yaranması Sasani şahlarından Bəhramın ləqəbi ilə (Gur) əlaqələndirilir. Guya şəhər Bəhram tərəfindən salınmışdır. "Nəxcir" ov, ovu sevən, ovlayan, ov edilən yer və qənimət kimi izah edilmişdir. Məhəmməd Hüseyn Təbrizinin (XVII əsr) "Bürhan qate" lüğətində "Nəxcir" Sasani sözü kimi verilmiş "şikar edən", "şikargah" mənalarında işlədilmişdir.

Bir qrup tədqiqatçıların ehtimalına görə, Naxçıvan sözü ərazidə yaşamış qədim tayfaların adı ilə bağlı etnotoponimdir.

Məşhur ilk orta əsr tarixçisi Moisey Xorenli (V əsr) Qafqazda yaşamış qəbilələrdən bəhs edərək, Naxcamasen (naxce) qəbiləsinin də adını çəkmişdir.

Qafqazşünas A.M.Dirrin fikrincə "Naxçuo" sözü iki hissədən ibarət olub, "Nax-xalq" (qəbilə), "çuo-insan" mənasındadır. Buna türk və Dağıstan dillərində də təsadüf edilir. Həmin fikri qafqazşünas K.F.Qan da müdafiə edir.

"Van" - məkan, ev, yaşayış yeri mənasında işlədilmişdir. Tarixçi Z.M.Yampolskinin fikrincə "Van" sözü Midiya dilində olub qədim Azərbaycan qəbilələrinin yaşadıqları yer, şəhər adlarında təsadüf edilir.

Türkoloq C.İ.Cəfərov Naxçıvan sözünün etimologiyasını Oğuz türk tayfaları ilə əlaqələndirir. O, bu etnotoponimin qədim türk mənşəli olduğunu, eramızdan əvvəlki dövrdə yarandığını və ilkin variantda "Akçıbon" şəklində ifadə olunduğunu söyləyir. C.İ.Cəfərovun şərhinə görə, Naxçıvan (Akçıbon) sözü dörd hissədən (ak-üç-eb-on) ibarət olub, qədim türk, otuzuncu ağ asların (oğuzların) adı ilə bağlanır, onların vətəni deməkdir. Onun fikrincə "Akçıbon" sözü fonetik dəyişmələr nəticəsində "n" səsinin söz önünə artırılması ilə "Naxçıbon" şəklinə düşmüş və nəhayət k-x, b-v əvəzlənməsi nəticəsində "Naxçıvon", daha sonralar isə "Naxçıvan" kimi sabitləşmişdir.

Müxtəlif mənbələrin məlumatları göstərir ki, Naxçıvan şəhərinin, eləcə də bütövlükdə diyarın adı çox qədim zamanlardan bu əraziyə sahib olmuş və min illər boyu yaşamış etnosun adından götürülmüşdür.

Miladdan əvvəl II-I minilliklərdə Naxçıvan ərazisində Mehri etnoslarının da sakin olması haqda mülahizə söyləmək mümkündür.

Qədim zamanlarda Urmiya və Van göllərin arasındakı ərazidə xurrit-subar, mar etnosları ilə yanaşı Mehri, yaxud Mehran tayfaları da yaşamışlar.

Bu etnosların dilləri Hind-Avropa qrupuna, İran dilinə daxil olmayıb, Ön Asiya yerli dilləri ailəsinə aiddir. Elam, kassit dilləri də həmin ailəyə daxil edilir. Herodota görə marlar iran mənşəli deyildirlər.

Mehri tayfaları haqqında e.ə. XIII əsrdən başlayaraq Assuriya mənbələrində məlumat verilir.

Mehrlər ölkəsi haqqında Xett çarlarından birinin müqaviləsində də (e.ə. XIII əsr) məlumat verilmişdir. Xett mənbələrində mehranların xatırlanması sübut edir ki, onların yaşadığı əyalət qərbədək uzanırdı. Bu faktı e.ə. X-IX əsrlərə aid assuri mənbələrində Salua "ölkəsi" ilə yanaşı Mehri "ölkəsi"nin də xatırlanması sübut edir.

E.ə. VII əsrə aid assuri mənbəyinə görə həmin dövrdə Qərbi Midiya əhalisinin bir hissəsi, görünür Mehran dilində danışmışlar.

Sonuncu Assuriya çarı I Tukulti-Ninurtaya aid qədim yazılarda (e.ə. XIII əsrin ortaları) Mehri "ölkəsi" xatırlanır, məlumat verilir ki, hökmranlığın ilk ilində onun "əli" kutiləri, ukumaniləri, "Elxuniya və Mehri ölkələrini fəth etmişdir, tutub işğal etmişdir".

Midiyanın əhalisinin (xüsusilə qərbi) m.ə. 1000-ci ildə etnik tərkibi kifayət qədər aydındır. E.ə. III minillikdən I minilliyin əvvəllərinədək burada əhalinin tərkibi dəyişməz qalmışdır. Bu əhali bütün Urmiya gölü rayonundan Diyalı çayının yuxarı axarınadək Kuti-Lullubeylər olmuşlar. Lullubeylər nisbətən qərb zonasında, kutilər isə nisbətən şərq rayonlarında yaşamışlar. Təxminən həmin ərazidə üçüncü etnik qrup mehranların yaşadığı ehtimal olunur. Onlar "mehran" dilində danışırdılar.

Naxçıvanla yanaşı (c.ş-də), Arazın sol sahilində yerləşən Mehri regionu sübut edir ki, Azərbaycanın qədim etnoslarından biri olan Mehranlar Urmiyadan Naxçıvana qədər olan ərazilərdə də yaşamışlar. Deməli, Araz sahilindəki Mehri bölgəsi, tarixən Naxçıvan ərazisinə məxsus olmuşdur.

Mehri ölkəsinin maddi mədəniyyəti ilə Naxçıvanın həmdövr mədəniyyəti eyniyyət təşkil edir. Bu yaxın oxşarlıq Naxçıvan şəhəri nekropolunun, Şahtaxtı abidələrinin və Şahbuz bölgəsindəki Kolanı kəndi ərazisində yerləşən, m.ə. II minilliyin sonlarına aid daş qutu qəbir abidələrinin materiallarında daha aydın görünür. Maddi mənbələr əsasında belə mülahizə yaranır ki, Naxçıvanın qədim sakinlərindən biri də Mehran tayfaları

olmuşlar. Bu qədim etnosun tarixi adı Naxçıvanın şərqində, Arazın sol sahilində yerləşən Mehri bölgəsinin adında indiyədək qalır.

Qədim naxçıvanlıların fiziki tipi haqqında dəqiq tarixi məlumat yoxdur. Bu məsələnin düzgün elmi şəkildə araşdırılması üçün yeganə mənbə paleoantropoloji (insan sümük qalıqları) materialdır.

Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı Kültəpə qədim yaşayış yerindən 7000 il bundan əvvələ, yəni eneolit-mis-daş dövrünə (miladdan əvvəl V minilliyə) aid qəbirdən əldə edilmiş orta yaşlı kişi kəlləsi antropoloji əlamətlərinə görə, müasir naxçıvanlıların mənsub olduğu Kaspi antropoloji tipinə uyğun gəlir.

Ordubad rayonu ərazisində m.ə. II minilliyin əvvəllərinə aid Plovtəpə nekropolundan və Xaraba-Gilandakı orta əsr sərdabəsindən əldə edilən kəllələr də antropoloji əlamətlərinə görə müasir naxçıvanlıların mənsub olduğu kaspi tipinə uyğun gəlir. Mingəçevirdə və Daşkəsən rayonlarında aşkar olunmuş paleoantropoloji materiallar da göstərir ki, şimali Azərbaycanın düzən ərazilərinin və Kiçik Qafqaz bölgələrinin tunc və orta əsrlər dövrü əhalisi kaspi antropoloji tipinə daxildir. Kaspi antropoloji tipi qədimdə Qafqazda daha geniş arealda yayılmışdır. Görkəmli antropoloq V.V.Bunak Şimali Qafqaz paleoantropoloji materiallarında kaspi tipi ünsürləri aşkara çıxarmışdır. Onun fikrincə kaspi tipi Qafqaza eneolit dövrünün ikinci yarısında Orta Asiyadan yayılmışdır. Kaspi tipi müasir azərbaycanlıların tərkibində üstünlük təşkil edir. Paleoantropoloji materiallar göstərir ki, kaspi tipi eneolit dövründə Naxçıvandan Şimali Qafqazın şərqinə qədər geniş ərazidə yayılmışdır.

Kaspi tipinin klassik forması Naxçıvan əhalisi tərkibində üstünlük təşkil edir. Ehtimala görə, bu etnosun formalaşma ərazisinin mərkəzi Naxçıvan olub.

Bu mülahizəni Cənubi Azərbaycanda, Urmiya gölü yaxınlığındakı Göytəpə və Həsənli paleoantropoloji qalıqlar təsdiq edir.

Qədim yunan qaynağına və maddi mənbələrə - arxeoloji materiallara əsaslanaraq demək olar ki, Naxçıvan eramızdan çox əvvəllər bir şəhər kimi tanınmışdır.

Tarixçi Stefan Orbelyani, İran coğrafiyaşünası Həmdullah Qəzvini və yazıçı Lazar Cəhrili Naxçıvan şəhərinin eramızdan əvvəl 1539-cu ildə yaranması haqda dəqiq tarix vermişlər. Lakin bu tarix haqda qədim mənbə olmadığından o, uzun müddət əsassız sayılmış, tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilməmiş və Azərbaycan tarixində öz əksini tapmamışdır. Naxçıvan şəhərinin yaranması tarixi, nəhayət arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş maddi mənbələr əsasında müəyyənləşdirildi.

Naxçıvanın e.ə. II minillikdə ilkin şəhər kimi formalaşması heç də təsadüfi olmayıb, çox qədim tarixi köklərlə bağlıdır.

Arxeolojii tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan ərazisi, xüsusilə Naxçıvan, Urmiya və Qarabağ bölgələri Ön Asiyanın ilkin şəhər mədəniyyətinin inkişaf tapdığı mərkəzlərlə bir regiona daxil olmuşdur. Qədim Naxçıvan ilkin şəhər mədəniyyəti mərkəzi kimi məhz belə əlverişli bir şəraitdə yaranmışdır.

Naxçıvanın əlverişli təbii coğrafi şəraiti, insan həyatı üçün zəruri olan maddi resursların zənginliyi hələ daş dövründə burada insanların məskunlaşmasına səbəb olmuşdur. I Kültəpə qədim yaşayış yerində aparılmış qazıntılar nəticəsində eneolit dövrünə aid mədəni təbəqədən Xələf tipli keramikanın və firuzə bəzək əşyalarının tapılması bilavasitə Naxçıvan-İkiçayarası əlaqələrindən xəbər verir.

E.ə. IV-III minilliklərdə Şimali Qafqazda, Cənubi Qafqazda, Cənubi Azərbaycanda, Suriya Fələstinədək geniş bir ərazidə yayılmış ilk tunc dövrü Kür-Araz mədəniyyətinin yaradıcıları və əsas daşıyıcıları Naxçıvan ərazisində yaşamış əkinçi-maldar tayfalar olmuşdur.

E.ə.III-II minilliklərdə Qafqazın iqtisadi, mədəni cəhətdən yüksələn və mühüm strateji mövqe tutan yaşayış yerləri möhkəmləndirilən ilkin şəhər mərkəzləri meydana gəlir.

Şərqin tanınmış şəhərlərindən biri sayılan Naxçıvanın ən qədim tarixi, mədəniyyəti, eləcə də onun meydana gəlməsi haqqındakı yazılı mənbələr məlumat xarakteri daşıyır.

Naxçıvan şəhərinin əsasının ilk dəfə nə vaxt qoyulduğunu dəqiq müəyyən etmək üçün əlimizdə olan yazılı məlumatlar azlıq təşkil edir. Digər tərəfdən həmin tarixi məlumatların hansı mənbələrə əsaslandığı da dəqiq göstərilmir. Bu məlumatların doğruluğunu yalnız arxeoloji materiallar əsasında sübut etmək olar. Naxçıvanın çox qədim bir tarixə malik olduğunu sübut edən tək-tək arxeoloji materiallar 1957-1959-cu illərdə təsadüfən şəhərin cənubunda yerləşən orta əsr qalası – Köhnə qalanın (Yezidabadın) xarabalığında tapılmışdır. Köhnə qaladan tapılmış daş kürzlər çox böyük maraq doğurur. Arxeolojii tədqiqatlardan məlumdur ki, tunc dövründə (e.ə. III-II minilliklərdə) Naxçıvan duz mədənlərində daş gürzlər, çəkiclər və s. əmək alətlərindən geniş istifadə olunmuşdur. Külli miqdarda istehsal olunan duz yerli əhalinin tələbatını ödəməklə yanaşı qonşuluqda yaşayış tayfalarla və Yaxın Şərq ölkələri ilə mübadilədə çox mühüm rol oynamışdır.

Naxçıvan şəhərində ilk arxeoloji tədqiqat işi 1968-ci ildə Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun Araz arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aparılmışdır.

Şəhərin relyef etibarı ilə hündür və strateji cəhətdən çox əlverişli olan şimal hissəsindən qədim Naxçıvanın qalıqları və onun nekropolu yerləşir. Qədim Naxçıvan nekropolunda açılıb öyrəndiyimiz qəbr abidə-

lərindən 100-dən artıq müxtəlif gil qab nümunələri, tunc bilərziklər, üzüklər, sırğalar və muncuqlar əldə edilmişdir. Saxsı məmulatı yüksək sənətkarlıqla hazırlanmış, küpə, vaza, parç, sərnic və çaynik tipli qablardır. Bu məişət avadanlıqlarının əksəriyyəti əsl incəsənət nümunələri olub, üzərləri müxtəlif rəngli boyalarla yüksək estetik zövqlə naxışlanmışdır. Naxçıvan şəhərində çıxarılmış keramika və tunc məmulatı hazırlanma texnologiyası, formaları və naxışlanma üsullarına görə dövrü yaxşı məlum olan Qızılburun, Şahtaxtı, Şortəpə, Oğlanqala, Kültəpə və b. abidələrin materialları ilə eyni olub, e.ə.XVII-XIII əsrlərə aiddir.

Naxçıvanın ən qədim tarixinə dair bu qiymətli maddi-mədəniyyət nümunələri hazırda Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılır.

Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyası şəhərin ərazisində e.ə. III-I minilliklərə aid qədim yaşayış məskənlərinin qalıqlarını izləyib aşkara çıxarmışdır. Bütün bu abidələr e.ə.II minilliyin əvvəllərində Naxçıvanın bir şəhər kimi inkişaf etməyə başladığını, Qədim Naxçıvan nekropolunda aşkara çıxarılan maddi mənbələr bu şəhərin 3500 illik qədim tarixə malik olduğu haqda yazılı mənbələrdə verilmiş məlumatın doğruluğunu sübut edir.

Yaxın Şərqdə ilkin yaranan şəhərlərindən biri də Naxçıvan olmuşdur. Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı I Kültəpə və II Kültəpə qədim yaşayış yerlərində aparılan geniş arxeoloji tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, artıq e.ə. III minilliyin sonu və II minilliyin əvvəllərində bu ərazidə şəhər tipli yaşayış məskənlərinin inkişaf tapması üçün güclü iqtisadi mədəni zəmin yaranmışdır.

İkinci Kültəpədə aşkara çıxarılmış e.ə. II minilliyin əvvəllərinə aid şəhər tipli yaşayış yerinin qalıqları, Naxçıvan düz dağındakı möhtəşəm qədim mədənlər buna daha parlaq elmi sübut ola bilər. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, bu dövrdə, əkinçiliyin, maldarlığın, dağ-mədən işinin və müxtəlif sənətkarlıq sahələrinin intensiv inkişafı sayəsində Naxçıvan və ona qonşu ərazilərdə yaşayış yerlərinin sayı çoxalmış, sahəsi genişlənmiş, demoqrafik baxımdan əhalinin sayı xeyli artmışdır. Həmin yaşayış yerlərinin əksəriyyəti Naxçıvan şəhərinə yaxın olub, bir növ onun ətrafında toplanmışdır.

Belə güclü iqtisadi inkişaf ictimai münasibətlərin də dəyişilməsinə səbəb olmuş, ilk dövlət qurumu – iri tayfa birliyi yaranmışdır. Naxçıvan həmin iri tayfa ittifaqının mərkəzinə çevrilmişdir.

E.ə. II minilliyin əvvəllərində qədim dövlət qurumunun mərkəzi olmuşdur.

Naxçıvan diyarında e.ə. II minilliyin əvvəllərində qədim qala-şəhərlərin yaranmasını Şahtaxtı, Qarabağlar, Oğlanqala, Plovtəpə abidələrində aparılan yeni arxeoloji tədqiqatların nəticələri bir daha elmi əsaslarla sübut edir.

İsa HƏBİBBƏYLİ
AMEA-nın həqiqi üzvü,
Naxçıvan Dövlət Universiteti

NAXÇIVANDA İLKİN ŞƏHƏRSALMA TARİXİNƏ KOMPLEKS YANAŞMA

Azərbaycan tarixşünaslığında şəhər mədəniyyətinin tarixindən bəhs edən böyük bir elmi salnamə mövcuddur. Ölkəmizdəki ayrı-ayrı şəhərlərin tarixinə, formalaşmasına, inkişaf yoluna həsr olunmuş tədqiqat əsərləri Azərbaycanın zəngin şəhər mədəniyyətinə malik olduğunu təsdiq edən qiymətli mənbələrdir. Azərbaycanda oturaq həyatın, şəhərsalmanın tarixini öyrənmək baxımından bu əsərlər mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bununla belə, müşahidə olunan cəhət bundan ibarətdir ki, ölkəmizdə şəhər mədəniyyətindən bəhs edilərkən əsasən şəhərlərin artıq tanındığı, adlarının kitablara düşdüyü, mənbələrdə izləri qeyd olunan dövrlərindən bəhs edilmişdir. Əslində bu, şəhər mədəniyyətinin inkişaf etmiş dövrlərinin tarixindən söz açmaq deməkdir. Beləliklə, boyalı qablar mədəniyyətinə qədər, keramika dövrünə qədər şəhərlərin salınması və keçdiyi formalaşma dövrü arxa planda qalmışdır. Məlum olduğu kimi, dünya şəhərşünaslıq elmində şəhər mədəniyyətinin əsasən iki mərhələdə tədqiq edilib öyrənildiyi müşahidə olunur: ilkin şəhərsalma mədəniyyəti və inkişaf etmiş şəhər mədəniyyəti. Şəhərlər inkişaf etmiş mədəniyyət səviyyəsinə gəlib çatana kimi min illik ilkin formalaşma dövrü keçmişlər. İlkin şəhərsalma mərhələsini nəzərə almadan şəhər mədəniyyətinin əsl tarixini öyrənmək mümkün deyildir. Azərbaycan tarixşünaslığında isə uzun dövr ərzində şəhər mədəniyyətindən bəhs edilərkən əksər hallarda şəhərlərin inkişaf etmiş dövrlərindən söz açılmışdır. Eramızın üçüncü, yaxud ikinci minilliyinə aid edilən həmin şəhərlərin artıq qala divarları, duluscu emalatxanaları, bazarı, mükəmməl su təchizatı, boyalı qabları və sairəsi vardır. Aşkar görünür ki, bu şəhərlər artıq böyük yol keçərək inkişaf etmiş yüksək bir mərhələyə gəlib çatmışlar. Naxçıvan şəhərinin tarixindən bəhs edərkən də inkişaf etmiş şəhər mədəniyyətinə üstünlük verilmişdir. Ümumiyyətlə şəhər mədəniyyətinin, o cümlədən də Naxçıvanın bir şəhər kimi inkişaf etmiş böyük bir mərhələsinin öyrənilməsi Azərbaycan tarixşünaslıq elminin mühüm nailiyyətidir. Hələ sovet hakimiyyəti illərindən etibarən Naxçıvanın boyalı qablara əsaslanan inkişaf etmiş dövrünün tədqiq edilib araşdırılması əsasında bu şəhərin 3.500, bəzən də 4 min illik tarixə malik olmasının müəyyən olunması böyük tədqiqatların sayəsində meydana çıxan ciddi elmi nəticədir. Lakin bizim fikrimizcə, digər şəhərlərimiz kimi hazırkı mərhələdə Naxçıvanın da şəhər mədəniyyətinin tarixinin ilkin şəhərsalma mərhələsindən, protoşəhər dövründən başlayaraq müəyyən edilməsinə ehtiyac vardır. Keçmiş sovet ideologiyası hakim olmayan xalqın

çox qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olmasının göstərilməsinə müsbət hal kimi baxa bilməzdi. Buna görə də həmin dövrdə Naxçıvan şəhərinin 3.500 və yaxud da 4 min illik tarixinin olduğunu iddia etmək, buna nail ola bilmək məsuliyyətli bir iş idi. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan tarixçiləri xüsusi məsuliyyət tələb edən bu vəzifəni həyata keçirə bilmişdilər.

Fikrimizcə, ölkəmizin müstəqillik dövründə milli tarixşünaslıq elmində yaranan ilkin şəhərsalma mədəniyyəti düşüncəsi bundan əvvəl elmdə formalaşmış, inkişaf etmiş şəhər mədəniyyəti anlayışının zəminində meydana çıxmışdır. İlkin şəhərsalma – oturaq həyatın formalaşması, insan birliklərinin əmələ gəlməsi proseslərinin nəticəsində yaranmış yeni həyat tərzinin əlamətidir. İlkin şəhərsalma anlayışı şəhərlərin, o cümlədən Naxçıvan şəhərinin salınması zərurətinin meydana çıxması, müəyyən bir ərazidə yaşayış həddinin genişlənməsi, inkişafda olması nəticəsində şəhərsalmaya keçidin baş verməsi hadisəsi əsasında formalaşan qənaətdir. Fikrimizcə, Naxçıvanda ilkin şəhərsalmanın tarixi ilə boyalı qablar dövrünün inkişaf etmiş şəhər mədəniyyəti arasında min ildən çox məsafə vardır. Burada ilkin şəhərsalmanın tarixi ümumi şəkildə şəhər mədəniyyəti adlandırılan dövrün tarixindən çox-çox qədimdir. Əgər Naxçıvanda inkişaf etmiş şəhər mədəniyyətinin 3.500-4 000 illik tarixə malik olması elmi şəkildə etiraf, yaxud təsdiq olunursa, onda burada ilkin şəhərsalmanın ən azı 5 min yaşı olduğunu düşünməyə əsas vardır. Digər ölkələrin şəhərlərinin tarixində olduğu kimi, Naxçıvanda da şəhər anlayışı ilkin şəhərsalmadan inkişaf etmiş şəhər mədəniyyətinə çatana qədər min ildən çox böyük bir inkişaf prosesi keçirmişdir. Bütün bunlara görə Naxçıvan şəhərinin tarixi ilkin şəhərsalma mərhələsindən başlayaraq besablanmalıdır.

Şəhər mədəniyyəti ilə əlaqədar tədqiqatlar da bir qayda olaraq arxeologiya elminin nəticələrinə əsaslanır. Burada şübhəsiz ki, müəyyən bir məntiqi əsas vardır. Çünki arxeologiyanın əldə etdiyi dəlil-sübutlar danılması mümkün olmayan gerçəklikdir. Naxçıvanda da şəhər mədəniyyətinin tarixi arxeologiya elminin nəticələri əsasında müəyyən olunmuşdur. Fikrimizcə, bu məqamda daha çox Naxçıvan şəhərinin yerləşdiyi ərazidə yox, bu şəhərdən 10-15 km aralıda yerləşən Kültəpədə aparılan tədqiqatlara istinad edilmişdir. Naxçıvan Kültəpələrində inkişaf etmiş şəhər mədəniyyətinin 3.500-4 000 illik tarixi özündə əks etdirməsi bu ərazilərdə onlardan da əvvəl salınmış başqa şəhərtipli yaşayış yerlərinin olması düşüncəsini nəinki rədd etmir, əksinə, bu ehtimalı daha da qüvvətləndirir. Ancaq nədənsə, uzun illər boyu, hətta indinin özündə də Naxçıvan şəhərinin yerləşdiyi ərazilərdə arxeoloъi qazıntılar demək olar ki, çox az aparılır. Halbuki vaxtilə Naxçıvan şəhərinin Şahbuz rayonuna tərəf uzanan hissəsində aparılmış arxeoloъi tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş materiallar bu ərazidə şəhər-

salma baxımından daha qədim tarix barədə düşünməyə əsas verirdi. Bundan başqa, arxeologiya elmimiz sovet dövründə həzrəti Nuh peyğəmbərin məzarının Naxçıvanda olması məsələsinə də lazımi diqqət yetirə bilməmişdir. Nuh peyğəmbər kimi müqəddəs bir şəxsiyyət təsadüfi bir yerdə dəfn oluna bilməzdi. Və yaxud da Nuh peyğəmbərin məzarının olduğu məkanın böyük insan düşərgəsini özündə cəmləşdirən şəhərə çevrilməsi daha çox məntiqi səslənir. Buna baxmayaraq, hələ ki, Nuh peyğəmbərin məzarının yerləşdiyi ərazidə geniş, sistemli, dərin, əsaslı şəkildə arxeoloъi tədqiqatlar aparılmamışdır. Arxeoloq alimlərimizin Kültəpələrdə, Xaraba Gilanda, Ovçular təpəsində şəhər mədəniyyəti istiqamətində apardıqları tədqiqatları yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, Naxçıvan şəhəri ətraflarında, xüsusən də Nuh peyğəmbərin məzarının yerləşdiyi ərazilərdə arxeoloji tədqiqatların, qazıntı işlərinin aparılmasını da diqqət mərkəzinə çəkməyi zəruri hal hesab edirik.

Bütün bunlarla bərabər, fikrimizcə, qədim tarixin müəyyən edilməsində yalnız arxeologiya elminin gəldiyi nəticələrlə kifayətlənmək birtərəfli ola bilər. Qərb tarixşünaslıq elmində qədim dövrlərin öyrənilməsində arxeologiya ilə yanaşı, digər elm sahələrinin, xüsusən də mifologiya və toponimikanın da imkanlarına istinad olunur. Artıq Qərbdə haqlı olaraq belə bir qənaət formalaşmışdır ki, tarixin dərinliklərinə baxışda arxeologiyanın imkanlarının bitdiyi yerdən mifologiya başlanır. Toponimika isə mifologiyanın izlərini qoruyub saxlayır, onu yaşadır və tamamlayır. Son onillikdə aparılmış tədqiqatlar da Naxçıvanda ilkin şəhərsalmanın tarixinə kompleks yanaşmanın zəruri olduğunu meydana qoyur. Bu baxımdan son illərdə Naxçıvanla əlaqədar Nuh peyğəmbərin əfsanəvi gəmisi və Dünya tufanı hadisəsi ətrafında mifologiya və toponimika ilə bağlı aparılmış araşdırmalar indiyədək arxeoloji tədqiqatların nəticəsində formalaşmış təsəvvürlərin daha da dərinləşdirilməsinə və genişləndirilməsinə imkan yaratmışdır. Dünya tufanı, Nuh peyğəmbərin gəmisi, Gəmiqaya, Nuhçıxan-Naxçıvanla səsləşən yer adlarının müəyyən olunması, bu adların mahiyyətinin aydınlaşdırılması məqsədilə mifoloji-etnoqrafik və linqvistik materialların toplanılıb tədqiqata cəlb olunması arxeologiyanın işığında daha da qədim təsəvvürlərin formalaşmasına, dərinliklərin aydınlaşdırılmasına münbit zəmin hazırlamışdır. Əldə olunan materiallar Naxçıvanda ilkin şəhərsalmanın tarixinə də Nuh peyğəmbər və Dünya tufanı hadisəsindən üzü bu tərəfə baxmağa imkan yaradır.

Heç şübhəsiz ki, Naxçıvan ərazisindəki ilk insan məskənləri regiondakı paleolit düşərgələri ilə əlaqədardır. Tədqiqatçılar bunlardan bir neçəsini qeydə almışlar: Qazma, Kilit, Daşqala, Ərməmməd mağaraları. Bunların hamısı mağara tipli yaşayış məskənləridir, Mustye mədəniyyətinin Naxçıvandakı izləridir. Bu, o deməkdir ki, hələ bizim eradan əvvəl 80-100 il bundan qabaq Naxçıvan ərazisində ilk insanlar yaşamışlar. Son vaxtlarda Ovçular təpəsində əldə edilən maddi sübutlar həmin tarixi bir neçə dəfə artırmağa

imkan verir. Deməli, Naxçıvan bəşər cəmiyyətinin ilk dövrlərindən, necə deyərlər, tarixin sübh çağından etibarən ilk insanların məskəni olmuşdur.

Həzrəti Nuh peyğəmbərlə əlaqədar əsatirlər və rəvayətlər də Naxçıvanın ilk insan məskunlaşması ilə əlaqədar çox qədim tarixə malik olduğunu isbat edir. Artıq bu fikir geniş yayılmışdır ki, Naxçıvan-Nuhçıxandır. Naxçıvan ərazisi Nuhun gəmisinin gəlib çatdığı son dayanacaqdır. Nuh peyğəmbərdən sonrakı həyat Naxçıvandan başlanır. Dünya tufanından sonra başlanan sivilizasiyanın vətəni Naxçıvandır. Naxçıvan – bəşər sivilizasiyasının ilkin mərkəzlərindən biridir. Məlum olduğu kimi, sivilizasiyaya əsasən bəşəriyyətin xüsusi inkişaf mərhələlərində, keçid dövrlərində, dönüş məqamlarında baş verən mədəniyyət hadisəsi kimi baxılır. Bu, tamamilə doğrudur. Ancaq bununla yanaşı, dünya elminin qəbul etdiyi bir arxaik sivilizasiya anlayışı da vardır. Arxaik sivilizasiya məfhumuna dünyanın yaranması, ilkin insan birliklərinin formalaşması ilə bağlı hadisələr daxildir. Əslində arxaik sivilizasiya sonrakı bütün sivilizasiyaların təməlini, möhkəm bünövrəsini təşkil edir. Bu, sivilizasiya hadisələrinə baxışda ayrıca elmi istiqamətdir. Bu nəzəriyyə mədəniyyət tipli sivilizasiyaları qətiyyən inkar etmir, əksinə, böyük sivilizasiyalar üçün zəmin hazırlayır və onu tamamlayır. Nuh peyğəmbərin əfsanəvi gəmisinin uzun müddətdən sonra yerə enməsi, torpağa gəlib çatması əgər normal bir dəniz səyahətinin nəticəsi olsaydı bu, adi və real bir hadisə kimi qəbul olunar, tarixdə iz sala bilməzdi. Peyğəmbərlik üçün də tələb olunan qeyri-adilik, möcüzə elementləri Nuh peyğəmbərin gəmisinin dünya tufanı hadisəsi zamanı Yer kürəsinin böyük bir hissəsini su basdıqdan sonra nəhayət ki, quruya-torpağa qovuşa bilməsi motivində ifadə olunmuşdur. Fikrimizcə, bu hadisədə arxaik sivilizasiya üçün də kifayət qədər zəruri əsaslar mövcuddur. Bizə görə bəşəriyyətin ümumdünya daşqını kimi böyük bir fəlakətdən xilas olması və nəticədə Yer kürəsində həyatın yenidən başlanması kimi hadisələr mükəmməl sivilizasiya faktıdır. İndiyədək son iki yüz ildə tədqiqatçılar Nuhun gəmisi əhvalatının sonucunu daha çox Türkiyə ərazisindəki Ağrıdağında, Anadolunun Diyarbəkirdən sonrakı yüksəkliklərindən biri olan Cüdo dağında axtarmışlar. İndi də həmin istiqamətdə axtarışlar davam edir və inanıram ki, bu mövzu ilkin sivilizasiya faktı kimi bundan sonra da dünya alimlərinin diqqət mərkəzində dayanacaqdır. Daim yeni ideyalar, ümidlər, baxışlar, təzə versiyalar meydana çıxacaqdır.

Əslində Nuh peyğəmbərin gəmisi əsatirinin, Dünya tufanı hadisəsinin Naxçıvan ərazisi ilə bağlı olması yeni hadisə, heç də təzə bir versiya deyildir. Bu barədə orta əsr ərəb mənbələrində, xüsusən, XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri rusdilli qaynaqlarda kifayət qədər materiallar vardır. Bunların sırasında daha çox diqqəti cəlb edən rus maarifçisi Konstantin Nikitinin 1882-ci ildə «Qafqaz ölkəsi və tayfalarını öyrənmə materialları» məc-

muəsində də çap olunmuş «Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan mahalı» adlı məqaləsində deyilirdi: «Naxçıvan şəhəri insanlıq tarixinin ən qədim dövrləri ilə bağlı olan, böyük dünyəvi hadisələrlə səsləşən bir məkanda yerləşir... Rəvayətə görə Nuh peyğəmbər Naxçıvan şəhərində yaşamış və bu şəhərdə vəfat etmiş və dəfn olunmuşdur. Indi də burada Nuhun məzarının yerini göstərirlər» (1,s. 115).

Buna baxmayaraq, yetmiş ildən artıq davam edən ateist ruhlu sovet hakimiyyəti illərində istənilən peyğəmbərlərdən danışmaq qadağan olunduğu üçün Nuh peyğəmbərin adı ilə bağlı olan Naxçıvan dayanacağından, Naxçıvandakı Gəmiqayadan bəhs etmək müşkül məsələyə çevrilmişdi. Bu səbəbdən də həzrəti Nuh peyğəmbərin gəmisinin gəlib çatması ehtimal olunan məşhur Gəmiqaya məsələsi siyasi rejimin prinsiplərinə uyğun gəlmədiyi üçün arxa plana keçirilmiş, az qala unutdurulmuşdu. Yalnız XX əsrin altmışıncı illərinin axırlarından etibarən Gəmiqaya mövzusuna ara-sıra müraciətlər edilməyə başlamışdı ki, bu da həmişə müəyyən təzyiqlərlə nəticələnmişdi. Dövrü mətbuatda Nuhun gəmisi, yaxud dünya tufanı əsatiri barədə məqalələrin çapına uzun müddət qeyri-rəsmi şəkildə olsa da qadağa qoyulmuşdu. XX əsrin axırlarına doğru siyasi iqlim bir qədər yumşalsa da, Nuh peyğəmbərin əfsanəvi məzarı və Gəmiqayadan bəhs edən çox az halda yazılar yazılmışdır (2). Nuh peyğəmbər, Dünya tufanı və Gəmiqaya mövzusu bir də həmişəlik olaraq müstəqillik illərində gündəmə gəldi. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi qazanması Gəmiqaya abidəsinin siyasi bəraət almasına şərait yaratdı. Xalqımızın ümummilli lideri, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin XXI əsrin ilk illərində Naxçıvan ərazisindəki Gəmiqaya abidəsinin öyrənilməsi haqqında söylədiyi mülahizələr bu böyük işin parolu kimi səslənirdi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun 26 aprel 2001-ci il tarixdə verilmiş «Ordubad rayonu ərazisindəki Gəmiqaya abidəsinin tədqiq edilməsi haqqında»kı qərarı ilə Naxçıvanda dünya tufanı, Nuh peyğəmbər və sivilizasiya ilə əlaqədar məsələlərin araşdırılması və təbliği baxımından yeni mərhələ başlanmışdır. Bundan sonra Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri tərəfindən imzalanmış «Nuh peyğəmbərin Naxçıvan şəhərindəki məzarüstü türbəsinin bərpa edilməsi haqqında» (28 iyun 2006-cı il), «Nuh peyğəmbər, Dünya tufanı və Naxçıvan» mövzusunda beynəlxalq simpoziumun keçirilməsi haqqında» (10 fevral 2009-cu il), «Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi» mövzusunda (7 iyun 2011-ci il) beynəlxalq simpoziumun təşkili barəsindəki sərəncamlar Naxçıvanın bəşəriyyətin ilk dövrlərindəki tarixini öyrənmək üçün geniş üfüqlər açmışdır. Çoxsaylı tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, yeni sivilizasiya Dünya tufanı hadisəsinin başa çatdığı vaxtdan və həzrəti Nuh peyğəmbərin gəmisinin torpağa endiyi yerdən başlanır. Indiyədək Nuhun gəmisinə dair mənbələrdə bu hadisə ilə bağlı adı çəkilən Cüdo dağı

və Ağrıdağ Türkiyə sınırları içərisində, Gəmiqaya isə Azərbaycana bağlı Naxçıvan ərazisindədir. Yəni yeni sivilizasiyanın məkanı Anadolu torpaqlarındakı Ağrı dağı ilə Naxçıvandakı Gəmiqaya arasındakı ərazilərdir. Və yaxud, yeni sivilizasiyaya Cüdo dağı, Ağrı dağ və Gəmiqayadan biri şahidlik edir. Ağrı dağı və Cüdo dağı ilə müqayisədə dünya tufanı, Nuh peyğəmbərin əfsanəvi səfəri və gəmisi ilə səsləşən adlar, rəvayətlər və toponimlər Naxçıvanda daha çoxdur. Naxçıvan ərazisindəki Gəmiqaya, Haçadağ, Nuhdaban, Nuhəcir, Nuhram, Nürgüt, Nəsirvaz, Nəbi yurdu, Qapıcıq, Baca bulağı, Qaranquş yaylağı, Peyğəmbər ayağı, Dor gədiyi, Nuhçıxan və sair kimi çoxsaylı yer adları və həmin toponimlərlə bağlı əfsanə və rəvayətlər əfsanəvi Gəmi əhvalatının Naxçıvanda baş verməsi ehtimalına ağırlıq qazandırır. Həm də Naxçıvandakı folklor materiallarında və toponimlərdə təkcə Gəminin yerə enməsi deyil, bu prosesin hamısı: Qaranquş əhvalatı, dağın haçalanması – Haçadağ, Gəmiqaya, Nuhdaban, Nəbi yurdu, yəni həyat ümidinin başlandığı andan yerə enmə və məskunlaşma prosesinə qədərki bütün gedişat öz əksini tapmışdır. Nuh peyğəmbərlə və Dünya tufanı ilə bağlı əsatir və əfsanələrdə də Naxçıvandakı yer adları geniş yer tutur. Məsələn: «Nuhun gəmisi Gəmiqayada quruya oturmuşdu. Oğlanları bir gün gördülər ki, uca dağlar od tutub yanır... Bu nə sirdir dedilər, dağ da yanar?

...Nuh Nəbi dedi: - Gördüyünüz elə belə od deyil... Bu torpağın mayası oddan yoğrulub... Yanan dağlardan biri Gəmiqaya, biri İlandağı, biri Ağrı dağıdır.

Nuh Nəbi sözün qurtardı. Dayandığı yerdən bir addım irəli atdı. Oğlanları həmin yerdə yurd saldılar, adına da Nuhdaban dedilər» (3, s. 70)

Göründüyü kimi, bu kiçik folklor nümunəsinin mətnində Nuh Nəbi, Gəmiqaya, İlandağ, Nuhdaban və sair adlar öz əksini tapmışdır. Bu sahədə aparılan axtarışların sayəsində məlum toponimlərin sırasına Nəbi yurdu, Xəzər obası, Qaranquş yaylağı, Baca bulağı, Peyğəmbər ayağı, Dor gədiyi kimi yer adları son illərdə daxil edilmişdir. Burası da maraqlıdır ki, Nuh peyğəmbər hekayəti ilə səsləşən toponimlərin böyük əksəriyyəti əfsanəvi gəminin yerə endiyi ehtimal edilən Gəmiqaya-Qapıcıq ərazisindədir.

Toponim və əfsanələrdə adı çəkilən Nəbi yurdu - peyğəmbər yurdu, yəni Nuh peyğəmbərin yurdu deməkdir. Miladdan öncə üçüncü, dördüncü minilliklərə aid olan Gəmiqaya qayaüstü rəsmlərinin bir çoxu Nəbi yurdu ərazisindədir. Bu yer ilin üç fəslində başı qarla örtülən Gəmiqaya-Qapıcıq zirvəsindən bir qədər aşağıda yerləşir. Nəbi yurdu buzlaşmanın qurtarıb həyatın, məskunlaşmanın başlandığı məkan, yurd mənasını verir. Hətta burada qədim qəbirlərə də rast gəlmək mümkündür. Bu, o deməkdir ki, Nəbi yurdu ilk insan məskənlərindən biridir. Heç şübhəsiz, sistemli araşdırmalar aparılarsa, Nəbi yurdundan yaşayış əlamətlərini ifadə edən daha qədim materiallar da tapmaq mümkün olar.

Qaranquş yaylağı - Nəbi yurduna bitişik yaylaq yeridir və məlum hadisədəki dimdiyində dəfnə yarpağı gətirən, yaxud caynaqları palçığa batmış vəziyyətdə geri qayıdan qaranquş əhvalatının yadigarıdır. Gəmiqayadakı ümumi sayı iki minə yaxın olan qayaüstü rəsmlərin böyük əksəriyyəti Qaranquş yaylağındadır. Qaranquş yaylağı haqqında Naxçıvandan toplanmış folklor materiallarına istinad edən AMEA-nın müxbir üzvü Qadir Qədirzadə həmin hekayəti aşağıdakı variantda təqdim edir: «Toplanmış rəvayətlərə görə dünya Tufanı başa çatıb sular sakitləşəndən, küləklər dayanandan sonra Nuh peyğəmbər qarğanı buraxır ki, görsün quru yer varmı? Qarğa gedib qayıdır. Peyğəmbər bilir ki, hələlik quru yer yoxdur. Sonra qaranquşu buraxır. O, çox gec qayıdır. Peyğəmbər baxır ki, onun ayaqlarında və dimdiyində palçıq var. Düşünür ki, artıq sular çəkilməyə başlayıb. Lakin hələlik yaşayış üçün şərait yoxdur. Müəyyən vaxtdan sonra qaranquşu yenidən buraxır. Qaranquş bir müddət dolandıqdan sonra gəmiyə gəlir. Lakin gəmidə qalmayıb yenidən geri dönür. Beləliklə, onun qurunu tapdığı bəlli olur. Gəmi də həmin istiqamətdə hərəkət edib, quruya çatır. Gəmidəkilər qaranquşu həmin yerdə görürlər. Bundan sonra ərazi onun şərəfinə «Qaranquş yurdu» adlanır» (4, s. 122).

Deməli, Gəmiqayadakı Qaranquş yaylağı Nuh peyğəmbərin əfsanəvi gəmisindəki canlılar içərisində ilk dəfə quru yeri, torpağı tapan, həyat əlamətlərini nişan verən qaranquşun şərəfinə onun adı ilə adlandırılmışdır. Nuh peyğəmbərin gəmisindəkilərin timsalında insanlığı sahilə çıxaran quşun adı Gəmiqayadakı Qaranquş yaylağı ilə əbədiləşdirilmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, qaranquş təkcə bələdçi deyildir, eyni zamanda, insanların xilaskarıdır. Nuh peyğəmbərlə bağlı miflərin birində deyilir ki, Gəmidəki heyvanlardan olan ilan xidmətinin müqabilində peyğəmbərdən onun nəslinə dünyadakı ən şirin neməti yeməyə izin verilməsini istəyir. Nuh qaranquşla arını (Naxçıvan variantında mozalanı - İ.H.) dünyadakı ən şirin şeyi axtarmağa göndərir. Arı ən şirin nemətin insan əti olduğunu Nuha bildirmək qənaətinə gəlir. Qaranquş bu məlumatın ilanın insanları məhv etməsinə səbəb olacağını başa düşdüyü üçün «aldadıb arının dilini dimdikləyib qoparır. Arı danışa bilmir... Onlar Nuhun yanına gəlirlər. Arı özünü qabağa verir. Çox çalışır, çox vızıldayır, ancaq bir şey başa sala bilmir. Qaranquş deyir: - Ən şirin şey torpaqdır. Nuh ilana yemək üçün torpağı verir» (5, s. 221).

Nəbi yurdu ilə müqayisədə Qaranquş yaylağında qədim qəbirlər bir az da çoxdur. Son illərdə Gəmiqaya ekspedisiyaları zamanı dəniz səviyyəsindən üç min metrdən artıq yüksəklikdə olan Qaranquş yaylağında aşkar edilmiş bir qəbirdə aparılmış arxeoloji axtarışlar nəticəsində burada üç min ildən çox yaşayışın olduğu müəyyən edilmişdir. Yeni qazıntılar aparmaqla daha da qədimlərə gedib çatmaq mümkündür.

İndiyədək diqqətdən kənarda qalmış Xəzər obası toponimi də həzrəti Nuh peyğəmbərlə bağlıdır. Mənbələrdə Gəmiqayadakı bu yerin adı «Qəzər yurdu» kimi də yazılır (6, s. 32). Xalq arasında isə bura Xəzər yurdu, yaxud Xəzər obası adlandırılır. Məlum olduğu kimi, mənbələrdə indiyədək Xəzərin Nuh peyğəmbərin oğlu və türk-müsəlman qövmünün atası sayılan Yafəsin törəmələrindən, daha doğrusu, Nuhun nəvələrindən birinin adı kimi göstərilir (4, s. 135). Nəbi yurdunun sağ tərəfində yerləşən Xəzər obası ərazidəki ilkin məskunlaşma ilə bağlı yerlərdən biridir. Nəbi yurdu və Qaranquş yaylağı Gəmiqayadakı məskunlaşmanın başlanğıc mərhələsini, Xəzər obası isə davamını, yayılmasını, genişlənməsini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Haqqında ilk dəfə bu yazıda söz açacağımız Baca bulağı Gəmiqaya silsiləsindəki Qapıcıq zirvəsinin ən yüksək nöqtələrindən birində, yəni üç min səkkiz yüz metrdən ucadadır. Bura Dünya tufanı zamanı suyun çəkilməsi prosesində Nuh peyğəmbər üçün açılan və həyat əlaməti ifadə edən kiçik bir baca boyda yer mənasını daşıyır. Həzrəti Nuh peyğəmbər suların çəkilməyə başlaması ilə zirvədə ilk açılan həmin bacadan, baca boyda torpaqdan yerə enmişdir. Bacadan bulaq çıxması əhvalatı isə həyatın davam etməsi, çağlaması mənalarını ifadə edir. Obrazlı şəkildə desək, Qapıcıq zirvəsindəki Baca bulağı bəşəriyyəti dünya tufanından xilas edən Nuh peyğəmbərin zəfərinin şərəfinə qaldırılmış həyat piyaləsinə bənzəyir. Qapıcıq nöqtəsindən süd kimi köpüklənərək dərə enişə üzü aşağı iki min metrədək məsafədə Nəsirvaz kəndinə qədər böyük sürətlə axan Baca bulağı suları Gəmiqayanın zirvəsinə qalxmaq üçün istifadə olunan alpinist kəndirinə bənzəyir. Başı aşağı axıb uzanan Baca bulağı suları Nuh peyğəmbərin Qapıcıq zirvəsində qərar tutan möhtəşəm gəmisinin sıldırımlardan aşağı salınaraq torpağa bərkidilmiş kəndiri təsiri bağışlayır.

Fikrimizcə, Qapıcıq sözü də Nuh hadisəsi ilə səsləşir. Kiçik Qafqazın və Gəmiqaya silsiləsinin ən yüksək zirvəsi sayılan 3906 metr yüksəklikdə olan Qapıcıq nöqtəsi məna etibarilə Nuh peyğəmbər üçün açılmış kiçik qapı, giriş yeri kimi başa düşülə bilər. Bizə görə, «Həzrəti Nuh peyğəmbər məhz Gəmiqayadakı bu qapıdan ana torpağa ayaq basmışdır. Qapıcıq zirvəsi bəşəriyyətin yeni həyatına, sivilizasiyaya açılan qapıdır» (7, s. 603) Yaxası ilin bütün fəsillərində qarla örtülü olan Qapıcıq zirvəsi dünya sularında Nuh peyğəmbərin xilaskarlıq rəmzi kimi qaldırdığı ağ bayrağın nişanəsinə bənzəyir. Bəlkə də Həzrəti Nuh peyğəmbərin tufandan xilas olaraq bu qapıdan yerə enməsindən sonra həmin yer o hadisəyə uyğun olaraq Qapıcıq adlandırılmışdır. Baca bulağı və Qapıcıq haqqındakı fərziyələrimiz Dünya tufanı və Nuh peyğəmbərin əfsanəvi gəmisi hadisəsi ilə bağlı proseslərə tam uyğun gəlir. Nəbi yurdu, Qaranquş yaylağı, Xəzər obası toponimlər ilə əlaqədar yozumlar Baca bulağı və Qapıcığa aid mülahizələri tamamlayır və zənginləşdirir.

Haçadağ - Naxçıvan ərazisində Nuhun əfsanəvi gəmisinin yarıb keçdiyi dağın adıdır. Xalq arasında Haça dağa İlan dağ da deyirlər. Rəvayətə görə bu dağın və ona yaxın olan, Cənubi Azərbaycanın Ordubad rayonu ilə sərhəddində yerləşən Kəmki dağının adlarını Nuh peyğəmbər qoymuşdur: «Nuhun gəmisi hər yerdə sulardan sakit keçir. Təkcə bir dağdan keçəndə gəmi bir az ilişir. Nuh deyir: - İnan ki, dağdır. Ona görə də bu dağın adı İlan dağı qalır.

Nuhun gəmisi xeyli aralıda yenə də çətinliyə düşür. Nuh deyir: - Bu dağ o dağdan kəm deyil. Bu sözə görə o dağın adı Kəmki olur» (8, s. 41).

Beləliklə, Dünya tufanından sonra Naxçıvan ərazisindəki məskunlaşma dəniz səviyyəsindən 3906 metr yüksəklikdə olan Qapıcıq zirvəsindən, Baca bulağından üzü aşağı Nəbi yurduna və Qaranquş yaylağına, oradan Xəzər obasına tərəf uzanıb gəlmişdir. Ordubad rayonundakı Nəsirvaz kəndinin adı da qədim əsatirdəki Nisr dağı anlayışı ilə səsləşir. Bu sözün mənasından, mahiyyətindən bəhs edənlər məşhur «Bilqamıs» dastanına istinad edərək həmin toponimdə Nuh peyğəmbərlə, əfsanəvi gəmi ilə bağlı motivlərin olduğunu ehtimal edirlər (9, s. 10-11). Nuhdaban yaşayış yeri Həzrəti Nuh peyğəmbərin yaylaq, oba həyatından, müvəqqəti, mövsümi yaşayış tərzindən nisbətən oturaq həyata keçidinin nişanəsi olan insan məskənidir. Naxçıvandan toplanmış folklor nümunəsində bu yaşayış yerinin yaranması haqqında aşağıdakı məlumat vardır: «Nuh Nəbi sözünü qurtardı. Dayandığı yerdən bir addım irəli atdı. Ayağı torpağa gələndə pəncəsi yox, dabanı yerə dəydi. Oğulları həmin yerdə yurd saldılar, adına da Nuhdaban dedilər» (3, s. 70).

Fikrimizcə, Naxçıvan - Nuhçıxan Nuhdabandan başlanır. Nuhdaban Dünya tufanından sonrakı ilkin sivilizasiyanın birinci oturaq məntəqəsidir. Beləliklə, həyat Qapıcıqdan Nəbi yurduna, Qaranquş yaylağına, Xəzər obasına, ordan Nəsirvaz yaşayış yerinə, oradan da oturaq məkan hesab etdiyimiz Nuhdabana doğru inkişaf etmişdir. Fikrimizcə, Nuhdaban Naxçıvan şəhərinin ilkin salındığı yerdir. Nuhdaban - Nuh peyğəmbərin məskunlaşdığı məkandır. Yəni Nuhdaban-Nuhçıxandır, Nuh peyğəmbərin son dayanacağıdır. Fərziyyəyə və əsatirə əsasən Nuh peyğəmbər Naxçıvan şəhərinin binasını qoymuşdur (1, s. 111). Ulu peyğəmbərin məzarı da Naxçıvan şəhərindədir. XX əsrin əvvəllərində görkəmli rəssam Bəhruz Kəngərli naturadan Nuhun məzarını yağlı boya ilə kətan üzərinə köçürmüşdür. Hazırda Naxçıvan şəhərinin yaxınlığındakı Nuh peyğəmbərin qədim məzarı üzərində onun türbəsi ucaldılmışdır. Naxçıvan şəhərinin adı da Nuhçıxan sözündən əmələ gəlmişdir (10, s. 35-43).

Belə hesab edirik ki, Naxçıvan şəhərinin yaranmasının əsas səbəblərindən biri də şəhərətrafı ərazidə duz mədənlərinin olması ilə bağlıdır. Mənbələrdə Naxçıvan ərazisində duzçıxarmanın da əsasının Nuh peyğəmbər

tərəfindən qoyulduğu öz əksini tapmışdır. XIX əsrə aid rus mənbələrindən birində deyilir ki: «xalq arasında Nuhun Naxçıvan duz mədənlərində ilk çalışanlardan biri kimi fəaliyyəti haqqında rəvayət mövcuddur» (1, s. 110). Mənbələrdə həmçinin Naxçıvanda duzçıxarma işinin eramızdan üç min il əvvəl başlandığı qeyd edilir (11). Son illərdə tanınmış arxeoloq alimlər: azərbaycanlı Vəli Baxşəliyevlə Nizami Alıyev və fransız Katerino Maro ilə Severine Şanz birgə apardıqları tədqiqatların nəticəsi olaraq əldə etdikləri maddi sübutları Fransada laboratoriya analizindən keçirərək Naxçıvan ərazisindəki duz mədənlərinin 5 min illik tarixə malik olduğunu təsdiqləmişlər (12, s. 229-244). Naxçıvan duz mədənləri ərazisindən daş baltaların tapılması (13) da burada şəhərtipli yaşayışın qədimliyini göstərir. Tədqiqatçılar Naxçıvandan tapılmış daş baltaları neolit dövrünə aid edirlər (14, s. 16). Fikrimizcə, duzçıxarma ilə əlaqədar olan qazma, daşınma, emal, satış, mübadilə kimi proseslər Naxçıvanda şəhərtipli yaşayışın formalaşmasına böyük təkan vermişdir. Duz mədənlərinin daha geniş və əsaslı şəkildə tədqiqi Naxçıvan şəhərinin tarixinin müəyyən olunması ilə əlaqədar çox mətləblərə aydınlıq gətirə bilər.

Göründüyü kimi, dünya sivilizasiyaları üçün xarakterik olan əlamətlərin bir çoxu hələ Nuh əyyamından etibarən Naxçıvanda baş vermiş, yaranıb inkişaf etmişdir.

Qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər Naxçıvan ərazisinin və Naxçıvanda ilkin şəhərsalmanın dünya sivilizasiya prosesləri ilə möhkəm surətdə səsləşdiyini əyani şəkildə nümayiş etdirir. Bundan başqa, Naxçıvan ərazisinin, yaxud Naxçıvan şəhərinin çayvadisi və çaylararası sivilizasiyalarla oxşarlığına, bənzəyişinə dair də mülahizələr irəli sürmək mümkündür. Belə ki, bəlli olduğu kimi, Naxçıvan şəhəri regiondakı ən böyük çaylardan sayılan Araz çayının yaxınlığında yerəşir. Hətta vaxtilə Araz çayının Naxçıvan şəhərinin hüdudlarından keçməsinə dair məlumatlar da vardır (15, s. 135). Araz çayının ilkin sivilizasiya ilə bağlı olan dörd çay nəzəriyyəsində müəyyənləşən çaylardan (Dəclə, Fərat, Qızılüzən və Araz) biri olmasını isbat edən tədqiqatların meydana çıxması Naxçıvanın qədim sivilizasiyanın ilk məskənlərindən biri olduğunu qəbul etməyə imkan yaradır. Buna görə də Naxçıvana həm də çayvadisi sivilizasiyanın nümunəsi kimi baxmaq da mümkündür. Həmçinin coğrafi baxımdan Naxçıvanda çayarası sivilizasiyanın da əlamətləri müşahidə olunur. Məlum olduğu kimi, Naxçıvan ərazisi Azərbaycan coğrafiyası baxımından Kür çayı ilə Araz çayının arasında qərar tutur. Tarixçilər qədim Naxçıvanı Kür-Araz mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi dəyərləndirirlər. Naxçıvan şəhəri həmçinin Araz çayı və Arpaçayla əhatə olunmuşdur. Geniş mənada isə Naxçıvan Dəclə-Fərat mədəniyyəti ilə Kür-Araz mədəniyyətinin qovşağındadır. Bu isə Naxçıvandakı qədim mədəniyyətin çaylararası sivilizasiyaya aid olunmasını da nəzərə çarpdırır.

Bütün bunlar Naxçıvan ərazisinin, o cümlədən Naxçıvan şəhərinin dünya sivilizasiya proseslərinin üzvi tərkib hissəsi olduğunu bir daha təsdiq edir. Naxçıvan böyük sivilizasiyanın nişanəsidir. Regiondakı sonralar yüksək inkişaf tapmış zəngin mədəniyyət bu möhkəm təməl üzərində yüksəlmişdir. Naxçıvan türk-müsəlman dünyasında sivilizasiya daşıyıcısı olan qədim mərkəzlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan-Naxçıvan geniş mənada Anadolu mədəniyyəti ilə Orta Asiya mədəniyyəti arasında bir körpüdür və bu mədəniyyətlərin bütövlüyünün, genetik doğmalığının göstəricilərindən biridir.

Əlbəttə, Dünya tufanı, Nuh peyğəmbərin əfsanəvi gəmisi kimi mətləblərin Azərbaycandakı Naxçıvan ərazisi ilə, buradakı yer-yurd adları, mifoloji təsəvvürlərlə, yaşayan rəvayətlərlə bağlılığı elmdə yeni versiyadır. XIX əsrdə fəallaşan bu ideya keçmiş sovet hakimiyyəti illərində qapalı mövzulardan biri kimi diqqətdən kənar vəziyyətdə saxlanılmışdır. Sovetlər İttifaqının ateizm ideologiyası ilə dini-mifoloji məsələlərdən, tanrıçılıq düşüncəsinə böyük töhfə vermiş Nuh peyğəmbərdən müsbət yöndən danışmaq, elm səviyyəsində bəhs etmək bir araya sığmırdı. Bundan başqa, Dünya tufanı hadisəsində mərkəzi yer tutan Ağrı dağının Türkiyə ərazisində yerləşməsi də SSRİ ilə Anadolu Türkiyəsi arasındakı uzun illər boyu davam edən soyuq müharibə şəraitində həmin mövzunun arxa plana keçirilməsini şərtləndirən amillərdən biri idi. Şübhəsiz ki, başqa səbəblər də olmuşdur... Bütün hallarda Dünya tufanı və Nuh peyğəmbərin əfsanəvi gəmisi ilə əlaqədar əhvalatlardan elmi-tarixi istiqamətdə söz açmaq imkanı əldə etmək, ölkə ilə bağlı yeni versiyalar ətrafında araşdırmalar aparmaq Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin mühüm nailiyyətlərindən biridir. Ümid edirik ki, təqdim edilən material dünya Nuhşünaslıq elmini daha da zənginləşdirəcək, bu sahədə araşdırmalar aparan tədqiqatçıların diqqətini cəlb edəcəkdir.

Beləliklə, Naxçıvanda şəhərsalmanın tarixinə bir neçə elm sahəsinin sintezi əsasında kompleks yanaşma bu şəhərin 5 min illik qədim bir tarixə malik olduğunu göstərir. Ümumiyyətlə, tarixi tədqiqatlarda problemə kompleks yanaşma dərinliklərə doğru elmi baxışda böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Никитин К.А.. Город Нахичевань и нахичеванский уезд. СМОМПК, выпуск 2, Тифлис, 1882.
2. Həbibbəyli İ. Nuhun qəbri haradadır. «Vətən səsi» qəzeti, 6 fevral 1991, №6.
3. Naxçıvan folkloru. Bakı, «Sabah» nəşriyyatı, 1994.

4. Qədirzadə Q. Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan, «Qızıl dağ», 2008.
5. Azərbaycan folkloru (tərtib edəni Bəhlul Abdulla). Bakı, «Şərq-Qərb», 2005.
6. Seyidov A. Gəmiqaya (toponimlər, qədim köç yolları). Bakı, 2003.
7. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, «Nurlan», 2007.
8. Əsatirlər, əfsanələr və rəvayətlər (tərtibçilər Arif Acaloğlu, Cəlal Bəydili). Bakı, «Şərq-Qərb», 2005.
9. Rzayev F. Naxçıvan. Nuhun tufanı, tarixi faktlar və ermənilərin növbəti oğurluğu. NDU, Xəbərlər, №17, 2005.
10. Həbibbəyli İ. Nuhçıxan-Naxçıvan. Bax: «Naxçıvan» jurnalı, 2009, №19.
11. Щереметевский П. Нахичеванские соляные месторождение. Газета «Кавказ», 16 март 1855 г., №22
12. Baxşəliyev Vəli, Katerino Maro, Severine Sanz, Nizami Alıev. Duzdağ mədənində arxeoloji çalışmalar. Türkiyə Bilimlər Akademisi Arxeoloji dərgisi, 2010, №3.
13. Гусейнов М.М.. Каменные топоры из Нахичевани. ДАН Азербайджана. Баку, 1956, №2, т. XII.
14. Qaşqay S. Qədim Naxçıvanın maddi mədəniyyəti. Bax: Naxçıvan Muxtar Respublikası (məqalələr toplusu). Bakı, «Elm», 1999.
15. Ön və Orta Asiya türklərinin tarixinə dair dörd anonim mənbə (tərcüməçilər. C.Bayramlı, V.Əliyev). Bakı, «Nurlan», 2003.

Catherine MARRO
Condidate of history,
France

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS AT THE SALT MINE OF DUZDAGI (2008-2011)

Duzdagi is located some 10 km from the city of Nakhchivan, along the former Silk Road linking Tabriz to Constantinople **(Fig. 1)**. As it towers above the Araxes valley, this dome is an outstanding feature in Nakhchivan's natural landscape (**photo 1**). Judging by its location along one of the major strategic routes in the South Caucasus (**photo 2**), its conspicuous salt deposits must have attracted attention from an early date.

Duzdagi is still being exploited today: according to the engineers working on the mine, its salt deposits are 150 m thick, 3km long and 2 km wide. In the seventies, as they were progressing inside the mine towards the southern slopes of the dome, Soviet miners broke into an ancient tunnel that had caved in: they found the remains of four workers buried together with their tools. These remains were dated from the stone tools to the 3rd and 2nd Millennia BC, since the tools bear significant similarities to a series of hammers that had been retrieved from stratified contexts at Kültepe I (Abibullayev 1982: 111-112) and Kültepe II (Aliyev 1991 : 154; *Naxçivan Ensiklopediyasi* 2002 : 108).

However, a brief visit to the mine by a Franco-Azerbaijani team in 2007 suggested that its exploitation had in fact probably started much earlier, as evidence of Chalcolithic and early Kuro-Araxes pottery was found all over the southern slopes of the dome. A systematic survey was thus launched in 2008 in order to investigate more thoroughly.

THE PROJECT

One of the major aims of the Duzdagi project is to document the purposes and modes of salt exploitation during Late Prehistory, as well as the evolution of its exploitation through time. The evolution of mining processes is studied through the morphological and use-wear analysis of extraction tools, in particular stone hammers, as very few remains of other tools have been collected on the mine so far. The dating of mining infrastructures as well as mining tools is ensured via the study of spatial correlations between potsherds and other categories of artefacts. The general analytical frame of this project relates to the emergence of mining and the management of natural resources in the Caucasus and the Ancient Near East in a context of incipient political and socio-economic complexification.

METHODOLOGICAL PROCEDURES

The random exploration of the site conducted in 2008 has shown that archaeological artefacts are scattered all along the salt beds of the mine, that cover more than 6 km^2: Duzdagi is clearly a huge archaeological site. For

this reason, we decided to focus our survey on a few selected transects, hereafter called « windows », where a systematic study could be conducted. Seven windows have been selected so far ; all of them are located over the mine itself, except for Window 3, which was established at Cehri Xor, 2 km to the East of the mine, because of the presence of a water spring.

Windows are selected as our survey goes on, after a preliminary exploration of the site : archaeological artefacts are first registered at random with the help of a DGPS, which ensures a 10 cm precision at the local level. Windows are then chosen accordingly, depending on major topographic features, the presence of water springs, specific concentrations of artefacts, the presence of mining infrastructures *etc*... The systematic survey of each window entails the registration of *all* artefacts located within its boundaries, from minute, shapeless potsherds to whole vessels and macrolithic tools, as well as the topographic features and mining infrastructures. All ceramic potsherds and microlithic tools are collected, but most macrolithic tools are left *in situ*, because of their weight, which averages several kilograms per tool. Registered data are then plotted on a satellite photo and aerial photographs taken from a kite. These photographs are important for gathering information that is often not perceptible at ground level : this is especially true with ancient tunnels. All these data are then analysed with a GIS program (ArcGis©).

FIRST RESULTS

Thousands of artefacts have been recorded to this day, as well as dozens of mining infrastructures. The artefacts are mainly composed of extracting tools and ceramic vessels that were used by ancient miners for carrying water and probably food. Most of the tools are made of stone: according to C. Hamon, who is in charge of the macrolithic study, they cover the whole range of tool types necessary for salt exploitation, from extracting to processing : hammers and sledgehammers (**photos 3 and 4**), mortars and pestles **(Fig. 2)**, as well as grinding stones **(Fig. 3).** The use-wear-analysis of the grinding stones suggests that they were used for the processing of salt on the mine itself, not for the preparation of food. On the other hand, there are no traces of ceramic vessels involved in the transportation of salt, whether it be ground salt or salt loafs: it is probable that salt, if ground, was transported in cloth or leather bags. Very few metal remains are attested, apart from a few copper and iron blade fragments: this is certainly due to the fact that metal tools, which were most certainly used from the Iron Age onwards, are more susceptible to time and weather erosion; they have simply corroded away.

The most common artefacts are ceramic potsherds, which cover most of the time span from the Late Chalcolithic (*ca.* 4500 BC) to the Middle Ages (*ca.* 13th cent. AD). Pottery post-dating the Medieval period has only been found occasionally, which suggests that the exploitation of Duzdagi, which according to historical archives has continued throughout modern times, was then carried out without the use of ceramic vessels: leather gourds probably replaced jars and pitchers for the transportation and the storage of water on the site.

Another period for which ceramic vessels are conspicuous by their absence is the Middle Bronze Age, a remarkable fact since potsherds belonging to the previous period, the Early Bronze Age, are found all over the mountain slopes. The reasons for the rarity of Middle Bronze Age ceramics at Duzdagi are not clear to this day: Duzdagi must have been frequented by Middle Bronze Age groups, since their economy was focused on ovi-caprid herding along with a nomadic pastoral way of life (Özfirat 2001): salt certainly numbered among their primary needs. It is possible that these herders favoured other means of transportation for their food and water supplies, possibly leather gourds.

But the main specificity of the ceramic assemblage collected at Duzdagi is the overall predominance and ubiquity of the Early Bronze Age pottery. Interestingly, if the morphological specificities of this pottery are clearly related to the Kuro-Araxes repertoire (presence of "Nakhchivan lugs", carinated shapes), most of the EBA repertoire from Duzdagi is made of buff or cream, coarse grit-tempered paste (**photo 5**). If we base our study on the 1037 potsherd samples retrieved from two soundings carried out in 2011 by N. Gailhard, only 5 % of this assemblage matches the classical Kuro-Araxes standards (black-burnished surface treatment, fine workmanship). It is not clear yet whether these technological specificities should be linked to functional and/or chronological considerations.

Lastly, some Late Chalcolithic pottery was collected in Window 2 along with Kuro-Araxes potsherds: this pottery is chaff-faced, sometimes with traces of comb-scraping that are typical of the Ovçular culture (*ca.* 4350-4000 BC). Late Chalcolithic potsherds have so far been found mostly in Window 2, they appear in a fairly small quantity.

Thanks to the correlation between the spatial distribution of potsherds and other archaeological findings (microlithic and macrolithic artefacts, mining infrastructures), important information may be retrieved about the evolution of mining procedures through time.

First, there is a close correlation between the distribution of Late Chalcolithic and Early Bronze Age pottery (LC-EBA), the distribution of stone tools and the location of tunnels. Macrolithic stone tools are particu-

larly abundant in Window 2, for instance, which is also characterized by a clear predominance of LC-EBA potsherds. All these artefacts are scattered over work platforms located at the foot of ancient tunnels, suggesting that these infrastructures were used at an early date.

On the other hand, there is a negative correlation between the distribution of medieval pottery, stone tools and tunnels, showing that the latter were not in use during the medieval period. By contrast, a great number of medieval sherds dating to the 12th-13th centuries – but no stone tools - were found in Window 4 in the vicinity of an open-air quarry. It thus seems clear that the use of stone tools was restricted to early periods, while salt exploitation during the Middle Ages was carried out in open-air quarries, not through tunnels.

The case of the Late Bronze and Iron Age is not so clear, since these two periods are under-represented in the available ceramic sample. As in the Middle Bronze Age, this situation may be due to a change in water transport habits, testifying to the increasing use of leather gourds. It must be stressed however, that the overall proportion of LBA-IA potsherds at Duzdagi is much higher than that of MBA pottery.

Lastly, the study of the pottery assemblage from Window 3 shows that the water spring of Cehri Xor was ignored by LC-EBA communities: it is possible that this spring did not exist at that time, or else, that the spring was off the main route linking important LC-EBA sites, such as Kültepe I and II, and Duzdagi.

PRELIMINARY CONCLUSIONS

Duzdagi has been exploited at least from the second half of the 5th millennium BC onwards, which makes it the oldest salt mine in the world known to this day, together with La Cardona in Spain. But archaeological artefacts from the Spanish mine are much less abundant than at Duzdagi, while the evidence retrieved from La Cardona is so far indirect. Duzdagi is thus the oldest salt mine in the world showing indisputable traces of mining.

What is more, there is evidence at Duzdagi of extensive salt mining during the Kuro-Araxes period, which corresponds to the Late Chalcolithic and Early Bronze Age (Marro, Bakhshaliyev and Ashurov, 2011). The Kuro-Araxes era is certainly the best documented period at Duzdagi, a strange fact considering the low-density level of occupation at that time in Nakhchivan and beyond (Marro and Özfirat 2004, 2005, 2006; Ristvet *et al.* 2011).

Last but not least, there is evidence of a change in exploitation strategies through time: between the Early Bronze Age and the Middle Ages, salt exploitation at Duzdagi changed from the digging of tunnels to

open-air mining. This evolution is probably linked to technical innovations, but also possibly to the evolution of salt use: different qualities of salt may have been used through time and it is remarkable that the concentration of medieval pottery evidenced in Window 4 is located in the vicinity of salt but also gypsum deposits.

One of the major issues raised by the data gathered at Duzdagi is the incredible scale of salt exploitation apparent in the Kuro-Araxes period: what were Kuro-Araxes communities doing with all that salt ? It seems unlikely that salt was used as a major trade commodity, since the whole Araxes basin is itself rich in salt, whether it be rock-salt or salt springs (Marro, Bakhshaliyev and Sanz 2010). The same is true for Iran and Mesopotamia – salt being even considered as one of Mesopotamia's rare mineral assets (Potts 1984). But some kind of salt trade with regions located further north in the Kura basin, for example, seems possible.

Another possibility would be that a great amount of salt was devoted to herding activities, in particular ovi-caprine herding, which dominated animal husbandry during the Late Chalcolithic period (Marro, Bakhaliyev and Ashurov 2009, 2011). The importance of salt in the diet of ovi-caprines is a well-known fact, while salt is also essential for increasing daily milk yields. But would animal herding alone account for the extensive scale of salt-exploitation during the Kuro-Araxes period ?

Salt may also have been used in many forms of ritual activities, as suggested by Sumerian, Hittite, Medio-Assyrian and biblical texts (Marro and Michel, in press). Unfortunately, no written archives have ever been retrieved from Kuro-Araxes settlements, while most of the documents referring to the use of salt in ancient societies relate to faraway regions at a later date.

We hope to investigate these questions in the future by studying the dispersal of extracting tools at a regional scale, as well as by examining the details of salt exploitation inside the mine itself. This operation entails the opening of archaeological excavations inside the tunnels, with a special focus on the bioarchaeological remnants, especially on animal and botanical remains.

Abibullayev, O. 1982: Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм.

Aliyev, V. 1991 : Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм.

Marro, C., V. Bakhaliyev and S.Ashurov, 2009: «Excavations at

Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). First Preliminary Report : the 2006-2008 seasons». In *Anatolia Antiqua XVII*, IFEA, Paris : 31-87.

Marro, C., V. Bakhaliyev and S.Ashurov, 2011: «Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhichevan, Azerbaijan). Second Preliminary Report : the 2009-20010 seasons». In *Anatolia Antiqua XIXI*, IFEA, Paris : 53-100.

Marro, C., V. Bakhaliyev and S.Sanz, 2010: « Archaeological investigations on the salt mine of Duzdagi (Nakhchivan, Azerbaïdjan". In *TÜBA-Ar*, vol. 13: 233-246.

Marro, C. and C. Michel, in press: "Le sel dans les sociétés anciennes du Proche-Orient et du Caucase: exploitations et usages d'après les sources archéologiques et épigraphiques". In *L'alimentation dans l'Orient Ancien*, Les Cahiers des thèmes transversaux d'Arscan, Nanterre.

Marro and Özfirat, 2003: : « Pre-classical Survey in Eastern Turkey. First preliminary Report : the Agrı Dag (Mount Ararat) region » in *Anatolia Antiqua XI*, Istanbul : 385-422.

Marro and Özfirat, 2004: "Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Second preliminary Report : the Ercis region", in *Anatolia Antiqua XII*, Istanbul : 227-265.

Marro and Özfirat, 2005: "Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Third preliminary Report : the Dogubeyazit region". In *Anatolia Antiqua XIII*, Istanbul : 319-356.

Naxçivan Ensiklopediyasi , 2002: AMEA, Bakı.

Özfirat, A. 2001: *Yayla Kültürleri.* Arkeoloji ve Sanat Yayinlari, Istanbul.

Potts, D. 1984: « On salt and salt gathering in Ancient Mesopotamia », in *JESHO*, vol. XXVII, part III : 225-271.

Ristvet, L., V. Bakhshaliyev and S. Ashurov, 2011: "Settlement and Society in Naxçivan: 2006 Excavations and Survey of the Naxçivan archaeological Project". In *Iranica Antiqua*, vol. XLVI: 1-53.

Captions

Photo 1: Duzdagi, viewed from the South (© C. Marro, CNRS)
Photo 2: Duzdagi, with the Araxes valley in the background (© S. Sanz, CNRS)
Photo 3: Hammer (© V. Bakhshaliyev, AMEA)
Photo 4: Sledgehammer (© C. Marro, CNRS)
Photo 5 : Kuro-Araxes jar from Window 2 (© C. Marro, CNRS)
Fig. 1 : Sites mentioned in the text
Fig. 2 : pestle (drawing: K. Alhamed)
Fig. 3 : grinding stone (drawing: K. Alhamed)

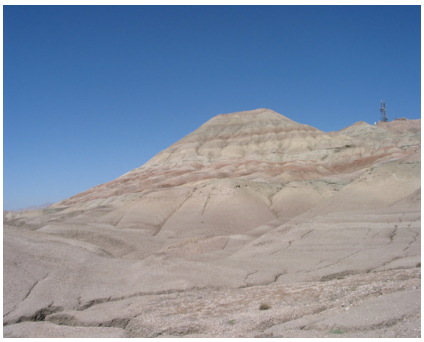

Photo 1

Photo 2

Photo 3

Photo 4

Photo 5

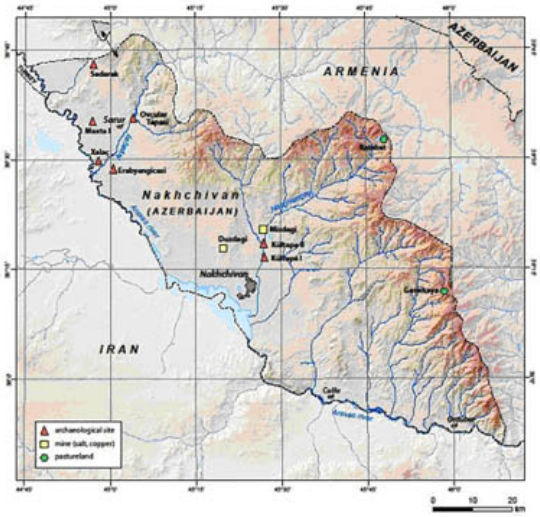

Fig. 2

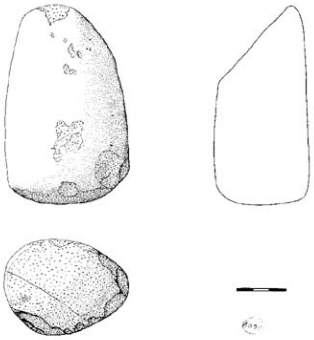

Fig. 2

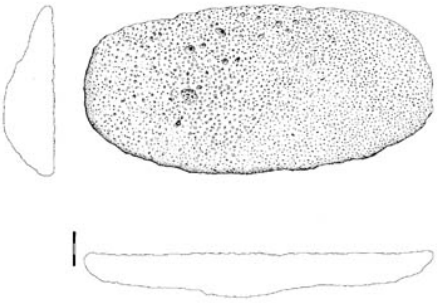

Fig. 3

Lauren RISTVET, Hilary GOPNIK,
Condidate of history,
University of Pensilvania and Emory
Veli BAKHSHALIYEV,
Correspondent member of ANAS
Nakhchivan section of ANAS
Safar ASHUROV
Condidate of history, Institute of
Archeologiy and Etnigraphy of ANAS

2010-2011 AMERICAN-AZERBAIJANI EXCAVATIONS AT OĞLANQALA

Perched atop the 50 ha Karatepe, Oğlanqala is probably the largest Iron Age fortress in Naxçıvan and one of the largest in the South Caucasus (fig. 1). The site is located in a position to control the fertile Şərur plain, the most agriculturally productive area in Naxçıvan, and the Arpaçay pass into the Lesser Caucasus. Excavations in 1988-1989 at Oğlanqala uncovered tantalizing evidence that the site was an important political center during the early and mid-Iron Age. [1] Four years of further excavation from 2008-2011 have confirmed this earlier hypothesis, providing new information indicating that Oğlanqala was probably an independent polity in the middle Iron Age with economic and cultural connections to neighboring Urartu, a fortress center at the end or just after the fall of the Achaemenid empire, and a wealthy fortified town in the last centuries BC.[2]

Our excavations have defined five periods, four ancient and one modern at Oğlanqala. The site was founded sometime between 1200 and 800 BC during the early Iron Age, Period V, but the architecture at the citadel dates to the Middle Iron Age, Period IV, between 800 and 600 BC and the Late Iron Age, Period III, between 400 and 250 BC. From 200 BC-100 AD (Period II) most of the mountain was covered by a large fortified town. During this period, the site may have been known as Olane, a town mentioned

[1] В.Б. Бахшалиев, "Археологические Раскопы На Поселении Огланкала " *Российская Археология* (1994).

[2] Lauren Ristvet et al., "2008 Excavations at Oğlanqala, Azerbaijan," *Azerbaycan Arxeologiyasi* (2009), Lauren Ristvet, V. Baxşəliyev, and Safar Aşurov, "Settlement and Society in Naxçıvan: 2006 Excavations and Survey of the Naxçıvan Archaeological Project," *Iranica Antiqua* 46 (2011), V. Baxşəliyev et al., *Naxçıvanda Arxeoloji Tədqiqatlar/Archaeological Investigations in Azerbaijan.* (Naxçıvan: Milli Elmlər Akademiyası, 2010).

by Strabo in his geography. [1] Finally, ephemeral architecture, pottery and graves dating to the Medieval and Modern periods cover much of the site (13th to 20th centuries AD), including glazed Ilkhanid pottery (Period Ib) and Russian Imperial coins (Period Ia) (table 1).

The Kurgan

Our first goal during the 2011 season, was the excavation of a small mound, 100m northwest of Oğlanqala (fig. 2). The mound has a diameter of 65 m and rises about two meters above the surrounding fields. During survey at this mound in 2008 and 2009, we found Xocalı-Gədəbəy sherds, similar to those known from elsewhere in Azerbaijan dating to the Early Iron Age, and one pillar figurine.[2] As a result, we hypothesized that the small mound was probably a kurgan or burial mound. We were particularly interested in excavating this burial mound, because it dates to the initial (Oğlanqala V) construction of the fortress. Learning more about the people buried in this mound would help us learn who built Oğlanqala, and perhaps why this large construction project was undertaken. During excavation we found a stone circle with a diameter of 3 m, which resembled other grave markers found elsewhere in the Caucasus (fig. 3). Excavation of the circle and elsewhere in the mound produced more period V sherds and a bird figurine, a type well-known from other graves. Unfortunately, no skeleton was found in the excavation, which stopped at 2.5 meters below the surface, due to the high water table.

The Northern and Western Fortifications

Our second goal during the 2011 season was the excavation of the northern fortification wall at Oğlanqala. Radiocarbon dates from the northwest circular tower, and one of the square buttresses of the northern wall in 2010 indicated that this structure was probably built around 800 BC. Oğlanqala 5 pottery was found here as well, but it seems to have been deposited before the wall was built. This means that the fortifications at Oğlanqala were built around the same time that Urartu (ca. 850-600 BC), an empire centered in Turkey's Van region, was launching military campaigns

[1] Daniel Potts, "Some Problems in the Historical Geography of Nakhchivan," *Ancient West and East* 1 (2002). Strabo 11.14.6.
[2] Lauren Ristvet et al., "On the Edge of Empire: 2008-2009 Excavations at Oğlanqala, Azerbaijan," *American Journal of Archaeology* 116, no. 2 (2012).

in the Caucasus and Northwest Iran.[1] We were interested in finding out more about the fortifications. Had Oğlanqala's fortification engineers built the wall according to Early Iron Age models? Or had they adopted Urartian techniques or construction models from their powerful neighbor? Urartian fortifications tend to be extremely standardized; they are characterized by regular buttressing, ashlar masonry and standard-sized mudbricks.[2] It seems likely that Urartian architects designed fortifications across the empire for the purposes of the state to assure this regularity.

Excavations at Oğlanqala's Northern Fortifications exposed this feature over 215 m (fig. 4). Our work showed that the fortifications generally resembled earlier Iron Age architecture, but may have also imitated certain Urartian features. Unlike Urartian walls, which are generally straight and right-angled and have no respect for topography, Oğlanqala's fortification wall conformed to the natural topography of Karatəpe. The Northern Fortifications exhibited a pattern of elaborate, but irregular buttressing. Two of the buttresses on the western side of this wall are quite regular, 7 m long, and 4 m wide, they are separated by a stretch of wall 15 m wide. Further to the east, however, this pattern breaks down. Instead of buttressing, the wall zigzags, with no regular pattern. Although buttressing is usually an Urartian feature, it does have antecedents in the architectural tradition of the South Caucasus, so it is not clear where the inspiration for this feature originated. This striking, angular wall, clearly visible from the nearby fortress of Qızqala would have been the first view of Oğlanqala for visitors coming from the north. There is no exact counterpart to the shape of Oğlanqala's Northern Fortifications at other fortresses in the area, emphasizing its unique nature.

The Northern Fortifications were made from roughly shaped limestone blocks with smaller stones used as chinking, to fill the cracks between the blocks (fig. 5). Stones in different parts of the wall ranged from carefully shaped to almost unworked. In some stretches of the wall, for example, like NW-C, NW-N, NW-O, and NW-Z most of the limestone was

---

[1] Mirjo Salvini, *Geschichte Und Kultur Der Urartäer* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995).

[2] Paul Zimansky, "Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire," *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no. 299/300 (1995), ———, "An Urartian Ozymandias," *The Biblical Archaeologist* 58, no. 2 (1995), ———, "The Problem of the Urartian Frontier," in *Neo-Assyrian Geography*, ed. Mario Liverani (Roma: Università di Roma, 1995), Paul E. Zimansky, *Ecology and Empire : The Structure of the Urartian State*, Studies in Ancient Oriental Civilization :, (Chicago, Ill.: the Oriental Institute, 1985), Adam T. Smith, *The Political Landscape: Constellations of Authority in Early Complex Polities* (Berkeley: University of California Press, 2003).

cut into roughly square or rectangular blocks, of similar sizes, between 30 and 70 cm^2, in other areas like NW-U and NW-V, several stones with little to no shaping were used. The Period IV masons generally took care to use well-shaped stones at the walls many corners, probably because these are obvious weak points, subject to erosion. Similarly the quantity and size of the small stones used for chinking also varied across this wall. This fortification wall was built on bedrock, but here again, there was evidence for great variation in building techniques. Generally, the vegetation on the bedrock was burned prior to its construction, resulting in a fine ash and charcoal layer immediately below this construction. Burning the vegetation on top of the bedrock changed the properties of the limestone, creating a crumbling, eroded surface that was often incorporated into the construction. Following this, the ancient masons either laid limestone blocks directly on the bedrock, or used a variety of strategies to create a level surface. We encountered several different leveling techniques along different stretches of the wall. First, a well-levigated, compact clay could be laid atop the bedrock. Alternatively, a gray mudbrick surface was sometimes built to even out the natural bedrock. Finally, a concrete mixture, of eroded limestone, mixed with pebbles also served to create a level foundation on top of the bedrock in certain places. Sometimes smaller stones were placed directly on the bedrock before the larger blocks were laid, although in other situations the larger blocks were laid directly on the bedrock. There were no signs of shaping the bedrock itself, as is the case in Urartian sites, with their rock cut staircases and stepped wall foundations. The variety of construction techniques in this single construction may tell us something about the architects or masons directing the project. It seems likely that there were several different individuals in charge of different parts of the wall, and no desire to standardize construction methods as we see in Urartian fortifications of the same period.

The stone foundations of the Northern Fortificiations were preserved up to 2 m high in places, although generally they were lower, between 1 and 1.5 m. On top of these foundations, large mudbricks were laid, usually measuring 40 X 40 X 20 cm (fig. 6). These added height to the wall construction, but also served as terracing walls. Behind the stone façade of the wall was rubble fill. A mudbrick superstructure has also been constructed atop the stone foundations. Survey of the northern side of Oğlanqala indicates that this entire area was terraced with mudbricks, rubble fill and retaining walls and formed, along with the fortification wall, a single massive construction, probably dating to ca. 800 BC. The terraced area had a width of 78 X 164 m, while the difference in elevation from the outer wall of the citadel to the fortification wall was 35 m. The labor involved in terra-

cing this area, which comprises 2.42 ha and included the quarrying and working of large quantities of limestone and the construction and delivery of millions of mudbricks was immense; it would have required the labor of thousands of individuals. The monumentality of this building project emphasizes the strength of Oğlanqala's Period IV leaders. The imposing construction itself displays political power, but so does the ability to assemble a work-force to build and maintain it.

In front of the Northern Fortifications was an elaborate cobble footing. Like the wall itself, this construction was founded on bedrock. On top of the bedrock, layers of extremely hard, well-levigated clay were laid. Round river cobbles , usually with a diameter of 12-18cm were then pressed against this clay surface. In several places, these cobbles formed even rows, but in others they were placed haphazardly. Between the Northern fortification wall, and the cobble footing was rubble fill, similar to that found behind the stone façade of the wall.

We noted one area which may have served as a possible gate, near the northeast side of the wall. An 8.3m gap in the Period IV wall here may have been one of the original gates, leading to the citadel. The location of this feature, along one of the gentlest slopes on the northern side of the mountain may support this identification. Additionally, there was no cobble footing immediately in front of this installation, instead there was another type of paving, which combined rounded cobbles and chipped limestone in a mudpacking. A piece of bedrock with a hole drilled into it at the western edge of this gap may have served as a door-socket. This possible entranceway had been filled in during Period III, using a construction technique similar to that seen on the citadel (fig. 7). The last row of Period IV stones was covered with small, squared stones, perhaps to form a level surface. Two courses of mudbrick were placed on top of this construction and then three courses of larger stone blocks were laid. Most of these blocks were smaller than their Period IV counterparts, generally ranging in size between 20 and 30 cm^2 and exhibited less working, although there were still some squared off blocks incorporated into this construction.

Our work on the fortification systems also encouraged us to clear part of the Western Fortifications, south of the Northern Towers, in order to investigate if these fortifications were built using the same techniques. As a result, we exposed 70 m of this construction, beginning on the southern side of the Northern Towers. The stones used for the Western Fortifications were among the largest and best-shaped found at the site. This is particularly true for the northernmost expanse of the wall, which was probably built at the same time as the Towers. The limestone blocks used here were 60-70 m^2 and were generally worked into square blocks, with a few smaller stones

serving as chinking. One of the unusual features of this part of the fortification walls are the odd angles of the buttresses. For the first buttress, this angle is 60 degrees, rather than the expected 90 degrees. This buttress is 7 m across, however, and 4 m wide on its southern side, just like the few regular buttresses on the northern wall. Radiocarbon analysis and the presence of some rebuilding indicates that the wall was used over a period from ca. 800-250 BC, during Periods III and IV. Even afterwards, the fortifications would have been visible and may have been incorporated into later use of this site.

During our excavations along the Western Fortifications, we encountered a pithos burial dating to Oğlanqala II in the fill in front of the wall (fig. 9). The presence of a burial here may indicate that the area continued in use, long after construction and rebuilding efforts had ceased. This burial contained part of the skeleton of an older adult of indeterminate sex, whose bones were in very poor condition. Although the pithos jar itself, and probably a small jar with handles found just south of this burial are local to Oğlanqala, this individual had been buried with several luxury objects, most of which probably came from the Roman Empire (fig. 10). First, four coins, silver denarii, featuring portraits of Augustus were found in the burial. Although the coins were corroded and in some cases broken, it was possible to see that they were all of basically the same type, and contained two inscriptions. On the front, alongside a right-facing profile of Augustus wearing a laurel wreath was the inscription "CAESAR AVGVSTVS DIVI F PATER PATRIAE." On the back of the coin, were two images of Gaius and Lucius Caesar facing front, with their hands resting on round shields and with spears behind them alongside the inscription VGVSTI F COS DESIG PRINC IVVENT, C L CAESARES. The coins are well-known from numismatic research, three of them are of a kind that was minted from 2 BC to AD 12, while the remaining coin has a more limited date range from 2 BC to 4 AD.[1] Additionally, the individual wore five rings, one simple bronze ring and four with engraved stones, featuring two portraits, a cow and a medallion. Two complete pomegranate shaped glass bottles and shards of another one were also included in the burial, along with a Phoenician glass "eye" bead.

The Roman character of much of this material is intriguing. During his reign, Augustus managed to avoid war with the Parthians, and employed diplomacy to regain the Roman standards which had been lost by Crassus in 20 BC. His step-son Tiberius campaigned and intrigued in the South Cau-

[1]М.М. Расулова, *Торгово-экономические и культурные связи Кавказкой Албании с Античным и Элленистическим миром: IV век до н.э.- III век н.э.* Баку: Mütərcim, 2008.

casus during the same period. The material from the pithos grave indicates further and later Roman involvement in this area. It is unclear, of course, whether the individual buried here was a local or a foreigner, although further isotope analysis on his teeth may clarify this question. If he was a local, which seems most likely, the contents of his grave reflect Oğlanqala's contacts with the wider world and indicate that this frontier town participated in both the Roman and Parthian spheres.

The Citadel

Our third goal during the 2011 season was the excavation of the citadel. This 1.2 ha area probably contains two buildings which formed the administrative core of this area from 800-250 BC, during Oğlanqala periods III and IV. The main citadel building is in the north and covers an area of about 4700 m^2. Work here during the Soviet excavations from 1988-1989 and our previous excavations during 2008-2010 had already exposed ca. 1800m^2 of this building (fig. 11). During 2011, we reopened excavations in two of the squares that were initially excavated at the very end of the 2010 season and also initiated excavations in a new 10X10m^2.

Radiocarbon analysis indicates that the citadel was first constructed around 800 BC at the beginning of Oğlanqala IV, coincident with the building of the fortification walls and towers.[1] The same construction techniques used in the fortifications were employed at the citadel, including the presence of worked limestone blocks between 35 and 90 cm^2. Similarly, these walls were founded on bedrock, which had sometimes been covered with a clay or concrete surface and had a mudbrick superstructure, although most of this had eroded away. Like the fortification walls, most of the citadel walls had a rubble core. They ranged in width from 1.7-2.5 m. The Oğlanqala IV building was arrayed around a very large square courtyard, 33 X 34 m, or 1122 m^2. This makes it almost identical in size and shape to the courtyard surrounding the temple at Altıntepe, Turkey.[2] The courtyard was probably one of the main public spaces in the citadel. Its imposing size would have displayed the political power of the ruler of the fortress. East of the courtyard were a series of long narrow rooms. Because of the height of the bedrock in this area, we only recovered their foundations and have little evidence for their function. It is possible that they were storage rooms or ot-

[1] Ristvet et al., "On the Edge of Empire: 2008-2009 Excavations at Oğlanqala, Azerbaijan."
[2] Tahsin Özgüç, *Altintepe*, Türk Tarih Kurumu (Ankara,: Türk Tarih Kurumu Bas*mevi, 1966), G.D. Summers, "Archaeological Evidence for the Achaemenid Period in Eastern Turkey," *Anatolian Studies* 43 (1993).

her offices for the palace. On the southeast side of the building was a lone square buttress, while a possible circular tower could be traced on its southwest side.

In the Period IV courtyard we found evidence of the administrative function of the building, in the form of large storage jars and the oldest writing found in excavation in Azerbaijan, cuneiform inscribed sherds. Although no complete storage jars were found, storage jar sherds with their arrow molded decoration and occasional cuneiform inscriptions were found in almost every area and context. The fragmentary signs found on the storage jars probably recorded vessel capacity. We can reconstruct numbers as well as the common signs a-q[ar] and ru, which likely came from the words aqarqi and terusi, two volume measurements.[1]

During the 2011 season, we focused our work on the eastern side of the building. Excavation at the end of the 2010 season had traced part of the Period IV Citadel Fortification on the east, exposing an unusual gap, where these walls turned west. The area between these walls was irregular, widening towards the east, from 6.5 to 7.5 m. It seemed possible that this construction was part of a recessed entrance, perhaps the main entry to the citadel. The western limit of this area was a Period III wall, W-S, which blocked the purported entrance. We opened excavations here to clarify the relationship between the eastern fortification walls and the palace. Below W-S we found an earlier wall that incorporated some of the finest masonry yet recovered at the site (fig. 12). Although most of W-S was built of standard, roughly-shaped limestone blocks, like those seen in other Period IV walls at the citadel and in the fortifications, this wall also incorporated seven carefully shaped ashlar blocks in two standardized of 90X60 cm and 45X60 cm. W-S returned off of W-A, and the southern corner of both walls was made from limestone ashlar blocks with square bosses. Similarly shaped blocks have been recovered at Urartian sites in Turkey and northwest Iran including Bastam, Toprakkale, Çavuştepe and Ayanis.[2] At Bastam and Çavuştepe these rusticated blocks, dressed evenly around the edges but with

[1] According to Payne's work on Urartian volume measures, the *aqarqi* was equivalent to 240–250 liters and a *terusi* is equal to 28–29 liters. Margaret Payne, *Urartian Measures of Volume*, Ancient near Eastern Studies. Supplement (Louvain ; Dudley, Mass.: Peeters, 2005), 80-82.

[2] Wolfram Kleiss, *Bastam*, Teheraner Forschungen Bd. 4-5 (Berlin: Mann, 1979), 54. Afif Erzen, *Çavuştepe : M.O. 7-6. Yüzyül Urartu Mimarlık Anıtlari Ve Ortaçağ Nekropolu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978), Lev. XXIV, Wolfram Kleiss, "Aspekte Urartäischer Architektur," *Iranica Antiqua* 23 (1988), Kleiss, *Bastam*, 54, Afif Erzen, " Çavuştepe Yukarı Kale Ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları," *Anadolu Araştırmıları* 4-5 (1976-1977): Lev. XII.

a rough boss in the center, are used as foundations of the outer walls of administrative buildings, as at Oğlanqala. At Toprakkale these blocks forms the platform upon which the temple of Haldi was constructed.[1] At Ayanis, such a technique was used for the foundations of the southern citadel fortification wall.[2] All of these sites are 7th century foundations, and Erzen dates this building technique to that period.[3] At Oğlanqala, it is possible that these blocks were taken from elsewhere to strengthen this corner during a 7th century (or later) reconstruction or repair of the citadel. It is possible that this area provided a platform for a major building that has unfortunately eroded away, or it could have been part of a gate construction. A least-cost analysis of the easiest path up the citadel shows that this would be a good place for a northern facing gate, but excavation south of W-S failed to locate the southern limits of this entry. Further work is needed in this area to clarify the plan of the Period IV palace.

The Oğlanqala citadel was probably abandoned briefly sometime after the 7th century. Our next evidence for occupation here dates to some time between 400 and 250 BC, when Period III architects rebuilt this palace. The Period III palace occupied the same area and followed the same general alignment as the earlier structure. Few of its walls are direct rebuilds of early Period IV architecture, although the northern, southern and eastern walls of the courtyard (W-A, W-C and W-E) were reused in the Period III building. In general, rooms in the Period III palace are smaller and more numerous. Period III masonry is also less impressive than its Period IV counterparts. Period III wall foundations are built of smaller, almost entirely unworked stones, set in a mud mortar. Smaller stones are no longer used as chinking, and walls are generally narrower than their Period IV counterparts, ranging from 1-2 m wide, but with most constructions closer to 1m. There is stratigraphic evidence that the Period III architects excavated down to bedrock in much of the citadel, disturbing earlier Period IV deposits. They then filled the space left between the Period IV foundation walls with either rubble fill or a mudbrick pavement and constructed the Period III walls on this surface, rather than on bedrock. Although the foundations looked less impressive than their earlier counterparts, there is evidence that the finished walls may have been more beautiful. Ashlar masonry has been

[1] C.A. Burney and D. Lang, *The Peoples of the Hills* (New York: Praeger, 1972), 162.
[2] Ömür Harmanşah, "Stones of Ayanis: New Urban Foundations and the Architectonic Culture in Urartu During the 7th C. Bc," in *Bautechniken in Antiken Und Vorantiken Kleinasien*, ed. Martin Bachmann (Istanbul: Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul, 2009), fig. 7..
[3] Erzen, *Çavuştepe : M.O. 7-6. Yüzyül Urartu Mimarlık Anıtlari Ve Ortaçağ Nekropolu*, 25-6.

found in various places in this building, often providing a smooth facing to Period III walls like W-A and W-E. These ashlar blocks are generally made from tufaceous limestone or sandstone, not the marbleized limestone which comprises the bedrock of Karatəpə and that was used for most of the architecture.

The largest space and focal point of this building was a large room, in the same place as the earlier courtyard. This Period III room was slightly smaller than its Period IV counterpart, measuring 27X33m. There is some evidence, in the form of 29 column elements scattered in the northern half of this room, that the Period III architects had planned to construct a columned hall in place of the older open courtyard. These elements represent drums, bases, capitals and perhaps square plinths (or column blanks). None of the elements were finished; lifting bosses were still attached to the drums, and none of the elements had been smoothed, polished or prepared for final decoration. There are not enough column elements to provide full columns throughout this large space, in the manner of an Achaemenid apadana. Given their unfinished state, however, as well as the unfinished state of most of the building, it is hard to discern precisely how these columns would have been incorporated into this architectural space.

Columned halls are well-known from much of the Near East at this time, with several excavated examples from the Caucasus and Eastern Turkey. The Oğlanqala hall is smaller than those at Altıntepe and Erebuni, both of which were probably satrapal capitals, although its shape and dimensions are similar.[1] Despite the difficulties in finding exact parallels for the Oğlanqala column elements, given their unfinished state, two of the bell-shaped column bases are similar in size and general shape to those found at excavations in Qaracəmirli, Sarı Təpə, Gumbati, and Benjamin.[2] The other column elements, such as an unfinished torus and partially carved lower column drums, may have parallels from 2nd century contexts at Seleucid Nahavand, Iran and Seleucid/Greco-Bactrian Ai Khanoum, Afgha-

[1] Felix I. Ter-Martirossov, "The Typology of the Columnar Structure of Armenia in the Achaemenid Period," in *The Royal Palace Institution of the First Millennium Bc*, ed. Inge Nielsen (Athens: Danish Institute at Athens, 2001), Summers, "Archaeological Evidence for the Achaemenid Period in Eastern Turkey.", Özgüç, *Altintepe*, Aminia Kanetsyan, "Urartian and Early Achaemenid Palaces in Armenia," in *The Royal Palace Institution in the First Millennium Bc*, ed. Inge Nielsen (Athens: Danish Institute at Athens, 2001).

[2] I Babaev, I. Gagoshidze, and F. Knauss, "An Achaemenid „Palace'' at Qarajamirli (Azerbaijan). Preliminary Report on the Excavations in 2006," *Ancient civilizations from Scythia to Siberia* 131-132 (2007), Florian Knauss, "Caucasus," in *L'archéologie De L'empire Achéménide: Nouvelles Recherches*, ed. Pierre Briant and Rémy Boucharlat (Paris: de Boccard, 2005), Ter-Martirossov, "The Typology of the Columnar Structure of Armenia in the Achaemenid Period."

nistan.[1] A post-Achaemenid context is probably a better fit for a site with stone column drums and capitals in addition to bases. Outside of the Achaemenid capitals in Fars, Satrapal and provincial capitals probably made do with wooden or mudbrick columns on stone bases, judging from the absence of other elements in excavated contexts. Our radiocarbon samples from the discontinuous ashy surface where most of the column elements were found and from the base of the Period III walls indicate a probable 4th or 3rd century date for this construction.

The radiocarbon dates, parallels for the columns and some associated pottery indicate that the reconstruction project could coincide with either of two historical periods, either the last 50 years of the Achaemenid Empire or the immediately post-Achamenid period when Seleucus was consolidating his empire. In this case, the abandonment of the project could result from the death of Darius III and the fall of the Achaemenid empire or alternatively from Alexander's unexpected demise. Second, it may date to the period immediately after the fall of the empire, during the chaotic decades at the end of the 4th century and the reorganization of this territory into Media Atropatene. Given the many local features of the citadel at Oğlanqala, it may be most likely that the construction of this building dates to the second period. Oğlanqala is strikingly different from other Achaemenid sites – including other sites in the Caucasus like Qaracəmirli, Gumbati and Benjamin, which often look very like sites in Persia itself. At Oğlanqala, certain symbols of authority – like the massive columned hall – were adopted but rendered in a local style. The person who ordered its construction may have been a local strong man seeking to consolidate his rule over the Şərur plains or perhaps a larger area. His ascendancy probably did not last long, and the building project, site, and indeed landscape of fortresses were abandoned. Iron arrowheads and slingshot stones were found in the ruins of this building, and highlight the probable violent destruction of this phase. Evidence for the strong influence of Achaemenid styles in the Caucasus after the fall of the empire has been clearly demonstrated, particularly in excavations in Colchis in Western Georgia like Vani. It is possible that Oğlanqala represents a parallel case.[2]

---

[1] M. Rahbar and S. Alibaigi, "The Hunt for Laodicea: A Greek Temple in Nahavand, Iran," *Antiquity* 83 (2009): fig. 7, O Guillaume, *Les Propylées De La Rue Principale: Fouilles D' Ai Khanoum 2*, MéMoires De La DéLéGation ArchéOlogique FrançAise En Afghanistan (Paris: de Boccard, 1983), fig. 8.

[2] O. Lordkipanidze, "Introduction to the History of Caucasian Iberia and Its Culture of the Achaemenid and Post-Achaemenid Periods," *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 32 (2000).

The final evidence for construction at the citadel dates to Period II. More than 30 pits were cut into the ruins of the Period III palace. Their unusual contents may be related to feasting or other specialized activities and indicate that centuries after the abandonment of this building, the monumental architecture of the palace was part of the daily life of Oğlanqala's inhabitants. Geophysical analysis elsewhere on the mound indicates that from ca. 100 BC-100 AD, Oğlanqala was the site of a fortified town, perhaps Olâne, a town in the Caucasus which is mentioned in Strabo.[1] Large numbers of two room houses arranged on alleys and roads were visible on the magnetometry analysis, along with one larger house, perhaps a villa (fig. 13).

Pottery

The 2011 season gave us an opportunity to study all of the pottery excavated from 2008-2011.

The ceramics from Oğlanqala span all five periods of occupation, but it can sometimes be difficult to distinguish the remains of one period from that of another, due to extensive mixing during construction activities. This means that stratigraphy is not always a good guide for reconstructing the pottery chronology. Period IV storage jar sherds with their arrow-moulded decoration and occasional cuneiform inscriptions, for instance, were found in almost every context. They were unfortunately never found in a context that could be securely dated to the period in which they were made and used. These are very large and heavy pieces of pottery and could not have been washed down a slope; they must have been collected and used as part of the deliberate filling of the citadel area. In the Period II houses area, one large Period IV storage jar sherd was found lying on the floor of Structure 2, where it may have been collected and used as some type of tool. It is possible to tentatively identify a limited number of types with the Period II occupation based on the relative frequency of their occurrence in the Houses area or in Operation C of the 2008 season both of which were firmly dated to Period II. However it is more than likely that sherds from Period III which must have been scattered about the site when these houses were built were also incorporated into the remains of these areas. Comparisons with other sites are also difficult. Pottery from the late Iron Age through the Classical period in the Caucasus, Iran and Eastern Anatolia shows a great degree of continuity, and there are very few stratified sites with published pottery to refine these sequences.

[1] Supra, note 3.

Period V pottery has been found in surface collection prior to excavation and in two areas on the main mound, within the mudbrick platform associated with the northern fortifications and in small quantities at the citadel. We have not isolated period V phases of either of these constructions, rather it seems likely that these older sherds were incorporated into later building materials. The best collection of *in situ* period V pottery comes from the kurgan excavation. Period V pottery is generally made of gray-black wares, often with burnishing and occasional incised designs. At the kurgan, a plate form was particularly common, as were spouted jars and false handles, of types well-known within the Xocalı-Gedebey sequence and from Iron II contexts in Iran (fig. 14).[1]

There were no in situ deposits from Period IV, but much of the pottery from the site has close parallels to other sites of this date. The most recognizable Period IV sherds come from very large storage jars or pithoi, with diameters of over a meter and vessel wall thickness of up to 20 cm with distinctive arrow molding (fig. 15). This molding has no exact parallel at any other published site of this period, although molding of various other patterns is always found on Urartian pithoi where it serves to hide the join between the rim and the body.[2] As at Urartian sites of this period, four of the cuneiform inscriptions from the site were also impressed on sherds from these storage jars.[3] It is tempting to interpret the arrow motif as deliberately echoing the cuneiform wedges. If writing at Oğlanqala was a borrowed expression of the prestige of neighboring elites then the use of this motif may have emphasized this local claim to power. Other Period IV ware types include imported "Palace Ware," red polished ware and brown mottled ware, all of which have good parallels elsewhere. Other forms like simple rim bowls, plain flaring rim jars and club-rim jars may also date to this period.

Pottery from Period III is the hardest to identify, due to the unfinished nature of the citadel during this period and a lack of good parallels from nearby sites. In spite of the extremely well defined historical

---

[1] Veli Bahşaliyev and Andreas Schachner, "Das Kammergrab Von Yurdçu/Naxçivan. Ein Beitrag Zur Archäologie Der Früheisenzeit Transkaukausiens Und Ostanatoliens," *Studi Micenei ad Egeo-Anatolici* 43, no. 1 (2001), V. Baxşəliyev, *Naxçıvanın Erkən Dəmir Dövrü Mədəniyyəti. Bakı: Elm* (Baki: Elm, 2002), 7-123, Г. Асланов and С. Кашкай, "Погребени Некрополи Мунджуклутепе," *Советская Археология* 3 (1991): 221-23, Г. Асланов, В.И. Ибрагимов, and С. Кашкай, *Древные Некрополы Хараба Гилана* (Бакы: Нурлан, 2000).

[2] G. Kozbe, Ö Çevik, and H. Sağlamtimur, "Pottery," in *Ayanis I*, ed. A. Çilingiroğlu and Mirjo Salvini (Rome: Istituto per gli studi micenei ed egeo-anatolici, 2001), 82, fig 11; pl. VIII:13.

[3] Supra, note 10.

sequence of the Achaemenid Empire and the relative abundance of sites of the period, it has remained difficult to precisely isolate an Achaemenid ceramic assemblage. At Oğlanqala, there are few discrete loci that can be assigned to Period III. The identification of forms with this period rests almost exclusively on stylistic criteria and comparison to other sites, rather than on stratigraphy. Ceramics can be distinguished primarily by a number of distinctive forms in a grit tempered pink buff ware with a light red to pink buff slip. This was the most common ware at Oğlanqala and continued into Period II, but certain forms can probably best be associated with the Achaemenid period. These include carinated bowls, a type that is found across the Achaemenid empire from Pakistan to Sardis in Western Anatolia, shallow bowls with out-turned and in-turned rims, jars with moulded handles, and an imported zoomorphic handle (fig. 16a).[1] Triangle ware, a painted ware that occurs across Iran and the Southern Caucasus in the late Iron Age, may be associated with either Period III or Period II (fig. 16b). This painted form occurs in a Period III context at the citadel, but in a Period II context in one of the houses. It is most common in surface collections, so only further excavation will reveal its complex distribution.

Period II (200 B.C.E.-100 C.E.)

Our many stratified Period II contexts in the citadel pits and the houses make it easier to identify pottery of this period, although reuse of earlier sherds and poor preservation hamper these efforts. In the citadel area when it was possible to isolate the large Period II cooking pits, they contained primarily cooking pots, which tend to be so similar through time that they are not very useful for identifying period-specific types. In addition, the continuity of forms and wares from Period III to Period II makes it difficult to isolate discrete assemblages without a stratified sequence. It is nonetheless possible to identify certain forms with the later part of occupation at Oğlanqala. First, a red or orange slipped simple rim bowl with a ring base is probably the most common Period II type (fig. 17: 1-2, 4). The ring base of this vessel is not typical of bowls in Parthian period sites in Iranian Azerbaijan but does occur at Pasargadae and other western Iranian site, and

[1] Hilary Gopnik and M. Rothman, *On the High Road: The History of Godin Tepe, Iran* (Toronto: Royal Ontario Museum and Mazda Press, 2011), fig. 7.56-7.57, L. Khatchadourian, "Social Logistics under Empire: The Armenian "Highland Satrapy" and Achaemenid Rule, Ca. 600-300 Bc" (University of Michigan, 2008), 481-2, Summers, "Archaeological Evidence for the Achaemenid Period in Eastern Turkey," fig. 5.

at the late Hellenistic cemetery at Artashat.[1] Grooved ledge-rim bowls (fig. 17: 12, 15) with a lid (fig. 17:12) are one of the most common types found on the surface and are probably dated to this period. Folded ridged jar rims found in the late Achaemenid to Parthian Period in south-western and western Iran are also typical of Period II at Oğlanqala (fig. 17: 7, 8, 11).

Conclusions and Future Research Plans

Our first four years of excavation have provided important new information on political and economic developments within Naxçıvan during the first millennium BC and on the changing relationships between Naxçıvan and the larger Near East. Specifically, our work has focused on the foundation of Oğlanqala around 1000 BC, the construction of the citadel and fortifications around 800 BC, when it probably became the capital of a small polity on the Şərur Plains and its renovation between 350 and 250 BC, while it was incorporated into the larger Achaemenid and Hellenistic worlds. The 2011 season allowed us to investigate the relationship of Oğlanqala to the Parthian and Roman empires. Specifically, we learned that the inhabitants of the town employed elite Roman material culture in their burial practices, despite the local nature of the ceramics and houses. In the future we hope to continue our excavations in the citadel, to clarify further the relationship between this city and Urartu and the Achaemenid Empire. We also hope to excavate more houses from Period II, to find new information on the cultural and economic relationship between Naxçıvan and outside empires during the last few centuries BC. Our success so far has been made possible by strong support from the government of the Autonomous Republic of Naxçıvan, the Azerbaijan National Academy of Sciences and the National Science Foundation of the Unived States. We are grateful for their assistance and hope that the Azerbaijani-American excavations can continue for many more years.

[1] L.D Levine, "Excavations at Jameh Shuran, Iran," (Toronto: Royal Ontario Museum, N.D.), David Stronach, *Pasargadae. A Report on the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963* (Oxford: Clarendon Press, 1978), fig. 109: 5–15, E. Haerinck, *La Céramique En Iran Pendant La Période Parthe*, vol. 2, Iranica Antiqua Supplément (Gent: Iranica Antiqua, 1983), fig. 14:9, Ж.Д. Хачатрян, *Арташат Ии: Античные Некрополи (Раскопи 1971-1977 г г)* (Ереван: Исдательство Академии Наук Армянской ССР, 1981), pl. 13.

BC	Oğlanqala	Azerbaijan	Hasanlu (Urmia)	Iran	Periodization	Historical
1200-800 BCE	V	Xocalı-Gədəbəy	V-IV	Iron I-II	Early Iron Age	
800-600 BCE	IV	Mannaean	IIIb	Iron III	Middle Iron Age	Urartu
500-200 BCE	III	Late Achamenid/ Albania/ Media Atropatene	IIIa	Iron IV	Late Iron Age	Achaemenid and Hellenistic (Armenia/Medi at Atrapotene)
200 BCE-100 CE	II	Late Media Atropatene/ Caucasian Albania/ Arsacid	II	Parthian	Classical	Parthia/Armeni a/Media Atropatene
1200 CE-1920 CE	I	Medieval-Modern	I	Medieval-Modern	Medieval-Modern	Medieval-Modern

Table 1: Oğlanqala Periodization.

WORKS CITED

Асланов, Г., В.И. Ибрагимов, and С. Кашкай. *Древные Некрополы Хараба Гилана* Бакы: Нурлан, 2000.

Асланов, Г., and С. Кашкай. "Погребени Некрополи Мунджуклутепе." *Советская Археология* 3, (1991): 221-33.

Babaev, I, I. Gagoshidze, and F. Knauss. "An Achaemenid „Palace'' at Qarajamirli (Azerbaijan). Preliminary Report on the Excavations in 2006." *Ancient civilizations from Scythia to Siberia* 131-132, (2007): 31-45.

Bahşaliyev, Veli, and Andreas Schachner. "Das Kammergrab Von Yurd-çu/Naxçivan. Ein Beitrag Zur Archäologie Der Früheisenzeit Transkaukausiens Und Ostanatoliens." *Studi Micenei ad Egeo-Anatolici* 43, no. 1 (2001): 5-23.

Бахшалиев, В.Б. "Археологические Раскопы На Поселеннии Огланкала " *Российская Археология* (1994): 106-20.

———. *Naxçıvanın Erkən Dəmir Dövrü Mədəniyyəti. Bakı: Elm*. Baki: Elm, 2002.

Baxşəliyev, V., Lauren Ristvet, Hilary Gopnik, and S. Aşurov. *Naxçıvanda Arxeoloji Tədqiqatlar/Archaeological Investigations in Azerbaijan.* Naxçıvan: Milli Elmlər Akademiyası, 2010.

Burney, C.A., and D. Lang. *The Peoples of the Hills*. New York: Praeger, 1972.

Erzen, Afif. *Çavuştepe : M.O. 7-6. Yüzyül Urartu Mimarlık Anıtlari Ve Ortaçağ Nekropolu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978.

———. " Çavuştepe Yukarı Kale Ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları." *Anadolu Araştırmıları* 4-5, (1976-1977): 1-25.

Gopnik, Hilary, and M. Rothman. *On the High Road: The History of Godin Tepe, Iran*. Toronto: Royal Ontario Museum and Mazda Press, 2011.

Guillaume, O. *Les Propylées De La Rue Principale: Fouilles D' Ai Khanoum 2*, Mémoires De La Délégation Archéologique Française En Afghanistan. Paris: de Boccard, 1983.

Haerinck, E. *La Céramique En Iran Pendant La Période Parthe*. Vol. 2, Iranica Antiqua Supplément. Gent: Iranica Antiqua, 1983.

Harmanşah, Ömür. "Stones of Ayanis: New Urban Foundations and the Architectonic Culture in Urartu During the 7th C. Bc." In *Bautechniken in Antiken Und Vorantiken Kleinasien*, edited by Martin Bachmann, 177-97. Istanbul: Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul, 2009.

Kanetsyan, Aminia. "Urartian and Early Achaemenid Palaces in Armenia." In *The Royal Palace Institution in the First Millennium Bc*, edited by Inge Nielsen, 145-53. Athens: Danish Institute at Athens, 2001.

Khatchadourian, L. "Social Logistics under Empire: The Armenian "Highland Satrapy" and Achaemenid Rule, Ca. 600-300 Bc." University of Michigan, 2008.

Хачатрян, Ж.Д. *Арташат Ии: Античные Некрополи (Раскопи 1971-1977 Гг)*. Ереван: Исдательство Академии Наук Армянской ССР, 1981.

Kleiss, Wolfram. "Aspekte Urartäischer Architektur." *Iranica Antiqua* 23, (1988): 181-215.

———. *Bastam*, Teheraner Forschungen Bd. 4-5. Berlin: Mann, 1979.

Knauss, Florian. "Caucasus." In *L'archéologie De L'empire Achéménide: Nouvelles Recherches*, edited by Pierre Briant and Rémy Boucharlat, 197-220. Paris: de Boccard, 2005.

Kozbe, G., Ö Çevik, and H. Sağlamtimur. "Pottery." In *Ayanis I*, edited by A. Çilingiroğlu and Mirjo Salvini, 86-153. Rome: Istituto per gli studi micenei ed egeo-anatolici, 2001.

Levine, L.D. "Excavations at Jameh Shuran, Iran." Toronto: Royal Ontario Museum, N.D.

Lordkipanidze, O. "Introduction to the History of Caucasian Iberia and Its Culture of the Achaemenid and Post-Achaemenid Periods." *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 32, (2000): 3-19.

Özgüç, Tahsin. *Altintepe*, Türk Tarih Kurumu. Ankara,: Türk Tarih Kurumu, 1966.

Payne, Margaret. *Urartian Measures of Volume*, Ancient near Eastern Studies. Supplement. Louvain ; Dudley, Mass.: Peeters, 2005.

Potts, Daniel. "Some Problems in the Historical Geography of Nakhchivan." *Ancient West and East* 1, (2002): 124-40.

Rahbar, M., and S. Alibaigi. "The Hunt for Laodicea: A Greek Temple in Nahavand, Iran." *Antiquity* 83, (2009): 322.

Расулова, М.М. *Торгово-экономические и культурные связи Кавказкой Албании С Античным и Эллинистическим миром: IV век до н.э.- III век н.э.* Бакы: Mütərcim, 2008.

Ristvet, Lauren, V. Baxşəliyev, and Safar Aşurov. "Settlement and Society in Naxçıvan: 2006 Excavations and Survey of the Naxçıvan Archaeological Project." *Iranica Antiqua* 46, (2011): 1-53.

Ristvet, Lauren, V. Baxşəliyev, Hilary Gopnik, and Safar Aşurov. "2008 Excavations at Oğlanqala, Azerbaijan." *Azerbaycan Arxeologiyasi* (2009): 188-95.

Ristvet, Lauren, Hilary Gopnik, V. Baxşəliyev, and S. Aşurov. "On the Edge of Empire: 2008-2009 Excavations at Oğlanqala, Azerbaijan." *American Journal of Archaeology* 116, no. 2 (2012).

Salvini, Mirjo. *Geschichte Und Kultur Der Urartäer*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995.

Smith, Adam T. *The Political Landscape: Constellations of Authority in Early Complex Polities*. Berkeley: University of California Press, 2003.

Stronach, David. *Pasargadae. A Report on the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963*. Oxford: Clarendon Press, 1978.

Summers, G.D. "Archaeological Evidence for the Achaemenid Period in Eastern Turkey." *Anatolian Studies* 43, (1993): 85-108.

Ter-Martirossov, Felix I. "The Typology of the Columnar Structure of Armenia in the Achaemenid Period." In *The Royal Palace Institution of the First Millennium Bc*, edited by Inge Nielsen, 155-63. Athens: Danish Institute at Athens, 2001.

Zimansky, Paul. "The Problem of the Urartian Frontier." In *Neo-Assyrian Geography*, edited by Mario Liverani, 171-80. Roma: Università di Roma, 1995.

———. "Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* no. 299/300 (1995): 103-15.

———. "An Urartian Ozymandias." *The Biblical Archaeologist* 58, no. 2 (1995): 94-100.

Zimansky, Paul E. *Ecology and Empire : The Structure of the Urartian State*, Studies in Ancient Oriental Civilization. Chicago, Ill.: the Oriental Institute, 1985.

Fig.1: View of Oğlanqala from Qızqala. The northern fortifications and northwestern towers are visible on the sides of the hill. The citadel is located on the flat top of the hill.

Fig.,2: View of the kurgan mound from Oğlanqala.

Fig. 3: Grave circle at the kurgan.

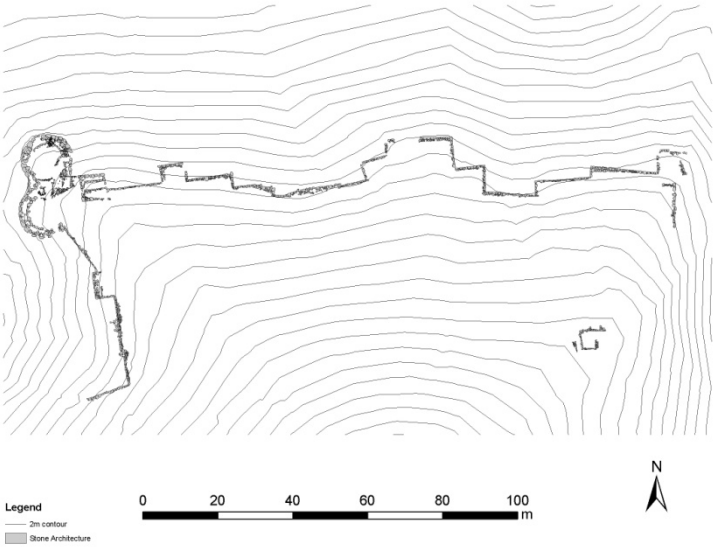

Fig. 4: Plan of the northern fortifications.

Fig.5: Construction technique photograph.

Fig. 6: Mudbrick terracing.

Fig.7: Possible gateway in North Wall.

Fig. 8: Western Wall.

Fig. 9: Pithos grave.

Fig. 10: Objects from grave .

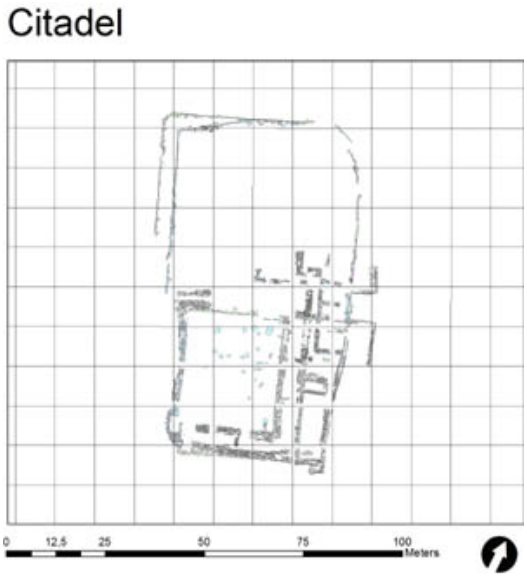

Fig. 11: Plan of the citadel.

Fig.12: W-S

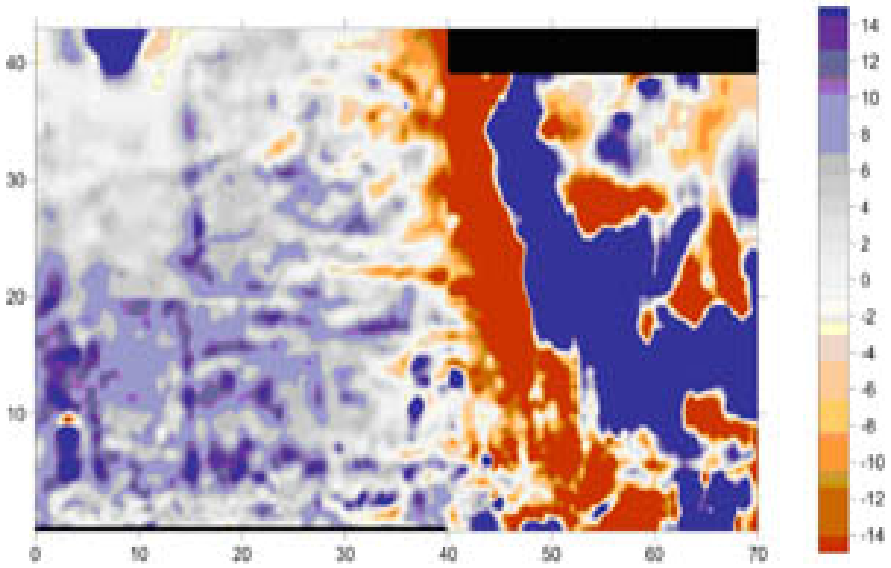

Fig.13: Magnetometry plan of houses.

Fig. 14: Period V pottery (photograph).

Fig. 15: Period IV storage jars (photograph).

Fig. 16: Period III triangle ware: A) Reconstructed bowls, from surface collection; B) Triangle and festoon ware sherds.

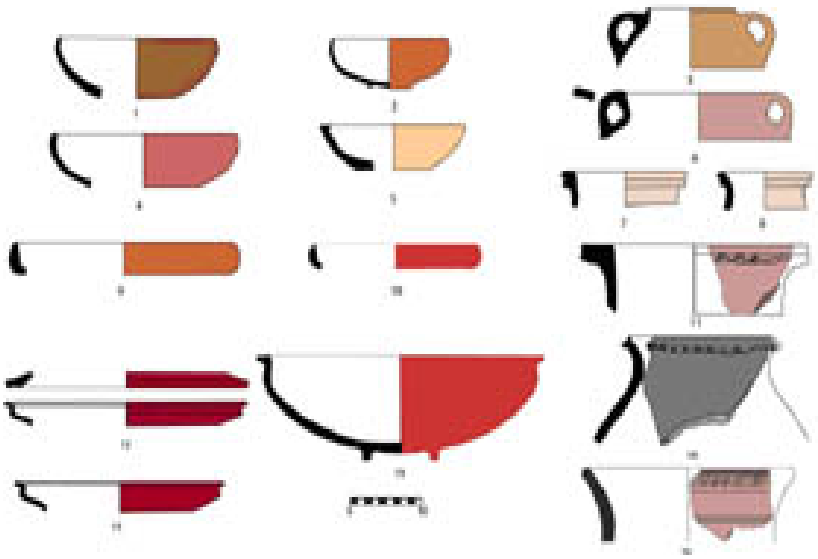

Fig. 17: Period II bowls and Jars .

Oktay BELLİ [*]
Prof. Dr. Türkiyə,
İstanbul Universiteti

DOĞU ANADOLU, KAFKASYA VE KUZEYBATI İRAN BÖLGELERİNDEKİ ORTA TUNÇ ÇAĞI KÜLTÜRLERİNİN ÇIKIŞ MERKEZİ: NAHÇIVAN

Doğu Anadolu, Kafkasya ve Kuzeybatı İran Bölgelerini Aydınlatan Nahçıvan Tunç Çağı Kültürlerinin Anısına…

I. Giriş

Transkafkasya'nın güneyinde yer alan Nahçıvan bölgesi, 5363 km^2'lik bir yüzölçüme sahiptir. Nahçıvan 9 Şubat 1924 tarihinden itibaren Azerbaycan Federatif Cumhuriyeti'ne bağlı Özerk bir Cumhuriyet'tir. Kuzeybatıdan güneydoğuya doğru kuş uçumu yaklaşık olarak 128 km. olan Nahçıvan toprakları, kabaca bir baklava dilimine benzemektedir.[1] Kuzeyden güneye en geniş yeri ise 75 km.'dir. İdari yönden altı ile bölünen Nahçıvan Özerk Cumhuriyet'nde Babek, Şerur, Şahbuz, Culfa, Ordubad ve Sederek illeri bulunmaktadır. Nahçıvan toprakları kuzeybatıda Türkiye, güneyde İran, kuzey ve Kuzeydoğuda ise Ermenistan ile komşudur.

Nahçıvan'ın en büyük akarsuyu Aras Irmağı'dır. Aslında aras, 1515 km.'lik uzunluğu ile Kafkasya'nın en büyük ırmağı olan Kura'dan sonra bölgenin ikinci büyük ırmağını oluşturmaktadır.[2] Aras, Erzurum'un doğus unda yer alan Avnik Kalesi'nin güneyinde, 2600 m. yüksekliğindeki dağların eteklerinden çıkan kaynak suları ile kar sularının birleşmesinden oluşmaktadır. Toplam 1072 km. uzunluğunda olan ırmak, Nahçıvan topraklarını geçtikten sonra kuzeydoğu yönünde Kura Irmağı ile birleşerek Avrasya'nın en büyük kapalı havzası olan Hazar Denizi'ne dökülmektedir.[3] Zengezur Dağları'nın kuzey eteklerinden güneye doğru akan Arpaçay, Asnı, Cehri, Nahçıvan, Elence, Gilan, düyülün, Venend ve Ordubad gibi çayların hemen hepsi Aras ile birleşmektedir.[4]

[*] Prof. Dr. OKTAY BELLİ, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, 34134, İstanbul-TÜRKİYE
e-posta: oktaybelli@gmail.com - obelli@hotmail.com

[1] Fırıncı 1998, 9.
[2] Koçman-İbrahimov ve diğerleri 1994, 70 vd.
[3] Koçman-İbrahimov ve diğerleri 1994, 72 vd.; Belli-Sevin 1999, 12.
[4] Koçman-İbrahimov ve diğerleri 1994, 66.; Fırıncı 1998, 45 vd.; Belli-Sevin 1999, 12.; Belli-Bahşaliyev 2001, 10.

Nahçıvan coğrafi konumu dolayısıyla, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğuda bir usantısı durumundadır.[1] Güneydoğu yönüne doğru akan ve Nahçıvan topraklarına giren Aras Irmağı'nın arazide açmış olduğu geniş vadi bir dil biçimini andırdığından "Dil Ovası" olarak anılmaktadır. Aras'ın Iğdır Ovası'nda ve Nahçıvan topraklarında açtığı vadi, yöresel deyimle "Sürmeli Çukuru" olarak da adlandırılmaktadır.[2] Aras Irmağı'nın taşımış olduğu alüvyal topraklardan oluşan bu geniş vadi, çok verimli tarım alanlarına sahiptir. Kuzeyden güneye doğru akan ve Aras Irmağı ile birleşen çay suları, tarım için bir başka olumlu koşulu hazırlamıştır. Bu yüzden Eskiçağ'dan beri Nahçıvan topraklarındaki yerleşim merkezlerinin çok büyük bir kısmı ya Aras Vadisi boyunca, ya da Aras Vadisi'ne kuzeyden inen çayların çevresinde yer almaktadır.[3]

Coğrafi açıdan önemli bir konuma sahip olan Nahçıvan topraklarının batıya açılan en büyük kapısı, Aras Irmağı vadisidir. Doğuda Afganistan, Hindistan ve Kuzeybatı İran üzerinden gelen önemli bir ticaret yolu, Nahçıvan'da ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan biri kuzeyde Erivan üzerinden Kafkasya'ya, diğeri de batıda Iğdır-Doğubeyazıt-Ağrı-Erzurum-Bayburt üzerinden Doğu Dünyası'nın en büyük ticaret limanı olan Trabzon'a ulaşmaktadır.[4] Bu ünlü yol Eskiçağ'dan günümüze değin öneminden hiçbir şey kaybetmeden varlığını sürdürmektedir.

M.Ö. II. Bin yılın başlarından beri Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran Bölgelerindeki höyüklerin ıssızlaşmasına karşın, Nahçıvan topraklarındaki yerleşim merkezlerinden ve kurgan türü mezarlardan ortaya çıkarılan yüzlerce boya bezemeli çanak çömlek, Orta Tunç Çağı'nda diğer bölgelerdeki kültürlerin anlaşılması için bir anahtar görevini görmektedir.[5]

Nahçıvan'da yapılan kazı çalışmalarının sonuçlarına göre, ilk kez Kalkolitik Çağ'da ortaya çıkan boya bezemeli çanak çömlek geleneği, kısa bir süre içinde de ortadan kalkmıştır. İlginçtir ki, Nahçıvan topraklarında Erken Tunç Çağı'na ait höyüklerin kültür katlarında hiç rastlanılmayan boya bezemeli çanak çömlekler, Orta Tunç Çağı'nda yeniden, ancak bu sefer çok yaygın bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Nahçıvan Bölgesi'nde boyalı çanak çömlekler ilk kez 1926 yılında N. V. Fyodorov, İ.İ. Meşşaninov ve A. A. Miller'in Kızılvank Nekropollerinde yaptıkları kazılar sırasında ortaya çıkartılmıştır. Uzun bir süre Kızılvank buluntuları olarak tanımlanan bu ilginç boyalı kaplar, aynı zamanda ar-

[1] Belli-Sevin 1999, 12; Belli-Bahşalivey 2001, 10.
[2] Saraçoğlu 1956, 341.
[3] Belli-Sevin 1999, 11.; Belli-Bahsaliyev 2001, 11.
[4] Belli-Sevin 1999, 13. Belli-Bahşaliyev 2001, 10.
[5] Belli-Sevin 1999, 14.; Belli-Bahşaliyev 2001, 11.

keoloji literatüründe "Kızılvank Kültürü" olarak adlandırılmıştır.[1] Bazı araştırmacılar, Nahçıvan Bölgesi'nin birçok kültür merkezinde boyalı çanak çömleklerin yaygın olarak bulunmasına dayanarak bu kültürü "Nahçıvan Kültürü" olarak da tanımlamışlardır.[2] Bugüne değin boyalı çanak çömleklerin kronolojisi ve kökenine ait birçok görüş öne sürülmüştür. Hiç kuşkusuz boyalı çanak çömleklerin doğru ve sağlıklı bir şekilde tarihlendirilmesi, ancak çok tabakalı yerleşmeye sahip olan I. Kültepe ve II. Kültepe gibi höyüklerde yapılan sistematik kazılarla olanaklı hale gelebilmiştir(Resim 1).

O. H. Habibullayev ve V. H. Aliyev I. Ve Iı. Kültepe höyüklerindeki tabakalanmaya dayanarak, boyalı çanak çömleklerin dört gelişim evresinden geçtiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak bu evrelere ait çanak çömlekler ayrıntılı bir biçimde yayımlanmadığı için, form ve bezeme stilindeki değişiklikleri izlemek oldukça zordur. Buna karşın Nahçıvan Bölgesi'nde son 30 yıl içinde diğer yerleşim merkezlerinden ortaya çıkarılan boyalı çanak çömlekler, gerçekten de bunların en azından birkaç gelişim evresine sahip olduğunu göstermiştir.

II. NAHÇIVAN'DA BOYALI ÇANAK ÇÖMLEK KÜLTÜRÜNÜN YAYGIN OLARAK BULUNDUĞU YERLEŞİM MERKEZLERİ

Nahçıvan Bölgesi'nde Orta Tunç Çağı'na ait yerleşim merkezleri konusunda oldukça ayrıntılı yayınlar yapılmıştır.[3] Nahçıvan'da Orta Tunç Çağı'na ait yerleşim merkezleri coğrafi konum açısından iki ana bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölümdeki yerleşim merkezleri Aras Irmağı Vadisi'ndeki ovalık kesimde, ikinci bölümdeki yerleşim merkezleri ise tarım ve hayvan besiciliği yönünden elverişli özelliklere sahip olan Aras Vadisi'nin doğusundaki dağ eteklerinde bulunmaktadır. Birinci bölüme I. Kültepe[4], II. Kültepe[5], Şahtahtı[6], Kızılvank[7] ve Şortepe[8] gibi düzgün tabakalanmaya sahip yerleşim merkezleri örnek olarak gösterilebilir.

1. Ova Yerleşmeleri

A- I. Kültepe Höyüğü

I. Kültepe Höyüğü, Nahçıvan kentinin 10 km. kuzeydoğusunda, Babek ilçesine bağlı Kültepe adlı köyün içinde bulunmaktadır. Yaklaşık

[1] Kuşnaryeva 1993, 163 vd.
[2] Seyidov-Bahşaliyev-Novruzlu-babayev 1995, 29 vdd.; Belli-Bahşaliyev 2001, 12.
[3] Abibullayev 1982, 12 vdd.; Aliyev 1991, 9 vdd.
[4] Abibullayev 1959, 8 vdd.
[5] Aliyev 1991, 9 vdd.
[6] Agayev 1995, 44.
[7] Spichin 1909, 5 vdd.
[8] Alekperov 1960, 6 vdd.

olarak 100x150 m. büyüklüğünde ve ortalama 20 m. yüksekliğinde bulunan höyüğün deniz seviyesinden yüksekliği 920 m.'dir. Nahçıvan Çayı'nın 1 km. doğusunda bulunan I. Kültepe Höyüğü'nün, tıpkı II. Kültepe Höyüğü gibi, oldukça elverişli bir coğrafi konuma sahip olduğu görülmektedir. Ancak ne yazık ki bu önemli höyük Kültepe köyündeki insanlar tarafından acımasızca tahrip edilmiştir. Höyüğün batı eteğine bir cami, güney eteğine dükkan ve üzerine de evler yapılmıştır(Resim 2). Köyde yapılan her yeni konut için, höyük toprağının alınarak çamur yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden höyüğün kuzey kısmının aşırı bir şekilde tahrip edildiği görülmektedir. Bunlardan da kötüsü höyüğün merkezi kısmında 1951-1964 yılları arasında sürdürülen kazılar sırasında doğu-batı yönünde 10 m. büyüklüğünde ve 14 m derinlikte açılan açmanın içi, köy halkı tarafından çöp çukuru olarak kullanılmıştır. Ancak daha sonra çöpler temizlenmiş ve höyüğün çevresi tel örgü ile çevrelenerek, koruma altına alınmıştır(Resim 3).

Höyükte yapılan kazılarda, Kalkolitik Çağ'dan Erken Demir Çağı'na değin kültür tabakaları ortaya çıkarılmıştır.[1] Erken Tunç Çağı tabakasının hemen üzerinde yer alan Orta ve Son Tunç Çağı tabakası, 2 m. Kalınlığındadır. Mimari kalıntıların büyük bir kısmının, aşırı bir şekilde tahrip olduğu görülmüştür. Genellikle kare planlı odaların yapılmasında, dere yatağından toplanan işlenmemiş taşlarla kerpicin kullanıldığı saptanamıştır.[2] Kazı sırasında çeşitli eserlerin yanı sıra, gri ve kiremit renkli çanak çömlek parçaları da ortaya çıkarılmıştır. Kiremit renkli ve boya bezemeli çanak çömlek parçaları, büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Orta ve Son Tunç Çağı tabakasından ortaya çıkarılan boya bezemeli çanak çömlekler, O. H. Habibullayev tarafından üç gruba ayrılmıştır. Birinci grubu monokrom boyalılar, ikinci grubu polikrom boyalılar, üçüncü grubu da monokrom ve polikrom boyalılar oluşturmaktadır. Üçüncü grup boyalı çanakların bir kısmı, çaydanlık türü kaplardan oluşmaktadır.

Orta ve Son Tunç Çağı tabakasının hemen üzerinde yer alan ve 1.5-2.5 m. arasında bir kalınlığa sahip olan Erken Demir Çağ tabakası, küçük bir alanı kapsamaktadır.[3] Bu tabakada O. H. Habibullayev tarafından dördüncü gruba katılan bej zemin üzerine enli kırmızı renkli hatlarla bezemeli olan çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Bu tabakadan ayrıca Erken demir Çağı'na özgü çizgi ve yiv bezemeli çanak çömlekler, çaydanlık türü kaplar, Hocalı-Gedebey kültürü için karakteristik olan yuvarlak kabartmalı gri renkli çanak çömlek parçaları da ortaya çıkarılmıştır.

[1] Abibullayev 1982, 24-179.
[2] Abibullayev 1982, 147-150.
[3] Abibullayev 1982, 179.

B. II. Kültepe Höyüğü

Nahçıvan Bölgesinde Orta Tunç Çağı'nın yapılan sistemli kazılarla en iyi öğrenilen yerleşim merkezlerinden biri de, II. Kültepe Höyüğüdür.[1] Nahçıvan kentinin 10 km. ve I. Kültepe Höyüğü'nün de 5 km. kuzeyinde bulunan höyük, yaklaşık olarak 3 hektarlık bir alana yayılmaktadır. Deniz seviyesinden 1100 m. yüksekliğinde olan höyük, Cehri Çayı ile Nahçıvan Çayı'nın birleştiği yerin hemen kuzeyinde yer almaktadır. I. Kültepe Höyüğü gibi oldukça elverişli bir coğrafi konuma sahip olan höyüğün çevresinde, geniş ve verimli topraklar bulunmaktadır. Çok geniş bir alana yayılan höyüğün batı kesimi, ne yazık ki Cehri Çayı'nın değiştirilen yeni yatağı yüzünden büyük ölçüde tahrip olmuştur. Bu kısma beton bir duvar yapılmışsa da, tahribat devam etmektedir.[2] Höyüğe en yakın yerleşim merkezi, 1 km. güneyde bulunan Uzunbaba köyüdür. 1.5-2 km. kuzeybatıda ise Didivar köyü yer almaktadır. Höyüğün yerden yüksekliği çay yatağında değişkenlik göstermekle birlikte, 9-14 m. arasında değişmektedir(Resim 4).

Höyükte 1968-88 yılları arasında O. H. Habibullayev ve V. H. Aliyev başkanlığında geniş çaplı kazılar yapılmıştır(Resim 5). Erken Tunç Çağı tabakasının hemen üzerinde bulunan Orta Tunç Çağı tabakası 4.5 m. kalınlığındadır.[3] Kazılar sırasında bu döneme ilişkin dört yapı katının varlığı ortaya çıkarılmıştır(Resim 6). Yapılan kazı çalışmalarında, M. Ö. II. Binyılı başlarında çevresi duvarla çevrili olan bir içkale de ortaya çıkarılmıştır. İçkale, Orta Tunç Çağı'nda Kültepe'nin aynı zamanda önemli bir yönetim merkezi olduğunu da göstermektedir. Kale duvarları çay yatağından elde edilen iri çakıl taşlarının çamurla örülmesiyle yapılmıştır. Kapı ve kuleleri oluşturan duvarlar ise, dış yüzleri kabaca düzseltilen kalker taşlar ve kerpiç bloklarla yapılmıştır. Ortaya çıkarılan duvarın uzunluğu 35 m. ve genişliği de 2-2.5 m. arasında değişmektedir (Resim 7). Duvarın yüksekliği de 1-1.5 m. arasındadır. İçkale duvarına dört köşeli kuleler eklenerek sağlamlaştırılmıştır.[4] İkinci yapı katında kale duvarı boyunca taş döşemeli sokağın bir kısmı ortaya çıkarılmıştır. Genellikle kare planlı olan konutların duvarlarında, çay yatağından elde edilen işlenmemiş taşlar ile kerpiç bloklar kullanılmıştır. Zenginlerin ve yöneticilerin yaşadığı özenli ve sağlam yapılmış konutlar, küçük sokaklarla adacıklara ayrılmıştır.

II. Kültepe Höyüğü'nde yapılan kazı çalışmaları, tüccar ve sanatçıların içkalenin dışında yaşadıklarını ortaya koymuştur.[5] Ayrıca kazılar

[1] Aliyev 1979, 7 vd.
[2] Belli-Sevin 1999, 16.; Belli-Bahşaliyev 2001, 15.; Belli 2001, 413.
[3] Aliyev 1991, 25-26.
[4] Aliyev 1991, 161 vd.
[5] Aliyev 1991, 38.

sırasıda zanaatçıların yaşadıkları mahallede çömlekçi atölyesi ve keramik fırınlarının kalıntıları bulunmuştur. Çömlekçi atölyesi ve keramik fırınlarının içinde ve çevresinde çok sayıda açkılı, baskı bezemeli, monokrom ve polikrom boyalı çanak çömlek parçalarına da rastlanılmıştır(Resim 8-9) .

II. Kültepe kazı buluntuları arasında büyük çoğunluğu oluşturan çanak çömlekler, iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grupta, bazıları baskı bezemeli olan siyah ve gri renkli çanak çömlek parçaları, ikinci grupta ise kırmızı renkil mallar bulunmaktadır. İkinci gruptaki çanak çömleklerin küçük bir kısmını bezemesiz, büyük bir kısmını ise boya bezemeliler oluşturmaktadır. V. H. Aliyev Kültepe Höyüğü'nün tabakalanmasına dayanarak, Orta Tunç Çağı'nın boya bezemeli çanak çömleklerini dört devreye ayırmıştır(Resim 10-11).[1]

II. Kültepe Höyüğü'nün Son Tunç ve Erken Demir Çağı için ayırtkan olan bej zemin üzerine kırmızı renkil enli hatlarla bezemeli olan çanak çömlek parçaları, çizgi ve yiv bezemeli gri keramikler, çaydanlık türü kaplar, Hocalı-Gedebey kültürü için karakteristik olan yuvarlak kabartmalı çömlekler ortaya çıkarılmıştır.[2]

Gerek I. Kültepe, gerekse II. Kültepe höyüklerinin boya bezemeli çanak çömlekleri, ne yazık ki gruplandırılan evrelere göre sağlıklı bir biçimde yayınlanmamıştır. Bu yüzden boyalı çanak çömleklerin yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. Ancak her halükarda her iki yerleşim merkezindeki tabakalanan kültür evreleri, Nahçıvan Bölgesi'nin boyalı çanak çömlek yapma geleneğinin çeşitli evrelerden geçtiğini ve hatta Erken Demir Çağı'na değin devam ettiğini göstermiştir. Ayrıca II. Kültepe Höyüğü'nde bulunan çömlekçi atölyesi ve fırın kalıntıları, bu yerleşmenin boyalı çanak çömlek üretiminde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

C. Şahtahtı Kalesi ve Nekropolleri

Nahçıvan kentinin 42 km. kuzeybatısında Şerur ilçesi sınırları içinde yer alan Şahtahtı yerleşim merkezi, nekropol ve kale olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Güneyde İran ve batısındaki Aras Irmağı ile geniş ve bereketli ovanın kuzeydoğusunda bulunan Şahtahtı, oldukça stratejik bir kronuma sahiptir(Resim 12). Nekropollerin ve modern Şahtahtı yerleşim merkezinin batısında kale bulunmaktadır. Kale, batısından geçen yol ile doğudaki nekropol alanı arasında, fazla yüksek olmayan bir tepe üzerinde yer almaktadır. Yöre halkı burayı "Gavur Kale" olarak adlandırmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan kale, yaklaşık 2 hektarlık bir alana yayılmaktadır. Orta Tunç Çağı'nda kalenin çevresi genellikle dikdörtgen

[1] Aliyev 1991, 38.
[2] Aliyev 1991, 123-124.

biçimli kalker taşlardan yapılan bir surla çevrilmiştir.[1] Taşlar arasında birleştirici malzeme olarak çamur kullanılmıştır (Resim 13). Ne yazık ki kale duvarlarında yarı işlenmiş taşlar, halk tarafından yeni yapılan konutlarda kullanılmak üzere sökülmüştür (Resim 14). Oysa kale duvarlarının yapım tekniği ve planı, Orta Tunç Çağı mimarisi için çok büyük bir öneme sahiptir. Duvarlarda kullanılan kalker bloklar, Şahtahtı yerleşim merkezlerinin yakın çevresinde bulunan zengin kalker yataklarından elde edilmiştir.[2]

Çok geniş bir alana yayılan Şahtahtı nekropolleri, iki bölümden oluşmaktadır. [3] Kalenin kuzeydoğusundaki nekropol alanı, yaklaşık 5 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Buradaki mezarlar, genellikle dikdörtgen planlı taş sandık türündedir ve üzerleri taş ve topraktan oluşan bir yığma tepeye dönüştürülmüştür (Resim 15-16). Bu görünümleriyle küçük bir kurgana benzemektedirler. Ancak yığma tepeler oldukça alçaktır ve eroszyondan dolayı zorlukla seçilmektedir. Bazı sandık mezarların çevresi ise daire veya elips biçimli taşlarla, yani bir kromlehle çevrilmiştir (Resim 17). İlginçtir ki bazı mezarların üzerinde kapak taşlarına rastlanılmamıştır. Mezarlarda ve mezarların çevresindeki kromlehlerde kullanılan yarı işlenmiş büyük taşlar, yine yakın çevredeki kalker yataklarından elde edilmiştir. Taş sandık mezarlara cesetler çoğunlukla yakılarak, küller urneler içine yerleştirilmiştir. [4] Kazılar sırasında oldukça zengin bir şekilde monokrom ve polikrom boyalı çanak çömlekler ortaya çıkarılmıştır (Resim 18-19). İnsan iskeletlerine ise hiç rastlanılmamıştır. Boya bezemeli kapların büyük bir kısmı ise, tahrip edilmiş mezarlardan ele geçirilmiştir (Resim 20). Ne yazık ki günümüzde bile insanlar tarafından yaptırılan yeni konutlar dolayısıyla, mezarların tahribatı devam etmektedir.[5]

Kalenin güneybatısında yer alan ikinci nekropol alanı da yaklaşık 3 hektarlık bir alana yayılmaktadır. Buradaki mezarlar da insanlar tarafından aşırı bir şekilde tahrip edilmiştir. Mezarların büyük çoğunluğunu yine taş sandık türü mezarlar oluşturmaktadır. İlginçtir ki bu alanda bulunan mezarların çevresinde yok denecek kadar az kromlehe rastlanılmıştır. Güneydoğudaki mezarlarda olduğu gibi, buradaki mezarlarda da insan iskeletine hiç rastlanılmamıştır. Mezarlara armağan olarak bırakılan boya bezemeli kapların büyük bir kısmı Orta Tunç Çağı'na aittir. Yine mezarlardan Erken Demir Çağı'na ait gri renkli çanak çömlekler de ele geçirilmiştir.

[1] Agayev 1985, 44.
[2] Belli-Sevin 1999, 25, 44, res.55.
[3] Bahşaliyev-Novruzlu 1993, 4 vdd.
[4] Bahşaliyev 1997, 33 vd.
[5] Belli-Sevin 1999, 25.; Belli-Bahşaliyev 2001, 20.

D. Kızılvank Höyüğü ve Nekropolleri

Kızılvank Höyüğü ve nekropolleri Nahçıvan kentinin 18 km. güneyindeki Babek ilçesine bağlı Tazekend köyünün yakınında yer almaktadır. Aras Irmağının doğusunda bulunan Kızılvank Höyüğü, konglemeradan oluşan bir kayalığın üzerindedir. Konglemera kayalık aslında Zengezur sıradağlarının batıda Aras Vadisi'nde son bulan burun kısmını oluşturmaktadır. Arazinin renginden dolayı halk buraya Kızıl Burun ya da Kızıl Boğaz adını vermektedir. Üzerinde ise höyüğe adını veren Kızılvank Kilisesi bulunmaktadır. Höyüğün batısında verimli topraklar uzanmaktadır. Güneybatı yönünde ise ünlü Aras Irmağı bulunmaktadır.

1895 yılında halkın yaptığı kaçak kazılarla bulunan Kızılvank Nekropolünün, höyüğün eteklerinden Aras Irmağı'na kadar yayıldığı anlaşılmaktadır. Orta Çağ kalıntılarının yanı sıra, üzerinden geçirilen Nahçıvan-Culfa tren yolu da, mezarların büyük ölçüde tahrip olmasına yol açmıştır. İlk kaçak kazılar sırasında mezarlardan boya bezemeli çanak çömlekler ile bronz eşya ve silahlarla kadın takılarının ele geçirilmesi nekropol alanının yağmalanmasına neden olmuştur. Olayı öğrenen N. V. Fiyodorov yağmayı durdurmuş ve ele geçirilen boya bezemeli çanak çömleklerin bir kısmını Moskova'daki İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu'na göndermiştir. 1896 yılında da kazıya başlayan N. V. Fiyodorov, boya bezemeli kaplar ortaya çıkarmıştır. Ancak Moskova Müzesi'ne gönderilen malzemenin ayrıntıları konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz.[1]

Kızılvank Nekropolü, 1926 yılında Nahçıvan İlim Merkezi'nin önce İ. İ. Meşşaninov ve daha sonra da A. A. Miller'in yönetiminde geniş çaplı çalışmalarına sahne olmuştur.[2] Ancak yapılan çalışmalar, daha çok eskiden açılan mezarların temizlenmesi ve planlarının çıkarılmasına yönelik olmuştur. Bunun yanında üç yeni mezar bulunmuş ve ayrıntılı olarak incelenmiştir. Kızılvank Höyüğü'nde son çalışma 1969 yılında o. H. Habibullayev ve A. H. Aliyev tarafından yapılmıştır.[3]

Kızılvank Höyüğü'nde yapılan kazılarda, Orta ve Son Tunç dönemine ait tabakaların 2 m. kalınlığında olduğu anlaşılmıştır.[4] Yerleşim merkezinin kuzey ve kuzeydoğu eteklerinde ise nekropol alanı bulunmaktadır. Buradaki mezarlar mimari yönden Şahtahtı sandık mezarlarından farklı değildir, ancak gömü geleneği yönünden oldukça farklıdır. Mezarlarda birden fazla gömünün yapılması karakteristiktir. İskeletler genellikle hoker

[1] Özfırat 1997, 59.; Özfırat 2001, 55-58.

[2] Alekperov 1937, 250 vdd.; Kuftin 1941, 156.; Hançar 1941-44, 290 vdd.; Aliyev 1977, 16 vdd.; Aliyev 1991, 63 vdd.; Seyidov-Bahşaliyev-Novrozlu-Babayev 1995, 69 vd.

[3] Aliyev 1977, 16 vdd.; Aliyev 1991, 15 vdd.; Seyidov-Bahşaliyev-Novrozlu-Babayev 1995, 68 vdd.

[4] Aliyev 1977, 16 vdd.

biçiminde bulunmakla birlikte, belirli bir yön kaygısının olmadığı anlaşılmaktadır. İskeletlerin karışık olarak bulunması, bunların aile mezarı olduğunu ve yeni gömü işlemi sırasında eski iskeletlerin arkaya doğru itildiğini göstermektedir. Bu tür gömü biçimi Erken Demir Çağı'nda Van Bölgesi'nde Ernis-Evditepe, Karagündüz[1], Yoncatepe[2] ve Hakkari[3] mezarlarıyla benzerlik göstermektedir. Mezarlardan Orta Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait monokrom ve polikrom boya bezemeli çeşitli çanak çömlek türleri ortaya çıkarılmıştır (Resim 21-22).[4]

E. Şortepe Höyüğü

Nahçıvan kentinin 54 km. kuzeybatısındaki Şortepe höyüğü, Şerur ilçesi sınırları içerisindedir. İbadullah Belediyesi'ne bağlı Kışlakabbas köyünün hemen kuzeydoğu eteğinde bulunan höyüğün deniz seviyesinden yüksekliği 1000 m.'dir. Höyüğün kenarından toprak bir kanal geçmektedir. 1934 yılında bir kanal inşaatı sırasında bulunan mezarların büyük bir kısmı tahrip edilmiştir.[5] Ne yazık ki bulunan mezarların mimari özelliktleri ve gömü biçimi hakkında fazla bir bilgi yoktur.[6] Mezarlardan ele geçirilen çok sayıdaki monokrom boya bezemeli kaplar, günümüzde Nahçıvan Tarih Müzesi'nde sergilenmektedir.

Günümüzde höyük sanki düz bir yerleşme izlenimi vermektedir. Üzerinde ve çevresinde herhangi bir çanak çömlek parçasına rastlanılmamaktadır. Kaçak kazılar ile inşaat faaliyetleri höyüğün üzerini köstebek çukurlarına dönüştürmüştür. Bu yüzden eskiden varolan nekropol alanı da, tümüyle tahrip edilmiştir. Bunlardan da kötüsü, çevresine ve üzerine atılan molozlar ve atıklar, burayı bir çöplüğe dönüştürmüştür.[7]

2. Dağ Eteği Yerleşmeleri

İkinci bölüme dahil edebileceğimiz yerleşim merkezleri ve nekropolleri, Aras Irmağı Vadisi'nin doğusundaki dağ eteklerinde bulunmaktadır. Aras Irmağı'na doğru akan çay ve derelerin yakınlarında yer alan yerleşim merkezleri, ovada bulunan yerleşim merkezleri kadar elverişli coğrafi özelliklere sahiptir. Zengin otlak ve dağ çayırlarına yakın olması, bu yer-

[1] Sevin-Kavaklı 1996, 23 vd.; ayrıca Ernis-Evditepe için bknz., Belli-Konyar 2003, 167-200.
[2] Belli-Kavaklı 2000, 438-440.; Belli-Konyar 2000, 184-186.
[3] Sevin-Özfırat 1998, 8.; Sevin 2005, 98.
[4] Seyidov-Bahşaliyev 1995, 69-72.
[5] Alekporov 1960, 55.
[6] Alekporov 1937, 249-263.
[7] Belli-Sevin 1999, 24.; Belli-Bahşaliyev 2001, 22.

leşim merkezlerinin ekonomik yaşamlarında tarım kadar hayvan besiciliğinin de büyük bir önem taşımasına yol açmıştır. Bu bölüme "Kerki yerleşmesi ve nekropolü", "Erefse (Ağsal) yerleşmesi ve nekropolü", "Nehecir yerleşmesi ve nekropolü", "Yurtçu yerleşmesi ve nekropolü", "Aznabürt nekropolü" ve "Yaycı nekropolü" örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca her ne kadar "Kalecik", "Kazancı Kale", "Oğlankale" ve bazı yerleşim merkezlerinde Tunç Çağı için karakteristik olan monokrom boyalı çanak çömleklere rastlanmışsa da, şimdiye kadar sözünü ettiğimiz bu yerleşim merkezlerinde Orta Tunç Çağı'na ait tabakaların varlığı ortaya çıkarılamamıştır.

İkinci bölüme dahil edilen yerleşim merkezlerinde Orta Tunç Çağı'na ait boyalı ve boyasız çanak çömlek, ezgi taşları, obsidyen aletler ortaya çıkarılmışsa da, Nehecir'in dışında bu yerleşim merkezlerinin hiç birinde tabakalanmaya rastlanılmamıştır. Buna karşın nekropollerden çok sayıda boya bezemeli çanak çömlek ortaya çıkarılmıştır. Öyle anlaşılmaktadır ki bu yerleşim merkezleri Orta Tunç Çağı'nda göçebe ve yarı göçebe yaşam biçiminin tipik bir göstergesini yansıtmaktadır. Benzer durum Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde de yaygın bir şekilde görülmektedir. Örneğin Ani Nekropolü, Suluçem Kurganları, Nurettin Höyüğü ve Kurganları, Sütey Yaylası Nekropolleri[1] ile Sarıveli Höyüğünden[2] ele geçirilen Orta Tunç Çağı'na ait yüzlerce boya bezemeli çanak çömlek ile paralellik gösteren herhangi bir tabakalanmaya şimdilik rastlanılmamıştır. Bilimsel kazıların yapılmamış olması da, bu önemli sorunun uzun süre daha güncelliğini koruyacağına işaret etmektedir.

Öte yandan ikinci bölüme dahil olan nekropollerde de sistemli kazılar yapılmamıştır. Ancak bu mezarların bazılarının karakteristik özellikleri hakkında bilgiler elde edilmiştir. Örneğin Aznabürt[3], Sarıdere[4] ve Nehecir nekropolleri[5], basit toprak mezarlar içeren küçük kurganlardan oluşmaktadır. Ancak Kükü nekropollerinde daha büyük kurgan türü mezarlara rastlanılmıştır.[6] Özellikle Kükü kurganlarının birinde tüm öküz iskeletine rastlanılması oldukça ilginçtir.[7] Ayrıca Nehecir nekropollerinde yapılan kazılarda, mezarların çevresinin kromlehle çevrili olduğu saptanmıştır. İlginçtir ki bu mezarlarda insan iskeletine rastlanılmamıştır.[8] Ne yazık ki

[1] Özfırat 1993, 63.; Özfırat 1997, 75-89.; Özfırat 1998, 2-3.; Özfırat 2000 a, 195 vd.; Özfırat 2000 b, 359-361.; Özfırat 2001, 79-82.
[2] Karpuz 1983, 80-91.; Öz Fırat 2001, 75-76.
[3] Aliyev 1967, 72-74.
[4] Bahşaliyev-Novruzlu 1992, 5-6.
[5] Bahşaliyev-Novruzlu 1993, 19 vd.
[6] Bahşaliyev-Novruzlu 1992, 36.
[7] Bahşaliyev-Novruzlu 1992, 41.
[8] Bahşaliyev-Novruzlu 1993, 20 vd.

Kerki, Yaycı ve Erefse (Ağsal) nekropollerinin mimari özellikleri hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bu nekropollerden ele geçirilen çanak çömlekler, genellikle monokrom boya bezemelidir.

3. Dağ Kaleleri

Kazı ve araştırmalardan elde ettiğimiz verilerin sonuçlarına göre şunları söyleyebiliriz; Nahçıvan Bölgesi'ne Orta Tunç Çağı başlarından beri bir kısmı yerleşik, bir kısmı da yarı göçebe yaşam biçimini benimseyen halklar yerleşmişlerdir. M. Ö. II. Bin yılda boya bezemeli çanak çömleklerle karakterize edilen Orta Tunç Çağı kültürünün yayıldığı bölgede, farklı mezar mimarisi ve çeşitli gömü biçimleriyle karşılaşılmıştır. Örneğin Erken Tunç Çağı'nda hiç rastlanılmayan taş sandık türü mezarlar, Orta Tunç Çağı'nda yaygın olarak kullanılmıştır. Bu durum bazı araştırıcılar tarafından, Güney Kafkasya'da Orta Tunç Çağı kültürünün eski ve yeni geleneklerin bir sentezi sonucunda ortaya çıkmış olduğu şeklinde açıklanmıştır. Ancak Nahçıvan Bölgesi'nde boyalı çanak çömlek kültürünün eski gelenekler ile karışıp kaynaşması sonucunda, bu bölgeye özgü yeni ve çok güçlü bir kültürün ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

M.Ö. II. Bin yılda Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran Bölgelerindeki ova yerleşmelerinin ıssızlaşmasına karşın, Nahçıvan Bölgesindeki yerleşik yaşam en küçük bir kesintiye uğramadan yoğun bir şekilde devam etmiştir.[1] Bununla birlikte zengin otlak ve su kaynaklarına sahip dağ eteklerinde kurulan yerleşim merkezleri, yarı göçebe yaşam biçiminin devam ettiğini de göstermektedir. Yine Orta Tunç Çağı'nda ova yerleşmelerinin yanı sıra, çevresi güçlü sur duvarlarıyla çevrili kale türü yerleşim merkezlerinin ortaya çıkması ve kurgan türü mezarlarda boya bezemeli çanak çömlek kültürünün devam etmesi, Nahçıvan Bölgesindeki yeni ve güçlü kültürün canlı örneklerini oluşturmaktadır. Gerek ovalardaki höyüklerde, gerekse stratejik bir konuma sahip dağ eteklerinde kurulan yerleşim merkezlerinin çevresinin çok güçlü sur duvarlarıyla çevrili olması, yerleşim merkezlerini tehdit eden büyük bir tehlikenin varlığına işaret etmektedir. Yerleşim merkezlerinde savunma sistemine çok büyük bir ağırlık verilmiştir. Öyle ki M. Ö. 9. yüzyılın son çeyreğinde Urartu Krallığı'nın Nahçıvan Bölgesi'ni egemenliği altına alması döneminde bile, savunma sistemine bu denli ağırlık verilmemiştir. Bu yüzden Orta Tunç Çağı'nda Nahçıvan Bölgesi'nde kurulan ve anıtsal sur sistemiyle güçlendirilen kalelerin büyüklük yönünden benzerlerine Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu Bölgeleri'nde rastlanılmamaktadır.

[1] Belli-Sevin 1999, 14.; Belli-Bahçşaliyev 2001, 27.; Belli 2001, 413.

Ova Yerleşmeleri ve Dağ Eteği Yerleşmelerinin yanı sıra, Nahçıvan Bölgesi'nde üçüncü bir yerleşim türü de, Dağ Kaleleridir. Sarp ve yüksek kayalıklar üzerine kurulan kalelerin çevresi, savunma amacıyla sur duvarlarıyla çevrilidir. M. Ö. II. Bin yılın ortalarına tarihlenen bu kalelerde şimdilik her hangi bir arkeolojik kazı yapılmamıştır. Savunma yönünden çok elverişli yerlere kurulan bu tür kalelerin en ünlülerini Çalhankale, Vayhır ve Kazancı Kale oluşturmaktadır.

Çalhankale

II. Kültepe Höyüğü'nün 10 km kuzeyinde bulunan Çalhankale, deniz seviyesinden 1840 m yüksekliğinden kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kayalığın savunma yönünden en zayıf bölümü olan güney kısmına, doğu-batı doğrultusunda 360 m uzunluğunda anıtsal bir duvar yapılmıştır(Resim 23). Duvar 2.30-2.70 m kalınlığında ve ortalama 2.50-2.70 m yüksekliğindedir. Duvarın kuzey ve güney kısmına yıkılan taşlarında gösterdiği gibi, ilk yapıldığı sıradaki duvar yüksekliğinin 3 m olduğu anlaşılmaktadır. Oldukça sert bileşimli kalker taşlarından yapılan duvar üzerinde kerpiç duvarların olmadığı görülmektedir(Resim 24). Duvarlarda kullanılan dikdörtgen biçimli taşların, dış yüzeyleri özenle düzeltilmiştir. Duvarların iç ve dış kısmında düzeltilmiş büyük taşlar kullanılmış, iki duvarın arası ise daha küçük taşlarla doldurulmuştur. Taşlar arasında birleştirici malzeme olarak çamur kullanılmıştır. Savunma duvarının iki kapısından güneybatıda olanı, 2.50 m genişliğinde ve 3.10 m derinliğindedir(Resim 25). Çalankale savunma duvarının en ilginç özelliği, testere biçimli çıkıntılara sahip olmasıdır. Toplam 20 bölümden oluşan testere biçimli çıkıntılar duvarın hem iç, hem de dış kısmında bulunmaktadır. M. Ö. II. Bin yılının ortalarına tarihlediğimiz kale üzerinde ne yazık ki herhangi bir çanak çömlek parçasına rastlanılmamaktadır.[1] Öyle anlaşılmaktadır ki, Çalhankale, tehlike sırasında insanlar tarafından kullanılan tipik bir savunma kalesiydi.

Vayhır (Nebi-Gavur) Kalesi

I. Kültepe Höyüğü'nün 10 km kuzeydoğusunda bulunan Vayhır (Nebi-Gavur) Kalesinin deniz seviyesinden yüksekliği 1160 m'dir. Vayhır Kalesi savunma yönünden oldukça elverişli bir coğrafi konuma sahiptir. Nahçıvan Çayı'nın doğusunda ve Kızılboğaz Geçidinde bulunan kale, sarp ve dik bir kalker kayalık üzerinde yükselmektedir. Kayalık arazinin bir uçurumla sonuçlanan batı kısmına, herhangi bir sur duvarı yapılmamıştır. Zaten kalelerin bir uçurumla sonuçlanan kısımlarına herhangi bir savunma

[1] Belli-Sevin 1999, 23-24.; Belli 2000, 353-354.; Belli-Bahşaliyev 2001, 28.; Belli 2001, 414.

duvarı yapılmaması özelliği, Doğu Anadolu ve Nahçıvan Bölgesi'ndeki Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na tarihlenen kalelerin karakteristik özelliğini oluşturmaktadır.[1] Buna karşın kalenin diğer yönleri, güçlü bir duvarla çevrilidir.[2] Güneydeki duvarlar halk tarafından tahrip edilmiştir(Resim 26). Kuzey ve doğudaki duvarlar üzerinde kurtin ve çokgen kuleler bulunmaktadır. Duvarlarda kullanılan kalker taşların dış yüzeyleri işlenmiştir. Duvarlarda kullanılan taşlar, Çalhankale ve Kazancı Kale duvarlarının aksine, genellikle kare biçimli taşlardan oluşmaktadır. Taşlar arasında birleştirici malzeme olarak çamur kullanılmıştır. Günümüzde 1-1.5 m yüksekliğe değin korunan taş duvarlar, ortalama 2.35 m kalınlığındadır (Resim 27). Taş duvarların ilk yapıldığı sıradaki yüksekliğinin 2 m olduğu anlaşılmaktadır. Çalhankale ve Kazancı Kale duvarlarının aksine, buradaki taş duvarların üzerinde kerpiç duvarlar yükselmiş olmalıdır. Kalenin doğusunda bulunan kapı, 5 m. genişliğindedir. Bu kaleyi de M. Ö. II. Bin yılının ortalarına tarihlemekteyiz.[3] Vayhır Kalesinin içinde de ne yazık ki herhangi bir çanak çömlek parçasına rastlanılmamıştır.

Kazancı Kale

Nahçıvan kentinin 36 km doğusunda bulunan Kazancı Kale, iki ayrı kaleden oluşmaktadır. Alince Çayı'nın ortasından ayırdığı andezit kayalığın batısında bulunan I. Kazancı Kale, doğusunda bulunanı da II. Kazancı Kale olarak adlandırdık. Ne yazık ki I. Kazancı Kale'nin duvarları, 1984 yılında Kazancı Barajı'nın yapılması sırasında, gövde duvarına dolgu malzemesi sağlamak için dinamitlerle parçalanmıştır.[4] I. Kazancı Kale'nin ve Alince Çayın doğusundaki andezit kayalık üzerinde bulunan II. Kazancı Kale'nin deniz seviyesinden yüksekliği ortalama 1450 m'dir. Kuzeyi ve kuzeybatısı Alince Çayı, güneyi de Şebe Deresi tarafından sınırlandırılan Kazancı Kale savunma yönünden oldukça avantajlı bir konuma sahip olan yüksek bir kayalık tepe üzerinde yer almaktadır(Resim 28). 1650 m uzunluğunda ve ortalama 370 m genişliğinde olan Kazancı Kale, 610.000 m2'lik bir alana yayılmaktadır. Çalhankale ve Vayhır Kalelerinin yalnızca savunma yönünden zayıf olan kısımlarına savunma duvarları yapılırken, Kazancı Kale'nin dört bir yanının duvarlarla çevrildiği görülmektedir (Resim 29). Duvarlarda kullanılan dikdörtgen biçimli taşlar, Çalhankale duvarlarındaki taşlara benzemesine karşın daha küçüktür (Resim 30). Duvar kalınlığı ortalama 2.70-3 m, mevcut yüksekliği de 1.5-2 m'dir. Ancak duvarın çevresine

[1] Belli-Konyar 2000, 365.; Belli-Konyar 2001, 171.
[2] Aliyev 1991, 55.; Belli-Bahşaliyev 2000.; Belli 2000, 354.; Belli 2001, 414.
[3] Belli-Bahşaliyev 2001.; Belli 2000, 354.; Belli, 2001, 414.
[4] Belli-Bahşaliyev 2001.; Belli 2000, 354.; Belli 2001, 415.

yıkılan taşların da gösterdiği gibi, ilk yapıldığı sıradaki yüksekliğinin 2.5 m'nin üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Tıpkı Çalhankale duvarları gibi buradaki taş duvarlar üzerinde de kerpiç duvarlar bulunmamaktadır. 3 m genişliğindeki kapı, kalenin doğusundadır. Kalenin ortasında ise akropol bulunmaktadır.[1]

Kazancı Kale'nin bir başka ilginç özelliği, Orta Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na değin yerleşmeye sahne olmasıdır. Kalede bulmuş olduğumuz çanak çömlek parçalarının büyük bir kısmını boya bezemeliler oluşturmaktadır. Çanak çömlek parçalarının yalnızca biri polikrom, diğerleri de monokrmodur. Kiremit astarlı çanak çömlekler üzerine siyah boya ile yatay ve dikey dalgalı hatlar, düz hatlar, içleri çizgilerle taranmış üçgen ve baklava motifleri ve konsantrik yarım daireler yapılmıştır.[2] Orta Tunç Çağı'na ait boya bezemeli çanak çömlekler üzerindeki motifler, diğer merkezlerdeki çanak çömlekler üzerindeki motiflerin benzerini oluşturmaktadır. Ne yazık ki bugüne değin Kazancı Kale'de arkeolojik kazı yapılmadığı için, herhangi bir tabakalanmanın olup olmadığını bilemiyoruz. Doğu Anadolu'da bu konuda bugüne değin yetersiz araştırma yapıldığı için Nahçıvan Bölgesi'ndeki Dağ Kaleleriyle paralellik gösterecek çok az kalenin varlığı saptanmıştır. Ancak araştırmaların devam etmesiyle, M. Ö. II. Bin yıla tarihlenen kalelerin sayısının artacağına inanmaktayız. Doğu Anadolu'da mezarlıklarıyla birlikte M. Ö. II. Bin yıla tarihlenen birçok kale bulunmasına karşın, boya bezemeli çanak çömlekleriyle birlikte kesin olarak tarihlenen Dağ Kalelerinin sayısı azdır. Boya bezemeli çanak çömlekleriyle kesin tarihlenebilen Dağ kalelerinden şimdilik bir iki örnek vermekle yetineceğiz.

Van'ın 30 km güneydoğusunda ve Erek Dağı'nın (3200 m) güney eteğindeki Norgüh Kalesi, deniz seviyesinden 1950 m yüksekliğinde kayalık bir tepe üzerinde pyer almaktadır. 35-70 m büyüklüğündeki kalenin güney ve doğu kısımları, bir uçurumla sonuçlanmaktadır. Bu yüzden bu kesimlere herhangi ir duvar yapılmamıştır. Kalenin uçurumla sonuçlanan kısımlarına savunma duvarı yapılmaması özellikle, Nahçıvan ve Doğu Anadolu Bölgesindeki Orta Tunç Çağı'ndan beri kalelerde uygulanan yöntemin geleneksel bir uzantısını oluşturmaktadır.[3] Kuzey ve batı kesimdeki sur duvarı kalıntıları, birer sıra taş dizisi halinde günümüze değin varlığını korumuştur. Duvarlarda kullanılan iri taşların dış yüzeyleri kabaca da olsa düzeltilmiştir. Duvarlarda kullanılan taşlar, yakın çevrede zengin olarak bulunan kalker yataklarından elde edilmiştir. Kalenin güney ve güneydoğu eteklerinde çok geniş bir alana yayılan sivil yerleşim merkezinin kalıntıları bulunmaktadır.

[1] Aliyev 1991, 55.; Novruzlu-Bahşaliyev 1993, 37-38.; Belli 2000, 355.
[2] Belli-Bahşaliyev 2001, 30, Çizim: 1-2.; Belli 2000, 355.
[3] Belli-Konyar 2000, 365.; Belli-Konyar 2001, 171.

Yerleşim merkezindeki konutların temelleri taştan yapılmıştır: Sivil yerleşim merkezinde bulunan çanak çömlek parçaları boyasız ve polikrom boyalılardan oluşmaktadır. Orta Tunç Çağı'na ait polikrom çanak çömleklerin üzerinde dik hatlar ve üçgen motiflerin içi yatay ve dalgalı hatlarla bezenmiştir.[1]

III. Sonuç

Bugüne değin yapılan araştırma sonuçlarına dayanarak şunları söyleyebiliriz; Nahçıvan Bölgesi'nin Orta Tunç Çağı kültürü yerleşik ve yarı göçebe yaşam biçimini benimsemiş topluluklar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Bazı araştırıcıların bu ilginç kültürün Kura-Aras Kültürü'nün bir devamı olduğunu öne sürmesi, kanımızca doğru ve inandırıcı değildir. Öyle ki boya bezemeli çanak çömlek geleneği, Kura-Aras Kültürü'nün yayıldığı geniş alanı hiçbir zaman tümüyle kapsamamıştır. Ayrıca Kuzey Azerbaycan ve Transkafkasya'nın bir kısmında, özellikle de Gürcistan'ın kuzeyinde Orta Tunç Çağı, siyah açkılı ve baskılı bezemeli çanak çömleklerle karakterize edilmektedir. Boya bezemeli çanak çömleklere ise yalnızca Nahçıvan, Urmiye Havzası ve özellikle Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde çok yoğun olarak rastlanılmaktadır. Kafasya'nın güney kısmına yayılan boya bezemeli çanak çömleklerin Nahçıvan, Urmiye Havzası ve Kuzeydoğu Anadolu'daki yerleşik merkezleri ve nekropollerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Aras Vadisi boyunca, şimdiki Ermenistan yöresinde, yukarıda vermiş olduğumuz yerleşim merkezleriyle kültürel ilişkilerin olabileceği düşünülmektedir. Ancak arkeolojik veriler şimdilik yeterli olmadığından, bu görüş de bir varsayımdan öteye gidememektedir.

Daha önce sık sık belirttiğimiz gibi, M.Ö.II binyılın başlarından beri Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerindeki höyükler ıssızlaşmasına karşın, Nahçıvan topraklarında gelişen Orta Tunç Çağı kültleri, çevre bölgelere ışık saçmıştır. Oldukça güçlü olan Nahçıvan Orta Tunç Çağı kültürü, çevre bölgelerdeki kültürlerin gelişip yayılmasına çok büyük katkı sağlamıştır.

Orta Tunç Çağı'nda Nahçıvan Bölgesi'nde formlaşan boya bezenekli çanak çömlek geleneği Erken Demir Çağı'na değin devam etmiştir. Transkafkasya'da az rastlanan ya da hiç rastlanılmayan polikrom boyalılar, Nahçıvan Bölgesinde yoğun olarak bulunmuştur. Ayrıca Erken Demir Çağı için karakteristik olan çaydanlık türü kaplarla, Hocalı-Gedebey kültürü için karakteristik olan yuvarlak kabartma bezemeli çanak çömleklerde, boya bezemenin uygulanması eski bir geleneğe dayandığını göstermektedir.

[1] Tarhan-Sevin 1976-77, 287-295, res. 2, lev. 11-20.; Özfırat 2001, 87 vd.

Bunların yanı sıra Nahçıvan Bölgesi'nde II. Kültepe gibi birçok yerleşim merkezi, boyalı çanak çömlek üretim merkezlerinin başında gelmektedir.

Nahçıvan Bölgesi'nde boya bezemeli çanak çömlek kültürü M. Ö. II. Bin yılın sonlarına doğru Hocalı-Gedebey Kültürü olarak adlandırılan yeni bir kültürün ortaya çıkmasıyla birlikte tümüyle farklılaşmış ve değişmiştir. Çok az olarak ortaya çıkarılan boya bezemeli çanak çömlekler, Demir Çağı'nda da yöresel olarak uygulama alanı bulduğunu göstermektedir.

Çanak ve çömlekler üzerine, insan ve hayvan figürleri ile zengin geometrik motifler artık yapılmamasına karşın, bu özgün sanat bir başka eşya üzerinde kullanımını sürdürmüştür. Göçebe ve yarı göçebe topluluklar tarafından geleneksel olarak dokunan birbirinden güzel halı ve kilimler üzerinde aynı renk ve geometrik motifler sevilerek işlenmiştir. Öyle anlaşılmaktadır ki göçebe ve yarı göçebe topluluklar Orta Tunç Çağı'ndan beri aynı motifleri halı ve kilimler üzerine de işliyorlardı. Ancak halı ve kilimler çanak çömleğe kıyasla dayanıklı olmadığı için, bu tür örnekler günümüze kadar ulaşamamıştır. Buna karşın göçebe ve yarı göçebe topluluklarda geleneksel kültürün sürekliliği ile kuşaktan kuşağa aktarılan bu sanat dalının en güzel örneklerini müzelerimizde sergilenen halı ve kilimler üzerinde görmekteyiz. Örneğin göçebe ve yarı göçebe topluluklar tarafından dokunan ve günümüzde Nahçıvan Halı ve Kilim Müzesi ile Kars, Erzurum ve Van Müzelerinde sergilenen halı ve kilimler üzerindeki ilginç resim ve hayvan figürleri ile zengin geometrik motifler, çanak çömlekler üzerindeki resim ve bezeme motiflerinin benzerini oluşturmaktadır.

IV. KAYNAKÇA-BIBLIOGRAPHY

Abibullayev 1959; Abibullayev, O. A., *Kültepe'de Arkeolojik Kazılar,* Bakü.

Abibullayev 1961: Abibullayev O. A., "Materialı Şahtahtinskogo pogrebaniya" "Şahtahtı Mezarla Buluntuları", *Azerbaycan Bilimler Akademisinin Haberleri,* 5, 27-36.

Abibullayev 1982: Abibullayev O. A., Eneolit i bronza na territorii Nahiçevans-koy ASSR (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde Kalkolitik ve Tunç Çağı), Bakü.

Ağayev 1985: Ağayev, G. G., "Arkeologiçeskiye issledovaniya v Gavurgala" "Gavurkale Arkeolojik Araştırmalar", Vsesoyuznaya Arheologiceskaya Konferenstsiya "Dostijeniya Sovetskoy Arheologii v XI Pyatiletke", *Tezisiy Daklatov,* Bakü, 44-45.

Alekperov 1937: Alekperov, A. K., "Kraşennaya keramika Nahiçevanskogo kraya i Vanskoye çarstvo" "Nahçıvan Ülkesinin Boyalı Keramiği ve Van Krallığı" *Sovetskaya Arkeologiya* 4, 249-263.

Alekperov 1960: Alekperov, A. K., *İssledovaniye po arkeologii i etnografii Azerbaydjana (Azerbaycan'da Arkeolojik ve Etnolojik Araştırmalar),* Bakü.

Aliyev 1967: Aliyev V. G., "Novıye materialı o kulture raspisnoykeramiki ve Azerbaydjane "Azerbaycan'da Boya Bezemeli Çanak Çömleğe Ait Yeni Buluntular", *Sovetskaya Arkeologiya* I, 115-121.

Aliyev 1968: Aliyev, V. H., "Culfa Arkeolojik Buluntuları", Azerbaycan Bilimler Akademisinin Haberleri 3, 72-85.

Aliyev 1974: Aliyev, V. H., "Şahtahtı'nın Tunç Devri Abideleri", *Azerbaycan Bilimler Akademisinin Haberleri* 4, 70-82.

Aliyev 1977: Aliyev, V. H., *Azerbaycan'ın Tunç Devri'nin Boyalı Kaplar Medeniyeti,* Bakü.

Aliyev 1979: Aliyev, V. H., *Eski Nahçıvan,* Bakü.

Aliyev 1991: Aliyev, V. G., *Kultura* epohi sredney bronzı Azerbaydjana (Azerbaycan'ın Orta Tunç Çağı Kültürü), Bakü.

Bahşaliyev 1990: Bahşaliyev, V.B., "K voprosu kronologii i genezisa raspisnoy keramiki Yugo-Vostoçnogo Zakavkazya" "Güneydoğu Transkafkasya'nın Boyalı Kaplarının Kökeni ve Kronolojisi", *Azerbaycan Bilimler Akademisi Haberleri* 10-11, 71-75.

Bahşaliyev 1997: Bahşaliyev, V.B.; *Nahçıvan Arkeolojisi-The Archaeology of Nakhichevan,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Bahşaliyev-Novrozlu 1992 Bahşaliyev, V.B. – Novruzlu, A.İ., Culfa Bölgesi'nin Arkeolojik Abideleri, Bakü.

Bahşaliyev-Novrozlu 1993: Bahşaliyev V.B. – Novruzlu A. İ., *Şerur'un Arkeolojik Abideleri,* Bakü.

Bahşaliyev-Seyidov 1995: Bahşaliyev V.B. – Seyidov A. G., *Nahçıvan'ın Eski Tarihi,* Bakü.

Belli-Sevin 1999: Belli, O. – Sevin, V., *Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar, 1998-Archaeological Survey in Nakhichevan,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Belli 2000: Belli, O., "İstanbul Üniversitesi ve Türkiye'nin ilk Uluslardarası Arkeoloji Projesi: Nahçıvan Araştırmaları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999),* (ed. O. Belli), Ankara, 351-358.

Belli-Kavaklı 2000: Belli, O. – Kavaklı, E., "1998 Yılı Van Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı", *Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 21. Kazı Sonuçları Toplantısı* I, 435-448.

Belli – Bahşaliyev 2001: Belli, O. – Bahşaliyev, E., *Nahçıvan Bölgesi'nde Orta ve Son Tonç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü-Middle and Late Bronze Age Painted Pottery Culture in the Nakhichevan Region,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Belli-Konyar 2000: Belli, O. – Konyar, E., "Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999),* (ed. O. Belli), Ankara, 181-190.

Belli 2001: Belli, O.; "İstanbul Üniversity and Turkey's First ınternational Project in Archaeology: Archaeological Survey in Nakhichevan", (ed. O. Belli), *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (193-2000),* İstanbul, 411-417.

Belli-Konyar 2001: Belli, O. – Konyar, E., "Excavations at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis", *Tel-Aviv* 28/2, 169-211.

Belli-Konyar 2003: Belli, O. – Konyar. E., "Ernis-Evditepe: The Largest Early Iron Age Necropolis in Eastern Anatolia, *Tel-Aviv* 30/2, 167-200.

Fırıncı 1998: Fırıncı, Ö., Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Coğrafi Etidü (Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü Coğrafya Ana Bilim Dalı) Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Karpuz 1983: Karpuz, H., "Hınıs'ta Bulunan Transkafkasya Kökenli Bir Çömlek", *Türk Arkeoloji Dergisi* 24/2, 79-91.

Koçman-İbrahimov 1994: Koçman, A.. –İbrahimov, A. ve diğerleri, *Azerbaycan Coğrafyası,* Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.

Kuşnaryeva 1993: Kuşnaryeva, K. X., *Yujnıy Kafkaz v IX-II tısyaçeletiyax do n.e. (M.Ö. IX-II. Bin Yıllarında Güney Kafkasya),* SanktPeterburg.

Kuftin 1941: Kuftin, B. A., *Arkeologiçeskiye raskophi v Trialeti (Trialeti'de Arkeolojik Kazılar), Tbilisi.*

Seyidov-Bahşaliyev-Novruzlu-Babayev 1995: Seyidov, A. G., - Bahşaliyev, V. B. – Novruzlu A. İ. Babayev V. M., *Nahçıvan'ın ve Babek Bölgesi'nin Arkeolojik Abideleri,* Bakü.

Özfırat 1993: Özfırat, A., "M. Ö. II. Binyıl Doğu Anadolu Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", *Anıtlar ve müzeler Genel Müdürlüğü, 11. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 359-377.*

Özfırat 1998: Özfırat, A., "1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 16. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* II, 1-22.

Özfırat 2000 a: Özfırat , A., "1998 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, 193-210.

Özfırat 2000 b: Özfırat, A., "Doğu Anadolu'da M. Ö. II. Binyıl Kültürlerinin Araştırılması", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (1932-1999), (ed. O. Belli), Ankara, 359-362.

Özfırat 2001: Özfırat, A., M. Ö. 2000 Doğu Anadolu Yayla Kültürleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Saraçoğlu 1956: Saraçoğlu, H., *Doğu Anadolu* I, İstanbul.

Sevin-Kavaklı 1996: Sevin, V. – Kavaklı, E., *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/Karagündüz/An Early Iron Age Cemetery,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Sevin-Özfırat 1998: Sevin, V. – A. Özfırat. "Anadolu'da Yeni Bir Uygarlık Hakkari Stelleri: Hubuşkia Prensleri", *Arkeoloji ve Sanat 87,* 6-9.

Sevin 2005: Sevin, V., *Hakkari Taşları, Çıplak Savaşçıların Gizemi,* Yapı Kredi Kültür sanat Yayıncılık, İstanbul.

Tarhan-Sevin 1976-1977: Tarhan M.T., Sevin, V., "Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları (I), Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *Anadolu Araştırmaları* 4-5, 273-345.

Виталий ОТРОЩЕНКО
Доктор исторических наук,
Украина, Киев

РОЛЬ МОТИВОВ ИЗОБРАЖЕНИЙ ГЯМИГАЯ В ОПРЕДЕЛЕНИИ ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ НАХЧЫВАНА

Восприятие Нахчывана как страны Ноя, на что указывает серия топонимов, священных мест и мемориалов (Гапыджиг, Гарангуш, Иландаг, Агрыдаг, усыпальница пророка Ноя/Нуха и др.), объективно ставит вопрос о месте этого региона в системе центров Ближневосточной (Месопотамской) цивилизации. В контексте затронутой проблематики Нахчыван может рассматриваться как место раннего поселения и возможной закладки города. В этом смысле тематика конференции «Нахчыван: как место раннего поселения и градостроительства» (г. Нахчыван, 20-24 июля 2011 г.) представляется предметной и актуальной.

Возвращаясь к главной теме конференции, хочется отметить, что уникальный комплекс петроглифов Гямигая безусловно имеет определенное отношение к формированию протогородских, а возможно, и раннегородских структур древнего Нахчывана. Наличие таких выдающихся памятников энеолита и бронзового века, как Кюль-тепе 1 и - Кюль-тепе 2 вводит Нахчыван в узкий круг центров ранней урбанизации (Абибуллаев, 1982; Əliyev, 1979).

Обоснование столь ответственного тезиса ставит перед исследователями ряд задач повышенной сложности, требуя системы четких доказательств функционирования города в эпоху ранней бронзы и комплексного рассмотрения проблем градостроительства. Наличие города, само по себе, является прямым признаком цивилизации. Однако, признание того или иного памятника археологии городом требует присутствия таких компонентов, как специализированные культовые и административные сооружения, профессиональное ремесло (гончарный круг), письменность и т. д. Не последнее место в решении поставленной проблемы играют абсолютные даты археологических объектов, претендующих на статус раннегородской структуры. Пакеты радиоуглеродных дат, а не единичные определения, особенно важны там, где пока еще нет письменных свидетельств относительно возраста того или иного памятника.

Приступая к проблеме раннего градостроительства, нелишне обратиться к опыту обсуждения тематики протогородов и ранних городов исследователями других стран. Вот уже более сорока лет украин-

ские археологи с большей или меньшей активностью обсуждают проблему так называемых протогородов культурной общности Кукутень-Триполья. Масштабность этих населенных пунктов (площадь 100-450 га, количество жилищ от 600 до 3000, численность жителей до 14 тыс. Человек) стала известной после расшифровки данных аэрофотосъемки, подтвержденных геомагнитной разведкой (Шишкін, 1985, с. 72-77). Вскоре появилось предположение о том, что открыты древнейшие города возрастом около 5500 лет (середина IV тыс. до н. э.). В ходе развернувшейся дискуссии ученые пришли к использованию более осторожного термина «протогород» (Відейко, 2002, с. 69-96). В то же время, многие археологи используют термин «поселение-гигант» для обозначения упомянутых памятников (Круц, 2003, с. 71-73). Установлено, что поселения-гиганты относятся к типу сельскохозяйственных, а их впечатляющие размеры предопределены соображениями безопасности жителей (Monah, 2003, с. 239-243). К тому же эти селища не имеют культурного слоя, что свидетельствует об ограниченном времени существования таких гигантов.

Не менее оживленная дискуссия возникла вокруг открытия уральскими археологами в 80-е гг. XX века укрепленных поселений рубежа III-II тыс. до н. э. на Южном Урале, интерпретированных как «Страна городов» (Зданович, Батанина, 2007, с. 6-32). В их открытии также сыграли важную роль данные аэрофотосъемок. Однако, и в этом случае использование термина «город» относительно населенных пунктов доисторического времени с малой мощностью культурного слоя вызвал сомнения и даже решительные возражения (Кореняко, Кузьминых, 2007, с. 174-176). Автор также принял участие в дискуссиях о возможных очагах урбанизации в ареалах Кукутень-Триполья и синташтинской культуры Южного Урала, отмечая неполное соответствие этих уникальных памятников критериям города (Отрощенко, 2003, с. 96-98).

Становится очевидным, что в дискуссиях о ранних поселениях-гигантах, протогородах и городах, следует выходить за пределы собственно мест концентрированного обитания людей и обращать внимание на инфраструктуру края (страны) в целом с его природными богатствами, хозяйственным потенциалом и памятниками духовной культуры (функционирующими святынями). В этом контексте особенного внимания заслуживает уникальный комплекс петроглифов Гямигая в Ордубадском районе Нахчыванской Автономной Республики (Əliyev, 2005 и др. работы).

Изучение наскальных изображений Гямигая началось сравнительно недавно, в 1968 г. в сложных условиях высокогорья. Сделанные за

40 лет открытия фактически лишь приоткрывают занавес над уникальной сокровищницей древних изображений. Понятно, что определить их действительную роль в древней истории Нахчывана еще предстоит. Необходим тщательный учет, фиксация и регистрация всех выявленных изображений с последующим изданием их каталога. Пришло время создать комплексную рабочую группу для всестороннего изучения петроглифов Гямигая в Нахчыване при местном государственном университете, либо Нахчыванском отделении НАН Азербайджана. Параллельно должна вестись подготовка молодых специалистов соответствующего профиля с перспективой защиты магистерских и докторских работ.

В преддверии грядущих исследований следует обратить внимание на некоторые ключевые мотивы наскальных композиций комплекса петроглифов Гямигая изображения повозок различного типа. Это важно в свете того, что Нахчыван как особый культурный регион сложился еще в энеолите и со временем стал важным узлом международной торговли. Уровень же развития обмена и торговли, начиная с эпохи палеометаллов, напрямую зависел от возможностей использования все более совершенных транспортных средств.

Весьма интересный материал такого рода дают рисунки Гямигая, относящиеся к эпохе бронзы (середина IV-II тыс. до н. э.). Здесь мы встречаем двух- и четырехколесные повозки на дисковых колесах, запряженные волами, колесницы с колесами на спицах на конной тяге, верховые животные (Əliyev, 2005). Необходимо отметить, что всемирно известные петроглифы Гобустана представляют преимущественно водный транспорт (ладьи), что объяснимо непосредственной близостью этих изображений к Каспийскому морю (Cəfərzadə, 1999). Петрографы Гямигая, наоборот, сосредотачивали свое внимание на воспроизведении различных видов сухопутного гужевого транспорта, наиболее эффективного в условиях равнинной, предгорной и даже горной местности.

Казахский археолог Зайнолла Самашев дает следующую оценку роли средств передвижения в эпоху бронзы: «среди петроглифов Центральной Азии колесному транспорту принадлежит особое место в силу того, что сам объект с момента изобретения на многие времена олицетворял передовое техническое достижение, с которым связаны не только прогрессивные изменения в хозяйственной жизни, но и крупнейшие миграционные процессы» (Самашев, 2010, с. 27). Такое определение применимо не только для Центральной Азии, но и для Старого Света в целом.

Археологические открытия и оживленные дискуссии последних пятидесяти лет позволили совершить большой шаг вперед в изучении средств передвижения в бронзовом веке. Открытие искусственных сплавов, очевидно, не случайно совпадает с изобретением колеса. Эти технологические know how безусловно стали поворотным моментом в праистории человечества и подвели людей к историческому этапу развития.

На основании результатов многолетних исследований в истории развития колесного транспорта выделяются два больших периода:

1. Освоение тяжелых четырехколесных повозок (квадроциклов) с цельными или составными дисковыми колесами со ступицами. В такие арбы впрягали волов или ослов и они предназначались для перемещения грузов и людей, церемониальных и ритуальных целей. Параллельно начинается использование и двухколесных повозок с такими же громоздкими колесами. Предпринимались попытки облегчения веса колес и повозок в целом. Такой транспорт господствовал с середины IV до конца III тыс. до н. э., что отвечает периодам раннего и среднего бронзового века.

2. Доместикация лошадей привела со временем к использованию их в качестве тягловой силы. Повозки в виде легкой двухколесной колесницы с кузовом и колесами на спицах, запряженные лошадьми, уже можно было эффективно использовать в военных действиях, а также для быстрого передвижения на большие расстояния. Датируются эти новации финальной стадией эпохи средней бронзы (2100-1800 гг. до н. э.). Естественно, что параллельно использовались и транспортные средства, изобретенные ранее.

Второе тысячелетие до н. э. ознаменовалось усовершенствованием приемов управления лошадью и функциональных элементов конской узды. От 1100 г. до н. э. в Европе надежно фиксируется верховая езда. Создавались предпосылки для эффективного использования верхового коня как средства передвижения и конницы в военной сфере. Отмеченные новации привели в начале I тыс. до н. э. к утверждению в сообществах степных скотоводов всадничества и номадизма на фоне критических колебаний климата.

Последний вывод может вызвать возражения, так как еще не изжиты в научной среде легенды об «энеолитических всадниках». Еще фигурируют в солидных изданиях так называемые «майкопские псалии» (Мунчаев, 1975, с. 225-226, рис. 42; Черных, 2009, с. 209), которые оказались на поверку кольцом, вдеваемым в ноздрю вола для действенного управления именно этим тягловым животным. В последние годы российские археологи нашли такие артефакты in situ при парных

захоронениях волов в курганах майкопской культуры на Ставрополье (Канторович и др., 2009, с. 44-46; 2010, с. 164-167).

Предметный анализ ученого мифа об неолитическом/халколитическом конном воине осуществил британский археолог Колин Ренфрю (Ренфрю, 2002, с. 20-22). При этом российские и украинские исследователи допускают, что на раннем (мясо-молочном) этапе развития коневодства (от VI-V тыс. до н. э.) возможна «нерегулярная верховая езда» для контроля табунов лошадей (Бочкарев и др., 2010, с. 344).

Рисунки различных типов повозок и запряжек разных видов тягловых животных, обнаруженные на Гямигая, позволяют, на наш взгляд, уточнить возраст отдельных изображений и композиций. Это важно, так как в доступных публикациях петроглифы Гямигая весьма широко датируются, в пределах IV-I тыс. до н. э. Для проведения такой работы целесообразно использовать опыт датирования петроглифов Каменной Могилы (Таш-Даг) на р. Молочной (Сутени) в Украине (Рудинський, 1961; Гладилін, 1964).

Исследования Каменной Могилы проводятся уже более ста лет. Выявлена большая серия петроглифов в гротах и на плоскостях песчаниковых глыб, которые датируются от эпохи мезолита до Средневековья. В 60-е гг. XX ст. В.Н. Гладилин обратился к проблеме датирования изображений повозок и других средств передвижения на выявленной к тому времени восточной группе плит Каменной Могилы (Гладилін, 1964, с. 82-88, рис. 1-5). Исследователь выделил относительно ранний пласт изображений парных рогатых животных, запряженных в двухколесные повозки и сани (Рис. 1), отнеся их к эпохам ранней и средней бронзы (III - первая половина II тыс. до н. э.). Ныне памятники этого периода датируются примерно на 500 лет ранее, ввиду использования калиброванных радиоуглеродных дат. Погребения ямной и катакомбной общностей с остатками запряжных животных и повозок на дисковых колесах также датированы методом 14С серединой IV - III тыс. до н. э.

В.М. Гладилин очертил также ареал петроглифов с изображением запряжек быков в проекции сверху. В него вошли памятники Испании, Сардинии, Италии, Германии, Украины и Южного Кавказа (Гладилін, 1964, с. 82-88, рис. 1-5). В последнем случае привлекались стилизованные изображения волов на камне у подножия Армавирского холма (Мещанинов, 1933, с. 55-57, рис. 22-23). Еще более близкие сюжетно аналогии парным запряжкам волов Каменной Могилы на Южном Кавказе увидел среди петроглифов Сисианского района Армении украинский археолог В.Н. Даниленко. Он наметил «широкий южный ареал» для энеолитического искусства, простиравшийся, как

минимум, от Южного Кавказа до Северного Приазовья (Даниленко, 1986, с. 67-68, рис. 21, *1-3*).

Парные изображения волов на плитах Гямигая расширяют и существенно пополняют ареал транспортных сюжетов и подтверждают обоснованность предложенных сопоставлений (Əliyev, 2005, s. 46, слева). Во время краткого пребывания на стойбище пастухов Гарангуш автор обнаружил еще одну плиту с парным изображением волов в проекции сверху в нескольких метрах от угла современной стационарной сварной конструкции палатки (Рис. 2). Стилистическая близость в изображении пар рогатых животных на петроглифах Гямигая и Каменной Могилы позволяет осторожно синхронизовать их в пределах эпох ранней и средней бронзы.

Иной ряд аналогий может быть проведен с изображением легкой повозки, запряженной лошадьми в Гямигая (Əliyev, 2005, p. 46, справа). Здесь аналогии уместны с изображениями на группе «конских плит» (№ 25-28) Каменной Могилы (Рудинський, 1961, с. 59-66, табл. XVII-XXI), где доминировали изображения лошадей и стилизованных колес со спицами. В.Н. Гладилин поместил их во времени после бычьих плит (Гладилін, 1964, с. 88). Логика его рассуждений нашла подтверждение в синхронных археологических материалах. Для эпохи быка это сотни подкурганных погребений с остатками дисковых деревянных колес (иногда и с парными захоронениями волов) в погребениях ямной культурной общности и катакомбных культур. Последующая эпоха запряжного коня представлена археологически так называемыми склепами колесничих с остатками парных колес со спицами и жертвами пар взнузданных запряжных лошадей в погребениях синташтинской и петровской культур начала II тыс. до н. э. (Генинг и др., 1992, с. 157, рис. 74, 1; с. 166, рис. 80; фото 21). Аналогией для изображений поздних повозок из Гямигая может служить рисунок известной колесницы на сосуде покровской срубной культуры из Сухой Саратовки в Саратовской области РФ (Галкин, 1977, с. 194-196, рис. 1 на вклейке). Датируется этот комплекс серединой II тыс. до н. э.

Можно предположить, что аналогичные этапы знакомства с новыми средствами передвижения имели место и в Нахчыване, что нашло отражение в материалах слоев теля Кюль-тепе 1, где найдены модельки керамических колес. На петроглифах Гямигая выявлены с одной стороны квадроциклы, запряженные волами, а с другой – легкие двуколки с кузовом на лошадиной тяге. На некрополе Саридара 1 выявлена костяная планка-кольцо с вынесенной вперед планкой с маленьким отверстием на конце и бронзовая витая шейная гривна (Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası, 2008, p. 414, fig. 14, 16). Отмечу, что к северу

от Большого Кавказского хребта такие артефакты датируются по радиокарбону 2100-1800 гг. до н. э. (Мимоход, 2010, с. 73-74, рис. 4). Это, как уже упоминалось выше, эпоха появления запряжных лошадей, боевых колесниц и петроглифов с их изображениями, в частности на Гямигая (Əliyev, 2005, p. 46).

Наконец, изображения всадников на Гямигая (Əliyev, 2005, с. 127-128), вероятно, открывают эпоху раннего железного века и относятся к самому концу II - началу I тыс. до н. э. Очевидно, что со временем удастся четче выявить хронологические срезы изображений Гямигая.

Многофигурные композиции пиктографического плана из Гямигая имеют широкий круг аналогий, как к югу, так и к северу от гор Кавказа, в зоне степей. Изображения шаманов, мужских и женских антропоморфных знаков, свастики (колесо фортуны), змей и мотива змееборца дают богатый материал для интерпретации, а также четко указывают на выработку определенной знаковой системы населением Нахчывана в эпоху бронзы. Уникальным представляется увиденный автором на одном из петроглифов сюжет с нападением змеи на горного козла (Рис. 3).

Даже частичное знакомство с огромнейшей коллекцией петроглифов Гемигая позволяет выдвинуть предположение, что этот комплекс мог быть особым объектом почитания в масштабах древней страны Ноя.

Хочу выразить признательность академику Исе Акпер оглы Габиббейли за предоставленную возможность выступить на столь представительной международной научной конференции и ознакомиться с сокровищницей петроглифов Гямигая.

ЛИТЕРАТУРА

1. Əliyev V.H. Qədim Naxçıvan. – Bakı, 1979.
2. Əliyev Vəli. Gəmiqaya. Гямигая. Gamigaya. – Bakı, 2005. – 148 p.
3. Cəfərzadə I.M. Qobustan qayaüstü rəsmlər. - Baki, 1999. – 259 s.
4. Monah D. A ghost is haunting Europe: the Neolithic proto-sites // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – Київ, 2003. – С. 239-243.
5. Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası. – Naxçıvan, 2008. – 520 s.
6. Абибуллаев О. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. – Баку, 1982.
7. Бочкарев В.С., Кузьмина Е.Е., Кузнецов П.Ф., Усачук А.Н. Основные итоги изучения возникновения и распространения

колесничества // Кони, колесницы и колесничие степей Евразии. – Екатеринбург-Самара-Донецк, 2010. – С. 344-347.
8. Відейко М.Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. – Київ: Академперіодика, 2002. – 144 с.
9. Галкин Л.Л. Сосуд срубной культуры с сюжетным рисунком из Саратовского Заволжья // Российская археология. – 1977. – № 3. – С. 189-196.
10. Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. – Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство, 1992. – 408 с.
11. Гладилін В.М. До питання про вік наскельних малюнків Кам'яної Могили // Археологія. – Київ, 1964. – Т. XVI. – С. 82-88.
12. Даниленко В.М. Кам'яна Могила. – Київ: Наукова думка, 1986. – 152 с.
13. Зданович Г.Б., Батанина И.М. Аркаим – Страна городов: Пространство и образы. – Челябинск, 2007. – 260 с.
14. Канторович А.Р., Маслов В.Е., Петренко В.Г. Находка бронзовых элементов управления быками (носовых колец) в 2009 г. и проблема передневосточных связей майкопской культуры Северного Кавказа // Древность: историческое знание и специфика источника. Материалы Международной научной конференции, посвященной памяти Э.А. Грантовского и Д.С. Раевского. – Вып. IV. – Москва, 2009. – С. 44-46.
15. Канторович А.Р., Маслов В.Е., Петренко В.Г. Погребения майкопской культуры кургана 1 могильника "Марьинская-5" // Проблемы периодизации и хронологии археологических памятников и культур Северного Кавказа. - Тезисы докладов Международной научной конференции. – Магас, 2010. – С. 164-167.
16. Кореняко В.А., Кузьминых С.В. Наука и паранаука в современной отечественной археологии (по следам обсуждения проблемы Аркаима) // Российская археология.– 2007. – № 2.– С. 173-177.
17. Круц В.О. До проблеми поселень-гігантів трипільської культури в Буго-Дніпровському межиріччі // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – Київ, 2003. –С. 71-73.
18. Мещанинов И.И. Загадочные знаки Причерноморья // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – Ленинград, 1933. – Вып. 62. – 88 с.
19. Мимоход Р.А. Погребения финала средней бронзы в Волго-Уралье и некоторые проблемы регионального культурогенеза //

Донецький археологічний збірник. – 2009/2010. – Донецьк, 2010. – № 13/14. – С. 67-82.
20. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. Неолит, энеолит, ранняя бронза. – Москва: Наука, 1975. – 416 с.
21. Отрощенко В.В. Феномени протоміст: Таллянки та Синташта // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – Київ, 2003. – С. 96-97.
22. Ренфрю К. Индоевропейская проблема и освоение евразийских степей // Вестник древней истории. – 2002. – № 2. – С. 20-32.
23. Рудинський М. Кам'яна Могила. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. – 140 с.
24. Самашев З. Наскальные изображения Казахстана как исторический источник. – Автореф. дис. … докт. ист. наук. – Алматы: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2010. – 54 с.
25. Черных Е.Н.,– Степной пояс Евразии: Феномен кочевых культур. – Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 624 с.
26. Шишкін К.В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. – 1985. – Вип. 52. – С. 72-77.

Рис. 1. Изображения супряг волов на Каменной Могиле: 1-3 – под плитой № 37; 4, 5 – под плитой № 46 (по Гладилін, 1964).

Рис. 2. Гямигая, летняя стоянка Гарангуш. Парная запряжка волов (фото автора).

Рис. 3. Гямигая, летняя стоянка Гарангуш. Нападение змеи на горного козла (фото автора).

Qüdrət İSMAYILZADƏ
Tarix elmləri doktoru, professor,
Bakı Dövlət Universiteti

NAXÇIVANIN QƏDİM MƏDƏNİ İRSİ DÜNYA SİVİLİZASİYALARI TARİXİNDƏ

Əzəli Azərbaycan torpağı Naxçıvan minillikləri əhatə edən zəngin mədəni-tarixi irsə malik ölkələrdəndir. Ucsuz-bucaqsız Avrasiya məkanının mühüm yol ayrıcında qərar tutan Naxçıvan zaman-zaman bəşəriyyətin ardıcıl inkişaf mərhələlərini yaşamış, Azərbaycanın tarixi salnaməsini şanlı səhifələrilə rövnəqləndirmişdir. Təsadüfi deyil ki, hal-hazırda bu diyarın hər qarış torpağında ulularımızın keçdiyi uzun və keşməkeşli yollarından xəbər verən saysız-hesabsız tarixi yadigarlara rast gəlmək olur. Qədim yurd yerləri, sirlərlə dolu zəngin məzarlıqlar, misilsiz qaya üstü incəsənət əsərləri, təkrarsız memarlıq inciləri, möhtəşəm qalalar, şəhər xarabalıqları və yüzlərcə digər qiymətli maddi mədəniyyət abidələri ulu Naxçıvanın gələcək nəsillərə ərməğan etdiyi mədəni mirasın nə qədər zəngin və dəyərli olduğunu əyani şəkildə əks etdirir.

Naxçıvanın qədim mədəni irsinin mütərəqqi xətt üzrə inkişafında qonşu Ön Asiya ölkələrinin yüksək əkinçilik mədəniyyətləri və sivilizasiyaları ilə yaradıcı qarşılıqlı təsir amili də önəmli rol oynamışdır. Yaxın Şərqin və Xəzəryani bölgələrə inteqrasiya şəraitində Naxçıvan ərazisi vahid mədəni məkanın tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Əkinçilik və maldarlığın inkişafı üçün yararlı şəraitə malik olan Naxçıvan, o cümlədən bütün Azərbaycana Ön Asiyanın ən qədim mədəni mərkəzlərindən, xüsusən Mesopotamiyadan əkinçi tayfaların hicrəti başlamışdı. Naxçıvanın bir sıra abidələrindən Xələf, Ubeyd və Uruk mədəniyyətlərinə aid çoxsaylı tapıntıların üzə çıxarılması buna tutarlı sübutdur (1)

Son onilliklərin geniş və uğurlu arxeoloji axtarışları Naxçıvan ərazisində ilk məskunlaşmanın qədim daş dövründən – paleolitdən başlanmasını, bu tarixi diyarın bəşəriyyətin antropogenez sistemində əsaslı yer tutmasını üzə çıxarmışdır (2). Qədim daş dövrünə aid Kilit, Damlama, Qarazağa və Qazma mağara düşərgələrinin kəşfi belə mühüm tarixi prosesin əyani göstəriciləri olmaqla Naxçıvanın ibtidai dövrləri haqqında təsəvvürləri əsaslı şəkildə genişləndirmiş, onun böyük tarixi rolunu bir daha təsdiqləmişdir. Bu cəhətdən Qazma daş dövrü düşərgəsi xüsusilə diqqətə layiqdir (3).

Qazma mağara düşərgəsi 1983-cü ildə Azərbaycanın tanınmış arxeoloq alimləri Məmmədəli Hüseynov və Əsədulla Cəfərov tərəfindən qeydə alınmışdır (4). Elmi və tarixi dəyərinə görə qədim daş dövrünün nadir abidələrindən sayılan Qazma mağarası Şərur bölgəsinin Tənənəm kəndi yaxın-

lığında, Arpaçayın sol sahilindəki karst qayalığında, dəniz səviyyəsindən 1500 m yüksəklikdə yerləşmişdir.

İlkin kəşfiyyat qazıntısı və sonrakı tədqiqatlar nəticəsində Qazma mağarasında qədim daş dövrünün daha yüksək inkişaf mərhələsini əks etdirən Mustye mədəniyyətinin izləri zahirə çıxarılmış, bu mədəniyyət üçün səciyyəvi sayılan 800-dən artıq daş alətlər, vaxtı ilə mağaranın qədim sakinləri tərəfindən ovlanmış vəhşi heyvanlara onu 16 mindən artıq sümük qırığı tapılmışdır. Diqqətə layiq haldır ki, tapılan daş alətlərin əsas hissəsi dəvəgözü, müəyyən qismi isə çaxmaq və digər yerli daş növlərindən hazırlanmışdır (5).

Arxeoloji araşdırmalarla müəyyən edilmişdir ki, Qazma düşərgəsi Yaxın Şərqin 100-120 min il yaşı olan məlum Mustye dövrü abidələri ilə eyni bir tarixi inkişaf mərhələsinə aiddir. Nümunə kimi Fələstin, Suriya, Livan ərazilərindən, Türkiyə və İranın dağlıq bölgələrindən məlum olan onlarca həmdövr mağara düşərgələrini göstərə bilərik (6). Onların içərisində ərazi nöqteyi nəzərdən İran yaylasının şimal-qərb hissəsində, Urmiya gölündən 20 m şimalda yerləşən Tamtama mağara düşərgəsi xüsusilə maraqlıdır. Dəniz səviyyəsindən 1700 km hündürlükdə yerləşən Tamtama mağarasından kəşfiyyat qazıntısı zamanı 24 ədəd daş məmulatı, maral, öküz, at, keçi və digər ov heyvanlarının sümükləri, eləcə də neandertal insana aid edilən baldır sümüyü tapılmışdır. Maraqlıdır ki, Naxçıvana oxşar bir coğrafi məkanda yerləşən Tamtama abidəsində Mustye dövrünün maddi mədəniyyəti aydın nəzərə çarpan özəlliklərlə təmsil olunmuşdur (7).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, daş dövrünə aid Qazma və digər abidələrdə Naxçıvanın zəngin mədəni irsinin ən qədim qatları lokal xüsusiyyətlərə malik öz maddi təzahürünü tapmışdır.

Qədim Naxçıvanın mədəni irsinin ikinci qatı istehsal təsərrüfatının mənimsənilməsi və ilk əkinçilik mədəniyyətlərinin yaranma dövrü ilə bağlıdır (8).

Son vaxtlarda bu tarixi dövr elmi ədəbiyyatda «İlk əkinçilik dövrü» adı ilə də qeyd olunur və eramızdan əvvəlki VII-V minilliklərə aid edilir (9). Onu da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, bəşər tarixinin ən böyük nailiyyətlərindən sayılan əkinçilik və maldarlıq məşğuliyyətinə sabit təsərrüfat sisteminə keçid ibtidai cəmiyyətlərin təkcə iqtisadiyyatında yox, ictimai və mədəni həyatında da əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuş, onların mütərəqqi inkişaf yolunu açıqlamışdı. Naxçıvan tarixi, ümumilikdə Azərbaycan məkanı özünün yüksək iqtisadi, ictimai və mədəni səviyyəsinə görə Ön Asiyanın hissəsi olmaqla mühüm əkinçilik mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi (10).

Qədim Şərq tarixinə «Böyük minillik» adı daxil olan eramızdan əvvəl VII minillikdə Azərbaycan torpaqlarında: Mil-Qarabağ düzündə, Muğanda, Gəncə-Qazax hövzəsində, Naxçıvanın Arazyanı bölgələrində, Cənubi Azərbaycanın payına düşən Urmiya gölü ətrafındakı yerlərdə yerli əkinçi-

maldar tayfalara məxsus daimi yaşayış məskənləri yaranmışdır (11). Ölçülərinə görə o qədər də böyük olmayan belə yaşayış yerlərində şərq abidələri üçün səciyyəvi sayılan və rahat həyat tərzinin təmin edən çiy kərpic memarlığı geniş təşəkkül tapmışdı. Hər bir yaşayış yerində saman qatışıqlı gil kərpiclərdən və möhrədən məişət və təsərrüfat binaları tikilmişdi.

Çay vadilərində və yamaclardakı əkin sahələrində müxtəlif növ buğda və arpa yetişdirilmiş, əkinçilik əsas təsərrüfat məşğuliyyətinə çevrilmişdi. Kiçik ölçülü əkin sahələri daş və sümükdən hazırlanmış ibtidai toxalarla işlənmiş, yetişən məhsul dişləri iti daş lövhəciklərdən ibarət olan quraşdırma oraqlarla biçilmişdi. Əldə edilən dən ehtiyatı xüsusi quyularda və çiy kərpicdən tikilmiş anbarlarda saxlanılmış, iri və ağır dən daşları vasitəsilə üyüdülmüş, emal olunmuşdu. Arxeoloji tapıntılardan məlum olur ki, öyrənilən dövrün maldarlıq təsərrüfatı istehsal iqtisadiyyatının ikinci mühüm sahəsi olmaqla oturaq xüsusiyyəti daşımışdı. O qədər də böyük olmayan mal-qara sürüləri yaşayış yerlərinin ətrafında otarılmışdı.

Sabit və möhkəm oturaq həyat tərzi erkən əkinçi-maldar cəmiyyətlərinin zəruri tələblərindən irəli gələn dulusçuluq kimi əməli əhəmiyyətli yeni sənət sahəsinin meydana çıxmasına zəmin yaratmış, yüksək istilik texnologiyasına əsaslanan metal istehsalının kəşfini doğurmuşdu. Əldə edilən belə nailiyyətlər və kəşflər öz növbəsində bütün Şərq dünyasında – Zaqroş dağlıq əyalətlərindən tutmuş Aralıq dənizinin Şərq hövzəsinə qədər uzanan geniş ərazilərdə, eləcə də Cənubi Qafqazda özəllikləri ilə səciyyələnən ilk əkinçilik mədəniyyətlərinin təşəkkülü ilə nəticələnmişdi.

Əhəmiyyətlidir ki, Azərbaycanda, ümumiyyətlə bütün Qafqaz regionunda ən qədim əkinçilik mədəniyyətinin ilk izləri bilavasitə Azərbaycanda, Naxçıvan ərazisindəki Kültəpə adlı yerdə aşkar olunmuşdur. Kültəpə abidəsi Naxçıvan şəhərindən 8 km şimal-şərqdə Naxçıvançayın sol sahilində yerləşmişdir. Qazıntılardan əvvəl Kültəpə uzunluğu şimaldan-cənuba 150, eni qərbdən-şərqə 100 m-ə çatan hündür süni təpədən ibarət olmuşdu. Torpağı kül qarışıqlı olduğundan yerli əhali arasında küllü və ya Kültəpə adı ilə tanınmışdı (12).

1951-ci ildə arxeoloq Osman Həbibullayev tərəfindən başlanan və on ildən artıq müddətdə davam etdirilən geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılar bu abidənin istehsal iqtisadiyyatının yaranması və sonrakı inkişaf mərhələlərilə bağlı çoxtəbəqəli nadir kompleks olduğunu üzə çıxarmışdı. Qazıntılar zamanı Kültəpə abidəsində 21 m qalınlıqda mədəni təbəqə müəyyən edilmiş, eramızdan əvvəl VII-I minilliklərə aid edilən tikinti qalıqları, qəbirlər üzə çıxarılmış, çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələri əldə edilmişdi. Kültəpə abidəsində ilk əkinçilik mədəniyyətilə zəngin mədəni təbəqənin varlığı böyük elmi əhəmiyyət kəsb etmiş, təkcə Azərbaycanda yox, bütün Qafqaz regionunda mühüm bir problemin öyrənilməsi üçün başlanğıcı olmuşdu (13).

Əhəmiyyətlidir ki, Kültəpədə ən qədim əkinçilik mədəniyyətinə aid təbəqə 9 m qalınlıqda olmaqla özündə 18 tikinti qalığını, ibtidai dulusçuluq nümunələrini, daş və sümükdən düzəldilmiş əkinçilik alətlərini, ilk metal istehsalını əks etdirən 7 ədəd mis əşyanın və yüzlərlə digər tapıntıları cəmləşdirilmişdir (14). Kültəpənin alt mədəni təbəqəsindən 80-dən artıq qəbirin tapılması Qafqaz arxeologiyası üçün nadir hal kimi qiymətləndirilmişdir. Həmin qədim qəbirlərin tədqiqi öyrənilən dövrün dəfn mərasimləri ilə yanaşı inancları və dünyagörüşü haqqında təsəvvürləri xeyli zənginləşdirmişdi (15). Qeyd etmək lazımdır ki, Kültəpənin ən qədim təbəqəsində aşkar olunan qəbir komplekslərinin oxşarlarına qonşu İran ərazisindəki Təpə Siaik, Təpə Cəmşid və Təpə Giyan abidələrində, eləcə də Şimali Mesopotamiyanın ayrı-ayrı komplekslərində də təsadüf olunmuşdur (16).

Kültəpə abidəsi Naxçıvanın ən qədim əkinçiliklə bağlı zəngin tarixi-mədəni irsinin yeganə abidəsi olmamışdı. Ötən əsrin 60-80-ci illərində və sonrakı illərdə Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji axtarışlarla onun ayrı-ayrı yerlərində onlarca yeni abidə qeydə alınmış və tədqiq olunmuşdur. Onların içərisində Sədərək, Ovçulartəpə, Xələc, Şahtaxtı, Damlama, Ərəbyengicə və s. komplekslərin alt təbəqələri bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (17).

Naxçıvanın zəngin mədəni irs salnaməsinin daha dolğun və parlaq səhifələri tunc dövrü ilə bağlıdır. Bəşər tarixində tunc dövrü təbiətdə təsadüf olunmayan yeni bir metalın – mis və qalayın, müəyyən şəraitdə sürmə, mərgümüş və ya qurğuşunun süni ərintisindən yaranan tuncun kəşfi və istehsalı ilə başlanmışdır. Misə nisbətən daha möhkəm olan və yüksək plastik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən tunc istehsalının mənimsənilməsi ilə bəşər tarixində yeni bir kəşfin – metallurgiyanın əsası qoyulmuşdu (18).

Arxeoloji tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki, bu böyük bəşəri kəşf tuncun istehsalı üçün zəruri təbii ehtiyatlara və mədəni inkişaf durumuna malik Naxçıvan ərazisindən yan keçməmişdir. Naxçıvanın mis və mərgümüş yataqları, əvvəlki erkən əkinçilik mədəniyyətləri dövründə mis istehsalında qazanılan təcrübə və texnoloji nailiyyətlər tuncun yerli zəmin əsasında mənimsənilməsini doğuran həlledici amillər olmuşdu (19).

Tunc istehsalının genişləndirilməsi, yüksək keyfiyyətləri ilə seçilən tunc alətlərin məişət və təsərrüfatda geniş tətbiqi yerli cəmiyyətlərin mədəni tarixi inkişafına əsaslı təsir göstərmiş, onların gələcək inkişaf yolunu müəyyən etmişdi.

Əkinçilik və maldarlıq iqtisadiyyatının mütərəqqi inkişafı, ilkin şəhər mədəniyyətinin təşəkkülü, dulusçuluq və metalişləmə kimi ixtisaslaşmış sənət sahələrinin tərəqqisi, iqtisadi mədəni əlaqələrin genişlənməsi daha yüksək mədəni tarixi mərhələyə - sivilizasiyalar dövrünə keçidi şərtləndirən mühüm amillər olmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, diyarın tunc dövrünə aid zəngin abidələri hələ XIX əsrdə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. XIX əsrin sonlarında Naxçıvan ərazisində tunc dövrünə aid ilk abidələr qeydə alınmışdır (20). 1895-ci ildə Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı Qızıl-Vəng (indiki Qızıl Burun) adlı yerdə tunc dövrünə aid qəbirlərin açılması təzə təşəkkül tapan Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan arxeologiyası üçün mühüm bir hadisə olmuş, mütəxəssislər tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır (21). Sonrakı illərdə Qızıl-Vəngdə aparılan arxeoloji axtarışlar və onların müsbət nəticələri bu qiymətli abidəyə diqqəti daha da artırmış, onu tunc dövründə Naxçıvan ərazisində, eləcə də qonşu bölgələrdə geniş yayılmış yüksək məziyyətli qədim bir mədəniyyətin əsas mərkəzi kimi tanıtmışdır (22).

Naxçıvanda tunc dövrünə aid abidələrin daha geniş tədqiqi sovet dövrü ilə bağlı olmuşdur. Artıq 1926-cı ildə Azərbaycan arxeoloji komitəsinin tapşırığı ilə Naxçıvanda bilavasitə Qızıl-Vəngdə tanınmış rus alimi İ.İ.Meşşaninovun rəhbərliyi və Azərbaycanın ilk milli mütəxəssisləri Ələsgər Kazım oğlu Ələkbərov və İshaq Məmmədrza oğlu Cəfərzadənin iştirakı ilə yeni qazıntı işləri başlanmışdır. Həmin qazıntı işləri də zəngin avadanlığa malik daş qutu qəbirlərinin üzə çıxarılması ilə nəticələnmişdi (23). Qızıl-Vəngdə eyni xüsusiyyətli qəbirlər az sonra digər tanınmış rus alimi A.A.Miller tərəfindən üzə çıxarılmışdır (24).

Naxçıvanda tunc dövrünə aid elmi axtarışlar 30-cu illərdə daha geniş vüsət almışdır. Həmin illərdə Ələsgər Ələkbərovun başçılığı altında aparılan çöl-tədqiqat axtarışları burada Oğlanqala, Şahtaxtı, Gavurqala, Şortəpə kimi möhtəşəm abidələrin üzə çıxarılması ilə əlamətdar olmuşdur (25). 1936-cı ildə Ələsgər Ələkbərov tərəfindən Şahtaxtı nekropolunda üzə çıxarılan qazıntıların nəticəsi də çox maraqlı olmuşdur. Burada ilk dəfə olaraq at dəfni ilə bağlı zəngin kurqan açılmışdır. Həmin kurqandan üzəri mifoloji təsvirlərlə bəzədilmiş iri ölçülü qab xüsusilə diqqəti cəlb etmişdir. Həmin qab hal-hazırda öz polixrom təsvirləri və forması ilə nadir incəsənət nümunəsi hesab olunur. Onu da nəzərə çatdırmağa dəyər ki, bütün bu abidələrin tədqiqi ilə Naxçıvanda, ümumilikdə bütün Azərbaycanda ilk dəfə olaraq tunc dövrünə aid şəhər mədəniyyətinə aid abidələr üzə çıxarılmışdır (26).

Naxçıvanda tunc dövrünün sonrakı tədqiqi müharibədən sonrakı illərlə bağlı olmuşdur. Məlumdur ki, 50-60-cı illərdə Naxçıvan ərazisində I Kültəpə, II Kültəpə adlı çoxtəbəqəli abidələrdə, eləcə də ayrı-ayrı nekropollarda, o cümlədən Şahtaxtıda aparılan qazıntılar tunc dövrünə aid abidələrin sayını xeyli artırmışdır.

Naxçıvan ərazisində təşəkkül tapan Kür-Araz (27), Boyalı qablar (28), Qızıl Burun (keçmiş Qızılvəng) (29) mədəniyyətləri tunc dövrünün e.ə. IV-I minilliklər arasındakı ardıcıl inkişaf mərhələlərini əhatə etməklə iqtisadi, ictimai və mədəni sahələrdə qazanılan yüksək nailiyyətlərin ümdə göstəriciləri

olmaqla tarixi diyarın bəşəriyyət tarixindəki əzəli yerini bir daha təsdiqləmişdi. Əhəmiyyətlidir ki, qeyd olunan mədəniyyətlərin hər biri öz silinməz izlərini I Kültəpə və II Kültəpə, Ovçulartəpə, Xalac, I Maxta və II Maxta çoxtəbəqəli qədim yaşayış yerlərində, Qızılburun, Şahtaxtı, Oğlanqala, Şortəpə, Govurqala, Plovdağ komplekslərində, Gəmiqayanın tarixi və bədii dəyərli nadir qayaüstü təsvirlərində və digər misilsiz maddi mədəniyyət nümunələrində saxlamışdır (30).

Şübhə yoxdur ki, Naxçıvan ərazisində miqyası ildən-ilə genişlənən yeni arxeoloji axtarışlarla yüksək elmi, maddi və mənəvi dəyərli belə abidələrin sayı birə beş artacaq, qədim diyarın şan-şöhrətin dünyanın ən ucqar guşələrinə yayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılzadə Q.S. Arxeologiya və Azərbaycanın mədəni irsi. Azərbaycan Arxeologiyası. 2009, № 1, s. 24-29.
2. Azərbaycan Arxeologiyası (Daş dövrü), I c. Bakı, 2008; Cəfərov Ə.Q. Naxçıvanın daş dövrü düşərgələri. Azərbaycan Arxeologiyası. 2010, № 1.
3. Джафаров А.Г. Новая многослойная стоянка Газма в Азербайджане. Российская археология. 1992, № 2, с. 270-274.
4. Hüseynov M.M., Cəfərov Ə.Q. Azərbaycan paleoliti. Bakı, 2004; Cəfərov Ə.Q., Zeynalov A.Ə., Avşarova İ.N. Qazma paleolit düşərgəsində arxeoloji qazıntılar. Bakı, 2010.
5. Cəfərov Ə.Q. Naxçıvanın daş dövrü düşərgələri. Azərbaycan Arxeologiyası, 2010, №1, s. 9-12.
6. Палеолит Ближнего и Среднего Востока. Москва, 1978, с. 66-85.
7. Yenə orada, s. 220-222.
8. Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə. Bakı, 2003, s. 21-44.
9. İsmayılzadə Q.S. Azərbaycanın qədim tarixində əkinçilik dövrü. Azərbaycanşünasla müstəqil birliyin elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, 2004.
10. Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток в IV-III тысячелетиях до нашей эры. КСИА, вып. 93, 1964, с. 3-14.
11. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987.
12. Baxşəliev V.B. Azərbaycan Arxeologiyası. Bakı, 2007, s. 30-61.
13. Həbibullayev O.H. Kültəpə arxeoloji qazıntılar. Bakı, 1959.
14. Абибуллаев О.А. К вопросу о древней металлургии Азербайджана. МИА СССР, № 128, М.-Л., 1965, с. 65-72.

15. Абибуллаев О.А. Погребальные памятники из населения Кюльтепе. Археологические исследования в Азербайджане (Сб.статей). Баку, 1965, с. 29-44.
16. Бадер Н.О. Древнейшие земледельцы Северной Месопотамии. Москва, 1989.
17. Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə. Bakı, 2003, s. 14-20.
18. Иессен А.А. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе. Изв. ГАИМК, вып. 120, 1935; Исмаилзаде Г.С. Этапы развития древнейшей металлургии и металлообрабатывающего производства на территории Азербайджана, КСИА, вып. 192, 1987.
19. Абибуллаев О.А. К вопросу древней металлургии Азербайджана, с. 67-69; Seyidov A.Q., Həsənova Ə.M. Naxçıvanın qədim metalı. Bakı, 2005.
20. Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə, s. 12-13.
21. Seyidov M.M. Naxçıvan ərazisində son tunc və Erkən dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı, 2012, s. 7-12.
22. Yenə orada, s. 82-106.
23. Мещанинов И.И. Краткие сведения о работах археологических экспедиций в Нагорный Карабах и Нахчиванский край. Сообщения ГАИМК, I, 1926, с. 234-240; Cəfərzadə İ.M. Naxçıvan MSSR –də aparılmış arxeoloji işlər haqqında qısa məlumat. Azərb.SSR EA Xəbərləri, 1949, № 5, s. 93-112; Алекперов А.К. Исследования Археологии и Этнографии Азербайджана. Баку, 1969, с. 53-58.
24. Миллер А.А. Археологические исследования в Нахчиванской Республике летом 1926 г. Сообщения ГАИМК, I, 1926, с. 326; Иессен А.А. Изображения человека на плите из Кызыл-Ванка. КСИА, Вып. 94, 1963, с. 98-100.
25. Алекперов А.К. Исследования по Археологии и Этнографии Азербайджана. Баку, 1960 г.
26. Абибуллаев О.А. Материалы Шахтахтинского погребения. Изв. АН Азерб.ССР, 1961, № 5, с. 27-36; Агаев Г.Г. Шахтахты в эпоху поздней и раннего железа. Москва-Баку, 2002; Əliyev V.H. Naxçıvanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, 1977.
27. Əliyev V.H. Qədim Naxçıvan. Bakı, 1979; Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку, 1982, с. 80-145.
28. Əliyev V.H. Naxçıvanda Boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, 1977; Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку, 1982, с. 145-178.

29. Агаев Г.Г. Шахтахты в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Москва-Баку, 2002; Seyidov M.M. Naxçıvan ərazisində Son tunc və Erkən dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı, 2010.
30. Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə. Bakı, 2003; Baxşəliyev V.B. Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, 2007; Baxşəliyev V.B., Lauren Risvet, Hilary Gopnik, Aşurov S.H. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan, 2010.

Şəkil 1. Kültəpənini qazıntılardan əvvəl görünüşü

Şəkil 2. Kültəpədən tapılmış boyalı qab nümunəsi (Mesopotamiya – Xələf mədəniyyəti)

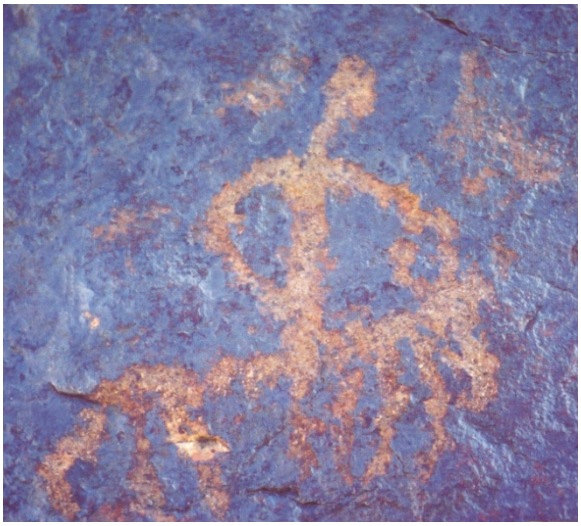

Şəkil 3. Gəmiqaya təsvirlərindən

Şəkil 4. Şahtaxtı kurqanından tapılmış polixrom bəzəkli gil qab

Şəkil 5. Naxçıvandan tapılmış tunc bəzək nümunəsi

Əsədulla CƏFƏROV
Tarix elmləri doktoru, professor,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

NAXÇIVANIN QƏDİM İNSAN DÜŞƏRGƏLƏRİ

Uzun zamanlar ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində aparılan arxeoloji kəşfiyyat və tədqiqat işləri nəticəsində qədim insan düşərgələri qeydə alınmamışdır. 1983-cü ilə qədər ərazidə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı eneolit, tunc, dəmir, antik və orta əsrlərə aid zəngin maddi mədəniyyət qalıqları qeydə alınaraq alimlərimiz tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

1983-cü ilin iyul-avqust aylarında Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Paleolit arxeoloji ekspedisiyası M.M.Hüseynov və Ə.Q.Cəfərovun rəhbərliyi altında Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində paleolit dövrü insanlarının yaşayış düşərgələrini müəyyən etmək məqsədilə arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmışdır.

Kiçik Qafqaz ərazisində karst mağaralarının yayıldığı bölgələrdən biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisidir. Alimlərin apardıqları tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, Naxçıvan ərazisi öz təbii coğrafi şəraitinə görə respublikamızın başqa bölgələrindən kəskin surətdə fərqlənir. Bu fərq özünü karst relyef formasında da özünü göstərir. Ərazidə qeydə alınmış karst mağaraları müasir təbii coğrafi şəraitin deyil, vaxtilə burada mövcud olmuş əlverişli iqlim şəraitinin təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Alimlərin apardıqları paleogeomorfoloji və paleogeoloji elmi tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi III geoloji dövrün sonlarından başlayaraq, intensiv tektonik qalxma hərəkətlərinə və dağəmələgəlmə prosesinə məruz qalıb, miosenin axırlarından isə birdəfəlik, dəniz sularından azad olmuşdur. Bu zamandan başlayaraq, ekzogen relyef əmələgətirici proseslərlə yanaşı, karst prosesləri də əlverişli iqlim şəraitində inkişaf etmişdir (Antonov, 1973, Məmmədov 1998).[1]

Aparılan elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Naxçıvan ərazisində karstlaşma üçün əlverişli suxurlar, əsasən perm (paleozoy) yaşlı əhəngdaşı və tabaşirlə (mezozoy) məxsus dolomit və dolomitləşmiş əhəngdaşlarından ibarətdir. Lakin Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində elə sahələr vardır ki, orada karstlaşma prosesi olmamışdır (Antonov, 1973).

1983-cü ilin yay aylarında Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad və Şərur rayonları ərazisində apardığı kəşfiyyat işləri nəticəsində bir neçə karst mağarası qeydə almışdır. Ekspedisiya Ordubad rayonu ərazisində apardığı kəşfiyyat işləri zamanı Araz çayının sol sahilində yerləşən möhtəşəm Kilit mağarasını qeydə almışdır (Cəfərov, 1990, 1994). Mağaranın qabaq hissəsi və giriş yolu torpaq çökün-

tüsü ilə əhatə olunmuşdur. Ekspedisiyaya sərhəd xidməti tərəfindən verilən vaxtın qısa olmasından, mağarada kəşfiyyat qazıntısı aparmaq mümkün olmadı. Gələcəkdə Kilit mağarasında aparılacaq arxeoloji qazıntı işləri zamanı düşərgənin stratiqrafiyası və ayrı-ayrı arxeoloji mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərini öyrənmək mümkün olacaqdır. Çox güman ki, Kilit mağarasında paleolit dövrü insanları məskunlaşmış və özlərinin ibtidai icma həyatını qurmuşlar.

Paleolit arxeoloji ekspedisiyası 1983-cü ildə Naxçıvanın Şərur rayonu ərazisində apardığı arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Qazma dərəsində paleolit dövrünə aid mağara düşərgəsi qeydə almışdır (şəkil 1). Düşərgə dərənin adına uyğun olaraq Qazma adlandırılmışdır. Qazma mağara düşərgəsi Şərur rayonu ərazisində olub, Tənənəm kəndindən 3 km şimal-şərq hissədə, Araz çayından 17 km aralıda, Arpa çaydan isə 14,5 km uzaqlıqda, dəniz səviyyəsindən 1450 m yüksəklikdə yerləşir. İlkin arxeoloji kəşfiyyat qazıntısı zamanı Qazmı mağarasının çöküntülərində 4 mədəni təbəqə qeydə alınmışdır.[2] Düşərgənin I və II təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı eneolit, tunc, dəmir və orta əsrlərə aid maddi mədəniyyət qalıqları, III-IV təbəqədən isə daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır. 1983-cü ildə Qazma mağara düşərgəsində aparılan kəşfiyyat qazıntısı zamanı tapılmış daş məmulatının texniki və tipoloji tədqiqi zamanı onların paleolit dövründə hazırlanıb istifadə olunduqları müəyyən edilmişdir.

Qazma paleolit düşərgəsində 1987-1990-cı illərdə Ə.Q.Cəfərovun rəhbərliyi altında arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı düşərgənin çöküntülərində 6 təbəqə qeydə alınmışdır. I və II təbəqələrdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı eneolit, tunc və orta əsrlərə aid gil qab qırıqları, III təbəqədən ovlanmış heyvan sümükləri, IV-VI təbəqələrdən isə minlərlə ovlanmış heyvan sümükləri və 800 ədəddən artıq daş məmulatı tapılmışdır.

Daş məmulatlarının texniki-tipoloji tədqiqi zamanı onların mustye mədəniyyəti zamanı hazırlandıqlarını söyləmək mümkün olmuşdur. Lakin IV təbəqənin daş məmulatının içərisində üst paleolit mədəniyyəti üçün xarakterik olan alətlər də qeydə alınmışdır.[3]

Qazma paleolit düşərgəsinin daş məmulatı içərisində levallua itiucluları, dişəklənmiş levallua itiucluları, bir dişək ağızlı qaşovlar, iki işləkağızlı qaşovlar, limas tipli alətlər, bıçaqlar və digər əmək alətləri qeydə alınmışdır. Düşərgənin daş məmulatı dəvəgözü və çaxmaq daşlarından hazırlanmışlar. Qazma paleolit düşərgəsindən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqlarının zənginliyi burada ulu Naxçıvan sakinlərinin mustye mədəniyyəti dövründə yaşadıqlarını göstərir. Düşərgədən tapılmış ovlanmış heyvan və quş sümükləri qədim sakinlərin əsas məşğuliyyətinin ovçuluqdan ibarət olduğunu söyləməyə imkan verir.[4]

Kilit və Qazma mağara düşərgələri hələlik daş dövrünə aid Naxçıvan ərazisində ilk qədim insan məskənləri hesab olunurlar. Əgər bizim elmi tədqiqat işlərinə qədər Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində insanların yaşaması eneolit dövrünə, yəni 6-7 min il bundan əvvələ aid olunurdusa, yeni aşkar etdiyimiz maddi mədəniyyət qalıqları əsasında bu ərazidə ən qədim insanların 120 min il bundan əvvəllərdən yaşamağa başladıqlarını arxeoloji mənbələr sübuta yetirir.

Aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı Naxçıvan diyarından ilk dəfə odaraq sənədləşdirilmiş çoxtəbəqəli qədim insan düşərgəsinin qeydə alınıb tədqiq olunması Azərbaycan ərazisində neandertal tipli insanların daha geniş ərazilərdə məskunlaşmasını göstərir. Maraqlıdır ki, belə qədim insan düşərgələri Türkiyə və Cənubi Azərbaycan ərazisində də qeydə alınıb tədqiq olunmuşdur. Güman etmək olar ki, gələcəkdə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində paleolit dövrü üzrə aparılacaq arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində daha yeni-yeni arxeoloji abidələrin qeydə alınmasına şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Antonov B.A. Kiçik Qafqaz. Bakı, 1959, rus dilində.
2. Cəfərov Ə.Q. Azərbaycanda çoxtəbəqəli yeni Qazma mustye düşərgəsi. Rusiya arxeologiyası jurnalı, 1999, № 2, rus dilində.
3. Cəfərov Ə.Q. Azərbaycanın ilk sakinləri. Bakı, 2004.
4. Cəfərov Ə.Q., Zeynalov A.Ə., Avşarova İ.N. Qazma paleolit düşərgəsində arxeoloji qazıntılar. Azərbaycanda 2009-cu ildə aparılmış arxeoloji qazıntılar. Bakı, 2010.

Azad ZEYNALOV
Tarix elmləri doktoru, professor,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

NAXÇIVAN ƏRAZİSİ ORTA PALEOLİT DÖVRÜNDƏ

Öyrənilmə tarixi

İnsanın formalaşma dövründə Azərbaycanın ərazisində əlverişli paleoiqlim şəraitin olmasına baxmayaraq, burada paleolit dövrün tədqiqinə yalnız XX əsrin əllinci illərində başlanılmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində ibtidai insanın əsas sığınacağı olan karst mağaralarının nisbətən geniş inkişaf etməsinə baxmayaraq, yalnız 1983 ildə buna təsədüf edilib. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan ərazisində qədim daş dövrünə aid ilk tədqiqatlara hələ XIX əsrin sonlarında cəhd olunmuşdur. 1879-cu ilin payızında Cənubi Qafqazda qədim insanın izlərini tapmaq məqsədi ilə İ.S.Polyakov tərəfindən bu ərazidə arxeoloji kəşfiyyat işləri aparılmışdır [Поляков, 1882]. Arxeoloji kəşfiyyat işləri əsasən Naxçıvanın Ordubad rayonunda yerləşən Kilit kəndinin ətrafında aparılmışdır.

Bir sıra mağaraları nəzərdən keçirdikdən sonra tədqiqat üçün Kilit mağarası seçilib. Bir neçə şurfun qoyulduğuna baxmayaraq, nə Kilit, nə də Naxçıvan ərazisində tədqiq olunan başqa mağaralarda daş dövrünün izləri tapılmamışdı.

Yuz il keçdikdən sonra, 1983-cü ildə M.M.Hüseynov və Ə.Q.Cəfərovun rəhbərlik etdiyi Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmışdı. Tədqiqatlar əsasən Naxçıvan MR Ordubad və Şərur rayonları ərazisində aparılmışdır. Bir sıra mağara (Kilit, Qara zağa və s.) və terraslara baxdıqdan sonra, içərisində torpaq çöküntüsü olan Qazma mağarasında kəşfiyyat qazıntısı aparılmışdır. Nəticədə Naxçıvan ərazisində ilk paleolit düşərgəsi – Qazma mağarası qeydə alınmışdır [Гусейнов, 1985]. Burada 1987-1990-cı illərdə Ə.Q.Cəfərovun rəhbərliyi altında, 2008-2010-cu illərdə isə A.Ə.Zeynalovun rəhbərliyi altında arxeoloji qazıntılar aparılmışdır.

Paleocoğrafiya

Naxçıvan MR ərazisi öz təbii şəraitinə görə Azərbaycanın başqa ərazilərindən kəskin fərqlənir. Bu fərq karst relyef formalarında da özünü büruzə verir. Ərazidə müşahidə edilən karst mağaralarına müasir təbii şəraitin deyil, vaxtı ilə burada mövcud olmuş əlverişli iqlim şəraitinin məhsulu kimi baxmaq lazımdır. Naxçıvan MR ərazisi paleogen dövrünün sonundan başlayaraq intensiv tektonik qalxma hərəkətlərinə və dağəmələgəlmə proseslərinə məruz qalıb, miosen dövrünün axırlarından birdəfəlik dəniz sularından azad olunmuşdur [Азизбеков, 1961]. Həmin dövrdən başlayaraq,

başqa ekzogen relyefəmələgətirici proseslərlə yanaşı, karst prosesləri də yumşaq isti və rütübətli iqlim şəraitində inkişaf etmişdir.

Naxçıvan MR ərazisində karst mağaralarının yayıldığı sahələrdən biri Qarabağlar-Tənənəm kəndləri istiqamətində, Ordubad sinklinorisinin şimal-qərb hissəsində, dəniz səviyyəsindən 1500 m yüksəklikdəki sahədir. Məhz bu sahədə Qazma mağarası qeydə alınmışdır.

Qazma mağarası Naxçıvan Muxtar Respublikası Şərur rayonu ərazisində, Tənənəm kəndindən 3 km cənub-şərqdə, Qazma dərəsində, Arpa çayından 14,5 km aralıda, dəniz səviyyəsindən 1508 m hündürlükdə yerləşir[1] (şəkil 1) [Hüseynov və b., 1991].

Qazma mağarası üst trias yaşlı dolomitli əhəngdaşılarında əmələ gəlmişdir. Mağara girəcəkdə eni 6 m və hündürlüyü 2 m olan dəhliz şəklində uzanır. 12-ci m-də mağara 2 qola ayrılır. Sol qol 13 m pilləvari şəkildə (pillələrin hündürlüyü 0.5-1 m) 60°-lik bucaq altında tavana doğru qalxaraq qıfla qurtarır. Mağaranın qurtaracağı ilə girəcəyi arasındakı hündürlük fərqi 10 m-ə çatır. Görünür, intensiv qalxma zamanı mağaranın şaquli vəziyyətdə enən və daha qədim çay terrası səviyyəsinə uyğun gələn dib hissəsi, qalxmanın sakitləşdiyi dövrdə isə onun üfüqi vəziyyətdə yerləşən və nisbətən cavan çay terrasları səviyyəsinə uyğun gələn ön hissələri əmələ gəlmişdir [Əyyubov, Əliyev, 1973].

Stratiqrafiya

Mağarada 35 kv metrdən artıq səhə qazılıb (şəkil 2), nəticədə mağaranın ağız hissəsində 6 metrlik və içərisində təxminən 3 metrlik eninə kəsik alınıb. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində mağarada alınmış 3 metrlik çöküntülərdə 6 təbəqə müəyyən olunub.

I təbəqə qara çürüntülü torpaqdan ibarətdir. Təbəqədən eneolit, tunc və orta əsr dövrlərinə aid gil qab qırıqları və ev heyvanlarının sümük qalıqları aşkar olunub. II və III təbəqələr müxtəlif rəngli gillicə torpaqdan ibarətdir. Təbəqədə qaya daşı qırıqlarına və mağaranın tavanından düşmüş stalaktit parçalarına rast gəlinir.

Daha çox diqqəti cəlb edən IV-VI təbəqələrdir. Həmin təbəqələrdən Mustye dövrünə aid daş alətlər və ovçuluq təsərrufatı ilə bağlı sümük qırıqları aşkar olunub. Ümumiyyətlə, IV-VI təbəqələr litoloji cəhətdən eynidir; bu eyni rəngin müxtəlif çalarlarını əks etdirən gillicə torpaqdan ibarətdir. Təbəqələrdə qaya daşı qırıqları, ocaq və gil layları müşahidə olunur.

Qazma mağara paleolit düşərgəsində 4 ocaq aşkar olunmuşdur. Onlardan biri, ən böyüyü, V təbəqənin "0" xəttindən 290 sm dərinliyində C-6, D-6 kvadratlarında yerləşirdi. Ocağın diametri 1.5 m bərabərdir, külün qalınlığı isə 20 sm çatırdı. İkinci ocaq VI təbəqənin C-4 kvadratında aşkar

[1] Mağaranın dəniz səviyyəsindən hündürlüyü GPS sistemi ilə dəqiqləşdirilmişdi

olunmuşdur. Ocağın diametri 0.5 m, külün qalınlığı isə 10 sm çatırdı. Maraqlı odur ki, təsvir olunan ocaq yeri xüsusi olaraq üç tərəfdən iri daşlarla əhatə olunmuşdur. Ocağın açıq tərəfi mağaranın ağzına baxırdı. Daha kiçik üçüncü ocaq isə, VI təbəqənin A-3 kvadratın, mağaranın sərq divarı dibində yerləşirdi. Dördüncü ocaq 2010-cu ilin tədqiqat mövsümündə aşkar olunmuşdur. Ocaq V təbəqədə, "0" xəttindən 280 sm dərinliyində F-6 kvadrat ilə F-5 kvadratın kəsişməsində, mağaranın qərb divarının dibində yerləşirdi. Ocağın diametri 43 sm, qalınlığı isə 13 sm çatırdı (Şəkil 3). Ocağın içində bərkimiş kül və yanıq sümüklər var idi. Artıq bu sayca dördüncü ocaq yeridi və ilk dəfədir ki ocaq yeri mağaranin maili olan şərq divarı tərəfində yox, qabarıq olan qərb divarı tərəfində tapılmışdır. Ocağın tədqiq olunan sahədə yerləşməsi V təbəqənin tapıntı planında təsvir olunub (Şəkil 4).

Fauna

Qazma mağarasında aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində 17,000-dən artıq heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur. Sümüklərin əksəriyyəti çapılıb doğranmış vəziyyətdə olduğuna görə, onların təyinatı çətinləşmişdir. Sümüklərin hansı heyvan və quş növlərinə aid olması əsasən diş və çənə qırıqları əsasında təyin olunmuşdur. Düşərgədən tapılmış sümük məmulatlarının təyini D.V.Haciyev və S.D.Əliyev tərəfindən olunub. Onların tərkibində 24 növ fauna qalığı müəyyən olunub: it (Canis), porsuğ (Meles), mağara şiri (Panthera speiaeus Goldf.), mağara ayısı (Ursus spelaeus Ros. et Hein.), at (Equus), pleystosen eşşəyi (E. hydruntinus Reg.), maral (Cervidae), ibtidai öküz (Bos primigenius Bojan.), ceyran (Gasella subguttorosa Güld.), keçi (Capra), qoyun (Ovis), dovşan (Lepus), qəmiricilər (Rodentia) və teriofaunanın digər növləri [Джафаров, 1999].

Tədqiqatlar göstərir ki, sümüklərin əksəriyyəti iri heyvanlara məxsusdur. Onlar da görünür ibtidai insan üçün əsas ov obyekti olmuşdu. Bunlar əsasən pleystosen eşşəyi, ceyran, maral, keçi idi. Bu heyvan növləri mustye dövrün bütün təbəqələrində müşahidə olunur. IV-VI təbəqələrdə sümüklərin sayı bir neçə dəfə artır. Daha aydın bu diaqram 1-də görünür.

Diaqram 1

Bu isə bu təbəqələrdə Mustye dövrü insanların yaşamaqları ilə bağlıdır. Çünki məhz bu təbəqələrdə sümük məmulatları ilə yanaşı, əmək alətləri də aşkar olunmuşdur. Mağaranın IV-VI təbəqələrindən aşkar olunan fauna qalıqları göstərir ki, bu dövrdə düşərgə sakinlərinin əsas məşğuliyyəti ovçuluqdan ibarət olmuşdur.

Sümük məmulatının kolleksiyasında 2 ədəd işlənmiş sümük qeydə alınmışdı (Şəkil 5. 2-3). Onların ikisi də deşilib. Biri tam axıra kimi, biri isə qismən deşilib. Tam deşilən sümük ceyranın aşıq sümüyüdür. Görünür sümük bəzək və ya amulet kimi iptən asılaraq istifadə olunub. Deşiyin böyründə ipin izləri bunu aydın göstərir (Şəkil 5. 2). Şəkil 5. 1-də təsvir olunan sümükdə də deşiyin olmasına baxmayarq, onun insan tərəfindən acılması şübhə doğurur.

Paleoekoloji şərait

Reqionda ibtidai insanın yaşadığı dövrdə (mustye dövründə) paleoekoloji şəraiti müəyyən etmək üçün heyvanat aləminin öyrənilməsi ilə yanaşı palinoloji və qranulametrik analizdir. Bu məqsədlə Qazma mağarasının eninə kəsiyindən palinoloji analiz üçün 12 nümunə və qranulametrik analiz üçün 6 nümunə götürülüb tədqiq odilib. Bu tədqiqatların nəticəsində müəyyən olunub ki, mustye dövründə insanın yaşaması üçün, muasir dövründən fərqli olaraq daha əlverişli şərait olub [Зейналов, Велиев, Тагиева, 2010]. Quraqlığa baxmayaraq iqlim indikindən daha rütubətli olub.

Maraqlı odur ki, ibtidai insanın Qazma mağarasında yaşaması ərazidə iqlim rütubətliyinin artması ilə üst-üstə düşür. Rütubətin azalması ilə insanlar da mağaranı tərk edirlər.

Daş məmulatı

Qazma mağarasından 874 ədəd daş məmulatı aşkar olunmuşdur. Onların 83% V və VI təbəqələrdəndi (732 ədəd). Təbəqələr üzrə daş məmulatının sayı diaqram 2-də təsvir olunub.

Diaqram 2

Daş məmulatının əsas hissəini - 780 ədədin dəvəgözü daşı təşkil edir, 93 ədədi çaxmaq daşı, 1 ədədi isə çaxmağlaşmış tufdan ibarətdir. Də-

vəgözü daşı mağaranın sakinləri, mağaradan 14 km aralıda yerləşən Arpaçayın yatağlarından yığırdılar. Xam malın mənbəyi isə Kəlbəcər dağlarında yerləşir.

Qazma mağarasında 3 nüvə aşkar olunmuşdu - 2 dəvəgözü daşından 1 isə çaxmaq daşındandır. Dəvəgözü daşından nüvələr tam işlənmişdi və qalıq şəkildə bizə çatıb. Buna görə də onların ilkin forması levallua nüvəsi olduğunu biz yalnız mağaradan tapılan levallua qəlpələri və lövhələri əsasında deyə bilərik. Ən iri nüvə V təbəqədə tapılmışdır (Şəkil 5. 11). O iri çox sətxli çaxmaq daşından xazırlanmış nüvədir. Onun bir tərəfində təbii qabıq qalıb. Nüvənin üzərində qalan izlərdən görünür ki, ondan əsasən qəlpələr qoparılmışdır.

Qazma mağarasından aşkar olunmuş əmək alətləri arasında aşağıdaki alət tipləri müəyyən edilib: mustye və levallua itiuçluları, sadə düz bir işlək ağizli, künclü, konvergent və sadə batıq qaşovlar, limaslar, bıçaqlar və s. Daş məmulatı arasında istehsal tullantıların qeydə alınması düşərqə sakinlərinin burada qismən alət hazırladığını söyləməyə imkan verir. Daş alətlərin nümünələri Şəkil 5 təsvir olunub.

Qazma mağarasının daş alətləri araında əsas yeri levallua və mustye itiucluları və qaşovlar tutur. Daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə görə, onların mustye mədəniyyətinə aid etmək olar. Alətlərin bəzi tipləri Azıx və Tağlar mağaralarından da tapılmışdır. Belə ki Qazma mağarasında aşkar olunmuş künclü qaşovlar Tağlar mağarasını əsas qaşov novünü təşkil edir [Джафаров, 1983].

Nəticə

Mustye dövründə Naxçıvan ərazisində, quraqlığa baxmayaraq, iqlim indikindən daha rütubətli idi. İbtidai insanın Qazma mağarasında yaşaması, ərazidə iqlim rütubətliyinin artmasi ilə üst-üstə düşür. Rütubət azaldıqca insan da mağaranı tərk edir.

Qazma mağarasının sakinlərinin əsas ov obyektləri pleystosen eşşəyi, ceyran, maral və keçi idi. Onların qalıqları mustye dövrün bütün təbəqələrində müşahidə olunur.

Daş məmulatı arasında istehsal tullantılarının qeydə alınması düşərgə sakinlərinin burada alət hazırladığını söyləməyə əsas verir.

Mağarada, kiçik bir sahədə bir neçə ocaqların mövcud olması Qazma mağarasında yaşayan ibtidai insanların oddan geniş istifadə etdiklərini və uzun müddət yaşadıqlarını göstərir.

2010-cu ilin tədqiqat sahəsının tapıntılar planında (Şəkil 4) aydın görünür ki, arxeoloji materiallar əsasən ocağın ətrafinda cəmləşib, bu isə mağara sakinlərinin əsasən ocaq ətrafinda yığışdıqlarını və burada daha çox vaxt keçirdiklərini göstərir.

Qazma mağarasında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə görə, onların mustye mədəniyyəti dövründə hazırlandıqlarını söyləmək olar. Tapılmış maddi mədəniyyət qalıqlarının zənginliyi isə düşərgə sakinlərinin bu ərazidə uzun müddət yaşadıqlarını göstərir.

Qazma mağarasında arxeoloji qazıntı işlərinin davam etdirilməsi məqsədəuyğundur. Bunun daş dövrünün tədqiq olunmasında mühüm elmi əhəmiyyəti vardır. Qazma mağarasında aşkar olunan maddi mədəniyyət qalıqlarının tədqiqi Azərbaycan paleoliti ilə Yaxın Şərq ölkələri ərazisində olan daş dövrü abidələrinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və ibtidai insanların məskunlaşmasının coğrafiyasını təyin etməyə zəmin yaradır.

Qazma mağarası Naxçıvan MR ərazisində qədim daş dövrünə aid yeganə abidədir. Burada karst mağaralarının mövcudluğu, ibtidai insanın yaşaması üçün əlverişli şəraitin olması, yeni paleolit düşərgələrinin olmasını söyləməyə imkan verir.

Qazma mustye düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqlarının elmi tədqiqi davam edir. Bu da ibtidai insanların yaşadıqları dövrdə heyvanat aləmi, iqlim, bitki örtüyü və ovçuluq təsərrüfatı haqqında yeni elmi məlumatların əldə olunmasına imkan yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əyyubov F.C., Əliyev A.Ə. Naxçıvan MSSR-də karst mağaraların əmələgəlmə şəraiti və əsas morfoloji xüsusiyyətləri // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası, 1973, № 3, s. 41-46
2. Hüseynov M.M., Cəfərov A.Q., Zeynalov A.Ə. Qazma paleolit düşərgəsi // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1991, № 1, s. 78-85
3. Азизбеков Ш.А. Геология Нахичеванской АССР. М.: Госгеотехиздат, 1961, 502 с.
4. Гусейнов М.М. Работы в Нахичеванской АССР / Археологические открытия 1983 года. М.: Наука, 1985, с. 484
5. Джафаров А.К. Мустьерская культура Азербайджана (по материалам Тагларской пещеры). Баку: Элм, 1983, 96 с.
6. Джафаров А.К. Новая многослойная мустьерская стоянка Газма в Азербайджане // Российская археология, 1992, № 2, с. 270-274

7. Джафаров А.К. Средний палеолит Азербайджана. Баку: Элм, 1999, 343 с.
8. Зейналов А.А., Велиев С.С., Тагиева Е.Н. Палеоэкологические условия обитания человека в Нахчыване В эпоху мустье (по материалам пещерной стоянки Газма, Азербайджан) Археология, этнография и антропология Евразии. 2010. № 2 с. 2-6
9. Поляков И.С. Дневник археологических работ веденных в Закавказском крае. Осень 1879 года / Пятый Археологический съезд в Тифлисе. Протоколы Подготовительного Комитета. М.: 1882, с. 157-215

Şəkil 1. Qazma mağarasının ümumi görünüşü

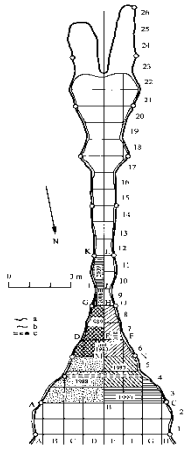

Şəkil 2. Qazma mağarasının planı. (Джафаров А.К. Новая многослойная мустьерская стоянка Газма в Азербайджане // Российская археология, 1992, № 2, с. 270-274)

Şəkil 3. Qazma mağarası. V təbəqə. Aşkar olunmuş ocaq

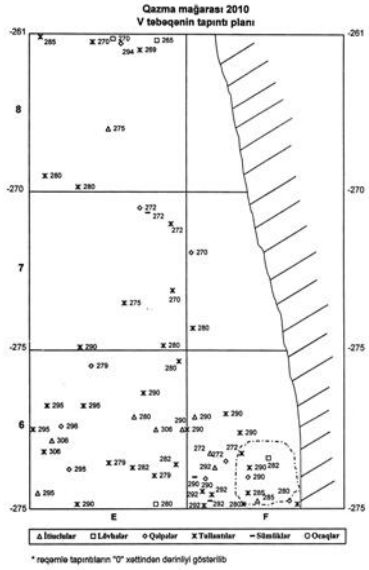

Şəkil 4. V təbəqənin tapıntı planı

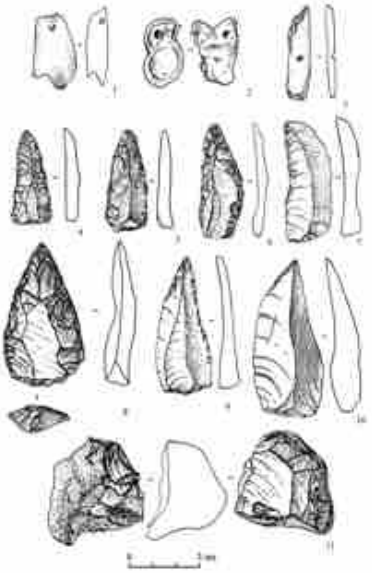

Şəkil 5.Qazma mağarası. 2-3 işlənmiş sümüklər, 4-11 daş alətlərin numunələri

Hacı Qadir QƏDIRZADƏ
AMEA-nın müxbir üzvü,
AMEA Naxçıvan Bölməsi

DÖRD ÇAY NƏZƏRİYYƏSİ VƏ NAXÇIVANDA SİVİLİZASİYA MƏSƏLƏSİ

Mövzunu şərh edərkən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun 07 iyun 2011-ci ildə imzaladığı "Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi" sərancamında qarşıya qoyulmuş hər iki məqama xüsusi diqqət yetirməyi nəzərdə tutmuşuq. Məsələnin birinci tərəfi Naxçıvanın Daş dövründən başlayaraq ilkin yaşayış məskənlərindən biri olmasıdır ki, bununla əlaqəli məlumatlar arxeoloji mənbələrdə, xüsusən, Əsədulla Cəfərovun, Azad Zeynalovun (3; 4,s.69-72; 5,s.26-30) əsər və məqalələrində, həmçinin müxtəlif ensiklopediyalarda, toplularda öz əksini tapmışdır. Buna görə də biz ilkin məskunlaşma, daha dəqiq desək Daş dövrü üzərində geniş dayanmaq niyyətində deyilik. Yazıda başlıca diqqət Tufanaqədərki dövrdəki sivilizasiyaya, dini mənbələrdən, xüsusən Bibliyadan qaynaqlanan "Dörd çay nəzəriyəsi"nə, onun Naxçıvanla əlaqəsinə, həmçinin Dünya Tufanından sonrakı məskunlaşma və şəhərsalma məsələlərinə, bununla bağlı təbii-coğrafi amillərə yetiriləcəkdir.

Problemi araşdirarkən yığcam halda sivilizasiya məsələlərinə və dünyanın bir sıra araşdırıcıları arasında bəşəriyyətin keçdiyi inkişaf yolunda xüsusi əhəmiyəti olduğu söylənilən "Dörd çay nəzəriyəsi"nin müəyyən məqamlarına diqqət yönəltməyi məqsədəuyğun sayırıq.

Tarixdə sivilizasiya məsələsi ilə məşğul olan araşdırıcılar ona iki yöndən yanaşırlar-Adəm peyğənbərdən başlayıb Dünya Tufanına qədər davam edən mədəniyyət, Dünya Tufanından günümüzədək İkinci sivilizasiya-Adəm ata, Nuh ata nəzəriyəsi. Bəzilərinə görə bu yazıyaqədərki və yazıdan sonraki sivilizasiya adlanır. Adın necə olmasından çox onun xarakteri və əhatə dairəsi maraq doğurur. Avropada yüksək inkişaf etmis mədəniyyət anlamı daşıyan sivilizasiya ifadəsi XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş və daha çox Avropa istisna olmaqla digər xalqları və mədəniyyətləri aşağılamağa, sonrakı dövrlərdə həmin mədəniyyətləri istismar etməyə yönəlmişdir. Bu məsələdə din amili ciddi rol oynamışdır. Belə saxtakarlıqlar digər Şərq xalqları ilə yanaşı Azərbaycan və onun tarixi ərazilərindən, o cümlədən Naxçıvandan da yan keçməmişdir. Buradakı qədim yaşayış məskənləri, Naxçıvan şəhəri ilə əlaqəli elmi əsası olmayan müxtəlif iddialar irəli sürülmüşdür ki, ayrı-ayrı əsər və məqalələrdə belə uydurmalara lazımı cavab verilmişdir.

Nəzəriyyələrarası ziddiyyətlərə baxmayaraq bir çox araşdırıcılar ümumbəşəri sivilizasiyanı iki yerə ayırırlar-tarixəqədərki, yəni yaziyaqədərki və ondan sonrakı dövr. Lakin belə baxışlar içərisində dini mənbələrdən, səmavi kitablardan, qədim Şumer-Akkad əsatirlərindən qaynaqlanan, daha çox Bibliya ağırlıqlı nəzəriyyəyə əsasən bəşəriyyət Adəm peyğəmbərdən başlayıb Dünya Tufanı ilə başa çatan Birinci və Tufandan sonra başlayıb bu gün də davam edən İkinci sivilizasiya mərhələsinə aiddir.

Elmi ədəbiyyatda sivilizasiya məsələsinə yanaşmada fərqli baxişlar mövcuddur. Son illərdə Azərbaycanda da bu istiqamətdə dəyərli araşdırmalar aparılmaqdadır. Bu baxımdan Ə.Həbibbəylinin 2011-ci ildə nəşr edilmiş "Sivilizasiyaların kəsişməsində türk dünyası" kitabı diqqəti cəlb edir (8). Müəllif sivilizasiya, mədəniyyət və kültür məsələlərinə açıqlama gətirməklə türklərin dünya sivilizasiyasında oynadığı rolu təhlil etmişdir.

Mədəniyyət məfhumuna gəlincə ərəb mənşəli olan söz oturaq həyata keçidi, şəhərləşməni elm və təhsili, həyat tərzinin inkişafını nəzərdə tutur. Bizcə Qaba daş çağından günümüzəqədər insan oğlunun yaratdığı, qazandığı hər şey onun mədəni tərzindən, həyatından xəbər verir. Bu anlamda Naxçıvanda mədəniyyətin formalaşması Daş çağından başlamaqla ilkin məskunlaşma olmuşdur.

Qərbdə sivilizasiyalararası münasibətlərdə dini mənbələrə, xüsusilə Bibliyaya böyük önəm verilir. Həmin məlumatlara görə İlkin sivilizasiya Adəm (ə.s.)-ın yerləşdiyi və Edim adlanan bağdan, ərazidən başlamışdır. Bibliyada bu ərazidən bəhs edilərkən dörd çayın adı çəkilir: Birincisi Fison, ikincisi Qixon, üçüncüsü Xiddekel, dördüncüsü Fərat. Beləliklə insanın ilkin məskunlaşdığı ərazinin şərti sərhədləri cızılmış olur. Uzun illərdən bəri bu istiqamətdə araşdırmalar aparılsa da son dövrlərə qədər vahid nəticəyə gəlinməmişdir. Ta qədimdən Edim bağlarını Nil hövzəsindən başlamiş Xəzərə qədər müxtəlif ərazilərdə axtarmışlar. Hər kəsi bu reqiona yönəldən dörd çaydan birinin indiki adı ilə-Fərat olmasıdır. Qalan üç çayda mübahisə var idi. Belə araşdırıcılardan Yəhudi tarixçisi, Roma vətəndaşı İosif (Flaviy) e.ə 100-37-ci illər, dinşünas və filosof Avqustin (354-430-cu illər), Bibliyanı latın dilinə çevirən İeronim (340-420-ci illər), Alman alimi Qezeniy (1786-1842-ci illər) və başqalarını göstərmək olar. Beləliklə, 2000 ilə qədərki araşdırmalarda vahid fikrə gəlmək mümkün olmamışdır. Lakin XIX əsrin ortalarından başlayaraq İkiçayarasında aparılmış arxeoloji qazıntılar, dini və mifoloji mətnlərin incələnməsi Edem adlanan ərazinin bu regionda olduğunu ortaya qoydu. Nəhayət 200 ilə yaxın Orta Şərqdə aparılmş tədqiqatların nəticələrinə və özünün uzunmüddətli araşdırmalarına söykənərək Recinad Artur Uolker Bibliyada adı çəkilən dörd çaydan birinin, Qixonun indiki Araz olduğunu təsdiq etmişdir. Beləliklə elmdə Araz çayının Naxçıvana aid hövzəsi də daxil olmaqla ilkin məskunlaşmanın yuxarıda adları

çəkilən çayların əhatə etdiyi hövzədən başlandığı təsbit edildi. Gəminin dayandığı yarlə bağlı müəyyən mülahizələrin olmasına baxmayaraq tarixdə İkinci sivilizasiyanın da bu reqiondan başlandığı qəbul edilməkdədir. Beləliklə, biz bu nəzəriyyələrin işığında, Naxçıvandan aşkar edilmiş maddi, mənəvi dəlillər, tarixi məlumatlar əsasında bu regionda məskunlaşma və ilkin şəhərsalma ilə bağlı bəzi məqamlara diqqət yönəltməyə çalışmışıq.

Naxçıvan tarixinin araşdırılmasının ciddi problemlərindən biri burada erkən şəhər mədəniyyətinin, şəhərsalmanın meydana gəlməsi, şəhərin yaranma tarixi ilə bağlıdır. Keçən əsrin 70-ci illərindən gündəmə gətirilməsinə baxmayaraq problem hələ də öz həllini tapmayıb. Təbii ki, Naxçıvanla bağlı bütün məsələlərin elmi tərəfləri ilə yanaşı milli-siyasi cəhətləri də vardır.

Artıq zaman dəyişib, tarixi-milli məsələlərin həllinə Rusiya, Avropa mənafeyindən deyil reallıqdan və milli düşüncə tərzindən yanaşmaq lazımdır. Əvvəlki illərdə bu məsələ tanınmış arxeoloq V.Əliyev tərəfindən qaldırılmışdır (8, s.3). Həmin dövrdə o, daha çox II Kültəpə yaşayış yerinin materiallarına əsaslanırdı. Ciddi cəhdlərə baxmayaraq Naxçıvanın 3500 illik tarixi məsələsi öz həllini tapmadı. Özgələri ilə bərabər Azərbaycandan olan bəzi alimlər də bu fikrə qarşı çıxış etdilər. Biz sözdə, yazıda bu işlərlə məşğul olmaq istəyərkən ermənilər və onların qərbli havadarları Naxçıvan ərazisindəki Neolit dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmiş I Kültərə yaşayış yerini qədim erməni mədəniyyəti ilə əlaqələndirməyə başladılar. Bu, tanınmış qafqazşünas alim hesab edilən ingilis tədqiqatçısı Devid Lenqin ingilis dilində yazdığı və 2004-ci ildə rus dilində nəşr edilmiş « Армяне: народ-созидатель » kitabında açıq şəkildə göstərilir (13, s. 63-67). Kitabın xülasəsində yazılır ki, Misir və Mesopotamiya ilə yanaşı Ermənistan da ilkin sivlizasıyanın mərkəzlərindəndir. Kitabın əvvəlində onun I Vazgenin xatirəsinə həsr edildiyi ayrıca qeyd olunmuşdur. Deməli məsələ aydındır. Müəllif bir sıra uydurmalarla bərabər əldə etdiyi materialları saxtalaşdıraraq I Kültəpəni, bütövlükdə Naxçıvanı Ermənistan və erməni mədəniyyəti kimi təqdim edir: «...холм Кюль-Тепе, или «холм золы», расположенный в районе Нахичевани, в 8 километрах на северо-восток от древного армянского города Нахичеван…» (13, s.63). I Kültəpədən, burada apraılan arxeoloji qazıntılardan, onun aşağı təbəqəsindən Neolit dövrünə aid materialların əldə edilməsindən geniş şəkildə bəhs edən müəllif 1966-cı və sonrakı illərdə Leninqrad şəhərində aparılmış analizlərə əsasən burada məskunlaşmanın m.ö. ən azı 4,2 min il əvvəl olduğunu yazır (13, s.67). Bu fikirlərindən sonra o qeyd edir ki, Ermənistanın digər bölgələrində Neolit mədəniyyəti bundan bir neçə əsr əvvəl formalaşmışdır. Ümumiyyətlə bu fikir yanlışdır, son dövrdə aparılan araşdırmalar, əldə edilmiş arxeoloji materiallar I Kültəpədə məskunlaşmanın daha qədim dövrdən baş verdiyini

təsdiq edir. Unutmaq olmaz ki, buradan Neolit dövrünə aid materiallar əldə edilmişdir. Bütün bunlar isə məskunlaşmanın m.ö. VII minilliklərdə, yəni ingilis müəllifinin söylədiklərindən çox öncə olduğunu göstərir. Bu öz əksini Vəli Baxşəliyevin, Katerina Marronun (1, s.3-4), Abbas Seyidovun (10) və digərlərinin tədqiqatlarında tapmışdır. Devid Lenqin kitabında Neolit dövründə erməni etnik birliyinin yarandığından, şifahi dilin təşəkkül tapmasından, yazı məsələsinə keçiddən bəhs edilir (13, s.64-66). Bunlar nə dərəcədə inanılmaz, elmi cəhətdən əsassız olsa da bu ingilis və rus dillərində, bəlkədə digər dillərdə nəşr edilib yayılmış kitabdır. Kitabla bağlı bizim ayrıca məqaləmiz nəşr edildiyindən onun üzərində geniş dayanmayacağıq (7). Dünya oxuçusunun, hətta tarixçilərin müəyyən hissəsinin elmi həqiqətdən xəbərləri olmadığından bütün bunları reallıq hesab edirlər.

Bu məsələləri oxuduqca düşünürəm ki, görəsən nəyə görə Naxçıvan tarixinin qədimliyinə, burada şəhər mədəniyyətinin m.ö. III minillikdə formalaşması fikirlərinə qısqancıqla yanaşılr? Diqqət verin, ingilis alimi deyir ki, I Kültəpədə m.ö. V minillikdə yüksək mədəniyyət var! Bəli, bu bələdir sadəcə olaraq həmin mədəniyyətin ermənilşdirilməsi elmi cəhətdən əsassız və uydurmadır. Digər tərəfdən tarix isə daha qədimdir-m.ö. VII minillik! Tədqiqatlar genişləndikcə bu tarix daha da qədimlərə gedəcəkdir. Hazırda elmdə belə bir fikir mövcuddur ki, keramika mərhələsi ilk olaraq m.ö.VII minillikdə qərbi Iran, yəni güney Azərbaycan ərazisindən başlanmışdır (12, s.151). Bura ümumiləşmiş halda qəbul edilən «Археологические находки, относящиеся к доисторическим временам, свидетельствуют, что «революция эпохи Неолита» началось в горах Загрос» (12, s.146) fikirlərini də əlavə etsək və Naxçıvanın bu regiona yaxınlığını, eyni tarixi dönəmlərdən keçməsini nəzərə alsaq yuxarıda yazılanların burada da baş verdiyini söyləmək olar. Bəli, Naxçıvan «Neolit inqilabı»nın baş verdiyi bölgələrdəndir. Unutmayaq ki, hələ elmi mübahisələrin meydana gəlmədiyi, sənin-mənim fikrinin formalaşmadığı, kitablarda, xəritələr üzərində sərhədlərin çəkilmədiyı bir dövrdə Naxçıvanın Dünya Tufanından sonra ilk yaşayış məntəqəsi olması fikri mövcud idi. Sonralar bunu çoxları, hətta bizə düşmən kəsilənlər də qəbul etdilər. Amma bizimdir deməklə. Bütün bu «bizimdir»lərin qarşısında səd kimi dayanıb, elmi dəlillərdən istifadə etməklə həqiqəti ortaya qoymaq mümkündür.

Şəhər mədəniyyətinə keçid, onun formalaşması uzun tarixi proses olduğundan bu məsələlərdə bütün şərtlərə xüsusi diqqət verilməlidir. Mənbələr geniş şəkildə araşdırılmalı, bu işdə ciddi rol oynayan arxeoloji materiallara, yazılı mənbələrə önəm verilməklə mif, əsatir və rəvayətlərlə yanaşı ərazinin təbii-coğrafi şəraiti də nəzərə alınmalıdır.

Bir sıra yazılı mənbələrdə Naxçıvan şəhərinin əsasının e.ə. qoyulması ilə bağlı məlumatlar mövcuddur. Bəzi orta əsr müəllifləri özlərindən

əvvəlki mənbələrə və müxtəlif məlumatlara söykənərək Naxçıvn şəhərinin əsasının e.ə. 1539-cu ildə qoyulduğunu qeyd edirlər. Bəlli olduğu kimi Ptolomeyin eramızın II əsrinə aid əsərində Naxçıvanın adı "Naksuana" kimi çəkilir. Naxçıvan şəhərinin əsasının Türk hökmdarı Bəhram Çibun tərəfindən qoyulduğu yazılmaqdadır (11, s.66). Bir sıra mənbələrdə isə şəhərin əsasının Nuh peyğəmbər tərəfindən qoyulduğu göstərilir ki, bundan ayrıca bəhs edəcəyik. Ümumiyyətlə şəhərin tarixi ilə bağlı bir sıra müəlliflər, xüsusən R.Məmmədov (5) geniş bəhs etdiyindən biz bu məsələ üzərində dayanmaq istəmirik. Təbii ki, bu mənbələr Orta əsrlər dövrünə aiddir.

Əldə edilmiş arxeoloji materiallar mənbələrdə bəhs edilən dövrlərdə, ondan daha da qədimdə Naxçıvanın yüksək inkişaf etmiş şəhər olduğunu sübut edir. Yəni, Naxçıvanda şəhər mədəniyyətinə keçid yazılı mənbələrdə göstərilənlərdən əvvəllər baş vermişdir. Bu məsələdə sənətkarlığın və ticarətin formalaşması mühüm rol oynayır. Son dövrlərdə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar Neolit dövründə Naxçıvan ərazisində sənətkarlığın, eyni zamanda təsərrüfatın müxtələf sahələrinin güclü surətdə inkişaf etdiyini göstərir. Bir sıra tədqiqatçılar keramikaya keçidi oturaq həyata, sənətkarlığa keçidin başlanğıcı sayırlar. Təbii ki, bu dövrə qədər də sənətkarlığın ilkin formaları mövcud olmuşdur. Lakin keramika ilə əlaqəli olaraq kürələrin yaranması və təkmilləşməsi sonrakı dövrlərdə metala keçidin əsasını qoymuşdur. Arxeoloji araşdırmalar sübut edir ki, Naxçıvan keramikaya keçidin əsas mərkəzlərindəndir. Təbii ki, sənətkarlığın ayrıca sahə olaraq formalaşmasına qədər Naxçıvanda əkinçilik və maldarlıq, təbii-coğrafi şəraitlə əlaqədar olaraq daha çox xırdabuynuzlu heyvanların saxlanması güclü inkişaf etmişdir. Bunu Eneolit dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri və Gəmiqaya təsvirləri də sübut edir. Bu isə təbii-coğrafi şəraitə tam uyğundur. Naxçıvanda tarixən yaylaq-qışlaq maldarlığı inkişaf etmişdir. Əgər bəzi bölgələrdə heyvandarlar yüz kilometrlərlə məsafə qət edib yaylaqlara çatırdılarsa Naxçıvanda yaylaqla qışlaq arasındakı məsafə köç yolları ilə 30-40 km edir. Bunun bir sıra müsbət tərəfləri ilə bərabər qarışıq məşğuliyyət sahəsinin inkişafına xüsusi təsiri olmuşdur. Əsas məşğuliyyəti əkinçilik olanlar maldarlıqla və əksinə maldarlar əkinçiliklə məşğul ola bilmişlər. Tədiricən bu ümumilikdən yaranan mərkəzlər meydana gəlməyə başlamışdır. Təsərrüfatın qarışıq formada olması, sənətkarlığın ayrıca sahə kimi formalaşması Neolit dövründən bu ərazidə daimi yaşayış məskənlərinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bunlar isə ən azı m.ö. VII minilliklədə baş vermişdir. Daha çox bol sulu çayların aşağı axarlarında, müəyyən yüksəkliklərdə yerləşən belə yaşayış məskənləri zaman keçdikcə ümumi əlaqə, sonralar ticarət, sənətkarlıq və idarəetmə mərkəzlərinə çevrildilər. Özgə sözlə desək ilkin şəhər mədəniyyəti yaranmağa başlandı. Adətən belə yaşayış məskənlərinin baş meydanı,

ticarət əlaqələri üçün indiki anlamda bazarları, xidmət sahələri və sənətkarləq məhəllələri olurdu.

İri yaşayış məskənlərinin, ticarət və idarəetmə məntəqələrinin yaranmasında təbii-coğrafi şəraitlə yanaşı müəyyən təbii sərvətlər də xüsusi rol oynayırlar. Bu dünya təcrübəsində də belədir. Diqqət versək dünyanın bir çox şəhərləri buradakı təbii sərvətlərdən istifadə, onun istehsalı və satışı ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Naxçıvanda şəhər mədəniyyətinin yaranmasında bu amil də xüsusi rol oynamışdır. Belə ki, bölgənin təqribən ortasındı yerləşən, Dərələyəz dağ silsiləsindən ayrılıb cənubda Araz çayına doğru uzanan Duzdağ dağ silsiləsi vardır ki, burada zəngin daşduz yataqları mövcuddur. Duz canlı aləm, xüsusən heyvanat aləmi üçün vacib qida maddələrindəndir. Toplanmış etnoqrafik materiallara söykənərək demək olar ki, qədim zamanlarda insanlar Naxçıvan duzundan müxtəlif məqsədlə istifadə etmişlər. Gündəlik məişətdə yeməklərdə, həmçinin müxtəlif məhsulların qorunub saxlanması, xalq təbabəti və sənətkarlıqda.

Bir sıra rəvayətlərdə və yazılı mənbələrdə Nuh peyğəmbərin Duzdağ ərazilərindən duz çıxardığı və onu insanlara öyrətdiyi söylənilir (14, s.111). Deməli, Tufanaqədərki dövr bir tərəfə Tufandan sonrakı min illər boyu insanlar buradan duz çıxarmışlar.

Zaman keçdikcə Duzdağın Cəhriçay vadisində və Naxçıvançayın sututarlarında böyük yaşayış məskənləri salınmışdır. Çalxandağından, Məkəzdən başlanmış Naxçıvançayına, II Kültəpəyə qədər Cəhriçay vadisi sıx surətdə məskunlaşmışdır. Çox təəssüf ki, buradakı 20-yə yaxın qədim yaşayış yerindən ancaq II Kültəpə və Meydantəpə tədqiqata cəlb edilib. Naxçıvan şəhərində isə bu günə qədər ciddi arxeoloji araşdırmalar aparılmayıb. Hansı ki, I Kültəpədən başlamış bu ərazilər qədim şəhər mədəniyyətinin formalaşdığı yerlər hesab edilir.

Duzdağda hələ XIX əsrin ikinci yarısında aparılmış axtarışlar nəticəsində çox sayda daş baltalar, çəkiclər, duz qırmaq üçün alətlər tapılmışdır. Bu alətlər müxtəlif dövrləri əhatə etmişdir. Bir məsələyə münasibət bildirməkdə fayda vardır. Bəziləri rast gəldikləri hər daş aləti Daş dövrü ilə əlaqələndirməyə çalışırlar. Bu tamamilə yanlışdır. Daş alətlər Daş dövründən başlamış XX yüzilliyin 30-40-cı illərinə qədər düzəldilmiş və onlardan geniş istifadə olunmuşdur. Bu hər şeydən öncə arxeoloji ədəbiyyatlarda yaşı 80-90 min il bundan əvvələ aid edilən Qazma mağarasından başlamış daş alətlərdən istifadə edilməsi ənənələrinin qorunub saxlandığını, varislik məsələsini ortaya qoyur. Daş alətlər indi də məişətimizdən tamamilə çıxmamışdır. Az da olsa kirkirələrdən, su daşılarından, yaylaqlarda dibəklərdən istifadə edilməkdədir. Daşişləmə sənəti isə Orta Daş çağından günümüzədək qalır. Bu bir el sənətkarlığıdır ki, şəhərsalmada, möhtəşəm qalaların, sarayların tikintisində, memarlıqda demək olar ki, maddi mədəniyyətimizin bir

çox sahələrində istifadə edilir. Zamanında alətlərimiz də daşdan idi, duzumuz da Duzdağdan daş, sal duz idi. Belə əvəzedilməz, hər kəsin ehtiyacı olan zəruri qidanın çıxarılması, sonrakı inkişaf mərhələsində satışı Duzdağın yaxınlığında, hər tərəfə yolların keçdiyi bir ərazidə ticarət mərkəzinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Yazılı mənbələrlə yanaşı arxeoloji materiallar da Naxçıvan ərazisində qədim dövrdən başlayaraq duz ticarətinin geniş yayıldığını sübut edir, Bunu Bəhlul İbrahimli ilə dirlikdə Gilançayın sağ sahilində, Plovdağla üz-üzə, İlk Tunc dövründən başlayaraq davamlı yaşayışın mövcud olduğu Sumbatan Dizə yaşayış məskənindən aşkar etdiyimiz və xüsusi yerlərdə, həmçinin iri həcimli küplərdə saxlanılmış sal duz qalıqları da sübut edir. Üstündən min illər keçməsinə baxmayaraq duzun keyfiyyətində və dadında heç bir dəyişiklik olmamışdır. Xüsusi yerin, "Duz damı"nın olması, nəmlənməkdən, yağışa düşməkdən qorumaq məqsədi ilə duzun böyük küplərdə saxlanması onun ticarəti ilə bağlıdır. Özgə sözlə desək qədim Sumbatan Dizə yaşayış məskəni ticarətin inkişaf etdiyi əsas mərkəzlərdən olmuşdur. Beləliklə, ticarət əlaqələrinin, şəhərtipli yaşayış məntəqəsinin yaranmasınıda Duzdağın, buranın duzunun böyük təsiri olmuşdur.

Tarixi mənbələrdə şəhər mədəniyyətinin formalaşmasında saxsı məmulatının (keramikanın), dulusçuluğun ciddi rol oynadığı qeyd edilməkdədir. Bura bişmiş kərpic, kirəmit istehsalını da əlavə etmək olar. Saxsı məmulatının istehsalına gəlincə bunun üçün iki şərt əsas idi: 1. lazım olan gil ehtiyatı; 2. Yanacaq. Gil ehtiyatına daha çox üstünlük verilirdi. Cünki yanacağı nisbətən kənardan gətirmək, həmçinin odun, kərmə və yappalardan istifadə etmək mümkün idi. Bəzi araşdırıcılar bu şərtləri nəzər almadan az qala bütün yaşayış məntəqələrində keramika istehsal edildiyini yazırlar. Toplanmış etnoqrafik məlumatlara söykənərək demək olar ki, Naxçıvan ərazisində gil yataqları, yəni saxsı istehsalı üçün lazım olan təbii ehtiyat Nehrəm-Babək istiqamətində, Cəhri kəndi ərazisində Xor adlanan yerdə (Gillik), Aşağı Buzqov, Sultanbəy, Gərməçataq istiqamətində, Nəhəcir-Sürəməlik ərazilərində, Arpaçayın aşağı hövzəsində, Gilançayın orta axarlarında və digər yerlərdə olmuşdur. Həmin ərazilərdə saxsı istehsalı XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinə, bəzən ortalarına qədər davam etmişdir. Gilliyin ərazisində şərait olmadıqda gil daşınaraq yaxın yaşayış məntəqəsində istehsal edilirdi. Keramikanın şəhər mədəniyyətinə təsirini də nəzərə alsaq Naxçıvan ərazisində m.ö. VII-VI minilliklərdə keramikanın, onun texnologiyasının o dövr üçün yüksək səviyəyə çatdığını söyləyə bilərik. Bunu son illərdə Arpaçay, Gilançay hövzəsindən, eyni zamanda əvvəlki dövrlərdə I-II Kültəpə, Şahtaxtı, Nəhəcir ərazilərindən aşkar edilmiş maddi mədəniyyət tapıntıları da sübut edir.

Bir məsələni də bildirməkdə fayda görürük. Bizcə, Naxçıvan ərazisində adı keçən dövrə aid yaşayış məskənləri digər yerlərdə də olmalıdır.

Sadəcə olaraq geniş arxeoloji tədqiqatlara ehtiyac vardır. Naxçıvanda yüzlərlə arxeoloji abidə mövcuddur ki, onlar haqqında ancaq yerüstü materiallara əsasən məlumat verilmişdir ki, bu da abidənin dövrünü tam əhatə edə bilməz. Deməli, araşdırmalar genişləndirildikcə yeni faktlar ortaya çıxmalıdır. Bu tarixi dəlillərin məntiqi nəticəsidir. Əgər Qazma mağarasında yaşayış 80-90 min il bundan əvvələ aiddirsə və tədqiq olunmuş abidələrin bir qismindən Neolit mədəniyyəti aşkar olunmuşsa, təbii ki, arada qalan təqribən 70-80 min ilə yaxın bir vaxtda insanlar bölgəni tərk etməmişlər. Onlar bölgənin müxtəlif ərazilərində yaşamlarını davam etdirmişlər. Necə ola bilər ki, hərtərəfli coğrafi şəraiti olan ərazidə mədəniyyət kəsintisi olsun? Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, mədəniyyət kəsintisi olmamışdır. Sadəcə olaraq hələ həmin mədəniyyət aşkar edilməmişdir. Bir maraqlı cəhət də mövcuddur ki, Naxçıvan ərazisində aşkar edilmiş qədim yaşayış məskənlərinin əksəriyyətində, xüsusən Eneolit və İlk Tunc dövründən başlanan mədəniyyət davamlı olmaqla, bəzi hallarda müəyyən qədər yerini dəyişməklə Orta əsrlər dövrünə, hətta günümüzə qədər davam etməkdədir. Ola bilər ki, müəyyən hadisələrlə bağlı əhali yaxınlıqdakı ərazilərdə məskunlaşsın. Belə davamlılıq Arpaçay, Naxçıvançay və Gilançay vadisinin aşağı axarlarında daha çox izlənməkdədir. Bu davamlıq özü də iri yaşayış məntəqələrinin yaranmasında, şəhər mədəniyyətinə keçiddə mühüm amillərdən biridir.

Böyük yaşayış məskənlərinin, idarəetmə mərkəzlərinin yaranmasında ən güclü və əsas amillərdən biri də qədim inam yerlərinin, məbəd və ibadətgahların olmasıdır. Ümumiyyətlə bunsuz şəhər mədəniyyətini təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu adətən iki cəhətdən yaranır: Birinci əvvəlcədən bəlli olan və xalqın ətrafında məskunlaşdığı məqam, ikincisi məskunlaşma prossesində yaranan. Həmin məntəqələr maddi cəhətdən deyil mənəvi baxımdan daha da müqəddəsləşirlər. Əgər hər hansı bir tikili maddi xarakter daşımaqla kiməsə məxsusdursa, ibadətgahlar elin malıdır, hər kəsin üz tuta biləcəyi, qoruyacağı birlik məqamıdır. Bizçə, Naxçıvan şəhərində belə bir məqam Nuh peyğəmbərlə bağlı olmaqla onun məzarı və ətrafındakı ərazidədir. Sonrakı dövrdə düzəldilənlər ona xatir salınmışdır. Bunu Mömünəxatın kompleksinə aid olan Cümə məscidi haqqında fransız səyyahı Tavarnyenin dediklərl də təsdiq edir: "Xalq arasında deyirlər ki, bu məsçid Nuh (ə.s.) məzarina xatirə olaraq tikilmişdir". Bu baxımdan kəsə yolla Naxçıvan şəhərinə yaxın olan Əshabi-Kəhfi də nəzərdən qaçırmaq olmaz. Unutmaq olmaz ki, qədim şəhərlərin bir çoxunda tapınaqlar şəhərin kənarında olmuşdur.

Son illərdə Sumbatan Dizə ərazisində aparılmış arxeoloji araşdırmalar zamanı Gilançayın sağ sahilində, Plovdağla üz-üzə böyük bir məbəd yeri aşkar edilmişdir. Burada ibadətgaha aid edilən tikili qalıqları, aşkar edilmiş insanabənzər qara daş, el arasında ərazinin müqəddəs sayılmaqla yaxınlığında məsçid tikilməsi fikrimizi təsdiq edir. Bir məsələni də qeyd edək ki, II

Kültəpə ərazisində də belə bir yer aşkar olunmuşdur. Biz belə hesab edirik ki, gələcək araşdirmalarda bu məsələyə xüsusi diqqət verilməlidir.

Şəhərlərin yaranması, onların inkişafı ilə bağlı məlumatların bir hissəsi müəyyən tarixi hadisələrdə, mif, əsatir, rəvayət və dastanlarda da qorunub saxlanmaqdadır ki, tədqiqatda bunları nəzərdən qaçırmaq olmaz. Araşdırıcıların əksəriyyəti bu fikirdədirlər ki, hər hansı mifoloji mətn, rəvayət, bədii materiallar müəyyən reallığa söykənir. Ola bilər ki, bunlar dini mətnlərdə, dastanlarda, yazıya alınmış şifahi materiallarda qorunub saxlansın. Bu baxımdan Naxçıvan şəhəri ilə bağlı müxtəlif məlumatlar mövcuddur. Onların bir çoxu Eneolit və Ilk Tunc dövrü inkişaf mərhələsi ilə yaxınlıq təşkil edir. Bu söyləntilər, rəvayətlər içərisində Nuh peyğəmbər və Dünya tufanı ilə əlaqəli olanlar daha geniş yayılmışdır. Mənbələrdə Naxçıvan şəhərinin m.ö. II minilliyin ortalarında mövcud olduğu yazılsa da, onun şəhərəqədərki həyat tərzi ilə əlaqəli məlumat yoxdur. Yazılarda yüksək inkişaf etmiş şəhərdən söhbət gedirsə burada ilkin şəhər mədəniyyəti daha qədimdə yaranmışdır. Məhz bu sualın cavabı arxeoloji materiallarda, rəvayət və dastanlarda qorunub saxlanmışdır. Nuh peyğəmbər və Dünya tufanı ilə bağlı rəvayətlərdə, dini məlumatlardan irəli gələn qaynaqlarda iki xətt mövcuddur: Birinci Avropa, rus və digər xristian mənbələrində gəminin Ağrıdağda dayanması, sonradan Nuh (ə.s.) və ətrafindakıların Naxçıvanda məskunlaşıb burada şəhər salması nəzəriyyəsi. Uzunmüddətli axtarışlar bu xəttin birtərəfli olduğunu, elmi dəlillərə söykənmədiyini ortaya qoydu. Yəni, gəminin Ağrıdağda dayandığı sübut edilə bilmədi. Sonradan digər bölgələrə əl atdılar. Belə olan halda məsələnin ikinci tərəfi, yəni Nuh (ə.s.) və ətrafindakıların Naxçıvana Ağrıdağdan gəlmələri fikri də özünü doğrultmadı. Həmin nəzəriyyə və düşüncələr özünü doğrultmadıqca bir sıra müəlliflər, o cümlədən Rusiyadan olan araşdırıcılar arxa planda olub, min illər boyu xalq arasında qorunub saxlanan, XVII-XIX əsrlərdə bəzi Avropa və rus araşdırıcılarının epizodik halda bəhs etdiyi, hətta Azərbaycan tarixşünaslığında demək olar ki, diqqət verilməyən, sadəcə olaraq müxtəlif rəvayətlər və mifik mətnlər kimi təqdim edilən, Nuh peyğəmbər, onun gəmisi və Naxçıvan məsələsi ön plana keçirildi. Nəhayət min illər boyu Naxçıvandakı müxtəlif yer adlarında, müqəddəs məqamlarda, Naxçıvan şəhərinin əsasının qoyulması ilə bağlı söyləntilərdə qorunub saxlanan həqiqət aşkarlandı. Bu həqiqətin ortaya çıxmasında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri V.Talıbovun müstəsna rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. Bəli, bu bir reallıqdır ki, 2001-2011-cu illərdəki ekspedisiyalar, elmi axtarışlar, çoxsaylı kitab və məqalələr, Beynəxalq səviyyəli elmi məclislər bu nəticəyə gəlməyə imkan verdi:

1. Nuh (ə.s.)ın gəmisi rəvayətlərdə deyildiyi kimi Naxçıvanda, Gəmiqayada dayanmışdır.

2. Qurani Kərimdə adı çəkilən müqəddəs, bərəkətli torpaq buradır.

3. Allah Nuh peyğəmbər üçün bu yeri vətən seçmiş.

4. Nuh peyğəmbər və ətrafındakıların adı ilə bağlı çoxsaylı yer adları onların tədricən buradan yayılması ilə yaranmışdır.

5. Nuh peyğəmbər öz adı ilə əlaqələnən və elmdə Nuhçıvan-Nuhçı-xan-Naxçıvan kimi adlanan yaşayış məntəqəsinin əsasını qoymuşdur.

6. Nuh(ə.s.) ətrafındakılara sənətkarlıq, Duzdağdan duz çıxarmaq, əkinçilik və maldarlığı öyrətmişdir. Dini ədəbiyatlarda, oradan qaynaqlanan elmi mənbələrdə Nuh peyğəmbər ilk gəmi düzəldən, dülgərliyin atası sayılır. Naxçıvanda isə Araz çayında qədimdə, hətta XIX əsrdə kiçik həcmli gəmilərin üzdüyü xəbər verilir (14, s.115).

Beləliklə, Nuh (ə.s.) öz peyğəmbərliyini təbliğ etmək üçün mərkəz olaraq Naxçıvanı seçdi və bu mərkəzdən idarəetmə başladı. Təbii ki, ilk dövrlərdə burada Nuh peyğəmbər və ətrafındakılar yaşayırdılar. Zaman keçdikcə onlar ətrafa da yayılmağa başladılar.

Nuh peyğəmbərin gəmisi, tufan məsələsi, gəminin Naxçıvanda dayanması, yurd seçmə ilə bağlı bir sıra müəlliflər, o cümlədən biz də bəhs etmişik. Bütün bunlara bir məsələni də əlavə etməkdə fayda görürük: Bilqamıs dastanında Nuh (Utnapişti) ilə bağlı məlumatları və tarixi faktları. Dastanın başlanğıcında Bilqamıs haqqında deyilir:

O hər sirri bilərdi, o hər şeyi görərdi,
Yeri su basmasından, bizə xəbər verərdi.
Uzun yollar dolaşıb, yorulub əldən düşdü,
Başına gələnləri sal bir qayaya döydü,
Sonra hasara alıb, adını Uruk qoydu (2, s.8).

Bu sətirlərdən bəlli olur ki, Bilqamıs Uruk şəhərinin əsasını uzun müddət gəzib dolaşandan, Utnapişti /Nuhla görüşüb ondan Dünya Tufanı ilə bağlı məlumat aldıqdan sonra qoyub. Burada qeyd etməkdə fayda vardır ki, tarixi mənbələrdə Uruk şəhərinin əvvəlcədən salındığı, Bilqamısın isə bu şəhərdə beşinci hökmdar olduğu göstərilir (12, s.185).

Dastanın XI lövhəsində (nəğməsində) Bilqamısın axtarıb tapdıqdan sonra Utnapişti ilə görüşündən bəhs edilir. Bu görüş zamanı Utnapişti insanlardan ilk dəfə olaraq Bilqamısa Tufan hadisəsini danışır. Onun danışığında da qədim şəhər mədəniyyəti ilə əlaqəli məlumat vardır. Utnapişti Bilqamısa müraciət edərək deyir:

Faratın sahilində əbədi məskən salan,
Şuruppak şəhərini sən yaxşı tanıyırsan.
Həmin qədim şəhərə tanrılar yaxındırlar,
Tufan istədi könlü, ürəkləri onların (2, s.86).

Buradan aydın olur ki, Naxçıvana cox da uzaq olmayan bölgədə, Mesopotamiyada, Fərat çayının sahilində Tufanaqədər şəhər və şəhər mədəniyyəti olmuşdur. Bu arxeoloji qazıntılar nəticəsində də sübut edilmişdir.

1928-1934-cü illərdə Leonard Vulli Ur şəhərində, sonralar Şuruppak və Kiş şəhərlərində Tufanaqədərki mədəni qatı müəyyənləşdirə bildi. Qazıntı nəticəsində Şuruppakda adı çarlar siyahısında çəkilən Ubartutunun hakimiyyət dövrünə aid materiallar əldə edildi. Dastandan və çarların siyahısından bəlli olur ki, Ubartutu Utnapiştinin (Nuhun) atasıdır. Dastanda tanrı Eya tufan haqqında xəbərdarləq edərkən Utnapiştiyə: «Şuruppak şəhərində, Ubartutunun oğlu!» deyə müraciət edir. Beləliklə, arxeoloji materiallar tufanın adı çəkilən şəhərdə, Şuruppakda baş verdiyini, bundan sonra şəhərin sular altında qaldığını və üstünün qalın lil təbəqəsi ilə örtüldüyünü sübut edir (8, s.189). Buradan əldə edilmiş materiallar m.ö.VI-V minilliklərə aiddir. Bu tapıntılara istinad edən bir sıra müəlliflər Bibliyada mədəniyyətin beşiyi kimi adı çəkilən dörd çay hövzəsinin elmi cəhətdən real olduğunu yazırlar.

Yuxarıda dedik ki, dörd çay nəzəriyyəsinə Araz çayı da daxildir: 1.Perat (şumerlərdə Buranun) indiki Fərat, 2. Xiddekel (şumerlərdə İdiqlat) indiki Dəclə, 3. Qifon, R.A.Uolker və digər müəlliflərə görə indiki Araz, 4.Fison, indiki Uzhun. Beləliklə dini və elmi ədəbiyyatlarda (bu həmin materiallar əsasında tərtib edilmiş xəritələrdə daha aydın gbrünür) Araz hövzəsi, o cümlədən Naxçıvan Tufanaqədərki mədəniyyət mərkəzlərindən biri sayılır. Elmdə Dörd çay ideasından çox əvvəl Naxçıvanın Tufandan öncə də ilkin sivilizasiya mərkəzlərindən olduğu sübut edilmişdir. Bunun üçün Daş dövrünə aid yaşayış məskənlərinə nəzər salmaq yetər. Buradan belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar. Dörd çay nəzəriyyəsinə görə Mesopotamiya ilə yanaşı Araz çayı, o cümlədən Naxçıvan da eyni mədəniyyət mərkəzinə aiddirsə onda burada da şəhər mədəniyyəti Şuruppak, Kiş, Uruk və digərləri kimi m.ö.V-IV minilliklərə aid olmalıdır. Hələlik əldə edilmiş arxeoloji materiallara əsasən Naxçıvanda şəhər mədəniyyətinin m.ö. III minillikdə və yaxud ən azı beş min il bundan əvvəl yarandığını söyləmək olar.

Bilqamıs dastanından bəlli olur ki, Bilqamısa qədər insanlarda Dünya Tufanı ilə bağlı məlumat olmamışdır. Bu sirri hadisənin yeganə şahidi Utnapişti Bilqamısa açır. Utnapişti Bilqamısa tanrı Ellilin onun haqqındakı qərarını bildirir:

Utnapişti adam idi.
İndən belə tanrılara tay olacaq!
O əbədi sağ qalacaq,
Ulu-ulu çaylar üstündə yurd salacaq!»
Sonra məni uzaqlara apardılar,
Çay ağzında yurd saldılar (2, s.93).

Burada bir neçə maraqlı məqam var: «Ulu-ulu çaylar üstündə yurd salacaq!» və «Çay ağzında yurd saldılar». Birinci ifadədə çaylar üstündə bir neçə yurdun salınacağından, daha çox gələcəkdən bəhs edilir. Diqqət versək, Naxçıvandakı qədim yaşayış məskənlərinin hamısı, o cümlədən V.Əliyevin

şəhər mədəniyyəti ilə əlaqələndirdiyi və qədim Naxçıvan adlandırdığı II Kültəpə, eyni zamanda I Kültəpə, Xaraba-Gilan, Eneolit dövrünə aid yaşayış məskənləri olan Ovçular təpəsi, Xalac, qala şəhərlər çayların üstündə salınıbdır. Bu bir tərəfdən təbii-coğrafi şəraitlə əlaqəlidirsə, eyni zamanda yuxarıdakı ifadəyə də uyğun gəlir. Sonrakı sətirlərdə isə tanrılar tərəfindən çay ağzında yurd yeri salındığı, Nuhun (Utnapişinin) orada yerləşdirildiyi bəlli olur. Naxçıvan şəhərinin coğrafi mövqeyi deyilənlərlə üst-üstə düşür. Bəlli olduğu kimi şəhər Naxçıvan çayının ağzında, "Kitabi-Dədə Qorqud"da Akıntılı adlanan Araz çayının üstündə salınıb.

Bu mənbəyə söykənərək Naxçıvan şəhərinin Tufandan sonrakı ilk yaşayış yeri, Nuh peyğəmbərin dinini təbliğ etdiyi mərkəz, sonrakı mərhələdə şəhər olduğunu söyləyə bilərik. Bizcə Bilqamıs dövründə bura şəhər idi. Digər bir məsələ də maraqlıdır: Bilqamısın buradan qayıtdıqdan sonra Uruk şəhərinin əsasını qoyması. Əlimizdə olan çoxsaylı mənbələrdə bu şəhərin m.ö. IV minillikdə mövcud olduğu göstərilir. "Bilqamıs" dastanında Bilqamısın Utnapişti ilə görüşündən sonra Uruk şəhərinin əsasını qoyması fikirlərini, Nuh peyğəmbərin Naxçıvanda yaşaması, onun bu şəhərin əsasını qoyması ilə bağlı rəvayətləri, həmin rəvayətlərdən qaynaqlanan tarixi məlumatları nəzərə alaraq Naxçıvanda şəhər mədəniyyətinin Tufandan sonra, ən azı m.ö. III minillikdə meydana gəldiyini söyləyə bilərik. Biz əminik ki, arxeoloji araşdırmaların genişləndirilməsi, xüsusən Naxçıvan şəhərinin müəyyən yerlərində tədqiqatlar aparılması yeni dəlillərin ortaya çıxmasına səbəb olacaqdır. Naxçıvanda şəhər mədəniyyətinin beş min ildən artıq tarixə malik olması fikirləri 24-25 aprel 2009-cu il tarixdə Naxçıvan şəhərində keçirilmiş «Nuh peyğəmbər, Dünya Tufanı və Naxçıvan» Beynalxalq simpoziumunda xarici ölkə alimləri tərəfindən də söylənmişdir.

Yuxarıdakılardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan ərazisində Tufanaqədər on min illər boyu yaşayış olmuş, Tufandan sonra İkinci sivilizasiya və şəhər mədəniyyəti buradan başlanmışdır. Beləliklə, Nuh peyğəmbərin ilk olaraq yaşadığı, yerləşdiyi yer onun adını daşımaqla insanlığın ana şəhərinə çevrilmişdir. Bütün bu hadisələr ən azı beş min il bundan öncə baş vermişdir. Bizlər isə bu yurdun Tufandan günümüzə qədərki sakinləriyik. Ulu babalarımız peyğəmbər yurdu, Nuh yurdu olan Naxçıvanımızı müqəddəs məqam kimi qoruyub saxlamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bakhsheliyev Veli, Catherine Marro. The archaeology of Nakhichevan. Istanbul, 2009.
2. «Bilqamıs» dastanı. Rus dilindən çevirəni və ön sözün müəllifi İ.Vəliyev. Bakı: Gənclik, 1985, 104 s.

3. Cəfərov Ə.Q. Naxçıvan Paleolit düşərgəsi. NDU-nun elmi əsərləri.Xüsusi buraxılış, №4, Naxçıvan: Qeyrət, 1999, s.69-72.
4. Cəfərov Ə.Q. Azərbaycanın ilk sakinləri. Bakı: Elm, 2004.
5. Cəfərov Ə.Q., Zeynalov A.Ə., Avşarova İ.N. Qazma Paleolit düşərgəsində arxeoloji qazıntılar (Naxçıvan MR Şərur rayonu). Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2009. Bakı: Elm, 2010, s.26-30.
6. Əliyev V. Qədim Naxçıvan. Bakı: Elm, 1979, 75 s.
7. Qədirzadə H. Q. İngilis aliminin Naxçıvanla bağlı uydurmaları və tarixi həqiqətlər // Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri. Naxçıvan, 2006, s. 247-257.
8. Həbibbəyli Ə.İ. Sivilizasiyaların kəsişməsində türk dünyası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 256 s.
9. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki.Bakı: Elm, 1977, 160 s.
10. Seyidov A. Naxçıvan e. ə. VII- II minilliklərdə. Bakı: Elm, 2003
11. Григорьев В.Г. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб, 1833, с 263.
12. Дэвид Рол. Генезис цивилизаций. Откуда мы произошли. Москва: Эксмо, 2002, 460 с.
13. Дэвид Ленг. Армяне: народ созидатель. Москва: Центрополиграф, 2004.
14. Никитин К.А. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд. СМОМПК. Тифлис, 1882, вып. 2, отдел 1, с. 109-142.

Nazim BABABƏYLİ,
coğrafiya elmləri namizədi, dosent
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Fateh İMAT
Türkiyə, Kızılırmak Kolleci

NAXÇIVANDA QƏDİM MƏSKUNLAŞMANIN PALEOCOĞRAFİ ŞƏRAİTİNƏ DAİR

Bir çox coğrafi mənbələrdə Naxçıvan Yaxın və Orta Şərqin ən qədim şəhərlərindən biridir.

Bəşər tarixində bütün məskunlaşma formalarında, ilk növbədə təbii-coğrafi şərait nəzərə alınmışdır. Məskunlaşmanın coğrafi mühiti demoqrafiyada üç əsas qrupa bölünür və bu bölgüyə görə dünya əhalisinin təxminən 80%-i əlverişli, 19%-i qismən əlverişli, cəmi 1%-ə qədəri isə ekstermal şəraitdə yaşayıb fəaliyyət göstərməkdədir. Əlverişli coğrafi mühit dedikdə ilk növbədə yaşamaq üçün optimal coğrafi mövqenin, iqlim və təbii resursların, geomorfoloji, hidroloji şəraitin xüsusilə, torpaq, bitki, mineral xammalın mövcudluğu başa düşülməkdədir.

Göstərilən amilləri nəzərə almaqla Naxçıvanda ilkin məskunlaşmanın, urbanizasiyanın (şəhərləşmənin) yaranması və inkişafına təsir edən amilləri bir neçə qrupa ayıra bilərik: Ərazinin geologiyası; geomorfologiyası; paleocoğrafi şəraiti; coğrafi mövqeyi; təbii-iqlim şəraiti; təbii resurslarla zənginliyi; qonşuluq mövqeyi.

Naxçıvan diyarının müasir görünüşünün formalaşması mürəkkəb və uzun geoloji inkişaf yolu keçmiş və bu inkişaf yolunda o dəfələrlə dənizlərin transqressiya və reqressiyasına məruz qalmışdır. Ş.A. Əzizbəyovun fikrinə görə 420 milyon il əvvəl Sədərək qalxmasında Dəhnə və Vəlidağ regionda sudan çıxan ilk quru oldu və bu quru dəfələrlə dəniz dibinə çevrildi. Zaman-zaman dənizin dibindən yüksələn vulkan konusları və tektonik qalxmalar bu qurunu daha da genişləndirdi və nəhayət paleosendə qurunun hakimiyyəti başlamış oldu. Miosendə ərazinin dəniz rejimi yenidən bərpa olundu və Naxçıvan çökəyi yalnız şərqdən və cənub şərqdən quru ilə əhatələndi. Karakan əsrinin əvvəlində istiləşən iqlim dayaz dəniz körfəzində duzlu layların formalaşması başlandı. Miosenin sonu, Pliosenin əvvəllərində dəniz Azərbaycanın indiki ərazisi daxilində yalnız Naxçıvan çökəyini birdəfəlik tərk etmiş oldu. Pliosenin sonu və dördüncü dövrdə dağəmələgəlmə aktivləşir, müasir relyefin formalaşması başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada müşahidə olunan müxtəlif dağəmələgəlmənin bütün genetik tiplərinə Naxçıvan diyarında rast gəlmək mümkündür. Mürəkkəb geoloji inkişaf, vulkanizm, zəngin stratiqrafiya, tektonika ərazidə zəngin və müxtəlif mən-

şəli təbii mineral sərvətlərin yaranmasına, bu isə öz növbəsində gələcək məskunlaşmanın xammal təminatının formalaşmasına səbəb olan amillərdən birinə çevrilmişdir. Naxçıvan diyarı geoloji yaşına görə də regionda fərqlənməkdədir. Bu yaxınlarda Culfa rayonu Gülüstan kənd məktəbinin müəllimi Vaqif Babayevin bizə təqdim etdiyi dəniz fosulları içərisində Silura məxsus *Clymenia undulata*nın olması Naxçıvan ərazisinin 420 milyon yox, 450 milyon olmasını isbat etməkdədir.

Ərazinin məskunlaşmasında paleocoğrafi şəraiti də olduqca mühüm rol oynamışdır. Gəmiqaya ekspedisiyası tərkibində apardığımız müvafiq araşdırmalar qayaüstü petroqliflərin bəzilərinin 4,5 min il yaşa malik olduğunu göstərməkdədir (5, s. 140).

Gəmiqayada yerləşən qəbirlər, daşlarla əhatələnmiş müdafiə istehkamlarına malik yurd yerləri və digər məskunlaşma əlamətləri ərazidə vaxtı ilə insanların yaşadığını, fəaliyyət göstərdiyini isbat etməkdədir. Gəmiqayanın bugünkü təbii-iqlim şəraiti, xüsusi ilə uzunmüddətli qar örtüyü, aşağı temperatur şəraiti, əkinçilik imkanlarının məhdudluğu, mürəkkəb relyef məskunlaşma üçün əlverişsizdir.

Qədim insanları uca zirvələrdə, kəskin iqlim parçalanmış relyef şəraitində yaşamağa vadar edən nə olub? Digər tərəfdən orta dağlıq zonadan fərqli olaraq burada Əlincə, Nəhəcir, Çalxanqala kimi təbii istehkamlar yoxdur, olsa belə iqlim şəraitinin əlverişsizliyi onların əhəmiyyətini heçə endirir (4, s. 139).

Azərbaycan alimləri B.C. Ələsgərov, R.F. Kərimov iqlimin son 12 min il ərzində altı dəfə kəskin dəyişdiyini isbat etmişlər (8, s. 124). Onlar tərəfindən Azıx, Tağlar, Damcılı, Daşsalahlı mağaraları, Leylatəpə, Çatağantəpə, Kültəpə, Üçoğlan, Şabran kimi qədim yaşayış məntəqələrində tapılan ocaq izləri, külün, ağac kömürünün təhlili paleocoğrafi şəraitin öyrənilməsinə imkan yaratmışdır. Tədqiqatların nəticəsi göstərmişdir ki, regionda yaşayış üçün əlverişli şərait son buzlaşmadan sonrakı holosen epoxasında olmuşdur (8, s. 124).

10-12 min il əvvəl Azərbaycanın orta və alçaq dağlıq ərazilərində mülayim soyuq və rütubətli iqlimin hakim olduğu Boreal mərhələ hökm sürmüş 9-8 min il əvvəl o isti Vereal iqlim mərhələsi ilə əvəz olunmuşdur. 8-6 min il əvvəl Holosenin Atlantik mərhələsində iqlim yenidən soyuyur, qurulaşır.

Təxminən 4,5-5 min il əvvəl Subboreal mərhələsində dağlarda mülayim isti iqlim başlayır, düzənliklərdə isə rütubətli subtropik iqlim hökmranlıq edir, aktiv yağışlar, sel və daşqınlar, daha sonra Xəzərin səviyyəsinin tədricən qalxması insanları qərbə doğru, dağ yamaclarına və iqlimin mötəbil olduğu, qışın olduqca yumşaq keçdiyi, əlverişli iqlim şəraitinə malik yüksək dağlığa çəkilməli olur. Gəmiqaya, Xəzəryurd, Nəbiyurdu, Qaranquş

platosunda ilkin məskunlaşma başlayır. Tarixçilərin Kür-Araz mədəniyyəti dövrü, coğrafiyaçı və geoloqların Holosenin Subborial əsri adlandırdığı bu zaman çərçivəsində Kür-Araz ovalığında 150-yə qədər şəhər su altında qalır, insanlar isə Zəngəzurun, Murovdağın, Qarabağ vulkanik yaylasının və s. yüksəkliklərinə doğru miqrasiya edir. Enli məcrayla axan Kür, Araz və onların çoxsaylı qolları ən gursulu dövrlərini yaşayır, çay hövzələri Xəzərdən Aralıq dənizinə qədər uzanan sıx meşələrlə örtülü olur. Holosenin sonuna yaxın təxminən 4-3 min il əvvəl Azərbaycanın bütün dağlıq ərazilərində iqlim yenidən kəskinləşir və iqlimin bu dəyişməsi insanları yüksək dağlığı tərk etməyə, yeni məskunlaşma yerlərinə köç etməyə vadar edir və bu zaman Naxçıvan şəhərinin əsası qoyulmuş olur.

Dənizlərin Naxçıvana bəxş etdiyi duz yataqları onun möhkəmlənməsinə, sonrakı inkişafına səbəb olur. Bu dövrdə toplam məskunlaşma ilə yanaşı dağınıq məskunlaşma da sürətlə inkişaf edir və bunun ən geniş yayılmış nümunəsi insanları müxtəlif iqlim və fəsli dəyişmələrdən qoruyan mağaralar olur. Hacı Qədir Qədirzadə, Əli Qurbanov və Vaqif Babayevlə Dərəşam mağarasında apardığımız araşdırmalar zamanı tapılan taxta qaşıq və ya Vilayət Babayev, Yaqub Bababəyli, Əli Qurbanovla birlikdə Vəlibaba mağarasında saxsı qabların tərkibindəki karbonun və kül qalıqları içərisindəki bitki sporlarının təhlili Naxçıvanda mağara məskunlaşmasının çox qədim olduğunu isbat etməkdədir (6, 7).

Naxçıvan MR ərazisində mağaraların müxtəlif genetik tipləri içərisində ən geniş yayılmış növü karst, qismən isə suffozion və blok mağaralardır. Duzdağ platosunda onlarca qapalı və açıq karst mağarası mövcuddur və bunların bəziləri yaxın keçmişə qədər insanların yaşayış məskənlərinə çevrilmişlər.

Urbanizasiyanın inkişafında sənətkarlığın və primitiv istehsal sahələrinin yaranmasında ərazinin təbii mineral sərvətləri də əsaslı rol oynamışlar. Müxtəlif gillər dolomit, kalsit, kolçedan, xörək duzu, piritin olması saxsı qab, tikinti materialları istehsalı metal emalı üçün təminat yaratmışdır. Bunlardan bəziləri xüsusi ilə xörək duzu ixracat məhsuluna çevrilmiş və karvan yollarının buradan keçməsinə, eləcə də ticarətin inkişafına səbəb olmuşdur. Karvan yolları ilə keyfiyyətli duzla yanaşı, həm də yerli ipək və quru meyvə daşınmışdır. Naxçıvan duzunda duza acılıq verən maqnezium və kalium birləşmələrinin olmaması ona olan tələbatı artırmışdır.

Naxçıvanda şəhər məskunlaşmasına və inkişafına təbii istehkamlar da əsaslı təsir göstərmişdir. Əlverişli təbii obyektlər, xüsusi ilə vulkan lakkolitlərindən təbii qala kimi istifadə edilmiş və Naxçıvanda çoxsaylı istehkamların, müdafiə qalalarının böyük əksəriyyəti onların üzərində qurulmuşdur. Bu obyektlər yadellilərin yürüşləri zamanı kənd və şəhərlərin əhalisini qorumaqla yanaşı, eyni zamanda onları su, qida, heyvanları isə

yemlə təmin edə bilmişlər. Dədə Qorqud dastanında adı çəkilən Çalxan qalasındakı Vəli baba mağarasında apardığımız araşdırmalar zamanı qalanı Cəhriçay çayı ilə birləşdirən kart şaxtası ilə rastlaşdıq. Kalsitli-dolomitli süxurlar içərisindən axan su insanları həm də qalanı çayla birləşdirən təbii gizli yolla təmin etmişdir. Bu yol qalanın içməli su təminatında da mühüm rol oynamışdır. Analoji şaxta tunelə Nəhəcir qalxmasında da rast gəlinmişdir. Vaxtı ilə qədim insanların sığınacaq kimi istifadə etdiyi Dərəşam mağarasının sonuncu salonunda yerləşən mağara sifonu onu Xaraba Culfa şəhəri ilə birləşdirmişdir. Uzunmüddətli müdafiələr zamanı təbii istehkamlarda insanlar heyvandarlıqla məşğul olmuş, insanlar zəruri sahələri, məsələn, toxuculuq, dəmirçilik, dulusçuluq və s. ilə məşğul olmuş və beləliklə həm də şəhər mədəniyyətini qoruyub saxlamışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün də Çalxan və Nəhəcir üzərindəki yastanlarından otlaq kimi istifadə edilməkdədir.

Şəhərlərin böyüməsində mühüm rol oynayan ticarət yollarının Naxçıvan ərazisindən keçməsinin digər mühüm səbəblərindən biri də ərazinin olduqca əlverişli coğrafi mövqeyi və karvanı təşkil edən heyvanlar üçün zəngin yem bazasının - yüksək dağlıqda alp və subalp çəmənliklərinin, Arazboyu düzənliklərdə isə qış otlaqlarının, eləcə də keyfiyyətli kəhriz, bulaq və çay sularının möcudluğudur. Səhralardan dönən karvanlar bu baxımdan Naxçıvandan keçməyə xüsusi önəm vermişlər. Silsilələrdə yerləşən Biçənək, Gedik, Avuş, Ayıçınqıl, Buzqov, Həzrəməscid, Eşşək Meydanı kimi aşırımlar karvan yollarını daha da qısaltmış və onları Naxçıvana doğru yönəltmişdir.

Koreya yarımadasından başlayaraq Mərkəzi və Orta Asiyadan, Təklə Məkandan, Qobidən, Monqolustan çöllərindən, Bin Kumdan, Turan ovalığından Anadoluya və oradan Avropaya uzanan karvan yollarının bəziləri, xüsusilə isti dövrdə Naxçıvandan keçməli olurdular. Bu yollar Koreya və Çindən keramik qablar, jenşen və çumiza bitkisi, ipək, kağız və kağız istehsal edən alətlər, əl işləri ilə bəzədilmiş müxtəlif parçalar, barıt, kompas, ədviyyat və s. əks istiqamətdə isə polad qılınc və xəncərlər, gümüş və gümüş qablar, bəzək mineralları, xəz dəri, qoz, bibər, kök və s. ilə yanaşı xristianlığı təbliğ edən kitablar, yağlı boya ilə çəkilmiş rəsm əsərləri və s. daşınırdı (9, s. 53), (10, s. 19).

Naxçıvanda bu yüklərə təmiz və keyfiyyətli duz, qurudulmuş çəyirdəkli meyvələr və sumax əlavə olunurdu.

Coğrafi ədəbiyyatlardan göründüyü kimi Naxçıvanın inkişafında buradan keçən karvan yolları, karvanların buradan keçməsində isə duz olduqca önəmli rol oynamışdır (1, s.315; 2, s. 213; 3, s. 69).

Qədim Romada əsgər və məmurlara mükafat olaraq yunan şairi Homerin (e.ə VIII əsr) "ilahi varlıq" adlandırdığı duz verilirdi və bu duzun müəyyən bir hissəsini Naxçıvan duzu təşkil edirdi (11).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, antik dövrdən yaxın orta əsrlərə qədər Qərbi Avropada dəfələrlə duz qiyamları və duz müharibələri baş vermişdir.

I Fridrix zamanında Romadakı duz quyuları düşmənin birinci hədəfinə çevrilmişdi. Avropada duz böhranları kəskinləşdikcə, Naxçıvanın duz ticarətinin mərkəzi kimi əhəmiyyəti də artmış olurdu, bu isə öz növbəsində onun inkişafının stimuluna çevrilirdi.

Göründüyü kimi, Naxçıvan şəhərinin ilkin məskunlaşması, inkişafı və formalaşmasında coğrafi faktorlar, xüsusi ilə, onun mövqeyi, təbii şəraiti, təbii resursları əsas rol oynamış və onun təxminən 50 əsrlik varlığını və fəaliyyətini bu günə kimi təmin etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Словарь от географических названий. Москва, 1986, с. 315.
2. По Закавказью. Москва: «Мысль», 1972, с. 213.
3. Краткая географическая энциклопедия. Москва, 1962. Том 3, с. 69.
4. Азизбеков М.А. Геология Нахичеванской АССР. Москва, 1961, 502 с.
5. Bababəyli N.S. Gəmiqayanın bəzi geoloji xüsusiyyətlərinə və paleocoğrafi şəraitinə dair. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. 2005, № 1, s. 137-141.
6. Bababəyli N., Babayev V., Qədirzadə Q., Qurbanov Ə. Dərəşam. Bakı Universitetinin Xəbərləri, № 3, 2002, s. 237-242.
7. Bababəyli N., Qurbanov Ə., Bababəyli Y., Babayev V. Naxçıvanda Vəlibaba mağarası. NDU-nun Xəbərləri. № 16, 2005, s. 85-83.
8. Ələsgərov B.C., Kərimov R.F. Holosendə Azərbaycanın landşaft-iqlim şəraiti. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri. VIII cild. Bakı, 2003, s. 117-124.
9. www.alhimik.ru/EATS/eda24.html

Tariyel TALIBOV
AMEA-nın müxbir üzvü,
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN TƏBİƏTİNİN BİOMÜXTƏLİFLİYİ QƏDİM İNSANIN YAŞAYIŞINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİL KİMİ

Müasir dövrdə öz biomüxtəlifliyi ilə zəngin olan Naxçıvan torpağı Qafqaz ekoregionunda özünəməxsus yer tutur. Qədim insan məskənlərindən biri olan Naxçıvan torpağı Qafqazda Tetis dənizindən ilk dəfə quruya çıxan ərazilərdən biri olmuşdur. Vaxtı ilə tropik iqlimə məxsus olan bu ərazidə çox zəngin biomüxtəliflik mövcud olmuşdur. Bu faktı hal-hazırda qazıntı halında tapılan bitki və heyvan qalıqları əyani surətdə sübut edir. Qədim Sarmat dövrünün bitki və heyvan qalıqları indi də Havuşçay, Duzdağ və Darıdağ ərazilərindən aşkar edilir. Çiçəkli bitkilərin Qafqazda ilk əmələ gəldiyi yer Naxçıvan ərazisi ilə bağlıdır. Həmin bitki qalıqları paleobotaniklər tərəfindən Havuşçaydan tapılmış və təsvir edilmişdir. Heç şübhəsiz ki, tropik iqlim şəraitində bu zənginlik daha çox olmuşdur. Sonradan iqlim dəyişkənliyinin baş verməsi nəticəsində bir çox tropik mənşəli növlər məhv olmuş, əksinə kserofit elementlərin artması nəticəsində yeni bitki və heyvan növlərinin əmələ gəlməsi, eyni zamanda şimal və cənubdan gələn miqrasiyalar hesabına ərazidə müasir biomüxtəliflik formalaşmışdır.

Hal -hazırda Naxçıvan MR ərazisində mövcud olan ali bitki və onurğalı heyvanların daxil olduğu biomüxtəliflik aşağıdakı kimidir. Ali bitkilərə 6 şöbə, 8 sinif, 104 sıra, 170 fəsilə və 873 cinsə daxil olan 2835 növ aiddir ki, onların da 202 növü Naxçıvan MR-in Qırmızı Kitabına daxil edilmişdir. Onurğalı heyvanlar isə 5 sinif, 34 dəstə, 93 fəsilə və 234 cinsdə birləşmiş 379 növlə təmsil olunur ki, onlardan da 45 növü Naxçıvan MR-in Qırmızı Kitabına daxil edilmişdir. Göründüyü kimi, Naxçıvan MR florası növ tərkibinə görə Azərbaycan Respublikası florasının 56,7 %-ni, onurğalı heyvanlar aləmi isə Respublika faunasının 55,5 %-ni təşkil edir. Naxçıvan MR ərazisi Qafqaz ekoregionunda endem növlərin vətəni kimi də tanınır. Burada 109 Qafqaz və 41 Azərbaycanın endemik bitkisi vardır [2,3,4].

Son illər ərazinin flora və bitki örtüyü ciddi tədqiq edilmiş, xeyli materiallar toplanılmış, dərman, qida, texniki, alkaloidli, flavonoidli, balverən, yem əhəmiyyətli növlər müəyyənləşdirilmişdir. Aydın olmuşhdur ki, flora biomüxtəlifliyində 700 növə yaxın təbii ehtiyatı bol olan faydalı bitkilər vardır ki, onlardan da bu və ya digər şəkildə istifadə olunur.

Bəşəriyyətin mədəni floraya daxil etdiyi və insanların başlıca qidasını təşkil edən ilk bitkilərdən biri də yabanı buğdadır. Hal-hazırda yabanı buğdanın təkdənli buğda- *Triticum monococcum* L. və ikidənli buğda- *T.*

araraticum Jakubz. - Ağrıdağ buğdası kimi iki növü Şərur və Kəngərli rayonlarının Dərələyəz silsiləsinin Qaraquş dağında (2550 m) və Salaxan ərazisində yayılmışdır. Eyni zamanda çovdarın da vətəninin Naxçıvan olduğunu deyə bilərik, belə ki, onun da yabanı növü A.A. Qrossheym tərəfindən ərazimizdə tapılmış və Vavilov çovdarı - *Secale vavilovii* Grossh. Adlandırmışdır. İnsan həyatında və təbiətdə mühüm rol oynayan Qırtıckimilər (Taxıllar) fəsiləsinin Naxçıvan MR ərazisində 95 cinsə daxil olan 297 növü vardır [9, s. 62- 83].

Bitkilər aləmindəki antropogen transformasiya heyvanlar aləminə nisbətən daha qədimdən başlamışdır. Ağaclarda yaşayan qədim əcdadlarımızın qidasını yarpaq, meyvə- giləmeyvə və qismən ağacda rast olunan həşəratlar, quş yumurtaları və balaları təşkil etmişdir. Yerdə yaşamaqla əlaqədar ilk insanlar bəzi bitkiləri saxlamağı bacarmış, daha sonra isə çoxaltmağı öyrənmişlər. Meyvə- giləmeyvə bitkiləri, geofit bitkilərin bir çoxu, nəhayət, taxıllardan qarğıdalı, darı, sorqo, arpa, buğda və s. qədim insanın qoruyub saxladığı, artıraraq ilk mədəni əkinçiliyin başlancığını qoyduğu bitkilərdəndir.

Hələ lap qədimlərdən başlayaraq insanlar su mənbələri və ya sututar ərazilərdə məskən salmış, heyvandarlıqla məşğul olmuş, əkinçilik tətbiq edildikdən sonra isə torpaqların süni suvarılması sistemini formalaşdırmışdır. Əkinçiliyin inkişafı üçün başlıca amillərdən biri suvarma işidir. Tipik dağlıq ölkə olan Naxçıvan MR-də ikinci bir problem yay dövründə suvarma üçün suyun əldə edilməsidir. Yaz dövründə güclü daşqınlar törədən çayların bəziləri yayın sonuna yaxın ya quruyur və ya zəif axıntı ilə gedir. Bu isə əkinçinin yay dövründə suvarma suyuna olan daha artıq ehtiyacını ödəmir. Bundan başqa, istər düzənlik, istərsə də dağlıq zonalarda min hektarlarla torpaq sahələri vardır ki, onlar su çatışmazlığından ya dəmyə əkin, ya da zəif otlaq sahəsi kimi istifadə edilir. Məhz buna görə də əkinçiliyin tətbiqi ilə bərabər insanlar yeni su mənbələri aramış, susuz torpaqlara arx, kəhriz, kanallarla su çəkərək yeni-yeni torpaq sahələrini əkin dövriyyəsinə daxil etmişlər. Ona görə də təbiətə təsir formalarından bəlkə də birincisi əkinçilik mədəniyyəti ilə bağlıdır.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri hörmətli V.Y.Talıbovun da qeyd etdiyi kimi "Tarixi mənbələrdə dünya tufanının ən azı 7 min 500 il bundan əvvəl baş verdiyi qeyd olunur. Deməli, Naxçıvan bu dövrdən etibarən yaşayış məskəni kimi seçilmiş, əlverişli təbii-coğrafi şərait burada əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin inkişafına səbəb olmuş, ticarət əlaqələri yaranmışdır" [1, s.7-11].

Qədim insanın ilk gövrlərdə əldə etdiyi qida obyektləri meyvə-giləmeyvə, tərəvəz, eyni zamanda geofit bitkilərin kök yumrusu, kökümsovu və soğanaqları olmuşdur. Vaxtı ilə geniş əraziləri əhatə edən və çox

zəngin növmuxtəlifliyinə malik olan təkcə Soğankimilər fəsiləsinin ərazidə hal-hazırda 36 növü yayılmışdır. Naxçıvan MR ərazisi yabanı meyvə-giləmeyvə (alma, armud, yemişan, zirinc, alça, quşarmudu, dovşanalması, itburnu, zirinc, böyürtkən və s.) və tərəvəz bitkiləri (soğan, sarımsaq, quşsüdü, şomu, çaşır, cacıq, çiriş, qazayağı və s.) növlərilə zəngindir. Naxçıvan MR florasında yalnız Gülçiçəklikimilər - *Rosaceae* Adans. fəsiləsinə daxil olan meyvə və meyvə - giləmeyvə bitkilərinin aid olduğu cinslərdə: itburnunun - 33, yemişanın -20, armudun -15, quşarmudunun- 9, dovşanalmasının -6, alçanın- 4, badamın -3, almanın -2, böyürtkənin -3 növü vardır [8].

Bütün bunlarla yanaşı ilk insanın mədəni floraya daxil etdiyi bir çox dənli -taxıl, tərəvəz və meyvə- giləmeyvə bitkilərinin də vətəni əzəli Türk torpağı olan Naxçıvandır. Bəşəriyyətin mədəni floraya daxil edərək başlıca qidasını təşkil edən ilk bitkilərdən *Triticum boeoticum* Boiss. - Yabanı birdənli, *Triticum monococcum* L.- Təkdənli buğda, *Triticum araraticum* Jakubz. - Ağrıdağ buğdası Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Şərur və Kəngərli rayonlarının Qaraquş dağı və Salaxan ərazisində, Vavilov çovdarı - *Secale vavilovii* Grossh. Araz sahili boyunca Dərəşam, Ordubad yaxınlığında Sarı təpə və Kilit kəndi, həmçinin Şahbuz rayonunun Keçili kəndi ətrafında rast gəlinir.

Ərazidə yabanı meyvə bitkilərinin *Pyrus salicifolia* Pall., *P. nutans* Pubtz., *P. medvedevii* Rubtz., *P.oxyprion* Woron., *Malus orientalis* Uglitzk., *Cotoneaster melanocarpa* Load., *C. integerima* Medik., *Sorbus boissieri* C. Schn., *S. graeca* (Spach) Hedl., *S. persica* Hedl., *Crataegus meyeri* A.Pojark., *C. caucasica* C.Koch, *C. pentagyana* Waldst. et Kit. və s. çox böyük polimorfizminə rast gəlinir. Bu növlərin çoxu mədəni sortların yaradılmasında ilkin material kimi istifadə edilmişdir.

Yabanı meyvə bitkilərinin bioloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması və dağlıq ərazilərdə müxtəlif hündürlüklərdə yayılmasının də öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən bu istiqamətdə də tədqiqatlar aparılmışdır. Ekspedisiyalar zamanı yüksəkliklərə qalxdıqca yabanı meyvə bitkiləri üçün səciyyəvi olan əlamətlərin müəyyən həddaxilində polimorfizmi müşahidə olunmuşdur. Bu növlərin müxtəlif hündürlüklərdə bitməsi mədəni sortların cırlaşması, həm mədəni, həm də yabanı formalar arasında gedən hibridləşmə proseslərinin intensivliyi ilə əlaqədar olan təbii dəyişkənliklərlə müəyyən edilir. Həmçinin, müəyyən olundu ki, ərazinin torpaq və iqlim şəraiti yabanı meyvə bitkilərinin nəinki formalaşmasına, həm də müxtəlif hündürlüklərdə yayılmasına da səbəb olmuşdur. Təbiətə ekspedisiyalar zamanı müəyyən olundu ki, yabanı meyvə bitkiləri əsasən dəniz səviyyəsindən 1400- 2350 m hündürlüklərdə yayılmışdır. Şərur rayonunun Ardıc və Qaraquş dağları ərazisində olan meşə - kolluqlarda, Şahbuz rayonunun demək olar ki, əksər ərazilərində, xüsusən Biçənək meşəsi zonasında, Culfa rayonunun Ərəci və

Kola meşələri ərazisində, Ordubad rayonunun Tillək, Xurs və Nəsirvaz meşələrində yabanı meyvə bitkilərinin çox böyük polimorfizminə rast gəlinməklə, hər il göstərilən ərazilərdən yüz tonlarla meyvə- giləmeyvə məhsullarının toplanılması mümkündür.

Planetimizin müasir heyvanlar aləminin genetik fondu 2 milyon növə qədər hesablanılır. Yer kürəsində mövcud faunanın təqribən 0,003%-i əhliləşdirilərək istifadə edilir. Təqribi hesablamalara görə, domestifikasiya edilən heyvanlara 15 növ məməli, 10 növ quş, bir qism balıqlar (xüsusən dekorativ tropika balıqları) və 2 növ həşarat daxildir. Həşaratlardan ipək qurdu, bal arısı, balıqlardan aynalı karp, qızılxallı, quşlardan toyuq, hind toyuğu, sesar, yapon bildirçini, ördək, qaz, göyərçin, məməlilərdən donuz, qoyun, keçi, şimal maralı, inək, camış, at, uzunqulaq, dəvə, it, pişik, dovşan və s. hətta xəz-dəri almaq üçün saxlanılan tülkü, norka, nutriya, ondatra və s. daxil etsək onların cəmi 50-ni keçməz. Lakin bu ev heyvanlarının insanlar tərəfindən yaradılan həddindən çox cinsləri vardır. Göyərçinlərin 500, itin 200, dovşanın 100, ipək qurdunun 2000-dən çox cinsi məlumdur. Əhliləşdirilən heyvanların çoxu öz əvvəlki xüsusiyyətlərindən bəzisini itirərək, insanın arzu etdiyi əlamətləri qazanmışlar.

Aydın olur ki, hələ paleolitdə qədim insan ilk olaraq iti əhliləşdirərk heyvanlar aləmində antropogen transformasiyanın (AT) başlanğıcını qoymuşdur. Ondan sonra güman edilir ki, qoyun, keçi, inək və donuz əhliləşdirilmişdir. Nəhayət neolitdə uzunqulaq, at, dəvə, qaz, ördək, toyuq əhliləşdirilərək insanın qida probleminin həllində "canlı konserv" rolunu oynamışlar. Heyvanlar aləmində insanların ilk əhlilləşdirərək istifadə etdiyi ən qədim cütdırnaqlı heyvanlardan biri hesab edilən bezoar və ya qaya keçisi - *Capra aegagrus* Erxleben və dağ qoyunu, muflonun - *Ovis orientalis* Gmelin də vətəni Naxçıvandır. Muflon və bezoar keçisinin Gəmiqaya, Qapıcıq və Soyuqdağ ərazilərində fərdlərinin sayı 150-yə yaxın olan sürülərinə rast olunur. Burada durnakimilərin ən böyük nümayəndələrindən biri olan dovdaq - *Otis tarda* L. (16 kq), qəşəng və ya bala dovdaq (cek)- *Chlamydotis undulata* Jacquin, toyuqkimilərin ən böyük növlərindən olan Xəzər uları (dağ hinduşqası) - *Tetraogallus caspius* Gmel. və s. yaşayır. Qeyd edilən bitki və heyvan növlərinin böyük əksəriyyəti Ardıcdağ, Qaraquş, Göygöl, Gəmiqaya, Qapıcıq, Soyuqdağ ərazilərində cəm olmuşdur.

Beləliklə, ərazidə optimal topaq-iqlim faktorları əmələ gəlmiş, meşə - kolluq ərazilər və onlarla böyük mağaralar, kahalar mövcud olmuşdur ki, bu da ilk insanın qida və sığınacaq (mağara- yaşayış əraziləri) əldə etməsi üçün kifayətləndiricidir. Bundan başqa ilk insanın ən çox istifadə etdiyi faydalı qida obyektlərindən biri də geofit bitkilərdir ki, bu qrup bitkilər də Naxçıvan florasında çoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1.Talıbov V.Y. Nuh yurdu Naxçıvan. Bakı: Azərbaycan Respublikası Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi, 2010, 55 s.
2.Talıbov T.H. Naxçıvan MR-in flora biomüxtəlifliyi və onun nadir növlərinin qorunması. Bakı: Elm, 2001, 192 s.
3.Talıbov T.H. Naxçıvan MR-də flora biomüxtəlifliyinin əmələ gəlməsi və formalaşması. Azərbaycan Respublikası "Təhsil" cəmiyyəti, "Bilgi" dərgisi. Kimya-biologiya, Tibb. Bakı, 2002, № 1, s. 71-76.
4.Talıbov T.H., Dəmənabi A.F. Cənubi Azərbaycanın Kiyaməki ərazisinin endemik və nadir bitkiləri. AMEA Naxçıvan Bölməsi. Azərbaycanda elmin inkişafı və regional problemlər. Bakı: Nurlan, 2005, s. 336 – 339.
5.Talıbov T.H., İbrahimov Ə.M., İsmayılov A.H. Nuh yurdum Naxçıvanım. AMEA Naxçıvan Bölməsi. Xəbərlər// Naxçıvan, Tusi, 2005, № 1, s. 148-152.
6.Talıbov T.H., Vəlisoy A.N. Naxçıvn Muxtar Respublikası florasının çılpaqtoxumlu bitkiləri. Bakı: "MBM" mətbəəsi, 2007, 72 s.
7.Talıbov T.H., Veynberq P.İ., Məmmədov İ.B., Məmmədov E.N., Talıbov S.T. Azərbaycanda Asiya muflonu və bezoar keçisinin qorunma strategiyası. Сратегия сохранения Азиатского муфлона и безоарового козла в Азербайджане (Azərbaycan və rus dilində, ingilis dilində isə xülasə). Naxçıvan: Əcəmi, 2007, 72 c.
8.Talıbov T.H., İbrahimov Ə.M. Naxçıvn Muxtar Respublikası florasının yabanı alma və armud növləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2007, 48 s.
9.Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri. Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 364 s.
10. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının Qırmızı Kitabı. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 677 s.

Ələvsət QULİYEV
Kənd Təsərrüfatı elmləri doktoru,
Naxçıvan Dövlət Universiteti

NAXÇIVANDA İNSAN MƏSKUNLAŞMASINDA KƏHRIZ SİSTEMLƏRİNİN ROLU

Naxçıvanda Duzdağ mədəniyyətinin öyrənilməsi və Duzdağ ətrafındakı ilkin yaşayış məskənlərinin tədqiqata cəlb olunması ilkin şəhərsalma mədəniyyətinin öyrənilməsində yeni elmi istiqamət kimi qəbul edilmişdir. Duzdağ ətrafında aparılan son tədqiqatlar onu göstərdi ki, burada 7 min ildir ki, duz yataqlarından istifadə edirlər. Deməli 7 min ildir ki, Naxçıvandan çıxarılan daş duz dünyanın bir çox ölkələrinə karvanlar vasitəsi ilə daşınmışdır. Duzdağ ətrafında kəhriz sistemlərinin tədqiqatı onu göstərdi ki, 7 min il ərzində insanlar duz mədənlərindən istifadə edərkən 8-10 km məsafədə olan Araz və Naxçıvan çaylarından su gətirmək əvəzinə yaxın məsafədən etibarlı su mənbələri axtarmış və onun ən mümkün variantından kəhriz sistemindən istifadə etmişlər.

Duzdağ ərazisində kəhrizin olması bu gün birmənalı şəkildə qarşılanmır. Hətta bəziləri bunun mümkün olmadığını da israr edirlər. Onlar Duzdağın duzlu laylarının yer səthinə çıxmasına görə bu laylarda şirin suyun olmasına inanmırlar.

Regionun paleocoğrafi şəratini öyrənməklə Duzdağ ətrafında bu günədək elmə məlum olmayan iki kəhriz üzərində tədqiqat aparılmışdır. Nəticədə ərazidə rast gəlinən kəhrizlərin quruluşu, qidalanma mənbələri, kürələrinin ölçüləri və onların arid iqlim şəraitində insan məskunlaşmasında mühüm rolu qeyd edilmişdir.. Sonradan baş verən tektonik hadisələr, hidrogeoloji şəraitin dəyişməsi nəticəsində vaxtı ilə fəaliyyətdə olan kəhrizlər quruyaraq sıradan çıxmışlar.

Duzdağ ərazisinin paleocoğrafi şəraiti və baş verən geoloji proseslər öyrənilmiş, burada insanların məskunlaşmasında kəhriz sistemlərinin böyük əhəmiyyət kəsb etməsi öz təsdiqini tapmışdır.

İlkin sivilizasiya mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan çox əsrlik tarixinə, zəngin təbii şəraitinə, əlverişli coğrafi mövqeyinə, ictimai-siyasi və iqtisadi qüdrətinə, maddi mədəniyyət abidələrinə, memarlıq üslubuna, təkrarolunmaz milli adət və ənənələrinə görə dünya mədəniyyəti tarixində özünə şərəfli yer tutmuşdur.

Arid iqlimə malik Naxçıvan diyarında insanın məskunlaşması çay və bulaq kənarlarında mümkün olmuş, qalan yerlərdə isə yalnız kəhriz sistemləri hesabına intişar tapmışdır. Naxçıvanın kəhrizləri və onların üzərində olan abidələr xalqımızın tarixi keçmişi, yaşayış tərzi, etnogenezi və etnoqra-

fiyasının öyrənilməsi üçün mühüm mənbədir. Onların tədqiqi bir çox gerçəkliyin dəqiqləşdirilməsinə, qaranlıq mətləblərin işıqlandırılmasına imkan verir.

Aparılan tədqiqat işində əsas məqsəd ilk dəfə olaraq Duzdağ ətrafında tapılmış qədim kəhriz sistemlərinin tədqiqi və burada daş duzun çıxarılmasında iştirak edən insanların məskunlaşmasında onların rolunu müəyyən etməkdir. Burada yeni tapılmış kəhrizlərin tədqiqi, onların fəaliyyətinin dayanma səbəbləri və regionun paleocoğrafi şəraitini öyrənmək qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Duzdağ ərazisində kəhrizin olması bu gün üçün olduqca maraqlı bir hadisədir. Bəzi müəlliflər paleocoğrafi şəraiti nəzərə almadıqları üçün burada duzlu layların yer səthinə yaxın olmasını əsas götürərək belə yerlərdə kəhrizi mümkünsüz sayırlar.

Burada əsas məqsəd Duzdağ ətrafında olan kəhrizləri tədqiq etməklə doğrudanda burada vaxtı ilə kəhrizdən istifadə olmasını sübut etməkdir. Əgər vaxtı ilə ərazidə kəhriz fəaliyyətdə olmuşdursa, deməli burada qədim sivilizasiyanın mövcudluğunu təsdiq edəcək müxtəlif dəlilər də vardır. Bu halda ərazinin paleocoğrafi şəraitini və geoloji keçmişini öyrənməklə Duzdağ ətrafında insan məskunlaşmasının mümkünlüyü sübut olunmalıdır.

Tədqiq olunan kəhrizlərin həqiqi yaşının müəyyən edilməsinin böyük elmi, təcrübi əhəmiyyəti vardır. Lakin kəhrizin yaşının təyin edilməsi olduqca çətindir. Buna səbəb kəhrizlərin inşası ilə bağlı sənədlərin bu günədək əlimizə gəlib çıxmamasıdır. Bu halda kəhrizlərin yaşının təyin edilməsi üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edirlər:

- kəhriz qalıqlarında rast gəlinən keramika məhsullarına görə;
- kəhrizlərin dağılmış hissəsində rast gəlinən tikinti texnikası və əvvəlcədən yaşı məlum olan qurğuya görə;
- kəhrizdə tapılmış maddi qalıqların arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində yaşı məlum olan materiallar ilə müqayisə edilməsinə görə;
- kəhrizlərin qazılma texnologiyasına görə;
- kəhrizin quruluşunda paleocoğrafi şəraitin təsirinin müəyyən edilməsi və quyularında rast gəlinən paleontoloji qalıqlara görə;

Duzdağ ərazisinin öyrənilməsində Q.V.Abixin (1857), N.M.Pobedonostcevin (1930), K.N.Pafenqoltsın (1932), Ş.A.Əzizbəyovun (1945-1961) və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur. Akademik Ş.A.Əzizbəyovun yazdıqlarına görə Duzdağ ərazisi geoloji quruluşuna görə əsasən üst miosen və dördüncü dövr çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Burada üst miosen çöküntüləri: alt, orta və üst sarmat qatlarında özlərini biruzə vermişdir. Ərazidəki alt və orta satmat yaşlı çöküntülər qırmızı-tünd, şokoladı-tünd, qəhvəyi-boz, boz, yaşılımtıl-boz, sarımtıl-boz gillərdən, qumdaşılardan, əhəngda-

şılı tədəqələrdən, mergel və alevrolitlərdən və vulkan külündən təşkil olunmuşlar.

Üst sarmata aid çöküntülər yaşılımtıl-boz, sarımtıl-boz əhəngdaşılı gillərdən ibarətdir. Onların arasında nazik təbəqəli gips, gipsləşmiş qumlucalara, daşduz laylarına rast gəlinir. Üst sarmat çöküntülərinin qalınlığı Böyükdüz yaxınlığında 196 m–dən çoxdur. Dördüncü dövr çöküntüləri isə qumdaşı, qumluca və zəif sementləşmiş konqlomeratlardan ibarət olub cənub istiqamətində Araz çayına doğru uzanmışdır. Onlar bir örtük şəklində Duzdağ platosunu yaratmşlar.

Tektonik cəhətdən tədqiq olunan obyekt Duzdağ sinklinalı ilə Böyük düz antiklinalı ərazisinə aiddir. Duzdağ sinklinalı Başbaşı stansiyasından şimali-şərqə 70-80 dərəcə istiqamətində, sonra şimala doğru Duzdağ platosunun cənubi-şərq yamaclarına qədər uzanır. Sinklinalın axırıncı qırışığı kəskin olmayan formada əyilərək şimali-qərb istiqamətində Gülşənabad kəndinə doğru uzanır. Duzdağ sinklinalının cənubi-qərb hissəsində alt və orta sarmata aid duzlu laylar üzə çıxmağa başlayır. Beləliklə, Duzdağ platosunun cənubi-şərq və şərq tərəfində üst sarmat, onlardan şimali-qərbə isə orta sarmat çöküntüləri Cəhri kəndinə qədər görünür.

Duzdağ sinklinalının şimali-qərb hissəsi Böyük düz antiklinalı ilə birləşir. Antiklinal sinklinala paralel olaraq cənubi-qərbə və şimali –şərqə doğru uzanır. O, Duzdağ platosunun şimal sərhədlərinə qədər uzanaraq dördüncü dövr çöküntüləri ilə örtülmüşdür. Qırışığın davamı Böyükdüz stansiyasının şimalına qədər müşahidə olunur. O, Duzdağ platosunun cənubi--qərbindən şimala doğru əyilərək şimali-şərq 20-25 dərəcə istiqamətində əsas qırışığa paralel olaraq platonun qərb yamacına qədər uzanır.

Duzdağ duz yatağındakı duz layları onbir təbəqədən ibarət olub qalınlığı 6,7 m-ə çatır. Onların arasında gilli, qumlucalı, mergelli təbəqələrə rast gəlinir. Beləliklə duzlu layın qalınlığı 8,2 m-ə çatır.

Bu məlumatları sadalamaqla məqsəd kəhrizlərin mövcud olmasını hidrogeoloji əsaslarla izahını verməklə bərabər yeraltı sulardan insanların necə ustalıqla istifadə etmələrini və eləcə də kəhrizin sıradan çıxmasının səbəblərini müəyyən etməkdir. Geologiyada fleksura deyilən bir termin vardır. Dağ süxurlarının tektonik gərginliyə məruz qalaraq müəyyən bir yerdən əyilərkən qırılmasına fleksura deyilir. Laylarda qırılmalar antiklinal və sinklinalların keçid zonalarında, tektonik gərginlikliyin təsiri nəticəsində baş verərək layların bir birindən aralanmasında fleksura yaranır. Yəni dağ əmələ gəlmə vaxtı süxurlar qırılmaya məruz qalaraq aralanırlar. Məhz Duzdağ sinklinalının da əyilmə yerlərində tektonik gərginliyin artdığı zonada fleksura əmələ gəlmişdir. Nəticədə laylar arasında aralanma baş verdiyindən həmin yerlərdə çökməyə başlamışdır. Duzdağdakı dəniz laqun mənşəli sarmat çöküntülərinin fleksura zonasında yerüstü və yeraltı suların təsiri ilə

daha çox çökmələr baş verməkdədir. Burada duzlu laya müdaxilə edən sular orada rast gəldikləri duzları özündə həll edərək aşağıya aparmaqla yeraltı boşluqlar əmələ gətirirlər. Sonradan ağırlıq nəticəsində üst qatlar qoparaq aşağı düşməklə təknəvari çökmələrin və qıfların yaranmasına səbəb olur. Bu proses kəhriz olan ərazilərdə daha intensiv surətdə davam edir. Çünki kəhriz öncədən yeraltı suların intişar tapdığı ərazidə qazılmışdır.

2009-cu ildə Naxçıvan-Şərur avtomobil yolunun yeni çəkilişi vaxtı inşaatçıların yolun kənarında qədim kəhriz quyusuna rast gəldikləri məlumatı bizə çatdı. Dərhal onların dediyi yerə gedərək qədim kəhriz quyusuna baxış keçirdik. Bu quyu yoldan 80-100 m şimalda, Böyükdüz kəndindən 500 m şərqdə (kənd qəbiristanlığının yanında) tərəfimizdən MUT(GPS) vasitəsi ilə qeydə alındı. Yol maşınları tərəfindən üstü açılmış qədim kəhrizin quyusunun, çalagərdanı və ərzaq saxlama yeri görünürdü. Çalagərdan (quyunun uçma təhlükəsi olan üst hissəsində diametri 0,6-0,8 m, dəriniyi 2-3 m-ə qədər daşla hörülmüş konusvari hörgü) inşasında istifadə olunan daşlar sel gətirmə və çay yataqlarından götürülmüş daşlardan ibarətdir (Şəkil 1).

Şəkil 1. Böyükdüz kəndi ilə Duzdağ arasında rast gəlinən kəhriz quyusu

Kəhriz quyusu 2 m dərinliyində divarın şimal istiqamətində 1,5 m genişləndirilmişdir. Burada tez xarab olan ərzaq məhsulları (ət, süd, qatıq, pendir və s.) saxlanılması güman edilir. Abidənin divarları olduqca səliqəli şəkildə adi daşlardan elə tikilmişdi ki onların uçma təhlükəsi demək olar ki yox idi. Bu da onu göstərir ki, kəhriz inşasında olduqca təcrübəli kankanlar işləmişlər.

Tədqiqat sübut edir ki, bu kəhrizin qidalanması Sust kəhrizlərini qidalandıran yeraltı axınlar hesabınadır. Bu sular aşağı ərazilərdə duzlu süxurlarla təmasa girdikdə minerallaşmaları 1,6 -dan 15-19 q/l qədər artaraq şor axınlar şəklində yer səthinə çıxırlar. Kəhrizin suyu duzlu süxurlardan yuxarıda şirin olduğuna görə güman ki, duz mədənində işləyən adamlar, yol-

çular və əkin biçinlə məşğul olanlar bu sudan istifadə etmişlər. Hazırda bu abidənin üstü yol işçilərinin diqqətsizliyi üzündən torpaqla örtülmüşdür .

1972-ci ilin avqust ayında "N" saylı hərbi hissəsinin Duzdağ ərazisində inşa etdikləri obyektdə çökmələrin baş verməsi ilə əlaqıdar Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun coğrafiya kafedrasına məlumat verdilər. O zaman coğrafiya kafedrasının müdiri işləyən c.e.n. ,dosent S.Y.Babayev mənə həmin əraziyə baxış keçirmək tapşırığını verdi. Mən həmin yerdə müşahdə apardım və bir neçə yerdə geodeziya ölçmə işləri aparmaqla burada iki il ərzində yaşayış binasında 0,4-0,7 m çökmə baş verdiyini müəyyən edildi. Sonra çökmənin səbəblərini müəyyən etmək üçün əlavə işlər və müşahidələr də aparıldı.

Məlum oldu ki, çökmənin yaranmasına səbəb əraziyə axıdılan suvarma, kanalizasiya və yuxarıdan gələn sel sularının duzlu süxurlar ilə təması olmuşdur. Nəticədə duzlu süxurlara axan sular onlarda həll olan duzları yuyaraq aşağı qatlara aparması hesabına yeraltı qatlarda boşluq yaranmış və çökmə baş vermişdir. Proses iki mərtəbəli binani sanki əzilmiş kibrit qutusuna çevirmiş, 60 tonluq dəmir yol vaqonu dəmir yoldan çıxararaq qəza vəziyyətinə salmışdı.

Şəkil 2. Başbaşı- Duzdağ yolu ətrafında rast gəlinən qədim kəhriz quyuları

Şəkil 3. Kəhriz quyuları üzərində müşahidə

Şəkil 4. Kəhriz quyusuna enən kankan

Şəkil 5. Kankan kəhriz kurəsi

Şəkil 6. Kəhrizin yarı dolmuş kürəsi qarşısında

Beləliklə, batmanın qarşısını almaq üçün tərəfimizdən tədbirlər planı hazırlanaraq hərbi hissə komandanlığına təqdim edildi. Görülmüş tədbirlər öz nəticəsini verdi, çökmənin qarşısı qismən alındı.

2011-ci ildə çöl tədqiqatı zamanı həmin hərbi obyektin cənubi- qərbində bir- birindən 12-15 metr məsafədə 4 yerdə quyulara təsadüf etdik. Bu quyular Naxçıvan-Şərur magistral avtomobil yolundan 1100 m şimali-şərqdə, Başbaşı-Duzdağ yolunun yaxınlığında rast gəlinmişdir. Kəhriz xətti (quyularının düzülüşünə görə) Duzdağ-Başbaşı yoluna perpendikulyar olub yolu kəsərək şimali- şərq istiqamətə doğru gedir. Regionun ortofotoplanı ilə tanış olduqda burada geniş bir ərazinin çökməyə məruz qalması adi gözlə müəyyən olunmuşdur. Çökməyə məruz qalan ərazinin eni 0,8-1,) km, uzunluğu 2,5-3 km arasında Başbaşı-Duzdağ yoluna perpendikulyar istiqamətdə şimali-şərqə doğru uzanır. Quyunun birində kəhrizin kürəsi açıq, aydın görünürdü. Onun dərinliyi 9 metrə çatırdı. Bu halda kəhrizin çıxışı quyudan ən azı 800 metr aşağda olmalı idi. Göründüyü kimi bu məsafədə bir dənə də olsun quyuya rast gəlinmir. Ona görə də biz ya quyuların kəhrizə aid olmasını sübut etməli, yaxud da onların başqa məqsəd daşıdığını müəyyən etməli olduq (Şəkil 3, 4, 5, 6.).

Kəhriz olan ərazidə apardığımız müqayisələr (1972-2011) onu göstərir ki, bu ərazidə çökmə prosesi mütəmadi olaraq baş verdiyindən bir çox yerlərdə cavan yaşlı təknəvari çökəklərə və suffoziya qıflarına rast gəlinir (Şəkil 2, 7).

Geoloji məlumatlara görə tədqiq etdiyimiz ərazi fleksura zonası üzərində yerləşərək cənubi qərb istiqamətində Duzdağ sinklinalına paralel olub aşağıya doğru əyilərək üzəri IV dövr çöküntüləri ilə örtülmüşdür. Ondan yuxarı zonada isə əsasən orta və üst sarmat çöküntülərinin yer səthinə çıxması ilə əlaqədar duzlu süxurların yerüstü və yeraltı suların təsiri ilə yuyulması baş verməkdədir. Təbii ki, bu proses min illər ərzində davam etdiyin-

dən əmələ gələn çökmələr, qıflar gedən proseslərin nəticəsində böyük bir ərazinin çökməsinə səbəb olmuşdur.

Tədqiqatlardan məlum oldu ki, Duzdağ platosunun İV dövr çöküntülərini təşkil edən laylar tamamilə şirin suludurlar. Bu laylardan qidalanan kəhrizlər də sözsüz ki, şirin sulu olmuşdur. Kəhrizin üzərində aparılan müşahidələr və ölçmələr onu göstərdi ki, yeni kəriz kürəsinin eni 1,0-1,2 m, hündürlüyü 1,4-1,6 m olduğundan Naxçıvanda rast gəlinən kəhriz (mövcud kəhrizlərin eni 0,6-0,8 m, hündürlüyü 0,8-1,2 m-dir) ölçülərindən fərqlidir.

Görünən kəhriz quyularından başqa qalan quyular sel çöküntüləri ilə doldurularaq görünməz vəziyyətə düşmüşdür. Lakin kəhrzin bəzi quyularının müvafiq istiqamətdə çökmələrlə müşahidə olunmaqdadır. Onların bəziləri batmadan sonra sel çöküntüləri ilə dolmuş, bəziləri isə yeni batmış çökmələrdən ibarətdir. Bəzi çökmələrin 25-30 m uzunluqda, 5-6 m enində olması, sonradan çökəyə tökülmüş gillər ilə dolduğundan, su sızmasının qarşısı qismən alındığından çökəkdə gölcüklər əmələ gəlmişdir. Yağıntılar vaxtı göllərdə suyun dərinliyi 0,4 - 0,6 m-ə çatsa da, qısa müddət ərzində sular aşağı qatlara axdığından yerində kiçik sahəli takırlar əmələ gəlmişdir.

Şəkil 7. Fleksura xəttini göstərən çökmələr

Duzdağ platosunun İV dövr çöküntüləri böyük sutoplayıcı sahəyə malik olmaqla bərabər yeraltı suları da şirin olmuşdur. Məhz tədqiq etdiyimiz kəhriz bu sulardan qidalanmışdır. Sonradan baş verən tektonik proseslər sınma və qırılmalarla davam etdiyindən kəhrizin qidalanma zonası da dağılaraq çökməyə məruz qalmışdır. Bunun nəticəsində əks tərəfdə Şorsu çayı çəkəkliyi yaranmışdır. Qırılma xətii su keçirməyən süxurlardan ibarət olduqda yeraltı sular yer səthinədək qalxaraq şirinsulu bulaqlar kimi fəaliyyət göstərirlər. Duzlu laylara keçdikdə isə şor sulu bulaqlar ilə özlərini göstərirlər. Bunu bu gün fəaliyyətdə olan Duzdağ ətrafı bulaqlar da təsdiq edir.

Beləliklə, ötən müddət ərzində çökməyə məruz qalan ərazidən keçən Duzdağ- Başbaşı yolunu əvvəlki vəziyyətdən 2 m yaxın aşağı enməsi, batan ərazidə 10 m-ə qədər qalınlıqda gətirmə çöküntülərinin toplanması, ətraflarda çoxlu sayda çökmə qırışıqları və uçğunların əmələ gəlməsi onu göstərir ki, ərazidə çökmə və batmalar hələ də davam etməkdədir.

Duzdağ ərazisində rast gəlinən kəhriz quyularının en kəsiyinin litoloji tərkibi tamamilə IV dövrə aid olan Duzdağ platosu çöküntülərində qazıldığı sübut edilmişdir.

Duzdağ ətrafı kəhrizlərin kürəsində və ondan yuxarı qatlarda demək olarki heç bir alt, orta və üst sarmat çöküntülərinə rast gəlinmir. Demək olar ki, qalınlıq tamamilə şirin suyu olan laylardan (son dövrə aid qumluca, gillicə, qum, gil və çınqıllı qarışıq gətirmə çöküntülərindən) ibarətdir. Bu da onu göstərir ki, kəhriz fəaliyyətdə olarkən onun səviyyəsi indi rast gəlinən duzlu dəniz – laqun mənşəli süxurlardan yuxarıda olmuşdur. Əks halda kəhriz suyu tez bir zamanda minerallaşmaya məruz qalaraq şor suya çevrilərdi. Göründüyü kimi kəhriz kürəsində və onun üst qatlarında bu cür süxurlar və onların qarışıqlarına rast gəlinmir. Bu ərazi vaxtı ilə bütöv bir örtük olan Duzdağ platosunun bir hissəsi olmuşdur. Sonradan baş verən dağ əmələgəlmə, zəlzələlər, tektonik qırılmalar regionun strukturunu dəyişməyə məruz qoyduğundan, platonun bir hissəsi parçalanaraq dağılmışdır.

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, istər kürəsinin ölçülərinə, istərsə də quyularının litoloji tərkibinə görə tədqiq olunan kəhriz, müasir kəhrizlərdən fərqli olub daha qədim sivilizasiyalar tərəfindən qazılmışdır. Burada baş vermiş geoloji proseslərin, paleocoğrafi və hidrogeoloji şəraitin dəyişməsi yaxın dövrlərə təsadüf etmədiyindən kəhrizin daha qədim dövrlərə aid olduğu güman edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S.Y. Qədim diyarın təbiəti. Bakı: Elm, 1970.
2. Səfərli H.F. və b. Kəhriz sistemləri. Bakı: İndiqo, 2010, s.19-37.
3. Quliyev Ə.G. Naxçıvan kəhrizləri. Bakı: Nurlan, 2008, 165 s.
4. Азизбеков Ш. А. Геология Нахичеванской АССР. Москва, Гос.гео.тех.издат., 1961. 502 с.
5. Marro C., Bakhshaliyev V., Sanz S. with Aliyev N. Archaeological investigations on the salt mine of Duzdagi (Nakhchivan, Azerbaijan). Turkish academy of sciences jurnal of archaeogy. Volume 13, pp. 229-244.
6. "Şərq qapısı" qəzeti, 22 iyul 2011-ci il, № 135 (20.293).

Qadir ƏLİYEV
Memarlıq elmləri namizədi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI ƏRAZİSİNDƏKİ SİKLOP TİKİLİLƏR

Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Bu ərazilərin zəngin coğrafi şəraiti ibtidai insanların qədim zamanlardan burada məskunlaşmasına şərait yaratmışdır.

Son illərdə Muxtar Respublika ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar, müxtəlif yazılı mənbələr göstərir ki, bu ərazi hələ 5 min il bundan əvvəl ilkin şəhər mədəniyyətinin formalaşdığı qədim yaşayış məskəni olmuşdur. Bizim dövrə qədər gəlib çatmış bir sıra memarlıq abidələri, onların inşaat sənətinin inkişaf xüsusiyyətlərini və eləcə də inşaat sənət tarixini öyrənməyə imkan verən qiymətli mənbələrdir. Eyni zamanda Azərbaycanın qədim və orta əsr inşaat sənətinin problemləri zəif işıqlandırılmış və bu sahədə olduqca az tədqiqat işləri aparılmışdır.

Qədim inşaat konstruksiya və materiallarına aid mövcud elmi mənbələr məhdud olmaqla bərabər qədim Azərabaycan inşaat sənət tarixi mərhələlərini ardıcıl surətdə izləməyə imkan vermir. Bununla belə arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvanın inşaat sənəti tarixini tədqiq etmək və onun ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinin xarakteristikasını izləmək mümkün olmuşdur. Qədim memarlıq abidələri, bu abidələri meydana gətirən cəmiyyət, abidələrin inşaat materialları, qədim yaşayış məskənlərinin inşaat sənət tarixini tədqiq etmək və onun ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərini xarakteristikasına dair az da olsa material toplamaq mümkün olmaşdur.

XIV əsr müsəlman Şərqinin ən böyük və universal dahisi ibn Xəldun (1322-1406) memarlıq sənətindən bəhs edərək göstərir ki, bu sənət bəşəriyyətin ilk və ən əski sənətidir Belə ki, insan içində yaşadığı şəraitin təsiri altındadır. Bu təsirlərdən biri də xaricdən gələn düşmənlərə qarşı qorunma tədbirləridir. Məhz buna görə xanədanlıqların başçıları həm özlərinin, həm də idarələri altında olan topluluqların qorunması üçün hasarlar və qalalar qururlar. Memarlıq bütün növ tələb və ehiyacları təmin edən bir sənətdir.

Hökmdarlar və xanədanlıq başçıları böyük şəhərlər qurmağa və bu şəhərlərin qorunması üçün qala memarlığına ehtiyac duymuşlar. Beləliklə, qala memarlığı istehkam tipli olmaqla bərabər, plan quruluşu mükəmməl olmalı, möhkəmlik və dayanıqlıq şərtlərinə cavab verməlidir.

Məqsədimiz Naxçıvan MR ərazisindəki siklop tikililərin araşdırılması olduğu üçün bu quruluşun mahiyyətini aydınlaşdırmaq gərəkdir. Tarixi

mənbələrdən aydındır ki, siklop tikililərin əksəriyyəti tunc dövrünə aid olub köçəri sənətə xidmət etmişdir. Maldarlıqla məşğul olan köçərilər heyvanları saxlamaq üçün sığınacaqlar düzəldirdilər. Elə indi də yaylaqlarda heyvanları saxlamaq üçün bu cür sığınacaqlardan istifadə edilir. Eyni zamanda tayfalar arasında gedən çəkişmələr zamanı bu tikililərdən bir sığınacaq kimi istifadə edilmişdir.

Siklop tikililərin xarakteri haqqında mədəniyyət və incəcənət nəzəriyyəçilərinin müxtəlif fikirləri var. Lakin onların əksəriyyəti bu tikililərin orta əsrlərin qəsr-qalaları olması fikrini irəli sürürlər. Siklop tikililəri xarakterizə edən İ.N.Meşşaninov yazırdı: "Azərbaycanda e. ə. I minilliyə aid məskənlər haqqında hələlik əlimizdə dəqiq məlumat yoxdur. Lakin Azərbaycanın dağlıq rayonlarında həmin dövrə məxsus müdafiə məqsədi ilə tikilmiş və inşaat sənətinə görə siklop qəsrlər adlanan xeyli miqdarda nəhəng tikililər mövcuddur"

Siklop tikililərin hörgü quruluşu dövrünün memarlığı üçün səciyyəvidir. Azərbaycan ərazisində siklop tikililərin daha çox zəngin olan ərazisi Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır. Bu səbəbsiz deyil.

Çünki qədimdən muxtar respublikanın ərazisində yaşayan xalqların təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün müdafiə tikililərinin inşa edilməsi zəruri idi.

Eradan əvvəlki minilliklərdə muxtar respublikanın ərazisindəki mülki memarlığa gəldikdə isə əldə olan materialların həddən artıq azlığı hətta yaşayış binalarının və ictimai tikililərin memarlıq planlaşma məsələləri haqqında belə təsəvvür yaratmağa imkan vermir. Lakin bir şey aydındır ki, böyük bir ərazidə bir sistem halında olan istehkam tikililərin olması həmin dövrlərdə bu ərazilərdə böyük yaşayış məskənlərinin olmasından xəbər verir.

Məlumdur ki, nəhəng müdafiə istehkamları konstruktiv cəhətdən sadədir, onların tikintisində çoxlu miqdarda mütəxəssis olmayan işçi qüvvəsi iştirak etməlidir. Lakin iri yaşayış yerlərinin müdafiəsi üçün inşa edilən belə istehkamların tikintisində relyefin mürəkkəbliyini, ağırlığı bir neçə tona çatan, emalı çətin olan iri ölçülü təbii daş materiallarının tikinti sahəsinə gətirilməsini, quraşdırılma texnologiyasının çətinliyini, konstruktiv quruluşunun mürəkkəbliyini nəzərə alsaq burada yüksək ixtisaslı ustaların, mühəndis texniki işçilərin çalışdığını isbat etmiş oluruq. Bu da eradan əvvəlki minilliklərdə- hələ tunc dövründə muxtar respublikanın ərazisində yaşayan xalqların böyük bir mədəniyyətə sahib olmalarından xəbər verir.

İndi muxtar respublikanın ərazisində dövrümüzə qədər gəlib çatmış siklop tikililərin yayılma arealını sistemli şəkildə nəzərdən keçirə bilərik.

Sədərək qala divarları

1. Sədərək qalası

Sədərək kəndinin cənubunda Vəlidağın c.-q. Silsiləsi üzərində yerləşən, əlverişli coğrafi-strateji mövqedə yerləşən Sədərək qalasından Anadolu –Sədərək – Naxçıvan istiqamətində olan qədim karvan-ticarət yolu yaxşı müşahidə olunur və nəzarətdə saxlanıla bilir. Dağ yamaclarında bütün keçidlərin qarşısını kəsən 2,5 m. enində olan bu siklop tipli möhtəşəm müdafiə səddinin salamat qalmış hissələrinin hündürlüyü 1,5-2 m.-ə çatır. Tikilinin c.-q. hissəsində eni 5 m. olan giriş qapısı var. Qalanın tikiliş tarixi Tunc və ilk dəmir dövrünə aid edilir.

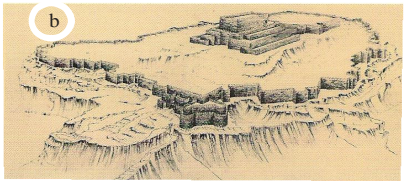

Oğlanqala a) Müdafiə divarları
b) Bərpa layihəsi

2. Oğlanqala

Şərur rayonunda Arpaçay sahilində Qaratəpə dağında yerləşən Oğlanqalanın salamat qalmış divarları qalınlığı 1 metrə çatan kobud yonulmuş nəhəng daşlardan ibarətdir. Dağın c.-q.-də yarımdairəvi tikililər var. Tikinti üslubuna görə Assurların dağ qalalarına oxşayan bu müdafiə tikilisinin mərkəzindəki düz meydançada Narınqala inşa edilmişdir. Əlverişli təbii – coğrafi və strateji mövqedə yerləşən tikilinin inşa tarixi eradan əvvəl I minilliyin əvvəllərinə aid edilir.

1. Qarabağlar qalası

2. Müdafiə divarları

3. Qarabağlar qalası

Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndinin şimal-qərbində Damlama yaşayış yeri yaxınlığında yerləşən, üç tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunan Qarabağlar qalası dağın üzərində yerləşir. İri təbii daşlardan hörülmüş bu siklop tikintinin salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü 2 m.-ə çatır. Abidənin inşa tarixini e. ə II minilliyin sonuna, I minilliyin əvvəllərinə aid etmək olar.

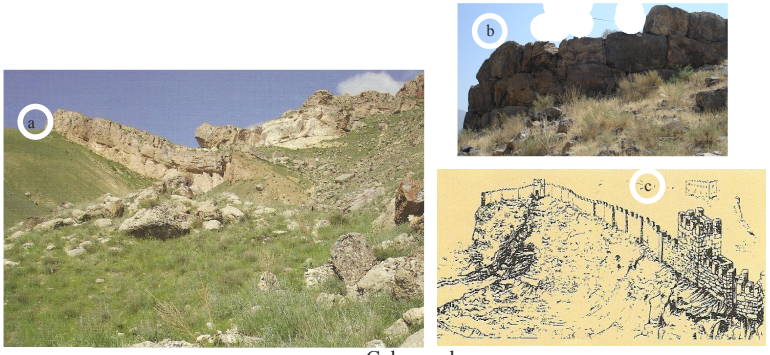

Çalxanqala

a) Qala divarları, b) Qala divarlarından fraqment, c) Bərpa layihəsi

4. Çalxanqala siklop tikililəri.

Babək rayonunun Payız kəndi yaxınlığında, Cəhriçayın sağ sahilində, hündür təpənin üzərində yerləşən bu qala təbii cəhətdən əlverişli mövqedədir. Buradan Cəhriçay və Naxçıvançay vadisini bütövlükdə nəzarət altında saxlamaq mümkündür. Ağırlığı bir neçə tona çatan, yüngül emal olunan təbii daş hörgüsünün əmələ gətirdiyi qala divarlarının salamat qalmış hissəsinin uzunluğu 450 m, eni 2,7 m, hündürlüyü 2,5 m.-dir.

Çalxanqala öz tikinti texnikasına görə Naxçıvan MR ərazisində olan Oğlanqala və Qazançı qalasına oxşardır. Belə tikililər həmçinin Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq ölkələri ərazilərində də olmuşdur. Lakin Çalxanqala öz müdafiə sisteminə və tikinti texnikasına görə bu qalalardan heç birini təkrar etmir. Çalxanqala Cəhriçay vadisində yaşayan yerli əhalinin müdafiə olunması məqsədi ilə inşa olunmuşdur. Xarici düşmənlərin bu əraziyə hücumlarının e. ə. II minilliyin ikinci yarısı, I minilliyin başlanğıcında gücləndiyini

nəzərə alsaq, Çalxanqalanın inşa olunma tarixini e. ə. II minilliyə aid etmək olar.

5. İlandağ siklop tikililəri.

Culfa rayonu ərazisində, köhnə Xoşkeşin və Gal kəndləri tərəfdən gələn cığırların birləşdiyi yerdə ucaldılmış siklop tipli müdafiə qurğusu. Bu müdafiə qurğusunun salamat qalmış divarlarının iç tərəfində sahəsi 10-12 kv. m. olan yaşayış binalarının izləri görünür. İlandağın zirvəsinə doğru 7 yerdə belə siklop tikililərin hündürlüyü 10-15 m. olan hasarlarına rast gəlinir.

1. İlandağ
2. Qala divarları

Müşahidələrdən aydın olur ki, burada qədim gözətçi məntəqələri olmuşdur. Yaxınlaşan təhlükə barəsində ərazidə olan Qazançı, Babək, Çalxanqala, Oğlanqala və s. qalalara əvvəlcədən xəbər vermək mümkün olmuşdur.

Biz Naxçıvan Muxtar Resüpublikası ərazisində əsas siklop tikililərini nəzərdən keçirdikdən sonra aşağıdakı nəticələrə gəlirik.

1. Naxçıvan Muxtar Resüpublikası ərazisində dövrümüzə qədər gəlib çatmış siklop tikililərinin inkişaf dövrü eradan əvvəl II-I minilliyə aid edilir.

2. Siklop tikililərin yayılma arealı Sədərəkdən başlayaraq Ordubada qədər demək olar ki, muxtar respubilkanın bütün ərazisisini əhatə edir.

3. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki siklop tikililər əsasən yüksək dağlıq yerlərdə, keçidlərdə, ticarət yollarının kəsişmə yerlərində olmaqla xarici düşmənlərə qarşı müdafiə məqsədi ilə tikilmiş, müəyyən bir ərazini nəzarətdə saxlamaq vəzifəsini daşımışdır.

Bu nəticələr onu göstərir ki, eradan əvvəl II-I minilliklərdə muxtar respublikanın demək olar ki, hər yerində böyük şəhər mədəniyyəti formalaşmış, siklop tikililər isə bu şəhərlərim müdafiəsini təmin etmişdir.

Siklop tikililər təkcə müdafiə məqsədini daşımır, həm də eradan əvvəl II-I minilliklərdə bu ərazidə mühəndis texniki işləri aparan mühəndislərin və güclü texnikanın olmasından xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. İbn Haldun. Mukaddime. İstanbul 1991.
2. Məmmədzadə K. M. Azərbaycanda inşaat sənəti. Bakı, 1978.
3. Xəlilov C. Ə. Qərbi Azərbaycanın Tunc dövrünün axırı və Dəmir dövrünün əvvəllərinə aid abidələri. Bakı. 1959.
4. Мешшанинов И.Н. История Азербайджана по археологическим памятникам. Изв. АзФАН СССР, 1944., №7.
5. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008.

Rəsul BAĞIROV
Tarix elmləri namizədi, dosent,
Naxçıvan Dövlət Universiteti

NAXÇIVANÇAY HÖVZƏSİ ENEOLİT DÖVRÜNDƏ
(e.ə. VI-IV minillik)

Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində eneolit dövrü e.ə. VI-IV minilliklərdə neolit dövrünü əvəz etmişdir. Azərbaycan ərazisi, o cümlədən Naxçıvan diyarı eneolit mədəniyyətinin yaranması və inkişafı üçün əlverişli olmuşdur.

Eneolit dövrü əkinçilik və maldarlığın geniş inkişaf tapması, yaşayış yerlərinin və əhalinin sayının artması, qabların hazırlanma texnologiyasında yeniliklərin, mis əşyaların meydana çıxması ilə fərqlənir. Bu dövrdə mis emalının və metalişləmənin əsası qoyulmuşdur.

Azərbaycanın eneolit abidələrinin müəyyən qrupu Kültəpə mədəniyyəti adlandırılmışdır. Bu mədəniyyət Naxçıvanı Urmiya hövzəsini, Mil, Muğan düzlərini əhatə etmişdir (1,s.38). Bu mədəniyyət öz adını Naxçıvançay hövzəsində yerləşən I Kültəpə yaşayış yerinin adından götürmüşdür.

Naxçıvançay hövzəsində eneolit ilk dəfə XX əsrin 50-ci illərində O.H. Həbibbullayev tərəfindən I Kültəpədə öyrənilmişdir. Naxçıvanda bu dövrə aid I Kültəpə, Sədərək, Xalac, Ərəbyengicə, Ovçulartəpəsi və digər abidələr qeydə alınmışdır. Eneolit dövrünün müxtəlif mərhələsini izləmək Naxçıvançay hövzəsində yerləşən I Kültəpə yaşayış yerlərində aparılan araşdırmalardan mümkün olmuşdur (3, s.94).

I Kültəpədə O.H. Həbibullayev üç qazıntı sahəsində tədqiqat xarakterli arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. Bu abidənin 6-6,2 m qalınlığında olan (dərinlik 12,8-19 m) təbəqəsində 13 tikinti qatı aşkar edilmişdir.

I Kültəpənin 6-6,2 m qalınlığında olan eneolit təbəqəsində yerləşən tikinti qalıqlarının hamısı çay daşından olub dairəvi və düzbucaqlı planlıdır. I Kültəpənin erkən mərhələsində meydana gələn düzbucaqlı evlər Əlikömaktəpə və İlanlıtəpənin bənzər tikintiləri kimi, Urmiya hövzəsinin qədim arxitekturası ilə bağlıdır. Urmiya hövzəsində Hacı-Firuz, Yanıqtəpə və Göytəpədə düzbucaqlı tikintilərə rastlanmışdır.

Naxçıvan ərazisində eneolit dövrünə aid abidələri I Kültəpədə öyrənilmişdir. Burada 58 qəbir abidələri qeydə alınmışdır. Qəbirlərin hamısı mədəni təbəqələrin arasında yaşayış yerinin otaqlarının altında olmuşdur. Onların bəzilərində ölən adamın başının altında yastı daş və ya gil qab qoyulmuş dəfn olunan şəxs bükülü vəziyyətdə böyrü və ya arxası üstə uzadılmışdır. I Kültəpənin Übeyd mədəniyyəti ilə bağlılığı boyalı keramika və arxası üstə uzadılmış skeletlərin aşkar olunması ilə təsdiq olunur (1,s. 40).

Eneolit dövrünə aid qəbirlərin 18,8 - 20, 8 m. dərinlikdə qeydə düşmüşdür. Onlar, əsasən, uşaq və böyük qəbirləridir. Qəbirlərdən gil abidələrində ağ-sarımtıl rəngli daşdan hazırlanmış muncuqlara rast gəlinir. 85 qəbirdən yalnız 31-ində qəbir avadanlığı müxtəlif əşya və bəzəklərdən ibarət olmuşdur (5, s. 38).

Qəbirlərin ikisində it skletlərinə rast gəlinmişdir. İt bildiyimiz kimi, insanların əhliləşdirdiyi ilk heyvan olmuşdur. Araşdırmalar itlə dəfn etmənin Azərbaycanda uzun müddət davam etdiyini göstərir. İtlə bağlı inancların yaranması maldarlığın yaranmasından xeyli əvvəl ovçuluq dövrünə aiddir. İstər Azərbaycan abidələrindən, istərsə də Ön Asiya abidələrindən aşkar olunan itlə bağlı dəfnlər bu abidənin qədim ovçu-maldar tayfalarının inancları ilə bağlı olduğunu təsdiq edir.

I Kültəpədə XII tikinti qatında tapılmış tapıntılardan aydın olur ki, binaların yaxınlığında qurulmuş mətbəx ocaqlarından istifadə edilmişdir. Eyni zamanda evlərin içərisində təsərrüfat məqsədi ilə qurğular qurulmuşdur. Burada ərzaq ehtiyatı taxıl quyularında Kültəpədə saxlanılmışdır. Kültəpədən aşkar olunmuş buğda növləri əkinçiliyin müəyyən inkişaf səviyyəsində olduğunu göstərir. Tədqiqat nəticəsində əkinçiliklə bağlı əmək alətləri aşkar edilmişdir. Xüsusilə toxalar, dən daşları, həvənglər, dəstələr və digər alətlər sübut edir ki, əkinçilik məhsulları da yaşayış yerində emal olunmuşdur.

Naxçıvan ərazisində eneolit dövrünə aid sümük məmulatı I Kültəpədən məlumdur. Burada tapılmış alətlər iri və xırda buynuzlu heyvanın lülə sümüyündən hazırlanmışdır. Eyni zamanda sümük məmulatı içərisində cilalayıcı və qaşov tipli alətlərə də rast gəlinir.

Aşkar olunmuş sümük qalıqlarından görmək olur ki, Naxçıvan çay hövzəsində iribuynuzlu yaz maldarlıq təsnifatda əsas yer tutmuşdur. Tədqiqatçıların fikrinə görə, bu dövrdə iqlimin mülayim və rütubətli olması maldarlığın inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Naxçıvanda yerləşən qədim tayfaların mədəni inkişafını göstərən faktlardan biri də metallurgiyanın inkişaf etməsidir. Naxçıvançay hövzəsində I Kültəpədə yeddi ədəd metal məmulatı tapılmışdır. Ümumiyyətlə, Naxçıvanın Eneolit dövrü abidələrindən səkkiz ədəd metal məmulatı tapılmışdır. Bunlardan biri Ovçular təpəsindən məlumdur. I Kültəpədən tapılmış metal əşyalar 17,6-14 m dərinliklərdən aşkar olunmuşdur. Üzəri qalın patina ilə örtülmüş bu metallar dördtipli biz, əşya qırıqları, mis muncuq, rombşəkilli ox ucluğu və yastı deşici alət hissəsindən ibarətdir.

I Kültəpədən aşkar olunmuş metal əşyaların tədqiqi Eneolit dövründə iqtisadi tərəqqinin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu sübut edir. I təbəqədən aşkar olunmuş metal əşyalar dövrünə görə olduqca inkişaf etmiş metallurgiyanın məhsuludur. Aşkar olunmuş əşyalar mis metallurgiyasının

erkən mərhələsinə deyil, inkişaf etmiş mərhələsini təmsil edir. Tapılmış metal əşyaların tədqiqi onu göstərir ki, bu məhsulların hamısı yerli istehsal nəticəsində əldə olunmuşdur. Dünyanın ən böyük arsen yataqlarından biri olan darıdağ yatağının Naxçıvanda yerləşməsi mis arsen metallurgiyasının yerli zəminində meydana gəlib inkişaf etməsini təmin edən əsas faktlardan biri olmuşdur.

I Kültəpənin Eneolit təbəqəsindən tapılmış Kür-Araz mədəniyyəti dövründə inkişaf edən mis arsen metallurgiyasının əsasını məhz Eneolit dövründə qoyulduğu göstərilir. I Kültəpədə toxuculuq, dulusçuluq, daşişləmə və ev sənətkarlığının başqa sahələri inkişaf etmişdir. Əsas məşğuliyyət sahələrindən biri də dulusçuluq olmuşdur. Bildiyimiz kimi, Neolit dövrü təbəqəsinin keramika məmulatı çox bəsitdir. Burada dulusçuluğun yeni meydana çıxdığı açıq aydın görünür. Naxçıvan Eneolit dövrü abidələrində bu mədəniyyətin erkən mədəniyyəti I Kültəpədə izlənilir. Eneolit dövrünün erkən mərhələsinə aid qablar 19-16, 15-18, 75 dərinliklərindən aşkara çıxarılmış əsasən çəlləkvari qablardan ibarətdir. Tək-tək küpə və qazan tipli qablara da rast gəlinir. Çəlləkvari qablar qırmızı və bozumtul - qırmızı rəngdədir. Onlar qalın divarlı, kobud və böyük həcmlidir. Çölmək tipli qablar azdır. Kasalar bu mərhələnin – Eneolit dövrünün ən çox tapılan qablarındandır. Eneolit dövrünün orta mərhələsinin gil məmulatı haqqında O.H. Həbibullayev, V. H. Əliyev məlumat vermişlər. Bu mərhələdə küpə tipli qablar azdır. Onlar müəyyən hissələrdən ibarət olur. Yastı geniş oturacaqlı bəzi silindrik boğazlıdır. Əsasən, qırmızı rəngdə düzgün olmayan formaya malik qazan tipli qabların gilinə saman qatılaraq kobud hazırlanmış, hər iki üzdən hamarlanmış olur. Oturacağı yastı və genişdir. Bəzisinin gilin əvəzinə iki yastı yumru çıxıntısı vardır (5,s. 41).

Çəlləkvari və banka tipli qablar çoxluq təşkil edir. Həcmcə böyük, kobud, pis yoğrulmuş gildən hazırlanmış belə qabların gilinin tərkibinə saman qatılmışdır. Əsasən qırmızı, bozumtul rənglərdədir. Bəzisinin divarının qalınlığı 2,6 cm-ə çatır.

Gil manqal bir ədəddir. O, yerə bərkidilmiş formada abidənin 13,4 m qalınlığında olan Eneolit dövrünün təbəqəsindən tapılmışdır. O.H. Həbibullayevin fikrinə görə, qabların bişirilməsində dulus küplərindən istifadə olunmuşdur. Keramika məmulatı, əsasən, çəhrayı, bəzən isə boz və qara rəng arasında dəyişməsində olan rəng tonları ilə təmsil olunmuşdur.

Eneolit dövründə kəsici və deşici alətlər, oraq dişləri başlıca olaraq, obsidian və çakmak daşından hazırlanmışdır. I Kültəpə abidəsində obsidian üstünlük təşkil edir. Əmək alətlərinin hazırlanmasında yerli obsidian və çaxmaq daşı yataqlarında istifadə olunmuşdur. Naxçıvanlılar Göyəm və Zəngəzur yataqlarından istifadə etmişdilər.

Azərbaycan Eneolit mədəniyyəti, o cümlədən Naxçıvan Eneolit mə-

dəniyyəti Yaxın Şərq, xüsusilə Mesopotomiya əlaqələri şəraitində inkişaf etmişdir. Mesopotomiya mənşəli boyalı keramikanın yalnız iqtisadi mədəni əlaqələr nəticəsində deyil, müəyyən əhali qrupunun-daha doğrusu, şummerlərin Naxçıvan ərazisinə yayılması nəticəsində gətirildiyini söyləmək olar.

I Kültəpə üçün xarakterik olan samanlı keramikanın Cənubi Qafqaz abidələrində yayılması qədim tayfaların cənubdan şimala doğru hərəkəti ilə bağlı olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V. B. Azərbaycan arxeologiyası. (Ali məktəblər üçün vəsait). Bakı: Elm, 2007, 240 s.
2. Bünyadov T. Ə. Azərbaycan arxeologiyası oçerkləri. Bakı: 1960, 263 s.
3. Əliyev V. H. Həbibullayev O.H. Naxçıvanda yeni arxeoloji tapıntılar. Azərbaycan SSR EA məruzələri. Bakı: 1969, № 8, s. 94-102.
4. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı: 1959, 134 s.
5. Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minillikdə. Bakı: Elm, 2003, 339 s.
6. Seyidov A.Q. Həşimova Ə. M. Naxçıvanın qədim metalı. Bakı: Elm, 2005, 315 s.

Toğrul XƏLİLOV
Tarix elmləri namizədi,
AMEA Naxçıvan Bölməsi

GƏMİQAYA ƏTRAFI İLKİN YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ (YENİ ARXEOLOJİ ABİDƏLƏR ƏSASINDA)

Naxçıvan Muxtar Respublikasında insanların qədim dövrdən məskunlaşdığı əsas ərazilərdən birini Gəmiqaya ətrafı təşkil edir. Bunu aparılan arxeoloji araşdırmalar sübut edir. Gilançay vadisinin yuxarı hissəsində, Gəmiqaya ətrafında 2004-2005-ci illərdə aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı Dəmyələr, Qumluq, İlikliqaya yaşayış yeri və nekropolları qeydə alınmışdır. Bu abidələrin öyrənilməsi zamanı onlardan Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid xeyli arxeoloji material (bəzək əşyaları, silahlar, gil qablar və s.) aşkar olunmuşdur. Gəmiqaya ətrafında 2008-2010-cu illərdə aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı bir neçə yeni abidə, qayaüstü təsvirlər qeydə alınmışdır. Təkəsaqqallı zəmi, Zəy dərəsi, Pətəkqoyulan, Güney, Haçaqaya bu tip abidələrdəndir (18, s. 79-85).

Təkəsaqqallı zəmi. Tivi kəndindən qərbdə, Tivi-Bist şose yolunun sağ tərəfində qeydə alınıbdır. Sahəsi 4 ha yaxındır. Yaşayış yeri şərqdən dərin dərə, qərbdən Gilançayla, şimaldan və çənubdan otlaq sahəsi ilə əhatə olunur. Buradakı yaşayış binasının qalıqları tamamilə dağıldığından onların yerində daş yığınları, üzərini otlar örtən dördkünc formalı çalalar qalır. Abidənin şərq tərəfində uzunluğu 10-15 m, hündürlüyü 2-2, 3 m, eni 1, 5 m-ə yaxın olan divar qalığı var. Bu divar heç bir bərkidici məhlul olmadan yerin relyefinə uyğun olaraq tikilərək tikinti texnikasına görə Erkən Dəmir dövrünə aid xüsusiyyət daşıyır. Yaşayış yerinin bir hissəsi sel sularının təsirindən dağılmışdır. Aparılan kəşfiyyat xarakterli araşdırma zamanı abidədə mədəni təbəqənin az yığıldığı müəyyən olunubdur. Yaşayış yerində mədəni təbəqənin çox az saxlanılması, onun yerləşdiyi ərazinin xeyli otlaq sahəsinə malik olması, heyvan adı ilə (təkəsaqqallı) adlanması və digər amillər abidənin maldar tayfalarla bağlı olduğunu qeyd etməyə əsas verir.

Zəy dərəsi yaşayış yeri. Tivi kəndinin ərazisində, Gilançayın sol sahilində yerləşir. Sahəsi 2 ha yaxındır. Abidə şərq tərəfdən dərə ilə iki hissəyə bölünübdür. Onun xeyli hissəsini sel suları və Gilançayın daşqınları dağıdıbdır. Yaşayış yerindəki tikintilər yaxşı saxlanılmamışdır. Dağılmış evlərin yerində daş yığınları, üzərini otlar örtən dördkünc formalı çalalar qalır. Abidə toplanılan yerüstü keramikalar əsasında öyrənilibdir. Gil qablar boz və çəhrayı rəngli olmaqla iki qrupa bölünür. Onlar narın və ya iri qum qarışığı olan gildən düzəldilibdir. Bir qrupunun ağzı azca xaricə qatlanıbdır, bəziləri isə düz ağız kənarlıdır.

Zəy dərəsi nekropolu. Eyni adlı qədim yaşayış yerininin yaxınlığında qeydə alınıbdır. Sahəsi 0, 5 ha yaxındır. Nekropoldakı qəbirlər yamacda, dərənin qırağında yerləşir. Onlar təbii aşınma nəticəsində dağılıbdır. Buna görə də oradakı qəbirlərin tipini müəyyənləşdirmək çətinlik törədir. Nisbətən salamat qalmış qəbirlərə əsasən onların daş qutu tipli olduğunu qeyd etmək olar. Abidədə kəşfiyyat xarakterli tədqiqat aparılıbdır. Tədqiqat zamanı oradan boz və çəhrayı rəngli keramika məmulatları toplanılıbdır. Onlar Haçaqaya, Dəmyələr (8, şəkil 6, 4, 5), Haqqıxlıq (6, şəkil 19, 4), Muncuqlutəpə (4, şəkil 70, 1), Gəncəçay (25, s. 130) və s. abidələrindən tapılan qablarla oxşarlıq təşkil edir. Forma və xüsusiyyətlərinə görə Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aiddir.

Pətəkqoyulan yaşayış yeri. Abidə Tivi kəndinin ərazisində, Gilançayın sol sahilində, kəndə gedən şose yolundan yuxarıda, "Yetim İbrahimin bağı" adlı yerin yaxınlığında qeydə alınıbdır. Yaşayış yerindəki tikili qalıqlarının bir qismi dağılmış, bəziləri isə nisbətən saxlanılmışdır. Abidənin yerləşdiyi ərazidə yamacdakı divar qalıqlarının bir qrupu Erkən Dəmir dövrünə aid siklopik tikililər kimi heç bir bərkidici məhlul olmadan iri və orta daşlarla tikilibdir. Yaşayış yerindəki ev qalıqlarının yerində daş yığınları, üzərini otlar örtən dördkünc formalı çalalar qalır. Yaşayış yerində aparılan kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar zamanı Erkən Dəmir dövrünə aid yerüstü keramika məmulatları aşkar olunubdur.

Haçaqaya yaşayış yeri. Abidə Tivi kəndinin cənub-qərbində, Gilançayın sol sahilində, eyni adlı dağın üzərində yerləşir. Oraya qalxarkən yol boyu qayaaltı sığınacaqlara rast gəlmək olur. Sahəsi 4 hektardan artıqdır. Şimaldan və cənubdan qayalıq, şərqdən və qərbdən yarğanla əhatə olunubdur. Yaşayış yerinin yaxınlığında təbii bulağın olması insanların orada məskunlaşmasına şərait yaradan əsas amillərdən birini təşkil edir.

Abidədə aparılan kəşfiyyat xarakterli arxeoloji tədqiqat zamanı yaşayış yerinin coğrafii mövqeyi, oradakı tikinti qalıqları öyrənilmiş, müxtəlif formalı keramika məmulatları toplanılmışdır. Orada dağılmış evlərin yerində daş yığınları, torpaq təpəciklər, üzərini otlar örtən dördkünc formalı çalalar qalır. Binaların bir çoxu ovalvari formalı təpənin üzərindəki kiçik düzənlik ərazidə, bir qismi dərənin kənarında, bulağın yanında tikilibdir. Yaşayış yerinin əlverişli strateji mövqedə yerləşməsi nəticəsində oradan Gilançay vadisinin çox hissəsinə nəzarət etmək mümkündür.

Abidədən əldə olunmuş keramika məmulatları boz və çəhrayı rəngli olmaqla iki qrupa bölünür. Yaşayış yerindən toplanılmış Orta Tunc dövrünə aid keramikaların bir qismi boyalı, bir qrupu isə boyasızdır. Onlar küpə, kasa, çölmək tipli qablardan ibarətdir.

Yaşayış yerindən əldə olunmuş boyasız küpələrin əksəriyyətinin ağzı azca xaricə qatlanıbdır. Boğazları qısa və ya silindirik şəkildə düzəldilibdir

(tab. I, 1, 2).

Kasa tipli qabların gövdələri qabarıq və ya konusvari formalıdır. Onların əksəriyyətinin ağzı xaricə qatlanaraq dəyirmiləşibdir. Bir qrupunun ağzı içəri yığılıbdır (tab I, 5).

Yaşayış yerindən əldə olunmuş çəhrayi rəngli boyalı çölmək tipli qab qabarıq gövdəli, yastı oturacaqlı, gen ağızlı hazırlanıbdır (tab. I, 6). Onun ağzının kənarı azca xaricə qatlanıbdır və üzəri qara rənglə həndəsi ornamentlərlə naxışlanıb. Qabın ağzı yuxarıdan və aşağıdan üfüqi xətlərlə məhdudlanıbdır. Xətlərin içərisinə paralel xətlərlə doldurulmuş, əsasları yuxarı olan üçbucaqlar çəkilibdir. Gövdəsində eyni formalı həndəsi ornament bir qədər fərqli şəkildə verilibdir. Qabin gövdəsində əsasları yuxarı olan üçbucaqların içərisi kəsişən xətlərin kombinasiyasından ibarət torlu naxışlarla bəzədilibdir. Bu qab naxışlanma motivinə görə Şahtaxtı, I Kültəpə, II Kültəpə, Qızılburun abidələrindən tapılmış bir qrup boyalı qablarla oxşarlıq təşkil edir (7, şəkil 24, şəkil 25, 11).

Yaşayış yerindən əldə olunmuş boyalı küpə tipli qablardan hər ikisi silindirik boğazlı, xaricə qatlanmış ağız kənarlıdır (tab. I, 7, 8). Onların ağzının kənarında Yaycı, Çalxanqala, Şahtaxtı abidələrindən tapılmış bir qrup qablarda olduğu kimi qara rənglə dairəvi formalı naxışlar çəkilibdir (7, şəkil 16, 3-5). Bikonik gövdəli küpə naxışlanma motivinə görə bir qədər fərqlənir, özünəməxsus xüsusiyyəti ilə seçilir. Onun ağzının kənarı və üzəri üfüqi, dalğalı xətlərlə bəzədilibdir (tab. I, 7).

Yaşayış yerindən əldə olunmuş boyalı keramikalardan bir qrupunu forma verməyən gil qab qırıqları təşkil edir. Onların bəzilərinin üzəri I Kültəpə (1, s. 85-86), II Kültəpə (14, s. 47), Şortəpə (23, şəkil 27, 8), Qazançıqala (7, şəkil 13, 5, 12, 16) və s. abidələrdən tapılmış Orta Tunc dövrünə aid qablarda olduğu kimi qara rənglə qoşa enli xətlər arasına alınmış bucaq formalı ornamentlə naxışlanıbdır (tab. I, 3, 4).

Haçaqaya nekropolu. Abidə eyni adlı yaşayış yerinin yaxınlığında, təpə üzərində, qumluq ərazidə yerləşir. Sahəsi 1,5 ha yaxındır. Nekropolun ərazisi cənubdan yaşayış yeri, şimaldan və şərqdən dərə ilə əhatə olunubdur. Oradakı qəbirlər təbii aşınma nəticəsində dağıldığından onların quruluşu haqqında bitkin fikir söyləmək bir qədər çətindir. Lakin nisbətən yaxşı qalmış qəbirlərə əsasən onların daş qutu tipli olduğunu ehtimal etmək olar.

Haçaqaya nekropolundan əldə olunan gil qablar eyni adlı yaşayış yerindən aşkar edilən keramika məmulatları kimi boz və çəhrayı rəngli olmaqla iki qrupa bölünür. Onların hamısı narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilibdir. Çəhrayı rəngli qablar boz rənglilərə nisbətən çoxluq təşkil edir. Nekropoldan tapılmış çəhrayı rəngli çölmək tipli qablardan bir qrupunun ağzının kənarına Mərdangöl (4, tab. XXV, 16, 17), I Boyəhməd (24, s. 32, şəkil 11, 4, 5), Dəmyələr (8, s. 84-93), Mingəçevir (3, tab.

XVIII, 14, 15; tab. XLIII, 8), Gəncəçay (25, s. 136-138), Qarqarçay, Tərtərçay (13, s. 160-163) və s. abidələrdən tapılan çölməklərdə olduğu kimi cızma xətlə naxış vurulubdur.

Qayaüstü təsvirlər. Gəmiqaya ətrafının ilkin yaşayış məskənlərindən biri olduğunu sübut edən maraqlı arxeoloji materiallardan birini qayaüstü təsvirlər təşkil edir. Bu ərazidə 2008-ci ildə müəllif tərəfindən yeni yurd yerləri, iyirmidən çox qayaüstü təsvir aşkar olunubdur (18, s. 54-62). Sonrakı dövrlərdə də bu sahədə tədqiqatlar davam etdirilib, bir çox yeni qayaüstü təsvirlər aşkar olunubdur. Yurd yerlərindəki tikili qalıqları tikinti texnikasına görə Qaranquş yaylağındakılarla oxşarlıq təşkil edir. Qayaüstü təsvirlər Gəmiqaya abidəsində və digər abidələrdə (25, 20-25; 26, s. 5-8) oduğu kimi insan (tab. II, daş № 1, 2; tab. IV, daş № 14, 17(1), heyvan (tab. II, daş № 4, 5, 6; tab. III, daş № 8, 9, 10; tab. IV, daş № 13, 15, 16) təsvirlərindən, astral rəsmlərdən (tab. IV, daş № 11, 12), yazı elementlərindən (tab. IV, daş № 17(2)), sxematik xarakterli işarələrdən (tab. IV, daş № 7) ibarətdir. Təsvirlər müxtəlif üsullarla (döymə, cızma və s.) çəkilibdir.

İnsan təsvirlərindən bir qismi təklikdə, bəziləri isə heyvan (tab.II, daş № 2, tab. IV, daş № 2, 4 (1)) və astral rəsmlərlə birlikdə verilibdir (tab. II, daş № 1). Onlar forma və xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif olsa da Gəmiqaya abidəsindəki bir qrup insan təsvirləri ilə oxşarlıq təşkil edir. Təsvirlərin əksəriyyətində insan qollarını yanlara açmış vəziyyətdə çəkilmişdir. Belə maraqlı qayaüstü təsvirlərdən birində cızma üsulu ilə qabaqda keçi, onun arxasında əlində dəyənək tutmuş insan hərəkət vəziyətində verilərək maldarlıqla bağlı real həyat hadisələrindən biri canlandırılmışdır (tab. II, daş № 2). Başqa bir qayaystü təsvirdə isə insanın başı üzərində ayı və günəşi simvolizə edən rəsm döymə üsulu ilə çəkilərək qədim tayfaların astral inamları ilə bağlı dini-ideoloji görüşləri əks olunmuşdur (tab. II, daş № 1). 14 № li qayaüstü təsvirdə insan qıvrılmış ilanı xatırladan fantastik heyvanla birlikdə bir qədər fərqli şəkildə verilmişdir. Təsvirdə insanın əli dirsəkdən bükülərək çanaq hissəsinə doğru aparılmış, digər əli isə irəliyə doğru uzanmışdır. İnsanın qıçlarından biri qabaqda, digəri isə arxada bir qədər bükülü vəziyyətdə verilmişdir. Ehtimal etmək olar ki, bu rəsmdə qıvrılmış ilanın insana hücüm etməsi səhnəsi verilmişdir. Bu təsvirin tam oxşarı hələlik Gəmiqaya abidəsində qeydə alınmamışdır. Lakin Gəmiqaya abidəsində ilanın insana hücüm etməsi ilə bağlı qayaüstü təsvirlər çoxdur.

Qeydə alınmış yeni qayaüstü təsvirlərin bir çoxunu keçi rəsmləri (tab. II, daş № 6; tab. III, daş № 8) təşkil edir. Bundan başqa maral, qoç rəsmləri də aşkar olunmuşdur. Onlar Gəmiqaya təsvirləri ilə yanaşı Naxçıvandakı Tunc dövrü arxeoloji abidələrindən tapılan osteoloji qalıqlarla bağlılıq təşkil edərək bu ərazidə məskunlaşmış tayfaların həyatında keçinin mühüm yer tutduğunu bir daha sübut edir (5, s. 155). Təsvirlərin bir çoxu sadə

çəkilibdir. Bəziləri müxtəlif işarlərlə, damğalarla birlikdə verilərək müəyyən kompozisiyanı əks etdirir. Mürəkkəb kompozisiyalı qayaüstü təsvirlərdən birində döymə üsulu ilə dağ keçisi və tısbağa rəsmi verilərək insanların dini-ideoloji görüşləri, mifik düşüncə tərzi ilə bağlı müəyyən süjet əks olunmuşdur (tab. III, daş № 8).

Maral (tab. II, daş № 4), qoç (tab II, daş № 5) rəsmləri də digər qayaüstü təsvirlər kimi sadə və mürəkəb kompozisiyalıdırlar. Onlar da keçi rəsmləri kimi qədim tayfaların həyat tərzi, dini-ideoloji görüşləri ilə bağlılıq təşkil edir. Qeydə alınmış yeni qayaüstü təsvirlərdən birində marallardan biri kiçik, digəri böyük (ana, bala şəklində) formada üçtərəfli çıxıntıya malik sxematik şərti işarə ilə birlikdə verilərək nəsil artımı ilə bağlı müəyyən kompozisiyanı bildirir (tab. II, daş № 4). Cızma üsulu ilə çəkilmiş buynuzları bir-birinin üzərinə qatlanılmış dağ qoçu rəsmi müxtəlif sxematik işarələrlə birlikdə verilmişdir (tab. II, daş № 5). Bu təsvirdə 4 № li qayaüstü təsvirdə olduğu kimi insanların dini-ideoloji görüşləri, mifik düşüncə tərzi ilə bağlı müəyyən kompozisiya ifadə olunmuşdur.

Aşkar olunmuş yeni qayaüstü təsvirlər içərisində 16 № li təsvir daha çox maraq doğurur (tab IV, daş № 16). Bu təsvir forma və xüsusiyyətlərinə görə ulağa bənzəyir və məntiqi cəhətdən Gəmiqayadakı ulaq rəsmi ilə bağlılıq təşkil edir. Lakin bəzi cəhətlərinə görə ondan fərqlənir. Gəmiqaya abidəsindəki ulaq rəsmi başını aşağa salmış vəziyyətdə, kontur xətlərlə çəkilmişdir (20, s. 223). Bu təsvirdə isə ulaq başını düz tutmuş vəziyyətdə, iri qulaqlı verilmişdir. Tərəfimizdən qeydə alınmış yeni heyvan təsvirləri içərisində yırtıcı heyvanların dırnaqlıları parçalaması ilə bağlı rəsmlər də var. Onlardan birində canavar öz ovunu ağzı ilə tutaraq bir qədər yuxarı qaldırmışdır (tab. III, daş № 9). Bu təsvir Gəmiqayadakı bir qrup qayaüstü təsvirlə, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid tunc kəmərlərin (17, s. 68-109), Yaycı (5, s. 288), Şahtaxtı (2, s. 27-36) boyalı qablarının üzərindəki rəsmlərlə oxşarlıq təşkil edir və Mesopotomiya, Orta Asiya, Qara dəniz incəsənəti üçün xarakterik xüsusiyyətlər daşıyır.

Astral təsvirlər içərisində 11 № li və 12 № li rəsmlər daha çox maraq doğurur (tab. III, daş № 11, 12). Vulkanik mənşəli bazalt daşı üzərində çəkilən 12 № li qayaüstü təsvirdə çətir formalı rəsm verilibdir. Onun yuxarı hissəsi şaquli xətlə ikiyə bölünərək içərisinə iki ədəd nöqtə qoyulubdur. Ətrafında əlavə nöqtələr, iks, bucaq formalı işarələr çəkilibdir. Nöqtələrdən ikisi təsvirdən sağda, yeddisi isə solda verilibdir. 11 № li qayaüstü təsvirdə qoşa dairələr iks, bucaq şəkilli işarə ilə birlikdə çəkilibdir. Bu təsvirlərin semantikasını aydınlaşdırmaq üçün mənbələrə nəzər salsaq görərik ki, dairənin şaquli xətlə ikiyə bölünməsi, nöqtələrdən ibarət işarələr, svastika, qoşa dairə təsvirləri dünyanın müxtəlif yerlərində olduğu kimi Gəmiqayada da qeydə alınıbdır. Dairənin ikiyə bölünməsinin sutkanı (gecə və gündüzü) bildirməsi (21, s. 27-

29), dünya modelinin binar oppozisiyada verliməsi, svastika rəsminin günəşi simvolizə etməsi, dünyanın dörtərəfli olduğunu göstərməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülübdür (9, s. 33). Sibir türklərinin mifologiyasına görə nöqtələrdən ibarət işarlər ulduzları simvolizə etmiş, qoşa dairələr isə Veneranı göstərmişdir (26, s. 44-46). Fikirlər müxtəlif olsa da onların hər birinin kokü astral inamla bağlılıq təşkil edir və dünyanın müxtəlif yerlərində məskunlaşmış insanların dini-ideoloji görüşlərində oxşarlığın olduğunu göstərir. Belə maraqlı qayaüstü təsvirlərdən birini 17 № li daşın üzərindəki rəsm təşkil edir. Orada daşın aşağı hissəsində yazı xarakterli işarələr (tab. IV, daş № 17 (2)), yuxarıda isə heyvan və insan təsviri (tab. IV, daş № 17 (1)) çəkilmişdir. İnsanın qolları yanlara açılmış, qıçının biri ilanvari formada əyilmişdir. Bu təsvirin semantikasını aydınlaşdırmaq bir qədər çətinlik törətsə də nəzərə almaq lazımdır ki, 17 № li qayaüstü təsvirdəki şərti işarələrin ilkin yazı elementlərindən oduğunu qeyd etmək olar. Çünki bu tip işarələr həm Gəmiqaya abidəsində, həm də dünyanın müxtəlif yerlərindən, o cümlədən Sibirdən (26, s. 4-5) kifayət qədər tapılmışdır. Tədqiqatçılar onların ilkin yazı elementi olmasını qeyd etmişlər (15, s. 25; 11, s. 74-79).

Tərəfimizdən qeydə alınmış yeni qayaüstü təsvirlərdən birini Parağaçayın Gilançaya qovuşduğu yerin yaxınlığındakı rəsm təşkil edir (tab I, daş № 3). Bu təsvir forma və xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən tamamilə fərqlənir. O təbii çay daşı üzərində oyma üsulu ilə çəkilmişdir. Təsvirdə dairəvi formalı çərçivə içərisində müxtəlif istiqamətlərdə beş xətt verilmişdir. Bu təsvirin konkret olaraq nəyin rəsmi olduğunu qeyd etmək çətindir. Lakin aparılan araşdırmaya əsasən ehtimal etmək olar ki, təsvirdə Gilançay vadisi sxematik formada verilmiş, oranın tarixən yaşayış üçün əlverişli olduğu simvolik olaraq göstərilmişdir. Fikrimiz ehtimal xarakterli olsa da, məlumat üçün onu qeyd etmək olar ki, həmin qayaüstü təsvirdəki sxematik formalı rəsm müəyyən qədər məntiqə uyğundur. Çünki mənbələrə nəzər salsaq görərik ki, ümumi uzunluğu 53 km olan Gilançay öz başlanğıcını Zəngəzur sıra dağlarından axan Sakkarsu və Əyriçay çaylarından götürür. Araz çayı ilə qovuşana qədər ona daha üç çay (Nəsirvazçay, Xırdaçay (Tivi çayı), Parağaçay) qoşulur (12, s. 57). Həmin çayların ətrafındakı Nürgüt, Nəsirvaz, Tivi, Bist kəndlərinin ərazisində qədim dövr tariximizlə bağlı olan xeyli arxeoloji abidələr (Haçaqaya, Zəy dərəsi, Təkəsaqqallı zəmi, Pətəkqoyulan, Güney, Dəmyələr, Ilikli qaya, Daşlı yurd (Tivi), Qumluq (Bist), Göygöl (Nürgüt), Gülüm-gülüm (Nəsivaz) və s. vardır.

Gəmiqaya ətrafından aşkar olunmuş yeni arxeoloji abidələr, qayaüstü təsvirlər, boyalı qablar bir sıra elmi nəticələrin əldə olunmasına imkan verir.

Qayaüstü təsvirlərlə bağlı onu qeyd etmək olar ki, Gəmiqaya abidəsinə 1967-ci ildən başlayaraq təşkil olunan arxeoloji ekspedisiyalar zamanı oradakı Nəbi yurdu, Qaranquş, Qızgəlin çuxuru, Göllər, Camışölən yaylaq

yerlərindən başqa digər yerlərdə heç vaxt qayaüstü təsvirlər qeydə alınmamışdır. Yeni qayaüstü təsvirlərin tərəfimizdən 2008-ci ildən aşkar olunması onu göstərir ki, Gəmiqaya təsvirlərinin yayılma arealı daha genişdir. İnsanların Gilançay vadisinin yuxarı hissəsində yalnız Gəmiqayada deyil, digər ətraf ərazilərin də məskunlaşmışlar. Bu ərazidə bir-biri ilə etnik cəhətdən qohum olan qədim türk mənşəli tayfalar yaşamışlar.

Boyalı qablar haqqında onu qeyd etmək olar ki, bu ərazidən (Gilançay vadisinin yuxarı hissəsindən) indiyədək Orta Tunc dövrünə aid boyalı qablar tapılmamışdır. Gəmiqayadakı Nəbi yurdundan e.ə. III minilliyin ikinci yarısına aid hər iki üzü cilalanmış keramika məmulatı və həmin dövrə aid kurqanaltı sərdabə tipli qəbir aşkar olunmuşdur (20, s. 40). Bu qəbirin quruluşuna görə Plovdağın Orta Tunc dövrü kurqanaltı sərdabələri və Telmankənd kurqanları ilə oxşarlıq təşkil etdiyi qeyd edilmişdir (22, s. 176). Fikrimizə görə Gəmiqaya ətrafından xeyli miqdarda boyalı qabların tapılmamasının əsas səbəblərindən biri insanların həyat tərzi ilə bağlıdır. Sadə qablardan fərqli olaraq boyalı qabların düzəldilməsi nisbətən çətindir, çoxlu vaxt və əmək, oturaq həyat tərzi tələb edir. Boyalı qabların düzəldilməsi sənətkarlığın müstəqil sahəyə çevrilməsindən sonra olmuşdur. İkinci ictimai əmək bölgüsünün Orta Tunc dövründə meydana gəlməsindən sonra sənətkarlıq müstəqil sahəyə çevrilmiş, dulusçuluq mərkəzlərində ixtisaslaşma artmış, tayfalararası iqtisadi-mədəni əlaqələr inkşaf etmişdir. Bu dövrdə müstəqil sənətkarlıq mərkəzlərinin yaranması nəticəsində keramika məmulatları müxtəlif səpkili olmağa başlamış, onların hazırlanması texnologiyası bir qədər modernləşmiş, şəhər mədəniyyəti formalaşmışdır. Aparılan müqayisə onu göstərir ki, Gəmiqaya abidəsindən fərqli olaraq Haçaqaya yaşayış yerində insanlar oturaq həyat tərzi keçirmiş, yalnız maldarlıqla deyil əkinçiliklə də məşğul olmuşlar. Bunu abidənin əkinçilik təsərrüfatı ilə məşğul olmq üçün əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi faktı da sübut edir. Çünki Haçaqaya yaşayış yerinin yerləşdiyi ərazi iqlim şəraitinə görə Gəmiqayadan tamamilə fərqlənir. Gəmiqayada əkinçilik mövsümi dövründə əlverişli iqlim olmadığı halda Gilançayın sağ və sol sahillərindəki dağətəyi ərazilərdə bu təsərrfatla məşğul olmaq üçün əlverişli iqlim olur.

Haçaqaya yaşayış yerində məskunlaşmış insanların oturaq həyat tərzi keçirməsi haqqında fikirlərimiz bir qrup tədqiqatçıların fikirləri ilə də məntiqi cəhətdən bağlılıq təşkil edərək müəyyən elmi nəticələrin əldə olunmasına köməklik edir.

Akademik İ.Həbibbəyli dünya sivilizasiyaları üçün xarakterik olan məskunlaşma, insan birliklərinin yaranması, etnobirliklərinin formalaşması və yayılması xüsusiyyətlərinin Nuh əyyamından etibarən Naxçıvanda, Gilançay vadisinin yuxarı hissısində, Gəmiqayada müşahidə olunduğunu göstərmişdir. Tədqiqatçı qeyd etmişdir ki, "... orada insanlığın oturaq həya-

tının əsası qoyulmuşdur. Nəbi yurdu, Xəzər obası, Qaranquş yaylağı anlayışlarının hər birində yurd salmaq, oba qurmaq mənaları ifadə olunur ki, bunlar da öz növbəsində insan birliklərinin mərkəzləşməsinin, cəmiyyət elementlərinin əmələ gəlməsinin tərkib hissələrindəndir"(16, s. 65).

AMA-nın müxbir üzvü H.Qədirzadə şəhər mədəniyyətinin formalaşmasında saxsı məmulatının (keramikanın), dülusçuluğun ciddi rol oynadığını qeyd edərək göstərmişdir ki, "… Naxçıvan ərazisində keramika istehsalı üçün yararlı olan gil yataqları Nehrəm-Babək istiqamətində, Xornuda, Aşağı Buzqov, Sultanbəy, Gərməçataq istiqamətində, Nəhəcir-Sürəməlik ərazilərində, Arpaçayın aşağı hövzəsində olduğu kimi Gilançayın orta axarlarında və digər yerlərdə də var. Həmin yerlərdə saxsı istehsalı XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinədək davam etmişdir. Gilliyin ərazisində şərait olmadıqda gil daşınaraq yaxın yaşayış məntəqəsində istehsal edilmişdir (19, s. 94-95).

Aparılan müqayisəli araşdırma sonda belə bir yekun nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Gilançay vadisi ilkin sivilizasiya mərkəzlərindən biridir. Gəmiqaya yaxınlığındakı dağlıq ərazilərdən fərqli olaraq Gilançay boyundakı dağətəyi yerlərdə də, insanlar oturaq həyat tərzi keçirmişlər. Gilançay vadisinin Araz sahili düzənliklərlə qovuşduğu ərazilərlə yanaşı olaraq Gəmiqaya ətrafındakı dağətəyi ərazilərdə də insan birliklərinin mərkəzləşməsi olmuş, şəhərsalma mədəniyyətinin təməli qoyulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
2. Абибуллаев О.А. Материалы Шахтахтинского погребения. Известия АН Азербайджанской ССР (история, философия, право), 1961, №5, с. 27- 36.
3. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1959, 191 с.
4. Асланов Г.М., Ибрагимов В.И., Кашкай С.М. Древние некрополы Хараба-Гилана. Баку: Нурлан, 2003, 101 с.
5. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
6. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
7. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
8. Baxşəliyev V.B. Dəmyələr nekropolu Erkən Dəmir dövrünün yeni abidəsidir / AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, № 4, Naxçıvan, Tusi, 2006, s. 84-89.

9. Baxşəliyev V. B. Gəmiqaya təsvirləri. Bakı: Elm , 2003,166 s.
10. Baxşəliyev V. B. Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası. Bakı: Elm , 2002, 128 s.
11. Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan: Tusi, 2005, №1, s. 74-79.
12. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 293 s.
13. Cəfərov H.T. Azərbaycan e.ə. IV minillyin sonu-I minillyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzəsinin materialları əsasında). Bakı: Elm, 2000, 187 s.
14. Əlyev V.H. Azərbaycanda tunc dövrunün boyalı qablar mədənyyəti. Bakı: Elm, 1977, 164 s.
15. Əliyev V.H. Gəmiqaya abidələri. Bakı: Azərnəşr, 1993, 79 s.
16. Həbibbəyli İ. Nuh peyğəmbər və dünya tufanı toplusu / Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (24-25 apreldə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları), Naxçıvan: Əcəmi, 2010, s. 55-69.
17. Xəlilov C.Ə. Azərbaycandan tapılmış tunc kəmərlər // AMM, 1962,IVc, s. 68-109.
18. Xəlilov T.F. Yuxarı Gilançay vadisindən tapılan yeni qayaüstü təsvirlər// Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, Bakı: Nafta-Press, 2008,№ 2, 54-62.
19. Qədirzadə H.Q. Naxçıvanda şəhər mədəniyyətinin formalaşması ilə bağlı bir neçə söz // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, Qeyrət, 2010, s. 89-97.
20. Müseyibli N. Ə. Gəmiqaya. Bakı: Elm, 2004, 315 s.
21. Müseyibli N.Ə. Qobustan və Gəmiqaya pertoqliflərində işarə və damğalar// Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı: Nafta-Press, 2003, s 27-29
22. Müseyibli N.Bədəlov Ə. Gəmiqaya qəbir abidələri // Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (24-25 apreldə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları), Naxçıvan: Əcəmi, 2010, s. 175-181.
23. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şərurun arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 181 s.
24. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1992, 108 s.
25. Nərimanov İ.N. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı: Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1958, 142 s.
26. Окладникова Е. А. Петроглифы средней Катуни. Новосибирск: Наука, 1981, 111 с.

Nizami ALIYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVANIN QƏDİM YAŞAYIŞ YERLƏRİNDƏN TAPILMIŞ MADDİ-MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ ÜZƏRİNDƏKİ TƏSVİRLƏR HAQQINDA

Coğrafi quruluşu, strateji mövqeyi və təbii nemətlərinin bolluğu ilə seçilən Naxçıvan ərazisi ta qədim dövrlərdən başlayaraq insanları özünə cəlb etməyi bacarmışdır. Diyarın bu özəlliklərini dəyərləndirən ulu əcdadlarımız bərəkətli torpaqlardan faydalanmaqla bu ərazidə avtoxton sakinlər olmuş və fundamental bir mədəniyyətin əsasını qoymuşlar. Bəşər sivilizasiyasının əsas ocaqlarından biri sayılan Naxçıvanda son yüzilliklərdə aparılan elmi araşdırmalar təsdiq edir ki, hələ Daş dövründən başlayaraq bu ərazidə intensiv yaşayış olmuşdur. Elmi araşdırmalar zamanı Qazma, Kilit, Əjdahan, Şoralı, Daşqala, Dərəşam mağaralarından, I Kültəpə, II Kültəpə, Maxta və Sədərək kültəpələrindən, Ovçular təpəsi, Ərəbyengicə, Aşağı Daşarx, Xələc, Şortəpə, Şahtaxtı, Qızılburun, Oğlanqala, Xarabagilan, Nəhəcir, Zoğala, Zirincli, Sürümçək, Duzdağ və s. qədim yaşayış yerlərindən aşkar olunmuş müxtəlif biçimli memarlıq formaları, maddi-mədəniyyət abidələri üzərindəki təsvirlər və eləcə də, Gəmiqaya rəsmləri bu yerlərdə məskunlaşan qədim türk tayfalarının sənətkarlıq bacarıqlarından söz açır və onların nə qədər yüksək estetik zövqə malik olduqlarını bir daha sübut edir. Ulu əcdadlarımızın yaratdıqları bu fundamental mədəniyyət davamlı olaraq inkişaf etmiş və tədricən qonşu bölgələrə də yayılmışdır.

Qədim yaşayış yerlərindən tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri və onların üzərilərindəki təsvirlər Naxçıvan ərazisində miladdan öncə VII-I minilliklərdə yaşamış qədim əcdadlarımızın həyat tərzi və mədəni inkişaf yollarını izləməyə imkan verən əsas amillərdən biridir. Həmin dövrlərin mədəni yüksəlişi iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri – maldarlıq, əkinçilik, sənətkarlıq, mədən işçiliyi, o cümlədən duz istehsalının intensiv inkişafı, memarlıq və təsviri incəsənətin də yüksək təkamülünə imkan yaratmışdır. Cəmiyyətin mədəni tələbatının artması təkcə məişət avadanlıqlarının estetik görünüşündə deyil, bəzək əşyalarının, silahların və istehsalat alətlərinin də gözəl zövqlə düzəldilməsi və bəzədilməsi ilə nəticələnmişdir.

Naxçıvan şəhərindən 7 km şimalda yerləşən və dünyanın ən qədim duz ocaqlarından biri sayılan Duzdağ ərazisində 2006-cı ildən bəri AMEA Naxçıvan Bölməsi və Fransa Milli Araşdırmalar Mərkəzinin birgə təşkil etdiyi ekspedisiyanın apardığı elmi araşdırmalar zamanı çoxlu sayda maddi-mədəniyyət abidələri aşkar olunmuşdur (4, s. 229-244). Bu abidələr içərisində öz estetik görünüşü və hazırlanma texnologiyasına görə kamil bir heykəl-

təraşlıq əsəri olan daş baltalar insanı heyran etməyə bilmir. İstər forma gözəlliyinə, istərsə də həndəsi biçiminə görə bir-birini tamamlayan bu alətlər əsl sənətkarlıq məharəti ilə yaradılmışdır. Ölçüləri 100 qramdan 50 kq arasında dəyişən əmək alətlərinin üzəriləri 0,5 mm-dən 2 sm-ə qədər dərinlikdə açılmış gəzlərlə bəzədilmiş və müxtəlif formalarda yonulmuşlar. Əsasən çay daşlarından hazırlanmış bu əmək alətlərini mahiyyət etibarı ilə 5 qrupa bölmək daha düzgün olardı.

Birinci qrupa kürə şəklində yonulmuş kiçik əl çəkiclərini daxil etmək olar. Belə çəkiclərə əsasən daş alətlər, Neolit və İlk Tunc dövrü keramikalarının çoxluq təşkil etdiyi yerlərdə rast gəlinir. Çəkiləri əsasən 100-300 qram, gövdələrinin diametri 3-7 sm arasında dəyişir. Bu alətlərdən balta və ya çəkiclərin yonulması, onların üzərlərinə gəz açılması və naxışların döyülməsində istifadə edilmişdir. Təcrübə zamanı dolerit, çay daşı və daha bərk süxurlardan düzəldilmiş bu çəkiclərlə, daş alətlərin çox asanlıqla yonulduğunu və üzərlərinə naxış salındığının şahidi olduq.

İkinci qrupa daxil olan kiçik ölçülü əl çapacaqları silindrik formada olub uzunluqları 15-25 sm, gövdələrinin diametri 3-4 sm, çəkiləri 300 qramla 1 kilo arasında dəyişir. Bu çapacaqlar görünüşlərinə görə iki formada olub silindrə və ərsinə bənzəyirlər. Silindrik olanların arxa tərəfləri yarım sferik, gövdələri düz, uc tərəfləri isə hər iki tərəfdən içəriyə doğru yonulmuşdur. Ərsinə bənzərlərin isə arxa və gövdələri birincilərə oxşar, uc tərəfləri isə ərsin kimi yanlara doğru çıxarılmışdır. Ərazidən çox az miqdarda tapılmış bu tip çapacaqların bəzilərindən bu gün belə kəsici alət kimi istifadə etmək mümkündür.

Üçüncü qrupa arxa tərəfləri dördkünc, gövdəsi yoğun, ucları isə qartal dimdiyi şəklində yonulmuş daş baltaları və ya çəkicləri aid etmək olar. Duzdağ ərazisindən toplanmış 1000-dən çox daş alətin əksəriyyətini bu tip baltalar təşkil edir. Əsasən çay daşlarından düzəldilmiş və nəfis şəkildə yonulmuş bu baltalar, sanki mahir bir heykəltəraş əlindən çıxmışdır. Ağırlıqları 1-5 kq, ölçüləri 10-20 sm, diametrləri 7-15 sm arasında dəyişən baltaların əsasən baş hissələri müxtəlif gəzlərlə bəzədilmişdir. Baltaların ölçülərindən asılı olaraq üzərilərindəki gəzlərin sayı da dəyişir. Bəzi baltaların boynunda 1, bəzilərində isə 2 və 3 gəz açılmışdır. Bunların içərisində elə baltalar da var ki, onların arxa hissəsinə tən ortadan hər iki tərəfə dərin gəzlər açılmışdır. Fikrimizcə, ilk görünüşdə qartal başına oxşayan bu balta və ya çəkiclərdən duz qanadlarını qırmaq üçün istifadə etmişlər.

Dördüncü qrupa daxil olan alətlərin gövdələrinin yuxarısı silindrik, aşağıya getdikcə incələn və ucları iti olan konusvari baltaları daxil etmək olar. Bu tipə daxil etdiyimiz baltalar üçüncü qrupdakı baltalar qədər nəfis yonulmasalar da, estetik görünüşlərinə görə heç də onlardan geri qalmırlar. Bu baltalar orta boylarda olub ölçüləri 15-25 sm, çəkiləri 1-10 kq, gövdə-

lərinin diametri 10-15 sm arasında dəyişir. Bu tip baltaların üzərinə açılan gəzlər də fərqlidir. Əksər baltaların boyun və baş hissəsinə 1 və ya bir neçə gəz açıldığı halda, bəzilərinə tən ortadan gövdə boyunca bir ədəd dərin gəz açılmışdır. Çox güman ki, bu tip ağır baltalardan iri duz laylarını parçalamaq üçün istifadə etmişlər.

Beşinci qrupa daxil etdiyimiz daş alətlər isə əsasən irihəcmli gürzlərdən ibarətdir. Bu gürzlər ərazidən tapılmış digər daş alətlərdən böyük və ağır olmasına baxmayaraq çox həssaslıqla yonulmuş, bəzilərinin boyun və baş hissəsinə, bəzilərinin isə gövdəsinin tən ortasına müxtəlif dərinliklərdə gəzlər açılmışdır. Bəzi gürzlər üzərinə açılmış gəzlərin dərinliyi 2, eni isə 3 sm-ə qədərdir. Belə gürzlər əsasən düz bucaqlı formada olub – çəkiləri 15-50 kq, uzunluqları 25-50 sm, gövdələrinin tərəfləri isə 20-40 sm arasında dəyişir. Fikrimizcə, qədim duz istehsalçıları belə ağır daş alətlərdən qalın laylarını dağıtmaq və ya iri salları əzmək üçün istifadə etmişlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz tapıntılar da onu sübut edir ki, hələ miladdan çox-çox əvvəlki minilliklərdən başlayaraq Naxçıvanda duz istehsalının artması ilə əlaqədar olaraq duz sənayesi durmadan inkişaf etmişdir. Duz sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı ticarət şəbəkələri, istehsalat sahələri, alət və avadanlıqlar hazırlayan emalatxanalar və digər sənətkarlıq mərkəzləri də yaranmışdır. İqtisadiyyatın yüksəlişi isə öz növbəsində ilkin şəhər mədəniyyətinin və memarlığın formalaşmasında əsas rol oynamışdır. Mərkəzlərdə fəaliyyət göstərən ustalar hazırladıqları alət və avadanlıqların estetik görünüşünə ciddi fikir vermələri ayrı-ayrı sənətkarlıq məktəblərinin (daşyonma, daş üzərində oyma, daş üzərində döymə və s.) yaranmasına və ilkin təsviri və dekorativ-tətbiqi incəsənətin formalaşmasına güclü təkan vermişdir. Duzdağ, I və II Kültəpə, Oğlanqala və digər qədim yaşayış yerlərindən tapılmış daş alətlər üzərində qədim ustalarımızın açdıqları gəz və naxışların, Gəmiqaya rəsmlərinin həkketmə texnikası ilə oxşarlığı bu rəsmlərin qayalar üzərinə döyülməsində işlədilən alətlərlə eyni olduğunu sübut edir.

Naxçıvan ərazisində miladdan əvvəlki minilliklərdə təsviri incəsənətin geniş və yüksək inkişaf tapdığını Gəmiqaya petroqlifləri daha parlaq şəkildə əks etdirir. Naxçıvanın qədim boyalı qabları, tuncdan hazırlanmış nəfis fiqurlar, müxtəlif bəzək əşyaları, zəmanəmizədək yaddaşlarında qoruyub saxladıqları folklor nümunələri və s. adət-ənənələr bu diyarın çox minillik tarixi köklərə malik olduğunu söyləməyə imkan verir (2, s. 5-6).

Gəmiqaya abidələri Naxçıvanda yaşamış qədim tayfaların tarixi və mənəvi mədəniyyətinin bir çox incə və qaranlıq məsələlərinin öyrənilməsi üçün nadir xəzinədir. Burada türk xalqlarının bir sıra qədim inamlarına – oda, suya, Günəşə, Aya, digər ünsürlərə və totemlərə sitayişi ilə bağlı maraqlı təsviri səhnələr vardır ki, bu təsvirlərin çoxu bu gün belə qeyd etdiyimiz milli bayramlarla eynilik təşkil edir.

Gəmiqaya rəsmlərinin böyük əksəriyyəti Qapıcıq zirvəsinin cənub və qərb yamaclarındakı Qaranquş, Nəbi yurdu, Camışölən, Göllər, Bacalar, Nazağa, Qızgəlin çuxuru və s. yerlərdəki saysız-hesabsız qaya parçaları üzərinə həkk olunmuşdur. Gəmiqayada bəşəriyyətin ilk nəsillərinin yarandığı Daş dövrünün Mezolit, Neolit mərhələlərinin, həmçinin Eneolit dövrünün mədəniyyət izləri vardır. Alimlərin bir çoxu Gəmiqaya təsvirlərinin, əsasən Tunc və Dəmir dövründə yarandığını iddia edirlər (2, s. 68).

Qədim Naxçıvanda miladdan öncə IV-I minilliklərdə incəsənətin əsas növlərindən biri sayılan təsviri sənət geniş inkişaf tapmış, qayaların, bədii keramikanın və tunc məmulatların, eləcə də müxtəlif minerallardan hazırlanan bəzək əşyalarının üzərində həyatla bağlı olan, real və simvolik məna kəsb edən maraqlı rəsmlər, işarələr, damğalar həkk edilmişdir. İbtidai təsviri incəsənətin inkişafı ilkin yazı mədəniyyəti nümunələrinin-piktoqrafik mətnlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Qədim tayfaların dünyagörüşləri, sosial həyat tərzi, inamları və adət-ənənələri bu dövrün təsviri incəsənətində öz əksini geniş şəkildə tapmışdır. Naxçıvanın Tunc dövrü mədəniyyəti üçün çox səciyyəvi sənətkarlıq nümunələrindən biri sayılan nəfis tərtibatlı boyalı qabların rəngarəng motivli bəzəkləri buna parlaq nümunədir (1, s. 21).

Naxçıvan hələ ən qədim zamanlardan öz sənətkarlığı və memarlığı ilə Yaxın Şərqdə və qonşu ölkələrdə tanınmışdır. Bu mədəniyyət ənənələri minilliklər boyu inkişaf edərək təkmilləşmiş, orta əsrlərdə memarlıq, həkkaklıq, xalçaçılıq və digər xalq sənətlərində ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır.

IX əsrdən etibarən Azərbaycanın sənətkarlıq məmulatı istehsalına və mahir ustalarına görə məşhur olan şəhərləri sırasında həmişə Naxçıvanın da adı çəkilir. Naxçıvan ağac, metal, gözəl örtük, saxsı qablar, kaşılanmış keramika və s. məmulat istehsalına görə tanınmış mərkəzə çevrilir. Ümumiyyətlə, Şərq, o cümlədən Azərbaycan şəhərləri sənətkarlıq və incəsənət mərkəzləri kimi çoxsahəli xarakterə malik idi.

Naxçıvan Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtı olduqdan sonra Azərbaycanın qabaqcıl memarlıq məktəbinə çevrilir və bütün regionun memarlıq sənətinin inkişafında aparıcı rol oynayır. Şəhər bədii-memarlıq mərkəzi kimi təşəkkül tapır. Burada memarlıq, dekorativ-tətbiqi sənətlər və digər xalq sənətləri çiçəklənir.

Naxçıvanın maddi-mədəniyyət abidələrinin tədqiqi nəinki Azərbaycanın, həmçinin həmsərhəd ölkələrin tarixinin öyrənilməsində böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Zaqafqaziyanın cənub rayonlarında yerləşən Naxçıvan ərazisi Yaxın Şərq dövlətlərilə Qafqaz arasında əlaqə mərkəzi olmuş və Naxçıvan memarlıq məktəbinin təsiri bu ölkələrin memarlığına yansımışdır (6, s. 6).

Naxçıvan memarları Ümumşərq memarlığında görkəmli yer tutan üsullar yaratmış və tətbiq etmişlər. Naxçıvan memarlıq kompozisiyalarında monumentallıqla bərabər, zəriflik də diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdəndir. Naxçıvan sənətkarlarının həndəsi ornament quruluşlu işləmələri və inşaatda çox səmərəli üsullarla tətbiq etmələri də bu məktəbdə yaradılan memarlıq-inşaat üsullarına daxildir.

XIII yüzillikdə fars dilində yazılmış müəllifi bəlli olmayan "Əcaib-əd-dünya" adlı əsərdə Naxçıvan haqqında çox maraqlı məlumat verilir. Müəllif yazır: "Naxçıvan - bu Azərbaycanda böyük, əhalisi çox hündürdə yerləşmiş müstəhkəm şəhərdir. Orada çoxlu köşklər, təntənəli eyvanlar, şəhərin yaxınlığında daşdan tikilmiş qala, bu qalanın içərisində mədrəsə və məscidlər, gözəl bulaqlar var. Belə deyirlər ki, yer üzündə bundan daha çox əhalisi olan şəhər yoxdur. Bütün binalar kərpicdən və gəcdən tikilmişdir. Köşklərin çox hissəsi bürclər kimi üç və dörd qatlıdır. Eldənizlərin həşəmətli günlərində Naxçıvan ən əzəmətli şəkil aldı. Orada darülmülk və dövlətxana tikildi".

Daha sonra bu mənbədə xüsusi olaraq Naxçıvanın qəbiristanlığından bəhs edilir və deyilir ki, burdan gözəl heç bir yer yoxdur. Qəbiristanlıqda gözəl naxışlarla bəzədilmiş mədrəsələr, məscidlər və türbələr yerləşir (7, s. 8).

XII yüzillikdə Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi, Azərbaycanın və bütün Şərqin görkəmli orta əsr memarı Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvani tərəfindən yaradılan və qülləvari memorial tikililərin soy türbəsi hesab edilən Xaraba Gilan, Yusif Küseyiroğlu, Nuh və Möminə xatın türbələri təkcə Arazboyu mədəniyyətin inkişafında mühüm rol oynamamış, eyni zamanda İran, Türkiyə və Orta Asiya memarlığına da təsir etmişdir. Əcəmi Memarlıq Məktəbinin davamçıları Arazboyu ərazilərdə Gülüstan, Darkənd, Qarabağlar, Duzal (XIII ə.) türbələrini, Naxçıvan və Ordubad buzxanalarını

(XIV ə.), Qazançı, Aza, Biləv körpülərini (XVI ə.) və s. dünya əhəmiyyətli memarlıq abidələrini tikmişlər.

XVI əsrin ortalarında Naxçıvanda yüksək istedada malik misgərlər, zərgərlər, dəmirçilər, dülgərlər, ağaca naxış salanlar, silahsazlar, dulusçular, toxucular, xalçaçılar, dabbaqlar, nəqqaşlar və s. ustalar işləyirdilər. Naxçıvanlı ustaların hazırladıqları məhsulllar təkcə ölkənin daxili bazarlarına getmirdi. XIII əsrin müəllifləri yazırlar ki, Naxçıvanın rənglənmiş ağac məmulatları çox gözəldirlər, belə ki, bu əşyalardan bütün dünyada hədiyyə kimi istifadə edirdilər. Naxçıvanlılar ağac məmulatlarını nəqqaşlamaqda mahir ustadırlar. Naxçıvanda hazırlanan toxuculuq məmulatlarından ipək, parça, nazik örtüklər və s. geniş yayılmışdır (6, s. 11).

XVI əsrdə və XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Naxçıvanın qismən dağılmasına baxmayaraq, şəhər hələ XVII əsrin ortalarında görkəmli şəhərsalma mənzərəsini mühafizə edirdi. Bunu hər

şeydən əvvəl türk səyyahı Övliya Çələbinin ətraflı məlumatı isbat edir. O qeyd edir ki, dağıntılardan sonra şəhər müəyyən dərəcədə abadlaşmışdı. Şəhərin abidələrindən bəhs edərkən, o, Əcəminin yaratdığı türbələrdən danışır, şəhərdə 40 məscid, 20 karvansaray, 1000-ə qədər dükan, 7 hamam, 33 minarə olduğunu yazır. Övliya Çələbi Naxçıvan hamamlarından və məscidlərindən heyranlıqla bəhs edir və qeyd edir ki, hamamların divarları kaşı ilə, döşəmələri isə mərmərlə örtülmüşdür (7, s. 9).

Naxçıvan təsviri incəsənətinin sonrakı inkişafında Əbdülqasim, Əmirəddin Məsud Naxçıvani, Osman Salman oğlu Naxçıvani (XII ə.), Xacə Cəmaləddin (XII-XIII ə.), Əhməd Əyyub oğlu Hafiz Naxçıvani, Əl-Hac Məhəmməd Təqi, Məhəmməd bəy Hacıoğlu, Şeyx Cühənna oğlu, Hacı Məhəmməd Nəqi (XIV ə.), Məhəmməd İsmayıl Əbd ən-Nasir (XVII-XVIII ə.), İmamqulu Nəzərəli oğlu (XVIII ə.), Məhəmməd Əli əl-Hüseyni əl-Qərəvi (XVIII-XIX ə.), Məhəmməd Təqi (XIX ə.), Usta Zeynal Nəqqaş (XIX-XX ə.), Bəhruz Kəngərli (XX ə.) və s. kimi görkəmli memar, həkkak, nəqqaş və rəssamlar mühüm rol oynamışlar (5, s. 91, 98, 99, 111, 152, 298, 299).

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev V. Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 164 s.
2. Əliyev V. Gəmiqaya abidələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1992, 78 s.
3. Kərimov K. Bəhruz Kəngərli. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, 1962, 61 s.
4. Marro K., Baxşəliyev V., Sanz S., Alıyev N. Duzdağı tuz madeninde arkeolojik çalışmalar (Naxçıvan, Azərbaycan). Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, 2010, № 13, s. 229-244
5. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan: Bakanlar Medya, 2008, 519 s.
6. Salamzadə Ə., Məmmədzadə K. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985, 268 s.
7. Salamzadə Ə. Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1976, 83 s.

Bəhlul İBRAHİMLİ
Tarix elmləri namizədi,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

NAXÇIVANIN QƏDİM ŞƏHƏRLƏRİ: SUMBATAN-DİZƏ

Naxçıvanın əlverişli təbii-coğrafi şəraiti və geosiyasi mövqeyi bölgədə iqtisadi münasibətlərin erkən inkişafına və sosial differensasiyaya şərait yaratmışdı. Artıq İlk Tunc dövründə yaşayış məskənləri genişlənmiş, onların plan quruluşunda müəyyən qanunauyğunluqlar əmələ gəlmişdi. Əlverişli təbii hündürlükdə yerləşən dini mərkəzin – məbədin ətrafında nisbətən varlı yaşayış evləri və sənətkar emalatxanaları yerləşmişdi. Beləliklə, istehsal sahələrinin cəmləşdiyi və tədricən mübadilə mərkəzlərinə çevrilən, eyni zamanda bölgənin digər yaşayış məskənləri üzərində inzibati hakimiyyəti ələ keçirən ilkin şəhərlər əmələ gəlmişdir. Naxçıvan bölgəsində ilk şəhərlərin əmələ gəlməsini sürətləndirən amillərdən biri də Ön Asiya və Yaxın Şərqin qədim şəhərləri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələr və Mesopotamiyadan Naxçıvana miqrasiyalar olmuşdur. Bu zaman iqtisadi-mədəni əlaqələrin kifayət qədər inkişaf etdiyini arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan, Yaxın Şərq ölkələrində istehsal olunmuş bəzək əşyaları və keramika nümunələri də sübut edir. Protoşəhər və ya ilkin şəhər sənətkarlığının əsasını müxtəlif daşlardan hazırlanmış alətlər və silahlar, bəzək əşyaları və toxuculuq məhsulları təşkil etmişdir.

Naxçıvan bölgəsində protoşəhər və ya ilkin şəhər tipli yaşayış yerlərindən biri də Plovdağdır. Plovdağ sənətkarlarının ən çox istehsal etdikləri toxuculuq məhsulları və daş alətlər olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı tonlarla daş alətlərin (xüsusən də əkinçilikdə və məişətdə istifadə olunan) tapılması, həm də onların yaşayış yerinin şimal-şərq və cənub-qərb tərəflərində kompakt şəkildə aşkar olunması buna sübutdur, çünki, bu qədər alət bir yaşayış yerinin ehtiyacı üçün hazırlana bilməzdi.

Naxçıvan bölgəsi şəhərlərinin quruluşunda əsaslı dəyişikliklər e.ə. II minilliyin sonlarında əmələ gəlir. Güclü müdafiə qabliyyətinə malik möhtəşəm qalalar tikilir, köhnə şəhərlərin ətrafına müdafiə divarları çəkilir. Bu proses Manna və Midiya ərazilərində bir neçə əsr davam etmişdir. Bu dəyişikliklərin səbəbi təcavüzkar Assuriya dövlətinin və sonra Urartunun vaxtaşırı işğalçı hücumları olmuşdur. Çox ehtimal ki, möhtəşəm qalalara malik, döyüş qabiliyyəti gücləndirilmiş qədim Naxçıvan qəbilələrinin də ətraf regionlara yürüşləri olmuşdur.

Xarici təcavüz yaşayış məckənlərinin təbii müdafiə qabliyyətinə malik yüksəkliklərdə salınmasına və möhkəm müdafiə divarları ilə əhatə olunmasını zəruri edirdi. Əsas tikinti materialı kimi istifadə olunan təbii

vulkanik daşlarla zəngin Naxçıvan ərazisində qədim qalaların 2-3 m enində olan müdafiə divarları daşla inşa olunmuşdur.

E.ə. II minilliyin sonlarında ətrafı müdafiə divarları ilə möhkəmləndirilmiş şəhərlərdən biri də Sumbatan-Dizə olmuşdur. Bir neçə əsr ərzində şəhər genişlənərək qala divarlarından xeyli kənara çıxmış və 20 hektara qədər ərazini əhatə etmişdir. Sumbatan-Dizə şəhəri bir neçə dəfə dağıntıya məruz qalsa da bərpa edilmiş və Sasanilər dövrünə qədər şəhər kimi mövcud olmuşdur. Əhəmənilər dövründən sonra ikinci dəfə Sasanilər zamanı güclü dağıntıya məruz qalmış Sumbatan-Dizə şəhər kimi öz funksiyasını itirmiş və kiçik yaşayış məskəninə çevrilmişdir. Bu qədim şəhər öz adını günümüzə qədər qoruyub saxlamışdır. 1936-cı ildə yaşayış yerinin adı dəyişdirilib Sabir kəndi qoyulsa da ətraf kəndlərin əhalisi onu indiyədək Sumbatan-Dizə adlandırır.

Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Sumbatan yaşayış yeri e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərində Sumbatan dağının zirvəsini və yamaclarını əhatə edən, 6-7 hektarlıq əraziyə malik kiçik şəhər olmuşdur. Azərbaycan ərazisində bu tip relyefə uyğunlaşdırılmış şəhərlər çox olmuşdur (1, s.108). İlk vaxtlarda qəbilə birləşmələrinin mərkəzi kəndi olan bu yaşayış yerləri tədricən müdafiə divarları ilə möhkəmləndirilərək şəhərlərə çevrilmişlər (2, s.51,191).

Sumbatan-Dizə toponiminin olduqca maraqlı etimologiyası vardır. Bu toponim Gilançay vadisində ən qədim toponimlərdən biridir. Sumbatan sözü iki hissədən ibarətdir: «Sum» və «bat». «Bat» - sözü «kənd», «şəhər» və ya sadəcə «yaşayış məskəni» deməkdir. Bu söz elam dilindəki, şəhər və kənd adlarının sonuna əlavə edilən «bat» sözü ilə eynidir və o vaxtdan qalmışdır. Fars dilindəki şəhər və kənd adlarının sonuna əlavə edilən «abad» sözü də elam dilindən götürülmüş və bu mənada işlədilmişdir.

Sumbatan abidəsinin yerləşdiyi ərazi 1936-cı ilə qədər Sumbatan-Dizə adlanan kəndə aiddir. Burada diqqəti cəlb edən kəndin adına əlavə edilmiş «dizə» sözüdür. Məlumdur ki, bu söz də elam dilindəki «tiz» - qala sözündən götürülmüşdür. Pəhləvi dilindəki «diz» kəlməsi də elam dilindən götürülmüş və qala mənasında işlədilmişdir. Məsələn Naxçıvan qalası Sasanilər dövründə «kuhəndiz» - yəni «dağ qalası» adlandırılmışdır. Qeyd edək ki, Naxçıvan ərazisinin çox yerində və xüsusən də Gilançayın mənsəbindəki kəndlərin bir neçəsinin adında «diz» kəlməsi işlədilir («Qoşa-dizə», «Baş-dizə», «Kələntər-dizə», «Sabir-dizə»). Göründüyü kimi, arxaik «dizə» sözü kəndin müasir adında da (Sabir-Dizə) saxlanmışdır. Beləliklə, Sumbatan-Dizə adındakı «bat» (kənd və ya şəhər) və «dizə» (qala) sözlərinin mənası aydın olur. Burada həllini gözləyən əsas problem adın ön hissəsində işlənən «Sum» sözüdür.

İlk öncə qeyd edək ki, Sumbatan adına ən yaxın ad Assuriya mənbələrində rast gəlinir. Q.A.Melikişvili və N.V.Arutyunyan (3,s.172) Sumbi adının ən çox Manna ilə yanaşı işlədildiyini göstərirlər. Sumbatan adının mixi yazılarda adı gedən Sun(m)bi ilə lokallaşdırılması ehtimalını irəli sürərkən biz təkcə adların fonetik oxşarlığına deyil, həm toponimlərin coğrafi mövqeyinə, həm də tarixi mənbənin dövrü ilə abidənin dövrünün uyğunluğuna istinad edirik. Assur və Urartu mixi yazılarında Sumbi (və ya Sunbi), Mehri, Aza və s. toponimlərin (etnotoponimlərin) Manna ərazisində və ya ona yaxın göstərilməsi onların bu ərazidə, xüsusən Araz boyunda lokallaşdırılmasına imkan verir. Hər üç toponim Araz çayının sol sahilində indi də qalmaqdadır. Maraqlıdır ki, Arazın orta axarında, xüsusən də Naxçıvan ərazisində, e.ə. II minilliyin sonu və e.ə. I minilliyin birinci yarısına aid çoxlu toponimlər olduğu kimi və ya cüzi dəyişikliklərlə dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bunlardan Nüvədi (nou-vedi), Mehri, Ordubad (Arduba), Vənənd (Vanant), Aza, Maraza, Sakkarsu, Ərəzin (Arçini), Sum(n)batan, Didivar, Şərur, Max(z)da, Tumas, Axura, Vedi,Vedibasar adlarını göstərmək olar. Bu toponimlərin çoxuna Avestada rast gəlinir ki, bu fakt da Zərdüştün vətəninin və Avestanın ilk yarandığı yerin harada olması məsələsində yeni ehtimalların irəli sürülməsini zəruri edir. Əgər nəzərə alsaq ki, maq tayfalarının Mərkəzi Asiyadan Azərbaycan ərazisinə gəlməsi (e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərində) və Zərdüştün Azərbaycandan çıxması haqqıbda yazılı mənbələrdə məlumatlar vardır, onda bu problemin ciddi elmi tədqiqata ehtiyacı olduğu aydın olar. Bu ehtimalların həqiqətə çox yaxın olduğunu arxeoloji faktlar da təsdiq edir.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən arxeoloji materiallar Naxçıvan bölgəsinin Urmiya gölü ətrafı və Güney Qafqaz ölkələri ilə sıx mədəni əlaqələrinin olduğunu sübut edir (4,s.158,191,232,). Hətta Aralıq dənizi ölkələri və Mesapotamiya ilə (Şimali Mesapotamiya ilə əlaqələr ən çox dəfn adətində özünü göstərir) əlaqələrin olduğu da artıq şübhə doğurmur. Bu əlaqələr içərisində Şumerlə olan əlaqələr daha önəmlidir. Burada həmin əlaqələrdən deyil, yalnız «Sum sözünün açılışında «Şumer» sözünün etimologiyasından yararlanmaq istərdik. Buna səbəb «Şumer» sözünün həm də «Şubert», «Suber» şəklində işlədilməsidir. Başqa sözlə desək «Sumbatan» və «Şumer» adlarında «Sum-Şum» sözünün eyni məna daşıdığı və eyni kökdən qaynaqlandığı ehtimalı ağlabatandır. Şumer sözünün etimologiyasında O.Süleymenovun fikirləri diqqətəlayiqdir. Onun fikirlərinin əsas hissələrini olduğu kimi veririk: “ Gültəkin abidəsində belə bir poetik ifadə var: «Türk uduk yeri – Subi». Hərfi tərcüməsi: «Müqəddəs türk Yer-Suyu», poetik tərcüməsi «Müqəddəs türk ölkəsi» deməkdir... «Subyer» - ən qədim ölkənin adının leksik molekulu bəlkə də elə bu atomlardan yaranıb? Yaxud türklərin sonralar məskən saldığı ərazilərdə – Sibirdə, Monqolustanda belə

bir yer adı olub? Monqol rəvayətlərində qoşa zirvəli Suber (Sumer, Sumber) dağı barədə danışılır. Bu dağ elə ucaymış ki, Nuh tufanı zamanı da zirvəsini su örtə bilməyibmiş. Rəvayətə görə dünya yarananda hər tərəf su idi və sudan iki Sumer-ula dağı boylanırdı» (5,s.228-235). Burada Nuhun tufanı haqqında Naxçıvan türklərinin yaratdığı əfsanəni yada salmaq və əfsanənin bölgənin coğrafi mövqeyinə necə uyğunlaşdırıldığını göstərmək kifayətdir. Əfsanənin Naxçıvan variantında tufanın necə başladığı, Nuhun necə gəmi düzəltdiyi haqda söhbət getmir, burada yalnız gəminin Naxçıvan bölgəsində və ona yaxın ərazilərdə yerləşən dağların arası ilə hərəkəti və sonda Gəmiqayada dayandığından danışılır. Maraqlıdır ki, gəminin toxunduğu dağlardan Ağrı dağ (böyük və kiçik Ağrı) və İlanlı dağ (xalq arxasında ona Haçadağ da deyilir) qoşa zirvəlidir.

O.Süleymenovun araşdırmalarında daha maraqlı bir fikir yer (yir) bildirən qədim türk hərf heroqlifinin «kur» - dağ və «kir» - torpaq, ölkə bildirən qədim şumer işarəsindən alınmasıdır. Başqa bir söhbətin mövzusu olsa da burada Sumbatana yaxın antik və orta əsr Kiran şəhərinin yerləşdiyini qeyd etmək yerinə düşərdi. Gilan, Kiran kimi işlədilən bu adın etimologiyası hələlik tam açılmamışdır. Diqqəti cəlb edən adın birinci hissəsi – Kir, Kil, Gil-dir. O.Süleymenov qeyd edir ki, şumerlər öz heroqliflərini kur, kir (dağ-torpaq) «ölkə» mənasında işlətdikləri kimi prototürklər bu işarəni azacıq dəyişərək, ölkə mənasında «sub-yer» (su-yer) adlandırıblar. Sonralar bu işarə ümumxalq gerbinə (tamğa, damğa) çevrilmişdir. Qədim türklər Mesopotamiyanı kütləvi sürətdə tərk etdikdən sonra ona yurd obrazını bu işarədə yaşatmış və sonrakı nəsillərə bu işarə ilə təsvir etmişlər. Yerli sakinlər şimal-şərqi Asiyaya köçmüş prototürkləri çox güman ki, bu ad altında (Subyer, yaxud Sub-yir) tanımışlar. Onların qəbirlərini (kurqanları) suber (sibir) adlandırmışlar və bu ənənə rus köçkünləri zamanına qədər yaşamışdır.

Bu işarənin və adın turk mənşəli olmasına ən tutarlı dəlillərdən biri odur ki, türklərdə Sub-yer termini ilə bağlı heç bir rəvayət yoxdur, çünki onlar heroqlifin əsl mənasına və adına yaxşı bələdmişlər. Bu heroqlif onlara sirr görünmürmüş (onlar bu işarəni müqəddəs saysalar da, onu ilahiləşdirməmişlər: hər bir sitayişin əsasında sirr, möcüzə durur)" (5,s.228-235). O.Süleymenovun yuxarıda gəldiyi nəticələr həqiqətə daha çox uyğun gəlir və onun qədim türklərin miqrasiyası, məskunlaşması, abidələri və onlarla bağlı toponimlər haqqında dediklərini eynən Naxçıvan ərazisinə də şamil etmək olar.

"D.Y.Yeremeyev suvarların (subarların) ilk orta əsrlərdə Kiçik Asiya və Qafqazdakı siyasi hadisələrdə mühüm rol oynadığını qeyd etmişdir. O, Feofilakt Simokattaya əsaslanaraq VI əsrdə kütləvi şəkildə suvarların Qafqaz Albaniyası ərazisində məskunlaşdığını yazır. Menandrın məlumatına görə Xosrov Ənuşirəvan onların böyük bir hissəsini qılıncdan keçirmiş və

qalanlarını Araz və Kür çayları arasındakı ərazidə yerləşdirmişdir" (5,s.222-223). Subarların bir hissəsinin bu zaman indiki Sumbatan ərazisində məskən saldıqlarını da ehtimal etmək olar.

Beləliklə, Sumbatan sözünün kökündə Şumer və ya Subar etnik adının işləndiyini ehtimal etmək olar. Həmin etnosların Gilançay vadisində nə vaxt və haradan gəldiyi ayrıca tədqiqat mövzusudur. Tarixi mənbələrdə rast gəlinən məlumatlara və Sumbatan ərazisində aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələrinə əsasən məskunlaşmanın tunc dövründə baş verdiyini ehtimal etmək olar. Miqrantların ilk məskunlaşdığı yer Plovdağ və Sumbatan dağları olmuş, e.ə. II minilliyin sonlarında onlar məlum səbəblərdən Sumbatan dağının ətrafını möhkəmləndirərək buraya köçmüşlər. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar da bu ehtimalın həqiqətə daha çox uyğun gəldiyini göstərir. Lakin problemin tam həlli üçün arxeoloji materiallar və yazılı mənbələrdəki məlumatlar toplanılmalı, müqayisəli təhlil əsasında etnik miqrasiyanın və ya güclü mədəni təsirin nə vaxt baş verdiyi aydınlaşdırılmalıdır.

Sumbatan-Dizə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqat işləri 2008-ci ildə (6,s.69-74), dağın şimal-şərq tərrəfində aparılmış və abidənin çoxtəbəqəli olduğu, yaşayış yerinin yaxınlığında kurqanların və plitəli qəbirlərin yerləşdiyi müəyyən edilmişdir. Yaşayış yeri 3,5 m enində müdafiə divarı ilə əhatə olunmuşdur.

Məlumdur ki, Azərbaycanın qədim, Antik dövr və hətta, orta əsr şəhərlərinin böyük əksəriyyəti əvvəlcədən düşünülmüş plan əsasında deyil, yaşayış yerlərinin inkişafı və genişlənməsi nəticəsində yaranmışdır (7,s.67). Tədqiqatlar göstərir ki, Sumbatan-Dizə yaşayış yerində qədim sakinlər yaşayış yerinin müxtəlif təyinatlı tikililərində cöğrafi şəraiti və relyefi maksimum nəzərə almışlar. Digər tərəfdən relyef özü tikililərin müəyyən plan əsasında salınmasını şərtləndirmişdir. Bu isə tikililərin necə gəldi salınmasının qarşısını almışdır. Ən azından Sumbatan-Dizə şəhərinin mərkəzi hissəsinin – inzibati binanın və ətraf tikililərin Sumbatan dağının ralyefinə uyğunlaşdırılaraq tikildiyini arxeoloji tədqiqatlar sübut edir (8,s.138-142).

Müdafiə divarının şimal tərəfində yerləşən giriş qapısından başlanan dəhliz Sumbatan dağının zirvəsinə doğru davam edir. Dağın zirvəsinə yaxın yerləşən ikinci qazıntı sahəsində də bu dəhlizin davamı aşkar edilmişdir. Maraqlıdır ki, ikinci qazıntı sahəsində – 5,8 m^2 sahədə dəhlizin daş döşəməsi də salamat qalmışdır. Aydın olur ki, Sumbatan dağının şərq tərəfindən başlayaraq uzanan bu dəhliz dağın zirvəsinə qədər davam edir.

2010-cu ildə dağın zirvəsində, 480 kv.m. sahədə aparılan arxeoloji qazıntılar burada dini-inzibati təyinatlı tikili kompleksinin olduğunu gostərdi. Kompleks, antik dövrdə, orta əsrlərdə və müasir dövrdə dəfələrlə dağıntıya məruz qalmışdır. Hər dəfə dağıntıya məruz qaldıqdan sonra bərpa olunmuşdur ki, bərpa izləri, xüsusilə kompleksin şərq tərəfində daha aydın izlə-

nir. Kompleksin yaşayış yerinə tərəf olan hissəsinə nisbətən, sıldırım qayalığa tərəf olan hissəsindəki divarlarının özülü o dövrdəki yer səthindən 1,8-2,0 m hündürlüyündə (6-8 daş hündürlükdə) salamat qalmışdır. Axırıncı dağıntıdan sonra – təqribən eramızın III əsrində tikintinin təyinatı dəyişdirilmişdir.

Tikilinin əsas divarı şimal-cənub istiqamətində olub, eni cənub tərəfdə 3,0 m, şimal tərəfdə isə 2,8 m-dir. Kontrforslarla təchiz olunmuş bu divarı, həm tikilinin, həm də şəhərin müdafiə divarı hesab etmək olar. Bu siklopik divarın mərkəzi hissəsində çəkisi 5-8 tona qədər olan qaya parçaları vardır. Qazıntı zamanı müəyyən edildi ki, müdafiə divarı işlənərkən dağın zirvəsindəki qaya parçalarından səmərəli şəkildə istifadə olunmuşdur. Kompleksin divarları da nəhəng qaya parçalarının üzərində işlənmiş, onların tikintisində bərkidici maddə kimi palçıq məhlulundan istifadə olunmuşdur. 2-3 metr eni olan divarların hər iki tərəfinə işlənmiş iri daşların arası müxtəlif həcmli daşlarla və palçıqla doldurulmuşdur. Bu zaman ən iri həcmli daşlar yaşayış yerinə tərəf deyil, divarın əks tərəfinə - təhlükə gözlənilən tərəfə düzülmüşdür. Müdafiə divarının şərq tərəfdən dörd rizaliti (eni 1,5 m, uzunluğu isə 3 m-ə qədər) qismən salamat qalmışdır. Rizalitlərin arası 1,5 m hündürlüyündə əlavə divarlarla bağlanmışdır ki, bu da kompleksin müdafiə qabliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Əgər nəzərə alsaq ki, Sumbatan dağının bu tərəfi 50 m-ə qədər hündürlüyü olan sərt yamac və yamacın da zirvəyə tərəf olan hissəsi 9-10 m hündürlüyündə sıldırım qayalıqdır, onda kompleksin necə güclü müdafiə qabliyyətinə malik olduğu aydın olar.

Sumbatan dağının şərq tərəfindəki nəhəng qayalıqlar zaman-zaman uçub aşağı yuvarlanmış və buradakı tikililərin üzərini örtmüşdür. 5-10 tonluq bu qaya parçalarının bəziləri zaman-zaman aşınmış torpağın altında qalsa da, çoxu indi də aydın görünür. Dağın bu hissəsi uçub tökülərkən kompleksin burada yerləşən tikililəri də dağılmışdır. Bu səbəbdən də qazıntı zamanı kompleksin şərq tərəfdə necə tamamlandığını müəyyən etmək mümkün olmadı. Kontrforsların quruluşuna və dağın ətəyindəki bir tərəfli müdafiə divarlarının tikilişinə əsaslanaraq ehtimal etmək olar ki, qayalıqların arasındakı boşluqlar və çıxıntıların ətrafı daşla işlənərək möhkəmləndirilmişdi. Umumiyyətlə, Sumbatan qalasının memarlıq üslubu və tkinti texnikasının analoqlarını Midiya qalalarında görürük (1, s.64-65, tab.13).

Qeyd etmək lazımdır ki, kompleksin üç yerində iri həcmli təsərrüfat küplərinin fraqmentləri kom halda aşkar edildi ki, onlardan birinin içərisində daş duz parçaları tapıldı. Çox güman ki, qədim zamanlarda daş duz Naxçıvan mədənlərindən gətirilərək buradan ətrafdakı yaşayış məskənlərinə paylanır və ya satılırdı.

Sumbatan dağında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən keramikanın böyük əksəriyyəti yaxşı bişirilmiş çəhrayı gilli qab fraqmentə-

lərindən ibarətdir. Qablar əsasən çəhrayı və boz anqobla örtülmüşdür. Süfrə qablarının üzərində qara, qırmızı, qəhvəyi rənglə həndəsi naxışlar, qövs, bucaq və ucları içəriyə qatlanmış dairəvi formada qabarıq yapma bəzəklər vardır. Qulplar ən çox petləvari formadadır. Lüləli qablar çox azdır, ancaq ilk dəmir dövründə geniş yayılmış çaynik tipli qabların lülələrinə rast gəlinir. Qara gilli qabların gövdəsinin ortasından ağzına qədər qoşa paralel xətlərlə üçbucaqlar çəkilmiş və araları çarpaz xətlərlə doldurulmuşdur. Qəhvəyi rəngli daşdan nəfis şəkildə hazırlanmış qabların fraqmentləri diqqəti cəlb edir.

Sumbatan dağının üzərində daş qutu və küp qəbirlər aşkar edilmişdir.

5 N-li qəbir 12-14 yaşında oğlan uşağına məxsus küp qəbridir. Küpün ətrafında iki cərgə müxtəlif dağ daşları ilə işlənmiş kromlexi vardır (çaydaşlarına da rast gəlinir). Kromlexin ortasına tökülən daş və torpağın vəziyyəti qəbrin üstünün təpəcik formasında olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Belə ki, ətrafına səliqə ilə düzülmüş daşlardan fərqli olaraq bu daşlar koma ilə tökülənə oxşayır. Qəbrin üstü kromlex daşları səviyyəsində təmizləndikdən sonra 24-25 sm dərinlikdə təsərrüfat küpünün gövdəsi aşkar olundu. Çəhrayı gilli küpün boğazı şərq tərəfdədir. Lakin ölü küpə ağız tərəfdən yox, oturacaq tərəfdən qoyulmuşdur. Məlumdur ki, bu küplərin oturacaq və ona yaxın hissəsi ayrıca hazırlanırdı. Ona görə də bu hissənin sındırılması o qədər də çətinlik törətməmişdir. Küpün həm ağzı, həm də oturacağının sındırılmış hissəsi sal daşlarla tutulmuşdu. Lakin sındırılmış hissə daşla tutulub, palçıqla suvansa da, sonradan bəzi yerləri rütubətdən ovulmuş (quzulamış) və bundan küpün içərisinə torpaq dolmuşdur. Torpaq yağış suları ilə birlikdə daxil olmuşdur. Qazıntı zamanı küpün ağız hissəsinə yaxın, yağış sularının gətirdiyi lil qat-qat izlənirdi. Küpün gövdə hissəsində iki deşik açılmışdır. Bu deşiklərdən sızıb tökülmüş torpaq təpəcikləri aşkar izlənirdi. Küpün gövdə hissəsi çat-çat olmuşdu. Bu yəqin ki, zəlzələ zamanı baş vermişdir. Üst tərəfdəki sınıqlar götürüldükdən sonra küpün içərisi təmizləndi.

Ölü bükülü vəziyyətdə, sağ yanı üstdə, başı qərb istiqamətində dəfn edilmişdir. Skelet yaxşı saxlanmışdır. Kəlləsinin arxa tərəfində bir ədəd kasa aşkar edildi. Ağız hissəsi şaquli olub, kənarları sivridir. Çəhrayı gilli bu kasalar antik dövr üçün xarakterikdir. Bu bir ədəd gil qabdan başqa ölünün ətrafında heç bir avadanlıq əldə edilmədi.

Sumbatan yaşayış yerində dord qəbir tipi aşkar edilib öyrənilmişdir. İslama qədərki Azərbaycan şəhərlərində müxtəlif qəbir tipləri mövcud olmuşdur ki, onlardan da ən geniş yayılanı küp qəbirlərdir (9,s.122).

Sumbatan yaşayış yeri və nekropolu Sumbatan dağı, Dəyirman dağının şimal-şərq ətəklərini, Rəsul (10,s.150-154) və Süleyman dərələrini əhatə edir və sahəsi ümumilikdə 20 ha-dan artıqdır. Burada çox təbəqəli qədim yaşayış yeri ilə həmdövr və onun üzərində yerləşən müxtəlif tipli qəbir abidə-

ləri, 3,5 enində siklopik müdafiə divarı və s. əlamətlər bu abidənin e.ə. I minillik ərzində şəhər tipli yaşayış yeri olduğunu göstərir. Eyni zamanda Sumbatan yaşayış yerinə yaxın daha bir qalanın (həmdövr), Dəlmə qalasının mövcudluğu bu ehtimalı daha da möhkəmləndirir. Dəlmə qalası Sumbatan şəhərinin forpostu olmuşdur.

Sumbatan abidəsinin Naxçıvanın qədim şəhərlərindən birinin qalıqları olduğunu Gilançay vadisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar bir daha sübut edir. Bu ərazidə şəhər tipli yaşayış məntəqəsinin yaranmasının obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır.

Birinci sırada əlverişli coğrafi şərait – təbii müdafiə sistemi və içməli suyun (bulaqların) bolluğu qədimdən insanların diqqətini cəlb etmişdir. Vaxtaşırı hücumlara, dağıntılara baxmayaraq bu amillər bütün tarixi dövrlərdə insanların burada yaşayışı davam etdirməsinə səbəb olmuşdur. İkinci, Kiçik Qafqazın Zəngəzur silsiləsinin minerallarla zəngin olması, qida üçün yararlı yabanı meyvə, giləmeyvə və bitkilərin bolluğu da mühüm rol oynamışdır.

Böyük ehtimalla söyləmək olar ki, iki çay arasından bu ərazilərə miqrasiya olmuş və Mesopotamiyanı metal filizləri ilə təmin edən koloniyalardan biri də Gilançayın mənsəbində yaradılmışdır. Şumerlərlə bağlı Sumbatan adı da məhz həmin dövrlərdə yaranmışdır.

Plovdağ, Sumbatan qədim yaşayış yerlərinin, Xaraba-Gilan, Aza antik və orta əsrlər şəhər yerlərinin kompleks arxeoloji tədqiqi Naxçıvan ərazisində şəhərlərin Tunc dövründə formalaşdığını maddi dəlillərlə sübut etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Вилаят Керимов. История развития оборонительного зодчества Азербайджана. Баку, 2007.
2. В.Г.Алиев. Культура эпохи Средней бронзы Азербайджана. 1991.
3. Н.В.Арутюнян. Топонимика Урарту. Ереван, 1985.
4. О.А.Абибуллаев. Энеолит и Бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982.
5. Oljas Süleymenov. Az-Ya. Bakı, 2007.
6. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. 2008. Bakı, 2009.
7. И.А.Бабаев. Города Кавказской Албании. Баку,1990.
8. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. 2009. Bakı, 2010.
9. Rəşid Göyüşov. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 1986.
10. Q.İsmayılzadə, B.İbrahimli. Rəsul dərəsində arxeoloji tədqiqatlar. AAT.2009. Bakı, 2010.

Abbas SEYİDOV
Tarix elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

NAXÇIVAN ŞƏHƏRİNİN BEŞ MİN YAŞI ARXEOLOJİ VƏ YAZILI QAYNAQLARDA

Tədqiqatlar Naxçıvan ərazisinin Ön Asiyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olduğunu sübut edir. Hələ ibtidai icma dövründən insanlar yaşayış məskəni üçün yer seçərkən ərazinin təbii ehtiyatlarını, strateji mövqeyini və digər üstünlüklərini nəzərə almışlar. Zaman keçdikcə, həmin yaşayış yerlərindən bəziləri tarix səhnəsindən çıxmış, bəziləri isə dəfələrlə təbii dağıntılara, yadelli işğalçıların hücumlarına məruz qalsa da, öz görkəmini saxlaya bilmiş və zəmanəmizə qədər mövcudluğunu itirməmişdir. Belə yaşayış məskənlərindən biri Naxçıvan şəhəridir. Əlimizdə olan tutarlı faktlar-arxeoloji materiallar, yazılı mənbələr, müdriklərin kəlamları və s. göstərir ki, Naxçıvan hələ 5 min il bundan əvvəl ilkin şəhər (protoşəhər) mədəniyyətinin formalaşdığı qədim yaşayış məskəni olmuşdur.

Akademik İsa Həbibbəyli bu məsələ ilə bağlı fikirlərini şərh edərkən göstərir ki, Naxçıvan şəhərinin 5 min yaşının olmasını sübut etmək üçün, bir sıra elm sahələrinin nümayəndələrinin elmi fikirlərini şərh etmək, eyni zamanda tədqiqatı kompleks şəkildə aparmaq lazımdır. Burada tək Naxçıvan şəhərinin tarixi deyil, eyni zamanda ətraf ərazilərdə yerləşən və tədqiq olunan Qazma mağarası, II Kültəpə, Duz mədənləri, Əshabi-Kəhf mağarası, Nuh peyğəmbərin abidəsi və s. kimi həmdövr-yaşı eramızdan əvvəllərə gedən abidələrin tarixi birgə araşdırılmalıdır [Həbibbəyli İ., 2007, s.20-27].

Naxçıvana ərazicə yaxın olan qədim Şumer sivilizasiyası ilə iqtisadi-mədəni əlaqələr zəminində mədəniyyətlərin birindən digərinə ötürülməsi prosesləri baş vermişdir ki, bunlardan biri də ilkin şəhərlərin meydana çıxmasıdır. Kiçik Asiyada eramızdan 6 min il əvvəl Çatal-Höyük kimi protoşəhərlərin formalaşması [Чисхольм Дж.,1999, с.4], Şumerdə 5-6 min il bundan əvvəl Ur, Uruk, Nippur və s. kimi şəhər dövlətlərin meydana çıxması söz yox ki, qonşu ərazilərdə də belə yaşayış məskənlərinin formalaşmasına yol açmışdır.

Naxçıvan şəhəri ərazisində 1968-ci ildə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Orta Tunc dövrünə aid boyalı qablar aşkar edilərək Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinə verilmişdir [Əliyev V.,1977, s.13]. Məlum olduğu kimi, monoxrom boyalı qabların meydana çıxması 4400-4500 il bundan əvvələ təsadüf edir [Baxşəliyev V.,□Seyidov A.,1995, s.27-35]. Cənubi Qafqaz ərazisində boyalı qablar adı ilə tanınan arxeoloji mədəniyyət "Naxçıvan mədəniyyəti" kimi tanınır. Söz yox ki, ibtidai icma cəmiyyətinin son mərhələ-

lərindən birini təşkil edən, e.ə.III minilliyin ortalarından e.ə.II minilliyin ortalarınadək davam edən, güclü tayfa ittifaqlarının mövcud olduğu cəmiyyətdə sənətkarlıq yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış, müharibələr artmış və bu amillər ətrafı hasarlı yaşayış məskənlərinin-şəhərlərin inkişaf etməsinə təkan vermişdir.

Tədqiqatçılar göstərir ki, o dövrdə Naxçıvan ərazisində boyalı qabların istehsal mərkəzləri olmuşdur. Təbii ki, bu tip qablar yüksək sənətkarlıq nümunəsi olub, ancaq şəhər tipli yaşayış məskənlərinin xüsusi məhəllələrində-sənətkarlar yaşayan məhəllələrdə istehsal oluna bilərdi. Bu göstərilən faktlar Naxçıvan şəhərinin hələ 4500 il bundan əvvəl ilkin şəhərlərdən biri olduğunu söyləməyə əsas verir. Lakin əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, heç bir yaşayış məskəni birdən-birə yaranmamışdır. Söz yox ki, Naxçıvanın təbii, coğrafi şəraiti və strateji mövqeyi bundan da yüz illərlə əvvəl burada insanların yaşaması üçün əlverişli olmuşdur.

Naxçıvandan 8-15 km aralıda yerləşən I Kültəpə, II Kültəpə, Sirab [Həbibullayev O.,1959; Əliyev V., 1977; Baxşəliyev V., Novruzov Z.,2010] kimi yaşayış məskənləri 3000-8000 il bundan əvvələ aiddir. Hələ torpağın altında bizə məlum olmayan onlarla qədim yaşayış məskəni vardır. Cəhriçay, Naxçıvançay və Araz kimi bol sulu çaylar, mühüm otlaq sahələri belə yaşayış məskənlərinin salınması üçün əsas stimul olmuşdur. Bütün bunlar göstərir ki, Naxçıvan şəhəri ən azı 5000 il bundan əvvəl tarix səhnəsinə çıxmış və ilkin şəhər tipli yaşayış məskəni kimi mövcud olmuşdur.

Muxtar Respublika ərazisində bir neçə qədim şəhər tədqiq edilib öyrənilmişdir. II Kültəpə [Əliyev V. 1979, s.3-9], Oğlanqala [Baxşəliyev V., Ristvet L., və b.,2010.], Şahtaxtı [Агаев Г., 2002], Sumbatan-Dizə, Plovdağ [İbrahimov B. və b., 2010] və b. göstərmək olar. II Kültəpə, Şahtaxtı və Plovdağ 5000-3000 il, Oğlanqala və Sumbatan-Dizə isə 3000-2000 il bundan əvvələ aiddir. Bu abidələr dövrünə görə möhtəşəm qala divarları ilə əhatələnmiş, bürclərlə möhkəmləndirilmiş, planlı tikilmiş, sənətkarlıq məhəllələri və ilkin şəhər mədəniyyəti üçün xarakterik olan digər xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Bu abidələrin hamısında həyat uzun müddətdir kəsildiyindən, onlar bu günümüzədək öz varlığını saxlamışdır. Lakin Naxçıvan şəhərində həyat müntəzəm davam etdiyindən və şəhər dafələrlə yadelli işğalçılar tərəfindən dağıdıldığından abidələr də məhv olmuş, salamatları isə şəhərin müasir tikililəri altında qalmışdır. Lakin ətrafda yerləşən belə şəhərlərin olması həmin dövrdə Naxçıvanın da ilkin şəhər kimi formalaşdığını söyləməyə əsas verir.

Naxçıvanın eramızdan çox-çox əvvəl meydana çıxdığını göstərən və bu günümüzədək gəlib çatan iki nəhəng abidəsi - Nuh Peyğəmbərin məzarı və Əshabi-Kəhf mağarası da yuxarıda söylədiklərimizə sübutdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talıbovun ”Nuh peyğəmbərin Naxçıvan şəhərindəki məzarüstü türbəsinin bərpa edilməsi haqqında” 28 iyun 2006-cı il tarixli Sərəncamında göstərildiyi kimi:-“...Naxçıvan dünyanın ən qədim sivilizasiya mərkəzi olmuşdur...İstər şumer, istərsə də Bilqamıs haqqında akkad rəvayətlərinin yarandığı və yazıya alındığı dövrlə Naxçıvanın yarandığı dövr arasında tarixi yaxınlıq olduğunu əsas götürüb, ümumdünya daşqınının Naxçıvan ərazisini də əhatə etdiyini və Nuh peyğəmbərin məhz bu ərazidə quruya salamat çıxdığını güman etmək mümkündür. Qədim dövrlərdən Naxçıvan əhalisi arasında yayılan rəvayətə görə, təxminən 7500 il bundan əvvəl baş vermiş ümumdünya daşqını zamanı Nuh və ona iman gətirənlərin mindiyi gəmi ilk dəfə Naxçıvanda quruya çıxmış və insanlar burada məskən salmışlar. Beləliklə, yeni nəsil buradan törəyərək artmış, təşəkkül tapmışdır...Xalq arasında yayılmış və bu gün də mövcud olan inama görə, Naxçıvan şəhərinin cənubunda Nuhun, şimal qərbində isə bacısının qəbri vardır...”.

Naxçıvan adının və şəhərinin Nuhla bağlı olması haqqında yəhudi alimi İosif Flavi (e.ə.I əsr), yunan alimi Klavdi Ptolomey (eranın II əsri), ərəb alimi Əl-Əşrəfi (XVI əsr), fransız səyyahları Jan Batist Tavernye (XVII əsr) və Dyübüa De-Monpere, rus tədqiqatçıları V.Qriqoryev, İ.Şopen, K.A.Nikitin (XIX əsr), V.M.Sısoyev, İ.M.Dyakonov, K.N.Smirnov (XX əsr) və b. məlumatlar vermişlər [Hacıyev İ.,2010, s.44-54; Həbibbəyli İ.,2010, s.55-68].

Bir fakta nəzər salaq. XIX əsrin ikinci yarısında Naxçıvan məktəbində işləmiş maarifçi K.A.Nikitin “Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan mahalı” adlı əsərində Nuhun və bacısının məzarının Naxçıvanda, Nuhun arvadı Nuhqarın (Nuhun qarısı -A.S.) məzarının isə Mərənddə olduğunu yazır. “O, öz ailəsi ilə burada qərar tutdu. Və gələcək şəhərin əsasını qoydu. Şəhərin ilk məskunlaşma yeri mənasını bildirən adı da buradan meydana gəlmişdir” [Nikitin K.A., 1882, s.110-111].

1934-cü ildə Naxçıvanda olmuş K.N.Smirnov yazır ki:“...Naxçıvan arxiv sənədlərindəki məlumatlarda bu qəbrin yaşının 4900 il olması faktı o qədər də inandırıcı görünmür...” [Смирнов К.Н. 1999, с.99]. Dövrə baxdıqda əlavə şərhə ehtiyac qalmır.

Əshabi-Kəhf ziyarətgahı isə Naxçıvanda ən qədim, müqəddəs yerlərdən biri və birincisidir. Naxçıvan şəhərindən şərq tərəfdə, keçmiş Haçaparaq kəndi yaxınlığında yerləşən bu ziyarətgah hələ ibtidai icma cəmiyyətində qədim insanların yaşayış yeri olub. Sonradan qədim türklərin tək Tanrıya inamlarının ifadəçisi kimi müqəddəs ocağa çevrilən, Qurani-Kərimin Əl-Kəhf (“Mağara”“) surəsinin 9-26-cı ayələrində [Qurani-Kərim., s.358-361] təfsilatı verilən bu ziyarətgahın tarixi eramızdan cox əvvəllərə gedir [Qədirzadə H.Q., 2002; Əshabi-Kəhf, 2004].

Akademik İ.Həbibbəylinin göstərdiyi kimi, tədqiqatçılar uzun müddət Naxçıvan şəhərinin 3500 illik yubileyi ətrafında müzakirələr aparsalar da, bu məsələ nəticəsiz qalmışdır [Həbibbəyli İ., 2007, s.20]. Şəhərin əsasının eramızdan əvvəl 1539-cu ildə qoyulması haqqında olan yazılardan [Брокгаузъ Ф., Ефронъ И., 1897. s.704] bir əsrdən artıq vaxt keçir. Bu məsələ bir də ona görə öz təsdiqini tapmamışdır ki, Naxçıvan şəhərinin tarixi göstəriləndən daha qədimdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talıbovun qeyd etdiyi kimi: ***"...Səbəb o idi ki, Naxçıvan şəhərinin yaşı ilə bağlı araşdırmalar lazım olan yerdə aparılmamış, Naxçıvan şəhərinin Nuh peyğəmbərlə bağlılığı elmi tədqiqatlardan kənarda qalmışdır... Eneolit, Kür-Araz və boyalı qablar mədəniyyətinin əsas ocaqları Naxçıvandadır. Bu, bir daha sübut edir ki, minilliklər boyu Naxçıvan ərazisində ardıcıl və intensiv həyat olmuş, e.ə.V-III minilliklərdə burada məskunlaşmış insanların iqtisadi, ictimai və mədəni həyatında ciddi dəyişikliklər baş vermiş, iri tayfa ittifaqları meydana gəlmiş, Naxçıvan şəhəri yaranmışdır..."*** [Talıbov V.,2010, s.14].

AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d.,professor Y.Mahmudov qeyd edir ki: "...Naxçıvanın e.ə.1539-cu ildən şəhər kimi mövcud olduğu...rəqəm hələ bizə qarşı olan saxtalaşdırıcı fikirlərin kökündə dayanan məlumatdır...cox arxayınlıqla əlimizi ürəyimizin üstünə qoyub, elmi həqiqəti etiraf edə bilərik, Naxçıvanın 5000 illiyini, özü də ən azı 5000 illiyini qeyd edə bilərik!..."[Mahmudov Y., 2010, s.23].

Yazılı mənbələrə əsaslanan tədqiqatçılar göstərirlər ki, hələ e.ə. IX əsrdə - yəni 3000 min əvvəl Naxçıvan ərazisi Manna dövlətinin tərkibinə daxil olmuş və müxtəlif vaxtlarda qonşu urartuluların hücumlarına məruz qalmışdır. Urartu çarları İşpuini və onun oğlu Menuanın (e.ə.820-810-cu illər) İlanlıdağ qayalarında olan mixi yazısında oxuyuruq: - onlar "...Arsinie şəhərinin ölkəsini zəbt etdilər, İş(... şəhərinin) ölkəsini, Arsikua şəhərinin ölkəsini, Ayanianu şəhərinin ölkəsini zəbt etdilər, dağıtdılar..."[Qaşqay S.2006, s.56]. Ola bilsin ki, bu adları çəkilən şəhərlərdən biri də həmin dövrdə urartulular tərəfindən bu cür adlandırılan Naxçıvan şəhəri olmuşdur. Şəhərin dağıdılmasını isə onlar Naxçıvanın ən əzəmətli, vüqarlı dağı, simvolu sayılan İlanlıdağa həkk etmişlər.

Urartulula məxsus ikinci mixi yazı e.ə.VIII minilliyə aid olub, Naxçıvanın şimalında - Zəngəzur ərazisində aşkar edilmişdir. II Argiştiyə məxsus bu yazıda isə Suluku vilayəti və Amusa şəhərinin adı çəkilir [Qaşqay S. 2006, s.57].

Sonrakı dövrlərdə "Naxçıvan ərazisi uzun əsrlər ərzində bir-birini əvəz edən Manna, Midiya, Əhəmənilər imperiyası, Atropatena, Parfiya, Sasanilər və b. dövlətlərin tərkibində olmuş və həmin dövlətlərin inkişaf etmiş

vilayətlərindən birini təşkil etmişdir. Naxçıvan qədim zamanlardan bu günə kimi müxtəlif dövrlərdə böyük dövlətlərin təsiri altında olduqda da belə, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil etmişdir" [Hacıyev İ.2006,s.33].

Yuxarıda sadalananların sayını artırmıq da olar. Göstərilən faktlar bir daha sübüt edir ki, Naxçıvan dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuş, e.ə.III minillikdə burada ilkin şəhər mədəniyyəti meydana çıxmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Nuh peyğəmbər: Dünya tufanı və Naxçıvan" mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpoziumda Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun çıxışı. "Nuh Peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan" (24-25 aprel 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi, 2010, s. 10-16.
2. Агаев Г.Г. Шахтахты в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва, 2002.
3. Baxşəliyev V.B., Seyidov A.Q. Naxçıvanın qədim tarixi. Bakı,1995, 62 s.
4. Baxşəliyev V., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı, 2010.
5. Baxşəliyev V.,Ristvet L.,Gopnik H.,Aşurov S. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan, 2010.
6. Брокгаузъ Ф., Ефронъ И. Энциклопедический словарь, том XX a, (40), 1897.
7. Qaşqay S. Naxçıvanın e.ə. 1 minilliyin birinci yarısında qonşu ölkələrlə əlaqələri. Naxçıvan: tarixi gerçəklik,müasir durum, inkişaf perspektivləri. Naxçıvan, 2006.
8. Qurani-Kərim (Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyevin tərcüməsi), Bakı. 1992.
9. Qədirzadə H.Q. Əshabi Kəhf: Müqəddəslik, tarixilik və inancların genezisi. Bakı, 2002.
10. Mahmudov Y.M. Dünya tarixində Naxçıvan: Yer kürəsində həyatın başlandığı yer., ("Nuh peyğəmbər: Dünya tufanı və Naxçıvan" mövzusunda keçirilən Beynəlxalq Simpoziumun materialları, 24-25 aprel, 2009-cu il). Naxçıvan, 2010.
11. Əliyev V.H.Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, 1977.

12. Əliyev V. H. Qədim Naxçıvan. Bakı, 1979.
13. Əshabi Kəhf. Tanrı hüzuruna gedən yol. Bakı, 2004.
14. Никитин К.А. Городь Нахичевань и Нахичеванский уезд. СМОМПК, Тифлис, 1882.
15. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1999.
16. Чисхольм Дж. Иллюстрированный атлас мировой истории. Челябинск, Урал ЛТД, 1999.
17. Hacıyev İ. Tarixi mənbələr Naxçıvan şəhərindəki Nuh türbəsi haqqında. "Nuh Peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan" (24-25 aprel 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi, 2010, s. 44-54.
18. Hacıyev İ. Ermənilərin Naxçıvana qarşı ərazi iddialarının əsassızlığı və tarixi həqiqətlər. Naxçıvan: tarixi gerçəklik,müasir durum, inkişaf perspektivləri. Naxçıvan, 2006.
19. Həbibbəyli İ. Naxçıvan şəhərinin yaşı-beş min il., Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik. Naxçıvan, 2007.
20. Həbibbəyli İ. Nuh peyğəmbər və Dünya Tufanı. "Nuh Peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan" (24-25 aprel 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi, 2010, s. 55-68.
21. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı, 1959.
22. İbrahimov B. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2010.

İsmayil HACIYEV
AMEA-nın həqiqi üzvü,
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVANDA İLK YAŞAYIŞ YERLƏRİ VƏ İLKİN ŞƏHƏR MƏDƏNİYYƏTİ

Qədim insanların meydana çıxması, formalaşması və ilk yaşadığı ərazilərin müəyyən edilməsi daim tədqiqatçıları düşündürmüş, arxeologiya elmi isə bu suallara cavab verməyə çalışmışdır. Tədqiqatçılar əldə etdikləri maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında insanlığın yaranma tarixinin 3 milyon il bundan əvvəl başlanmasını söyləyirlər (9, s.4; 31, s. 21). Son illlərin araşdırmaları bu tarixin daha qədim olduğunu irəli sürür. Olduvey mədəniyyəti planetimizin ilk sakinlərinin ən qədim inkişaf mərhələsi hesab edilir. Bu mədəniyyət üç milyon il bundan əvvəl başlamış və yeddi yüz il bundan qabaq sona çatmışdır. Sonrakı mərhələlərdə Aşel, Mustye, Madlen və b. mədəniyyətlər ortaya çıxmışdır. İnsanlığın keçdiyi uzun bir inkişaf dövrü – üç milyon il bundan əvvəl başlanmış və yeddi min il əvvəl sona çatmış tarixi bir dövr daş dövrü adı ilə tanınmışdır (9, s.4). Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə Azərbaycan ərazisində ilk ibtidai insanlar 1,5-2 milyon il bundan əvvəl olmuşdur. Azıx, Tağlar, Qazma və b. tarixi abidələr dünyanın ən qədim insan məskənlərindən sayılır.

Azərbaycanın bəşər sivilizasiyasının ilk beşiklərindən olan Naxçıvan diyarı insanların ilkin məskunlaşdığı ərazilərdən biridir. Əlverişli iqlim şəraiti, gözəl təbiəti, əkin üçün yararlı torpaqları, həmçinin əhəmiyyətli coğrafi mövqedə yerləşməsi insanların Naxçıvan ərazisində məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Araz, Arpaçay, Əlincəçay, Naxçıvançay, Gilançay, Vənəndçay, Axuraçay və b. su ehtiyatının olması qədim dövrlərdən insanların əkinçiliklə məşğul olmasına şərait yaradırdı. Naxçıvan diyarı Kiçik Qafqazda karst mağaralarının yayıldığı ərazilərdən biridir. Paleolit dövrü adamları ancaq elə karst mağaralarında yaşamışlar ki, orada yaşayış üçün əlverişli şərait olsun. Bunun üçün mağaranın içərisinin quru olması, mağaranın çay yatağına yaxın yerləşməsi, mağara salonuna günəş şualarının əlverişli düşməsi və s. olması idi (8, s. 50). Kilit, Qazma, Hadiqaib, Daşqala, Damlama, Pisdər, Qara Zağa, Ərməmməd və. b mağaraların olması qədim insanların yaşaması üçün əlverişli təbii şəraitin olduğunu təsdiq edir. Naxçıvan ərazisində insanların yaşaması tarixini tədqiqatçılar müxtəlif cür izah etmişlər. Prof. Ə.Cəfərova görə "Naxçıvan ərazisində insanların yaşaması 5-6 min il bundan əvvəllərə aid edilirdisə, yeni tapıntı (Qazma mağarası nəzərdə tutulur – İ.H.) bu ərazidə qədim insanların hələ 55-60 min il bundan əvvəl yaşadıqlarını, eyni zamanda hələ paleolit dövründə Naxçıvan ərazi-

sində qədim insanların yaşaması üçün əlverişli təbii şəraitin olduğunu təsdiq edir" (8, s.52). Müəllifin fikrincə orta paleolit dövründə insanlar bu ərazidə yaşamışlar. Orta paleolit dövrünün "100 min ildən 35-30 min ilədək" (29, s.21) vaxtı əhatə etdiyini nəzərə alsaq, nədənsə müəllifin fikrində çox ehtiyatla yanaşma özünü göstərir. Arxeoloq V.Baxşəliyevə görə Naxçıvan ərazisində "hələ 100-35 min il bundan əvvəl başlamış Mustye mədəniyyəti dövründə burada ibtidai insanların məskunlaşmasına şərait yaranmışdır" (4, 2005, 14 yanvar). Batabat yaylağında, Qazma mağarasında, Naxçıvançay və Əlincəçay vadilərində, Ordubad rayonu ərazisindəki Kilit mağarasında, İlandağın cənub ətəyində və digər abidələrdə Daş dövrü mədəniyyətinin izləri aşkar olunmuşdur. Son illərdə Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar yeni elmi nəticələr əldə edilməsinə imkan vermişdir. Xüsusilə Alt Paleolit dövrünə aid yeni əmək alətlərinin aşkar olunması nəticəsində tədqiqatçılar yeni elmi mülahizələr söyləmiş, insanların bu ərazidə 500-300 min il bundan əvvəl məskunlaşdıqlarını göstərmişlər (4, 2011, 29 sentyabr). Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti Naxçıvan ərazisində insan yaşayışının 100-80 min il tarixə malik olduğunu söyləyirlər. Bu tədqiqatçılardan fərqli olaraq Ə.Novruzlu Naxçıvan ərazisində təbii amillərin, əlverişli iqlim şəraitinin, təbii mağaraların, əkinçiliyin inkişafı üçün təbii imkanların və b. cəhətlərin olmasını əsas götürərək "2 milyon il bundan əvvəl ibtidai insanların burada (Naxçıvan ərazisində - İ.H.) məskunlaşmasını yazmışdır" (20, 1999, 13 avqust).

"Bəşəriyyətin beşiyi" adlandırılan Qafqazın ilkin sivilizasiya məskənlərindən biri hesab edilən və Yer kürəsində həyatın başlandığı ilkin insan məskənlərindən biri sayılan Naxçıvan ərazisində insan yaşayışının milyon illərlə müəyyən edilməsi daha çox həqiqətə uyğundur və son illlərin tədqiqatları da bu fikri təsdiq edir. Əlverişli iqlim şəraiti, gözəl təbiəti, əkin üçün yararlı torpaqları, su ehtiyatları, həmçinin əhəmiyyətli coğrafi mövqedə yerləşməsi insanların Naxçıvan ərazisndə məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Qeyd olunan mağaralarda yaşayan ibtidai insanlar Neolit və Eneolit dövründən başlayaraq I və II Kültəpə, Sədərək, Ərəb Yengicə, Qıvraq, Yurdçu və b. yerlərdə yaşayış yerləri salmışlar (19, 2011, 8 iyun). İbtidai insan məskənlərinin seyrəkliyi daş dövründə insanların sayca çox az olduğunu təsdiq edir. Əkinçiliyin inkişafı dağ və dağətəyi zonalarda yaşayan qəbilələrin Araz vadisində, düzəngahlarda məskunlaşmasına səbəb olmuşdur. Tunc dövründə Naxçıvan ərazisində yaşayan tayfaların iqtisadi, ictimai və mədəni həyatında böyük təkamül baş vermiş, burada etnik proseslər güclənmiş və iri tayfa ittifaqları yaranmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə Azərbaycanda Eneolit, Kür-Araz və boyalı qablar mədəniyyətinin yarandığı ərazi Naxçıvan olmuşdur (13, s.51; 15, s.13-35)

Mezolit dövründə ox və kamanın kəşfi, neolit dövrünün sonu, eneolit dövrünün əvvəllərində əkinçiliyin inkişafı yeni torpaqların məskunlaşması ilə nəticələnmişdir. Eneolit dövründə Naxçıvan əhalisi maldarlıq və əkinçiliklə yanaşı, müxtəlif sənət sahələri ilə də məşğul olurdu (21, 1999, 13 avqust). Bu dövrdə əhalinin əsas hissəsi oturaq həyat sürmüşlər. Evlərin meydana gəlməsi böyük ailələrin yarandığını və əmlak bərabərsizliyinin tədricən ortaya çıxmasını göstərir. Ümumiyyətlə, Daş dövründən başlayaraq Naxçıvan ərazisi ilkin yaşayış məskənlərindən olmuşdur. Fransız coğrafiyaşünası Frederik Dübua de Menpero yazır ki, Naxçıvan dünyanın ilk yaşayış məskənidir. Bizim Avropada olan hər şeyin – mədəniyyətimizin, tariximizin beşiyi buradır.

Tarixşünaslığımızda bu gün də həllini gözləyən çox vacib məsələlərdən biri də Azərbaycan ərazisində ilkin şəhər mədəniyyətinin yaranması problemidir. Bu problemlə bağlı tədqiqatlar aparılsa da, bir sıra şəhərlərin tarixinə dair əsərlər yazılsa da hələlik ilkin şəhər mədəniyyətinin yaranması haqqında əsaslı söz deyilməmişdir. Ümumiyyətlə, "şəhərlərin yaranma nəzəriyyələrinə görə şəhərələr tarixən ya mərkəzlər kimi, ya da qalalar kimi yaranmışdır" (17, s. 92). İqtisadi-mədəni mərkəzlər kimi meydana gələn şəhərlərin yaranması tarixi haqqında konkret fikir söyləmək bir qədər çətindir. Lakin belə yaşayış məntəqələri mərkəzlər və qalalarla müqayisədə daha qədim sayılır. Tədqiqatçıların fikrincə, Azərbaycanda sinifli cəmiyyət yaranandan, ilkin dövlət qurumları meydana gələndən əhalinin daha kompakt yaşadığı şəhərlər meydana gəlmişdir. Məlumdur ki, ilkin şəhər mədəniyyətinin tarixi şəhərlərin yaranması tarixindən qədimdir.

Naxçıvan Yaxın Şərqin ən qədim şəhərlərindən biridir. Bu şəhər eramızdan əvvəl VI-I minillikdə Yaxın Şərqin, Ön Asiyanın mədəniyyət mərkəzləri ilə qarşılıqlı iqtisadi-mədəni əlaqə şəraitində inkişaf etmişdir. İlk antik dövrdə isə Naxçıvan Ön Asiya və Aralıq dənizi sahilindəki şəhərlərlə sıx ticarət əlaqəsi saxlamışdır.

Naxçıvan şəhərinin yaşı, şəhər mədəniyyətinin formalaşması ilə bağlı müxtəlif elmi mülahizələr söylənilsə də, bu şəhərin 3500, 3525, 4000, 4300, 5000 yaşa malik olduğunu bildirsələr də hələlik qəti və yekun nəticə əldə olunmamışdır.

XX əsrin 70-ci illərində Naxçıvan şəhərinin 3500 illik tarixə malik olması barədə Vəli Əliyevin fikirlərinə qərəzli münasibət bildirən prof. İqrar Əliyev elə də ciddi və əsaslı arqumentlər söyləyə bilməmişdi. Çünki bu dövrə aid yazılı mənbə axtarmaq və bunu tədqiqatçıya irad tutmaq qeyri elmidir. Həyatını Naxçıvanın arxeoloji abidələrinin öyrənilməsinə həsr etmiş V.Əliyev yazırdı ki, Naxçıvan abidələrinin tədqiqi göstərir ki, Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı sayılan Naxçıvanda eramızdan əvvəl üçüncü minilliyin sonları, ikinci minilliyin əvvəllərində artıq ilkin şəhər mərkəzləri

yaranmışdır (13, s. 51-52). V.Əliyevin bu fikrinə qarşı çıxan İ.Əliyev əslində müəllifin bir sıra fikirlərini həm də təsdiq etmiş olur. İ.Əliyev qeyd edir ki, "Cənubu Qafqazın e.ə. III minillikdən başlayaraq bir neçə minilliklər ərzində Ön Asiya mədəniyyətləri arealına daxil olması hal-hazırda heç bir şübhə doğurmur. Bu xüsusilə də Ön Asiya Qədim Şərqinin yüksək səviyyədə inkişaf etmiş sivilizasiyalararası ilə qonşuluqda yerləşən Naxçıvan diyarına da şamil edilir... Onu (Naxçıvan şəhərini – İ.H.) Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri hesab etmək üçün kifayət qədər əsas var" (30, s. 30).

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra tariximizin bir sıra problemlərinin öyrənilməsinə cəhd göstərilmiş, lakin yekun nəticəyə gəlmək mümkün olmayan məsələlərin tədqiqinə diqqət artırılmış və uğurlu nəticələr əldə edilmişdir. Belə problemlər sırasında Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyətinin yaranması haqqında tədqiqatları da qeyd edə bilərik. Son illər Naxçıvan ərazisində beynəlxalq və respublika səviyyəli arxeolloji ekspedisiyalar Oğlanqala, Ovçulartəpəsi, Şahtaxtı, Ərəb Yengicə, Maxta, Yurdçu, Duzdağ, Plovtəpə, Sirab və b. ərazilərdə aparılmış və çox maraqlı maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir.

"Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan" mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpoziumda Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyətinin yaranmasından bəhs edərkən demişdir: "Eradan əvvəl IV minilliyə aid Kültəpə, Qazma, Kilit, Oğlanqala, Govurqala, Daşqala mağara-yaşayış yerləri Naxçıvanın qədim sivilizasiyanın əhəmiyyətli mərkəzlərindən biri kimi formalaşmasının canlı nümunəsidir. Burada aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış daş və metal dövrünün abidələri, Nuh peyğəmbərlə bağlı olan Gəmiqaya təsvirləri, mükəmməl sənətkarlıq nümunələri kimi diqqəti cəlb edən boyalı qablar texnologiyası, xalq sənətkarlığının inkişaf etmiş və dövrümüzə qədər gəlib çatmış sahələri Naxçıvanın ilkin şəhər mədəniyyətindən xəbər verir. Azərbaycan Eneolit, Kür-Araz və boyalı qablar mədəniyyətinin əsas ocaqları Naxçıvandadır. Bu, bir daha sübut edir ki, minilliklər boyu Naxçıvan ərazisində ardıcıl və intensiv həyat olmuş, eradan əvvəl V-III minilliklərdə burada məskunlaşmış insanların iqtisadi, ictimai və mədəni həyatında ciddi dəyişikliklər baş vermiş, iri tayfa ittifaqları meydana gəlmiş, Naxçıvan şəhəri yaranmışdır" (20, s. 14).

Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyətinin yaranması ilə bağlı tədqiqatçılardan İ.Həbibbəyli, V.Baxşəliyev, Q.Qədirzadə, A.Seyidov və başqalarının tədqiqatları maraq doğurur. Akademik İ.Həbibbəyli Naxçıvan şəhərinin beş min illik yaşa malik olduğunu bildirmiş və bunun üçün əsaslı arqumentlər söyləmişdir. O, ilk növbədə "şəhər mədəniyyəti" anlayışına aydınlıq gətirmiş və onun üç mərhələdən ibarət olmasını əsaslandırmışdır: 1. Şəhərsalma mədəniyyəti mərhələsi; 2. İlkin şəhər mədəniyyəti mərhələsi; 3. Ümu-

miyyətlə, şəhər mədəniyyəti mərhələsi (15, s. 20-26). Müəllif göstərir ki, bu mərhələlərin hər birinin yaranması, formalaşması və inkişafı üçün xeyli vaxt tələb olunur. Bəzən şəhər mədəniyyətinin formalaşması dedikdə, bunu müasir anlamda başa düşürlər ki, bu da yanlışdır.

Bir sıra çıxışlarında və yazılarında AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. Y.Mahmudov qeyd etmişdir ki, "Naxçıvanın e.ə. 1539-cu ildən şəhər kimi mövcud olduğu... rəqəm hələ bizə qarşı olan saxtalaşdırıcı fikirlərin kökündə dayanan məlumatdır... çox arxayınlıqla əlimizi ürəyimizin üstünə qoyub, elmi həqiqəti etiraf edə bilərik, Naxçıvanın beş min illiyi, özü də ən azı beş min illiyini qeyd edə bilərik!" (20, s. 23).

Uzun illər Naxçıvanın arxeoloji abidələrini öyrənən, bu sahədə çoxsaylı monoqrafiya, kitab və məqalələrin müəllifi olan AMEA-nın müxbir üzvü, professor V.Əliyev hələ keçən əsrin 70-ci illərindən bu problemlə məşğul olmuş və Naxçıvan şəhərinin əsasının e. ə. II minillikdə qoyulduğunu qeyd etmişdir (29, s. 54). O, göstərmişdir ki, Naxçıvan dünyanın ən qədim sivilizasiya mərkəzi olmuş, qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Ur, Aşnunna, Karxemış, Troya və b. ilə sıx iqtisadi və mədəni əlaqələr şəraitində inkişaf etmişdir (13, s. 52). V.Əliyev daha çox II Kültəpənin nümunəsində Naxçıvan şəhərindən bəhs etmişdir ki, bunu da bir sıra tədqiqatçılar qəbul etmirlər (5; 30 və b.). XX əsrin 70-90-cı illərində əldə etdiyi maddi-mədəniyyət nümunələrinə istinad edən müəllif göstərir ki, "Yaxın Şərqdə ilkin yaranmış şəhərlərdən biri kimi, Naxçıvan qədim dünya sivilizasiyasının təkamülündə özünəməxsus rol oynamışdır" və bu şəhərin "4000 illik yaşı" qeyd edilməlidir. Müəllif II Kültəpə yaşayış məskəninin e.ə. III minillikdə yarandığını göstərir.

Tanınmış arxeoloq, AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev Naxçıvanın arxeoloji cəhətdən öyrənilməsində müstəsna xidmətlər göstərmişdir. O, Naxçıvanın arxeoloji abidələri haqqında həm ümumləşdirici əsərlər yazmış, həm də müxtəlif arxeoloji abidələr haqqında monoqrafiyalar və kitablar çap etdirmişdir. O da Naxçıvan şəhərinin tarixindən bəhs edərkən əvvəlcə fikirləri prof. V.Əliyevlə əsasən üst-üstə düşürdü: "Eramızdan əvvəl üçüncü minilliyin sonunda iqtisadiyyatın və ticarətin inkişafı Naxçıvanda şəhər tipli yaşayış məskənlərinin yaranmasına imkan vermişdir... Naxçıvan şəhərinin ərazisində eramızdan əvvəl ikinci minillikdə yaşayış olması heç bir şübhə doğurmur. Naxçıvan şəhəri eramızdan əvvəl ikinci-üçüncü minillikərdə təşəkkül tapan qədim şəhər mədəniyyətinin ən müasir mərkəzlərindən biri olmuşdur" (4, 2010, 5 mart). Naxçıvan ərazisində olan şəhərlərdən bəhs edən müəllif yazır ki, qədim Naxçıvan şəhərinin yaxınlığında e.ə. II minilliyin əvvəlində bir neçə yerdə, o cümlədən Şahtaxtı, Qızılburun və Qarabağlarda şəhər tipli yaşayış yerləri mövcud olmuşdur.

Lakin V.Əliyevdən fərqli olaraq (V.Əliyevə görə II Kültəpə yaşayış yeri elə qədim Naxçıvanın özüdür – İ.H.) V.Baxşəliyev və A.Seyidovun fikrincə "qədim Naxçıvan şəhərinin qalıqları indiki hərbi şəhərciyin müasir tikililəri, yaxud orta əsr Naxçıvan şəhərinin xarabalıqları altında qalmışdır" (5, s. 43). "Qədim Naxçıvan şəhərinin e.ə. II minilliyin əvvəllərində Yuxarı Uzunoba kəndi yaxınlığında II Kültəpə yaşayış yerində təşəkkül tapması və e.ə. II minilliyin ortalarında indiki Naxçıvan şəhərinin ərazisinə köçürülməsi fikri" (29, s. 54) düzgün deyil. Hər iki müəllif sonrakı tədqiqatlarında Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyətinin yaranmasının 5 min ildən artıq olduğunu göstərirlər. Prof. A.Seyidov bununla əlaqədar ayrıca monoqrafiya da nəşr etdirmişdir (24). Müəllif göstərir ki, "əlimizdə olan tutarlı faktlar – arxeoloji materiallar, yazılı mənbələr, müdriklərin kəlamları və s. göstərir ki, Naxçıvan hələ 5 min il bundan əvvəl ilkin şəhər (protoşəhər) mədəniyyətinin formalaşdığı qədim yaşayış məskəni olmuşdur" (24, s. 7).

Naxçıvanda şəhər mədəniyyətinin formalaşmasına məqalə həsr edən AMEA-nın müxbir üzvü H.Q.Qədirzadə bir sıra faktlara istinad edərək bunun beş min ildən artıq tarixə malik olduğunu göstərir. İlk növbədə müəllif qeyd edir ki, Naxçıvan "Neolit inqilabı"nın baş verdiyi bölgələrdəndir... Naxçıvan həm də keramikaya keçidin əsas mərkəzlərindəndir (24, 2009, 13 oktyabr). Onun fikrincə "Naxçıvan ərazisində Tufanaqədər on min illər boyu yaşayış olmuş, Tufandan sonra ikinci sivilizasiya və şəhər mədəniyyəti buradan başlanmışdır... Naxçıvanda şəhər mədəniyyəti Tufandan sonra, ən azı miladdan öncə III minillikdə meydana gəlmişdir" (24, 2009, 14 oktyabr).

Göründüyü kimi, dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsinə qədər olan dövrdə Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyətinin yaranması və 3500-4000 tarixindən ancaq prof. V.Əliyev bəhs etmişsə, 1991-ci ildən sonra bu problemlə bağlı digər müəlliflər də tədqiqatlar aparmış, bununla bağlı kitab, monoqrafiya, elmi məqalələr çap etdirmiş və 70-ci illərdən fərqli olaraq ilkin şəhər mədəniyyətinin yaranmasının beş min ildən artıq tarixə malik olduğu fikirlərini əsaslandırmağa çalışmışlar.

Deyilənlərə münasibət bildirərək biz də həmin fikirləri müdafiə edir və bunun üçün aşağıdakı əsas arqumentləri irəli sürürük:

1. Naxçıvan ərazisində insan yaşayışının nə vaxtdan başlanması məsələsi son illərə qədər daha çox Qazma mağarasından əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələrinə istinad edilərək 100-80 min il götürülürdü. Lakin Naxçıvan ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyanın üzvləri (Vəli Baxşəliyev, Katerina Marro, Severine Sanz və b.) Şərur rayonunun Ovçulartəpəsi yaşayış yerindən Alt Paleolit dövrünə aid bir neçə əmək aləti aşkar etmişlər. Əldə olunan bu alətlər bu yaşayış yerinin nəinki Azərbaycanda, hətta dünyada ən qədim yaşayış yerlərindən biri olduğunu sübut edir. Arxeoloqlar müəyyən etmişlər ki, insanlar bu ərazidə 500-300

min il bundan əvvəl məskunlaşmışlar. Bəzi tədqiqatçılar isə Naxçıvan ərazisində insanların yaşadığı tarixi 2 milyon il götürürlər. Deməli, Naxçıvan dünyanın ən qədim yaşayış yerlərindən biridir. Bu halda, ilkin şəhər mədəniyyətinin yaranması tarixinin beş min ildən artıq olması təbii qəbul edilməlidir.

2. Beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyanın üzvləri Duzdağdakı araşdırmalardan sonra buranın dünyanın ən qədim duz mədəni olduğunu əsaslandırmışlar. Tədqiqatçılara görə e.ə. V minillikdən başlayaraq Duzdağda duz çıxarılmış, mədənçilik inkişaf etmiş, Erkən Tunc dövründə buradan geniş istifadə olunmuşdur. Mədənçilik işi Duzdağda Eneolit dövründən başlanmışdır. Dünyada mədənçilik tarixində bundan qədim tapıntı yoxdur. Duzdağ ətrafında ilkin yaşayış məskənləri olmuş, Duzdağ mədəniyyəti Naxçıvan şəhərinin yaranmasına bilavasitə təsir göstərmişdir. Duzdağda (V-III minilliklər) şəhər mədəniyyətinin vacib elementləri olan emal mədəniyyəti və alətləri yaranmış, sənətkarlıq və ticarət inkişaf etmişdir. Deməli, şəhər mədəniyyəti üçün lazım olan atributlar mövcud olmuşdur.

3. Naxçıvanda 4300-4000 il bundan əvvəl ilkin şəhər sivilizasiyasının yaranmasını irəli sürən Vəli Əliyev və buna qarşı çıxan İqrar Əliyev də etiraf edirlər ki, Naxçıvan e.ə. VI-I minillikdə Yaxın Şərqin, Ön Asiyanın mədəniyyət mərkəzləri ilə sıx qarşılıqlı iqtisadi-mədəni əlaqə şəraitində inkişaf etmişdir. Naxçıvanın e.ə. III minillikdə Ön Asiya mədəniyyəti arealına daxil olması, bu diyarın qonşu qədim Şərqin Mesopotamiya, Kiçik Asiya və başqa ölkələrin şəhər mədəniyyət mərkəzləri ilə sıx əlaqə şəraitində inkişaf tapması adlarını çıkdiyimiz müəlliflər tərəfindən qeyd edilir. İ.Əliyev yazır ki, onu (Naxçıvanı – İ.H.) Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri hesab etmək üçün kifayət qədər əsas var.

4. Naxçıvan ətrafında çox qədim yaşayış yerlərinin (I Kültəpə, II Kültəpə, Duzdağ, Qızılburun və b.) olması, ticarət və sənətkarlığın artması bu ərazidə ilkin şəhər sivilizasiyasından xəbər verir. Qədim Şərqin yüksək səviyyədə inkişaf etmiş sivilizasiyaları ilə qonşuluqda yerləşən Naxçıvan diyarında yaşayan əhalinin sosial-iqtisadi və mənəvi həyatında ciddi dəyişikliklər baş vermiş, əlaqələr genişlənmiş, qarşılıqlı təsirlər artmış, nəticədə ilkin şəhər mədəniyyəti yaranmağa başlamış, şəhərin baş meydanı, idarəetmə mərkəzləri, xidmət sahələri və sənətkarlıq məhəllələri ortaya çıxmışdır. Bütün bunlar Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyətinin yaranmasının beş min ildən artıq tarixə malik olduğunu göstərir.

5. Son illərin tədqiqatları Naxçıvanın qədim mədəniyyətlərin, xüsusilə Kür-Araz mədəniyyətinin beşiyi olduğunu göstərir. Uzun illərdir ki, Kür-Araz mədəniyyətinin meydana gəlməsi e. ə. IV minilliyin ortalarına aid edilirdi. Yeni tapıntılar bu mədəniyyətin e. ə. V minilliyin sonu, IV minilliyin əvvəlinə aid olduğunu təsdiq edir. Tədqiqatlar boyalı qablar mədəniyyəti və onun tarixi ilə bağlı yeni məlumatlar üzə çıxarmışdır. Boyalı qablar mə-

dəniyyəti yerli sənətkarların peşəkarlığından və yüksək bədii düşüncəsindən xəbər verir. Sənətkarlığın inkişafı isə mübadilə və mədəni əlaqələr üçün şərait yaradır. Ticarətin və sənətkarlığın inkişafı şəhərlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Belə mədəniyyətlər ancaq qədim tarixə malik olan şəhərlərdə yarana bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V.Azərbaycan arxeologiyası. I cild.Bakı: "Elm",2007,240 s.
2. Baxşıliyev V. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: "Elm", 2008, 304 s.
3. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: "Elm", 2004, 320 s.
4. Baxşəliyev V. Naxçıvanda insan yaşayışı nə vaxtdan başlanıb? "Şərq qapısı" qəzeti, 2005, 14 yanvar
5. Baxşəliyev V., Seyidov A. Naxçıvanın qədim tarixi (etüdlər). Bakı: Azərnəşr, 1995, 62 s.
6. Baxşəliyev V., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı: "Oskar", 2010, 160 s.
7. Baxşəliyev V., Catherine M., Aşurov S. Ovçulartəpəsi. Bakı: "Elm", 2010, 156 s.
8. Cəfərov Ə. Quruçay dərəsində. Bakı: Azərnəşr, 1990, 64 s.
9. Cəfərov Ə. İnsanlığın səhəri. Bakı: Azərnəşr, 1994, 80 s.
10. Əliyev V. Naxçıvan qədim diyar. // Pedaqoji Universitetin xəbərləri. Bakı, 2000, № 1, s. 4-25.
11. Əliyev V. Naxçıvan-qədim dünyanın ilkin sivilizasiya ocaqlarından biri. "Naxçıvan" qəzeti, 1999, 10 fevral.
12. Əliyev V. Naxçıvan şəhərinin qədim tarixinə dair qərəzli mülahizə / "Elm" qəzeti, 1999, 13, 27 avqust.
13. Əliyev V. Naxçıvan şəhərinin yaranması tarixi və onun tədqiqi problemi // Naxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı: ADPU, 1996, 222 s.
14. Əliyev V. Qədim Naxçıvan. Bakı: "Elm", 1979, 57 s.
15. Həbibbəyli İ. Naxçıvan şəhərinin yaşı-beş min il // Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik. Bakı: "Nurlan", 2007, s. 20-27.
16. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: "Elm", 1977, 158 s.
17. Məmmədov F. Azərbaycan şəhərləri tarixinin tədqiqi metodologiyasına dair // Tarixin metodoloji və aktual problemləri. Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın tezisləri. Bakı, "Nurlan", s. 92-93.
18. Muradov B. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. Bakı: "Maarif", 1983, 157 s.

19. “Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun keçirilməsi haqqında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri V.Talıbovun 7 iyun 2001-ci il tarixli Sərəncamı. “Şərq qapısı” qəzeti, 2011, 8 iyun.
20. Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (24-25 aprel 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan, “Əcəmi” NPB, 2010, 300 s.
21. Novruzlu Ə. Qədim türk diyarının min illərdən gələn sorağı. “Xalq qəzeti”, 1999, 13 avqust.
22. Qədirzadə H.Q. Naxçıvanda şəhər mədəniyyətinin formalaşması ilə bağlı bir neçə söz. “Şərq qapısı” qəzeti, 2009, 13 oktyabr.
23. Seyidov A., Baxşəliyev V. Nəhəcirdə arxeoloji araşdırmalar. Bakı: “İqtisad Universiteti”, 2002, 201 s.
24. Seyidov A. Naxçıvan 5000. Bakı: “Qismət”, 2011, 240 s.
25. Seyidov A., Baxşəliyev V., Mahmudova V. Xələc. Bakı: “Elm” 2010, 220 s.
26. Seyidov A., Baxşəliyev V. Ərəbyengicə. Bakı: “Nurlan”, 2009, 160 s.
27. Seyidov A. Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə. Bakı: “Elm”, 2003, 339 s.
28. Абибуллаев О. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, «Элм», 1982, 315 с.
29. Алиев В. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: «Элм», 1991, 254 с.
30. Алиев И. К вопросу о возрасте города Нахчывана // Naxçıvan Muxtar Respublikası. Məqalələr toplusu. Bakı: “Elm”, 1999, s. 30-37
31. Мартынов А. И. Археология СССР. Москва: Высш. школа, 1982, 271 с.
32. Bakhshaliyev V., Catherine M. The archaeology of Nakhichevan: Ten years of new discoveries. İstanbul, Ege Yayınları, 2009, 118 s.

Hacı Fəxrəddin SƏFƏRLİ
Tarix elmləri doktoru, professor,
AMEA Naxçıvan Bölməsi,

Nadir HÜSEYNBƏYLİ
Tarix elmləri namizədi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti

NAXÇIVANDA ŞƏHƏR MƏDƏNİYYƏTİNİN YARANMASI TARİXİNDƏN

Son vaxtlara qədər elmdə belə bir fikir mövcud idi ki, ibtidai icma quruluşu dövründə Naxçıvan bölgəsində insan yaşamamışdır. Ancaq 1987-1990-cı illərdə Şərur rayonunun Tənənəm kəndində yerləşən Qazma mağarasında aparılan arxeoloji tədqiqatlar göstərdi ki, ibtidai insanlar Naxçıvan bölgəsində 80-90 min il bundan əvvəl, Mustye dövründən məskunlaşmışdır. Bundan əlavə insanların bölgənin müxtəlif yerlərində olan Kilit (Ordubad rayonu), Daşqala (Babək rayonu), Ərməmməd (Culfa rayonu) mağaralarında da yaşamaları haqqında məlumatlar vardır. Sovet hakimiyyəti illərində, xüsusi ilə müstəqillik dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikasının müxtəlif yerlərində (I Kültəpə, Ovçulartəpəsi, Sədərək, Sirab və s.) aparılan arxeoloji tədqiqatlar göstərdi ki, burada Neolit dövründən başlayaraq ilk yaşayış məskənləri meydana gəlməyə başlamışdır.

Azərbaycanda, xüsusi ilə onun qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyətinin meydana gəlməsi məsələsi Azərbaycan tarixşünaslığının ən aktual problemlərindən biridir. Hələ keçən yüzilliyin 60-cı illərində hazırda AMEA-nın müxbir üzvü olan Vəli Əliyev arxeoloji qazıntılar zamanı əldə etdiyi maddi-mədəniyyət nümunələrinə əsaslanaraq Naxçıvanın e.ə. III minilliyin sonu – II minilliyin əvvəllərində, təxminən 3500-4000 il bundan əvvəl şəhər kimi formalaşması fikrini irəli sürmüşdü (8,9). Ancaq onun bu fikri bəzi tarixçilər, tərəfindən qısqanclıqla qarşılanmış, akademik İqrar Əliyev bu haqda tənqidi məqalə də yazmışdı (22). Sonralar Naxçıvanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri professor Vəli Əliyevin bu məsələdə haqlı olduğunu təsdiq etdi və göstərdi ki, Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyəti daha qədim zamanlardan yaranmağa başlamışdır.

1996-cı ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun Sərəncamı ilə keçirilən «Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan» beynəlxalq simpoziumu Naxçıvan bölgəsi tarixinin müxtəlif problemlərinin milli təfəkkür baxımından öyrənilməsində dönüş nöqtəsi oldu (17). Bundan sonra müstəqilliyin yaratdığı imkanlardan istifadə olunaraq elmi-tədqiqat

işlərində Naxçıvan bölgəsində şəhərlərin meydana gəlməsi ilə əlaqədar aparılan tədqiqatlar genişləndi. 2002-ci ildə Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə AMEA Naxçıvan Bölməsi və onun tərkibində Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu yaradıldıqdan sonra bölgə tarixinin, o cümlədən ilk şəhərlərin yaranması probleminin öyrənilməsi istiqamətində aparılan tədqiqatlar sistemli xarakter aldı və bir sıra nailiyyətlər əldə edildi. Əcnəbi və xarici ölkə alimlərinin apardığı elmi-tədqiqat işləri göstərdi ki, Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyəti təxminən 5000 il bundan əvvəl yaranmağa başlamışdır. 2009-cu ildə yenə də Ali Məclis Sədrinin Sərəncamı ilə keçirilən «Nuh peyğəmbər: Dünya tufanı və Naxçıvan» beynəlxalq simpoziumu bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların ümumiləşdirilməsində və yeni tədqiqatların istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm mərhələ oldu.

Simpoziumdakı çıxışlardan, xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun istiqamətverici və proqram xarakterli çıxışından əldə olunan ən mühüm nəticə ondan ibarət oldu ki, Naxçıvan bölgəsinin ən böyük yaşayış məskəni olan Naxçıvan şəhərinin bir yaşayış məskəni kimi əsası Dünya tufanı, Nuh peyğəmbər və tərəfdarlarının ilk dəfə bu ərazidə quruya çıxması ilə əlaqədar qoyulmuş, Naxçıvan şəhərinin adında məhz bu məsələ (Nuhçıxan – Naxçıvan) dayanmış, yaxınlıqdakı duz mədənlərinin istismarına bu zamanlardan başlanmış, elə həmin vaxtlarda emal mədəniyyəti və alətləri yaranmış, nəticədə yaşayış məskəni mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzinə çevrilmişdir (1). Şəhər mədəniyyətinin ən mühüm elementləri olan bu və digər amillər Naxçıvanın tədricən şəhər kimi formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Mühüm ticarət yollarının keçdiyi bir coğrafi mövqedə yerləşməsi də bölgənin bu cəhətdən yüksək dərəcədə inkişafını şərtləndirən amillərdən olmuşdur. Naxçıvanlıların ulu babalarının-qədim türk tayfalarının yaşadığı Naxçıvan şəhəri dünyanın ən mühüm mədəniyyət mərkəzləri olan Mesopotamiya, Babil, Het, Egey sahilləri və s. ilə sıx mədəni-iqtisadi əlaqələr saxlamışdır. Tədqiqatlar, xüsusilə qədim Naxçıvan nekropolunda, şəhərətrafı bir sıra yerlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri göstərir ki, Naxçıvan şəhəri ilkin şəhər mədəniyyətinin yarandığı ən mühüm mərkəz olmuşdur. Həmin vaxtlar artıq tərəqqi dövrünü keçirən Naxçıvan duz mədənləri şəhər əhalisini duzla təmin etmiş, həmçinin ətraf yerlərə də buradan duz göndərilmişdir. Beləliklə, demək olar ki, Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyəti Naxçıvan şəhərinin timsalında təxminən 5000 il bundan əvvəl yaranmağa başlamışdır (11). Bu fikri bölgədə son illərdə Tarix, Arxeologiya, Etnoqrafiya, Folklor, Toponomika və s. sahəsində aparılan tədqiqatlar daha da möhkəmləndirmişdir.

İlkin şəhər mədəniyyətinin yaranması prosesi təkcə Naxçıvan şəhərində deyil, bölgənin digər yaşayış məskənlərində (II Kültəpə, Şahtaxtı, Oğlanqala, Qızılburun, Qarabağlar və s.) də baş vermişdir. Bu abidələrdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı qədim şəhər – dövlətlər üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər aşkar olunmuşdur. E.ə. II minillikdə artıq şəhərləşmə prosesi gedən bu yaşayış məskənlərinin bəzilərinin ətrafı etibarlı və möhkəm qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Hətta Şahtaxtı yaşayış yeri bir neçə cərgə divarla əhatə olunmuşdu. Zaman keçdikcə bu yaşayış məskənləri müxtəlif səbəblərdən şəhər kimi öz əhəmiyyətini itirsə də, bölgədə şəhərsalma işləri orta əsrlər dövründə də davam etmişdir. Orta əsr qaynaqları və arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, orta əsrlərdə Naxçıvan bölgəsində bir sıra şəhərlər mövcud olmuşdur. Bu şəhərlər içərisində qaynaqlarda «Nəqşi-cahan» (Dünyanın bəzəyi) kimi xarakterizə edilən Naxçıvan özünün möhtəşəmliyi, gözəlliyi ilə seçilmişdir. Həmin vaxtlar, Culfa, Kiran, Azad, Qarabağlar, Ordubad, Əylis və s. şəhərlər də mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri kimi Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, və mədəni həyatında mühüm rol oynamışlar. Əldə olunan tarixi, arxeoloji, etnoqrafik və yazılı qaynaqlara əsasən qətiyyətlə demək olar ki, Naxçıvan bölgəsi istər qədim dövrdə, istərsə də orta əsrlər zamanı şəhərsalma mədəniyyətinin geniş yayıldığı yerlərdən biri olmuşdur. Naxçıvan şəhərinin adı ilk dəfə e.ə. I yüzillikdə yaşamış Flavi İosifin və miladdan sonra II əsrdə yaşamış Klavdi Ptolomeyin əsərlərində xatırlanmışdır. Bəzi qaynaqlarda şəhərin təşəkkül tarixinin ilk orta əsrlər dövrünə təsadüf etdiyi bildirilsə də onun əsasının miladdan öncə 1539-cu ildə qoyulmasını təsdiq edən qaynaqlar da vardır (27, s.113).

Qaynaqlarda Naksuana, Nəxcuan, Nəşəva, Nəşəvi, Nəqşi-cahan kimi xatırlanan Naxçıvan miladdan qabaqkı yüzilliklərdə mühüm inkişaf yolu keçmiş, eramızın əvvəllərində artıq hərtərəfli formalaşmış bir şəhər olmuşdur. İlk orta əsrlər zamanı şəhərdə 30 min yaşayış evi, 150 min əhali var idi (27, s.113). Həmin dövrdə Naxçıvan şəhəri Dvinlə (Dəbil) birlikdə Sasanilər dövlətinin mühüm dayaq məntəqələrindən biri olmuş, hətta bəzi vaxtlar mərzbanlar öz iqamətgahlarını Naxçıvan şəhərinə köçürmüşdülər. Feodalizmin ilk dövrlərində əldə olunan bu yüksəliş nəticəsində orta əsrlər zamanı Azərbaycanın mühüm ticarət, sənətkarlıq, elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilən Naxçıvan şəhəri XI əsrdə Naxçıvanşahlığın, XII yüzillikdə isə Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Məhz bu zaman Naxçıvanda Azərbaycan memarlığının ən mühüm qollarından biri olan Naxçıvan memarlıq məktəbi formalaşmış, şəhərdə Azərbaycan memarlığının incilərindən Yusif Küseyir oğlu, Möminə xatın türbələri, Came məscidi, Qoşa minərəli baştağ və s. kimi möhtəşəm abidələr inşa edilmişdir.

Naxçıvan şəhəri, ümumiyyətlə Naxçıvan bölgəsi haqqında bir sıra qaynaqlar maraqlı məlumatlar verirlər (2, 3, 11, 14, 15). Həmin qaynaqlarda

şəhər «əzəmətli və gözəl paytaxt şəhəri», «dünyanın ən gözəl və məşhur şəhərlərindən biri», «çoxlu bağları, meşələri, meyvəsi, təmiz havası, şirin suyu, məşhur binaları, mədrəsəsi və xanəgahı olan», «yer üzündə bundan daha çox əhalisi olan şəhər yoxdur», «Təbriz və Bağdaddan sonra Naxçıvan kimi, cəlallı və əzəmətli şəhər yoxdur», «şəhərdə çoxlu saray, köşk və eyvan vardır... Köşklərin çoxu qəsrlər kimi üç-dörd mərtəbəlidir» və s. bu kimi ifadələrlə tərənnüm olunmuşdur. Şəhər monqolların, teymurilərin hücumları, Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı böyük talanlara, dağıntılara məruz qalsa da, yenidən öz əzəmətini qismən bərpa edə bilmişdir. XVII yüzilliyin ortalarında şəhərdə olan türk səyyahı Evliya Çələbi orada 10200 ev, 70 came məscidi, 40 məscid, 20 mehmanxana, 7 gözəl hamam, təqribən 1000 dükan olduğunu yazmışdır (13, s.12).

1747-ci ildə Naxçıvan xanlığının yaranması ilə xanlığın mərkəzinə çevrilən Naxçıvan şəhəri, Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra da mühüm mərkəz kimi fəaliyyət göstərmişdir. Hazırda intibah dövrünü keçirən Naxçıvan Muxtar Respublikanın paytaxtıdır.

Naxçıvan bölgəsində salınmış yaşayış məskənlərindən öz qədimliyinə görə Sədərəyin özünə məxsus yeri vardır. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri təsdiq edirlər ki, Sədərəkdə insanlar Eneolit dövründən başlayaraq məskunlaşmışlar. Tədqiqatlar zamanı burada aşkar olunmuş gil məmulatı və daş alətlər, o cümlədən badya, küpə, manqal qalıqları, həvənglər, dən daşları, oraq dişləri, obsidian və çaxmaq daşı dişləri və s. Eneolit mədəniyyətinin son mərhələsinə aid olub, həmin dövrdə burada əkinci-maldar tayfaların məskunlaşdığını təsdiq edirlər (7, s.61-67). Sədərək orta əsrlər zamanı müəyyən inkişaf mərhələsinə çatmışdır. E.Çələbi (XVII əsr) onu İmam Əli Rza vəqfi kimi mükəlləfiyyətlərdən azad, abad, min evli, saysız-hesabsız bağ-bağçası, gözəl havası, əhalisinin hamısı şiə olan bir yaşayış məskəni kimi təsvir etmişdir (13, s.10).

Kənddə indiyədək qalan maddi mədəniyyət nümunələri və qalıqları (Came məscidi, Came kompleksi abidələri, Araz çayı üzərində körpü və s.) təsdiq edir ki, Sədərək orta əsrlər zamanı Araz boyu keçən, Şərq ölkələri ilə Qərb ölkələrini birləşdirən Böyük İpək yolu və qolları üzərində mühüm strateji əhəmiyyətə malik yaşayış məskəni olmuşdur. XVII əsr fransız səyyahı J.Şardən qeyd edir ki, Sədərək adlı böyük şəhərciyin yanından ötüb keçdik. Mahalın sultanı da bu şəhərcikdə yaşayır (21, s.62-63). Mahal sultanının burada yaşaması fikrindən aydın olur ki, Sədərək həm də ayrıca bir mahalın inzibati mərkəzi olmuşdur.

Naxçıvan bölgəsində yaranmış ilk yaşayış məskənlərindən biri də Şahtaxtı kəndidir. Kəndin ərazisindəki arxeoloji abidələrdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu ərazidə qədim dövrlərdən yaşayış başlanmış, hətta orta tunc dövründə burada yaşayış məskəni müdafiə məqsədi ilə divarlarının eni

2,2-2,6 metr olan qala divarları ilə əhatə olunmuş, şəhərləşmə prosesi baş vermişdir (23, s.44). Şahtaxtı nekropolundan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələrinin, o cümlədən tikinti qalıqlarının, gil məmulatlarının təhlili göstərir ki, insanlar burada ən azı miladdan öncə III minillikdən məskunlaşmışlar. Son tədqiqatlar bu tarixi daha qədim dövrlərə çəkməyə imkan verir. Yaşayış məskənində tunc dövründən başlanan inkişaf müxtəlif yerlərdə (Şahtaxtı nekropolu, II Şahtaxtı nekropolu) orta əsrlər zamanı da davam etmişdir. Bu inkişaf nəticəsində yaşayış məskəni VII-XIII əsrlərdə yenidən şəhər tipli yaşayış məskəninə çevrilmiş, əhalisi isə əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, sənətkarlıq və ticarətlə də məşğul olmuşdur (18, s.44). Belə zəngin tarixi keçmişə malik olan Şahtaxtı sonralar bir yaşayış məskəni kimi çox da fərqlənməmişdir. Hazırda Kəngərli rayonunun iri yaşayış məskənlərindən biridir.

Naxçıvanın qədim və orta əsr şəhərləri sırasında Culfa şəhərinin özünəməxsus yeri vardır. Qaynaqlarda Culahə və s. şəklində xatırlanan Culfa şəhərinin salındığı tarix dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. 1939-1940-cı illərdə dəmiryol çəkilərkən Culfa nekropolu təsadüfən dağıdılmış, həmin vaxt e.ə. XIII-IX əsrlərə aid monoxrom və polixrom boyalı gil qablar, tunc bəzəklər, metal əşyalar aşkar olunmuşdur.

Əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən Culfa ilk orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanın tanınmış yaşayış məskənlərindən birinə çevrilmişdir. Akademik Z.Bünyadov orta əsr qaynaqlarına söykənərək yazır ki, ərəb qoşunları Həbib ibn Məsləmənin komandanlığı ilə Naxçıvan ərazisinə daxil olarkən kəndləri viran etdilər, bir çox kişiləri öldürdülər, digərlərini isə arvad-uşaqları ilə əsir götürüb Culfa bərəsi ilə Arazın o tayına apardılar (5, s.82). Əməvi xəlifəsi Vəlid ibn Əbdülməlik hicrətin 86-cı ilində (miladi ilə 705-ci il) xilafətdə hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra Azərbaycanı yenidən zəbt etmək üçün qardaşı Məsləməni altı minlik qoşunla Qafqaza göndərdi. Həmin vaxt «Cula» (Culfa – H.S.) şəhəri müdafiə olunmağa cəhd etsə də Məsləmə oranı viran etmiş və Şirvan məmləkətinə daxil olmuşdu (12, s.45-46).

Ərəb ordularının Naxçıvan bölgəsinə hücumlarından bəhs edən qaynaqlarda Culfanın adının xüsusi qeyd olunması göstərir ki, o ilk orta əsrlər zamanı böyük əhəmiyyətə malik olan yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Xüsusilə, şəhərdə VII yüzilliyin ortalarında Araz çayı üzərində bərə nəqliyyatının olması və ərəb qoşunlarının ondan istifadə etməsi artıq həmin zamanlarda şəhərin daxili və xarici ticarətdə əhəmiyyətli məntəqələrdən birinə çevrildiyini sübut edir. Culfanın ilk orta əsrlərdən başlanan yüksəlişi orta əsrlər zamanı daha da güclənmiş, şəhər özünün ticarət-iqtisadi əhəmiyyəti ilə orta əsr hökmdarlarının diqqətini cəlb etmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah hicri 856-cı ilin ramazan ayında (sentyabr 1452-ci il) şəhər haqqında xüsusi fərman imzalamışdır.

Səfəvilər dövründə, xüsusilə, XVI yüzilliyin II yarısında şəhər sürətlə inkişaf edir, böyüyür. Orada evlərin sayı 3 minə çatır. Həmin vaxt şəhərdə 15-20 min nəfər adamın yaşadığı ehtimal olunur. Həmin vaxtlarda Culfa ipək ticarəti üzrə mühüm mərkəzlərdən birinə çevrilir. Müxtəlif şəhərlərlə sıx ticarət əlaqəsində olan Culfa tacirləri Şamaxıdan, Ərəşdən və Gilandan xam ipək alaraq onu Qərbi Avropanın Venetsiya, Amsterdam, Marsel kimi şəhərlərinə, həmçinin Suriyaya Osmanlı imperiyasına, Hindistana aparıb alver edirdilər. Şah sarayı ilə yaxın əlaqə saxlayan Culfa tacirlərinin alverindən əldə olunan mənfəət Səfəvilər dövləti xəzinəsinin mühüm gəlir mənbələrindən biri idi. Bütün bunlara görə Səfəvi hökmdarı I Şah Təhmasib şəhərin iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun əhalisini vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad etmişdi.

Ancaq XVII yüzilliyin əvvəllərində başlayan Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin yeni mərhələsi şəhər üçün çox faciəli oldu. Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas 1604-cü ildə Culfanı osmanlılardan geri aldıqdan sonra onun əhalisini tamamilə köçürüb İsfahan şəhəri yaxınlığında yerləşdirdi. Bundan sonra Culfa bir şəhər kimi öz əhəmiyyətini tamamilə itirdi və onun taleyi bütün XVII əsr boyu faciəli oldu. Təsadüfi deyildir ki, XVII əsrin ortalarında Culfada olmuş fransız səyyahı Jan Şardən onu «başdan-başa dağılmış şəhər», «çox barsız-bəhərsiz və idbar bir yer» kimi xarakterizə etmişdir (21, s.66). Bundan sonra Culfa özünün əvvəlki şöhrətini bərpa edə bilməsə də Naxçıvan bölgəsində mühüm strateji məntəqə kimi fərqlənmiş, xarici və daxili ticarət əlaqələrində müəyyən rol oynamışdır.

Qədim və orta əsrlər zamanı Azərbaycanın inkişaf etmiş yaşayış məskənlərindən biri də Kiran şəhəri olmuşdur. Şəhərin xarabalıqları hazırda Naxçıvan-Ordubad şose yolunun şimal tərəfində, Gilançayın sol sahilində qalmaqdadır. El arasında "Xaraba Gilan" adı ilə tanınan bu xarabalığın sahəsinin 100 hektardan artıq olması onun çox böyük bir yaşayış məskəni olduğunu göstərir. Şəhər yerinin müxtəlif sahələrində 1926-1929-cu illərdə və 1976-cı ildən isə sistemli şəkildə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı e.ə. II-I minilliklərə və orta əsrlərə aid çoxlu maddi-mədəniyyət nümunələri, möhtəşəm memarlıq abidələrinin (türbələr, karvansaralar, məscid və s.) qalıqları aşkar olunmuşdur. Bu tapıntılara əsasən məlum olmuşdur ki, Narınqalası və məhəllələri qala divarları ilə əhatə olunmuş Kiran şəhəri e.ə. V-IV əsrlərdə şəhər kimi formalaşmış, mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzinə çevrilmişdir. Şəhər monqol istilaları zamanı dağıdılmış, bundan sonra orada yaşayış tədricən kəsilmişdir (26).

Naxçıvanda orta əsrlər zamanı özünün ticarət-iqtisadi əhəmiyyətinə görə fərqlənən yaşayış məskənlərindən biri də Azad şəhəridir. XIV yüzillikdə yaşamış Həmdullah Qəzvini yazır ki, Azad Naxçıvan tümənində daxil olan beş şəhərdən biridir. Şəhər taxıl məhsulları, pambığı və üzümü ilə məş-

hurdur. Buranın şərabı böyük şöhrət qazanmışdır. Suyunu Qafan dağlarından alan çaylar Araz çayına tökülür. Burada əhali ağbəniz olub, təbiətcə döyüşkəndirlər. Vergilər 18 300 dinar təşkil edir (29, s. 51).

Əsas karvan yollarının keçdiyi bir ərazidə yerləşən Azad şəhəri orta əsrlər zamanı mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi şöhrət qazanmışdı. Bu şəhər beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynayırdı. Xüsusilə şəhər və ətrafı qızıl boya (marena) tədarükü sahəsində tanınmış yerlərdən hesab edilirdi. Müxtəlif ölkələrdən gələn ticarət karvanları buradan qərbə və şərqə doğru hərəkət edir, şəhərə bir sıra məhsullar gətirilir, qızıl boya, quru meyvə və s. Aparılırdı. Şəhərdə dörd karvansaranın mövcud olması faktı onun inkişaf səviyyəsindən xəbər verir (25, s.124). Şəhər monqolların hücumu zamanı çox zərər çəkmiş, kənd tipli yaşayış məskəninə çevrilmişdi. XIV-XV əsrlərdə də bu vəziyyətdə mövcud olan Azadın XVI-XVII əsrlərdə şəhərə çevrilməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdı (25, s.123). Təəssüf ki, bu şəhər sonralar dağılmış, məhv olmuş, yeri unudulmuşdur. Tədqiqatçılar onun yerləşdiyi ərazi haqqında müəyyən fikirlər söyləsələr də, onun yerini dəqiq təyin etmək üçün dəlil və sübut olmamışdır.

Son illərdə Ordubad bölgəsindəki Azad kənddə aparılan epiqrafik tədqiqatlar nəticəsində aşkar olunmuş müsəlman kitabələri şəhərin yerləşdiyi ərazi haqqında müəyyən fikir söyləməyə əsas verir. Bu kənddə «əl-Azadi» (Azadlı) nisbəsi ilə bizədək gəlib çatan məzar kitabələrinə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, orta əsr Azad şəhəri indiki Azadkəndin yerində, qəbristanlığın yaxınlığında yerləşirmiş. Şəhər inkişaf etmiş ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olduğundan ətraf ərazi uzun müddət Kiranla birlikdə onun adı ilə Azad-Ciran adlanmışdır.

Fikrimizcə, Azad şəhəri XVII əsrin əvvəllərində baş verən Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı viran edilmiş, Qızılbaş hökmdarı I Şah Abbasın həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti – «Böyük sürgün» zamanı bir sıra Arazboyu yaşayış məskənləri kimi o da dağıdılmışdır. Şəhərin əhalisi isə didərgin düşərək və ya köçürülərək başqa yerlərə getmişdir.

XVII əsrin əvvəllərində tənəzzül edən Azad şəhərinin əhalisi, sonralar da baş verən müharibələr və iqtisadi çətinliklər ucbatından öz doğma yerlərinə qayıdaraq şəhərlərini bərpa edə bilməmişlər. Bu, ancaq Naxçıvan ərazisində sabitlik yarandıqdan sonra mümkün olmuşdur. Vəziyyət düzəldikdən sonra azadlılar geriyə qayıtmış, onların bir qismi yenidən Azad şəhərinin yerində yaşamağa başlamış, digər hissəsi isə təxminən 2 km şimalda məskunlaşmışlar. Beləliklə, Aşağı Aza və Yuxarı Aza kəndləri meydana gəlmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə 2003-cü ildə Aşağı Aza kəndinin adı dəyişdirilərək Azadkənd adlandırılmışdır.

Kəndin ərazisində sistemli arxeoloji tədqiqatlar aparılmadığı üçün onun əsasının nə vaxt qoyulması haqqında tutarlı fikir söyləmək mümkün

deyildir.

Naxçıvan ərazisində orta əsrlər zamanı inkişaf etmiş yaşayış məskənlərindən biri də Qarabağlar şəhəridir. Kəndin ərazisində indiyədək qalan Qalacıq yaşayış yeri (e.ə. III-I minilliklər), Asnı piri (e.ə. I minillik), e.ə. III-I minilliklərə aid nekropollar, Damlama yaşayış yeri (e.ə. IV-I minilliklər), e.ə. VIII-VI əsrlərə aid daş və tunc möhürlər yaşayış məskəninin qədim dövrdə yüksək inkişafından, ilk yaşayış məskənlərindən biri kimi əhəmiyyətindən xəbər verir. XVII yüzilliyin ortalarında yaşayış məskənində olan türk səyyahı Evliya Çələbi Qarabağları «böyük şəhər» kimi təqdim edir. Qarabağların Naxçıvan ərazisində ayrıca sultanlıq olduğunu qeyd edən səyyah şəhərdə 40-a qədər minarənin, 10 minə qədər bağlı-bağçalı evin, 70 meh-ralın (40-ı minarəli məscid) olduğunu yazır. Həmçinin səyyah orada çoxlu karvansaranın, hamamın, çarşının olduğunu və onların sayının artdığını qeyd edərək yazır ki, ərzaq və içməli [şeylər çoxluğu baxımından] tərifəlayiq bir diyardır. Elçi ilə bir bağda gəzərkən Yəzdanqulu adlı bir bağban bizə 26 növ dadlı armud gətirdi. «Mələçə», «Abbasi», «Ordubadi» deyilən armudları yeyənin ağzında nabat gülabı qətrəsi əmələ gətirir. [Qarabağların] lələ oxşar narları olur. Rəvan düyüsü, plov hərisəsi (buğda ilə düyünün qarışığından hazırlanan həlimaşı – H.S.) ləzzətli olur. Aşpazları son dərəcə təmiz və hamısı müsəlmandır (13, s.10-11).

E.Çələbinin haqqında bəhs etdiyi abidələr demək olar ki, zaman keçdikcə tamamilə məhv olaraq sıradan çıxmışdır. Hazırda kənd statusu ilə Kəngərli rayonunda mövcud olan Qarabağlarda XII-XIV əsrlərə aid qoşa minarəli baştağ və Azərbaycan memarlığının möhtəşəm nümunələrindən olan türbə qalmışdır.

Naxçıvan bölgəsinin şərq tərəfində yerləşən Ordubad şəhərinin əsasının nə vaxt qoyulması məsələsi elmdə hələ tam aydınlaşdırılmamışdır. Ancaq bölgədə Gəmiqaya kimi möhtəşəm abidənin, Xaraba Gilan [Kiran] kimi əhəmiyyətli yaşayış məskəninin mövcudluğu təsdiq edir ki, bu ərazi Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Son dövrlərədək elmi ədəbiyyatda şəhərin əsasının qoyulması XII əsrdən hesablanmışdır. Ancaq elmin son nailiyyətlərinə əsaslanaraq Ordubad şəhərinin tarixini daha qədim dövrlərə çəkmək mümkündür. Tədqiqatçılar qaynaqlara əsasən eramızın əvvəllərində bölgəmizdə baş verən hadisələrdən bəhs edərkən Ordubadın adını çəkirlər (16, s.212). VII yüzillikdə yaşamış tarixçi Sebeos da «Ordubad» adlı yaşayış məskənindən bəhs edir (19).

1902-ci ildə Ordubad şəhərinin mərkəzində yerləşən Came məscidinin ətrafında bərpa işləri aparılarkən torpağın altından tapılan kərpic parçasının üzərində «Harun» ləfzi (sözü, kəlamı – H.S.) və hicri-qəməri təqvimi ilə 111-ci il tarixi həkk edilibmiş (20). Ordubad ərazisində hicri 111-ci ilə (miladi 729-cu il) aid müsəlman kitabəsinin tapılması, burada islamın qəbu-

lunun ilk çağlarında məscid binasının tikilməsi bir daha təsdiq edir ki, Ordubad VII-VIII əsrlərdə inkişaf etmiş yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. 1851-ci ildə Ordubad şəhər qəbristanlığında qeydə alınan hicri 227-ci ilə aid kufi xətli kitabə də Ordubad şəhərinin tarixinin öyrənilməsi baxımından çox qiymətlidir.

Bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən akademik T.Bünyadov şəhərin yaşının təxminən 1500-2000 il olması fikrindədir (4, s.106). Şənətşünaslıq namizədi R.Salayeva şəhərin əsasını miladdan sonra V-VI əsrlərdə qoyulmasını ehtimal edir (28, s.43). Ordubad şəhərinin qədim tarixə malik olmasını şəhərin ərazisində indiyədək qalan və yaşı 1500-2000 illə hesablanan nəhəng çinar ağacları da təsdiq edir. Şübhəsiz ki, şəhər ərazisində olan bu çinarlar heç də özbaşına bitməmiş, onları şəhər salındıqdan sonra sakinlər əkmişlər.

XIV əsrin əvvəllərində Naxçıvan tümənində daxil olan beş şəhərdən biri olmuş Ordubadı Həmdullah Qəzvini gözəl bağlarla əhatə olunmuş, əhalisi taxıl və pambıq yetişdirən əyalət şəhəri kimi təqdim edir (29, s.51). Orta əsrlər zamanı şəhər başqa ölkələrlə ticarət əlaqələrində olmuş, Venetsiyaya, Marselə, Moskvaya və digər şəhərlərə xam və boyanmış ipək ixrac etmişdir. Səfəvilər dövründə şəhərin ticarət-iqtisadi əhəmiyyəti daha da artır. Həmin vaxt şəhər Səfəvi sahlarının diqqət mərkəzində və himayəsində olmuşdur. Ancaq bu dövrdə səfəvilərlə osmanlılar arasında davam edən aramsız müharibələr zamanı Ordubad döyüş meydanına çevrilmiş, əldən-ələ keçmiş, dağılmışdı. XVII yüzilliyin əvvəllərində başlanan yeni müharibə zamanı Ordubad şəhər əhalisi Səfəvi hökmdarı I Şah Abbası müdafiə etdiyinə görə şah onları mükafatlandırmış və hicri 1012-ci (miladi 1604-cü) ildə imzaladığı fərmanla əhalini xəzinəyə veriləcək bir sıra vergilərdən azad etmişdi.

Bu zamandan başlayaraq şəhər inkişaf edir, mühüm ticarət-sənətkarlıq mərkəzinə çevrilir. Ordubad Azərbaycanda orta əsr şəhərsalma mədəniyyətini indiyədək qoruyub saxlayan tək-tək şəhərlərdən biridir. Burada indiyədək gəlib çatan Came məscidi, Sərşəhər məscidi, Anbaras məscidi, Azərbaycanda yeganə klassik mədrəsə nümunəsi olan mədrəsə, Qeysəriyyə, Buzxana, hamam və s. şəhərin orta əsrlərdəki yüksək inkişaf səviyyəsindən xəbər verirlər. Şəhərin qərbində, Dübəndi çayının sağ sahilində yerləşən "Əfqan qalası" şəhər idarəetmə orqanları binalarının və zadəgan zümrəsinə mənsub olan adamların sığınacaq yeri olmuşdur.

Xanlıqlar dövründə mahal mərkəzi kimi fəaliyyət göstərən Ordubad Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra Rusiya bazarlarını xam ipək, ipək parça, quru meyvə və s. məhsullarla təmin edən mərkəzlərdən biri olmuşdur.

Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində mövcud olan şəhərlərdən biri də Əylis şəhəridir. Ərazisində arxeoloji tədqiqatlar aparılmadığı üçün yaranma tarixi haqqında qəti fikir söyləmək mümkün olmasa da, qaynaqların

da təsdiq etdiyinə görə orta əsrlər zamanı kiçik şəhər kimi yüksək inkişaf səviyyəsində olan Əylis bölgənin mühüm ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Həmin vaxt iqtisadiyyatında ipək və digər mallarla ticarətin üstünlük təşkil etdiyi Əylis şəhəri XVI yüzillikdən etibarən Səfəvi şahlarının xüsusi himayəsinə keçməklə xass (feodalizm dövründə Yaxın Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda hökmdara və onun ailə üzvlərinə məxsus torpaq sahəsi) kimi toxunulmaz mahal idi. Onun sakinləri vergini bilavasitə şaha ödəyirdilər (6, s.211-212). Əylis tacirləri Yaxın Şərq və Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrinə girmiş, həmin ölkələrlə bir sıra mallarla yanaşı, əsasən ipək ticarəti etmişlər. Əylisdə indiyədək qalan gözəl yaşayış evləri, memarlıq abidələri və onların qalıqları, hətta kənddə XVII əsrdə kəhriz sisteminin mövsud olması burada əhalinin böyük imkanlara, yüksək mədəni səviyyəyə malik olmasından xəbər verirlər. Yuxarı Əylis kəndində vaxtilə Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas tərəfindən inşa etdirilən, bir neçəsi bu günədək salamat vəziyyətdə gəlib çatan və şahın adı ilə adlandırılan məscid, mədrəsə (Ordubad bölgəsində Ordubad şəhərindən sonra ikinci mədrəsədir), hamam, körpü, həmçinin XIV-XVIII yüzilliklərə aid müsəlman epiqrafikası abidələri kəndin orta əsrlər dövründəki inkişaf səviyyəsini göstərir.

Şəhərin mərkəzində, hazırda bazar meydanı adlanan yerdə orta əsrlər zamanı böyük ticarət mərkəzi olmuş, müxtəlif ölkələrdən gələn tacirlər burada alver etmişlər. Bazarda çoxlu dükanlar, dükanların altında zirzəmilər olmuşdur. Bu zirzəmilər anbar rolunu oynamış, kənar yerlərdən gətirilən mallar bu anbarlarda saxlanılmışdır. Həmin anbarların çoxu indiyədək salamat vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Ticarət mərkəzinin – bazarın cənubunda iri həcmli (uzunu 40 m, eni 6 m, hündürlüyü 4 m) karvansara olmuşdur.

Kəndin cənub girişində son zamanlaradək qalıqları qalan və el arasında «Qala qapısı» adlandırılan yer var idi. Bu yer orta əsrlər zamanı kömrük məntəqəsi rolunu oynamış, cənub yolu ilə şəhərə daxil olan və şəhəri tərk edən adamlar və mallar burada yoxlanmış və qeydiyyatdan keçmişdir. Ancaq sonralar Əylis tədricən şəhər kimi öz əhəmiyyətini itirmiş, hazırda kənd kimi mövcuddur.

Qeyd olunanlardan başqa qədim zamanlarda Naxçıvan bölgəsində Oğlanqala, Qalacıq, Sumbatan-Dizə və s. yaşayış məskənləri də şəhər həyatı keçirmişdir. Şübhəsiz ki, Naxçıvan bölgəsində qədim və orta əsrlər zamanı şəhər statusu ilə fəaliyyət göstərən yaşayış məskənləri bunlarla məhdudlaşmır. Burada tarixin müxtəlif vaxtlarında baş verən təbii fəlakətlər, müharibələr və s. nəticəsində məhv olaraq tarix səhnəsindən silinmiş naməlum şəhərlər də olmuşdur. Yəqin ki, gələcək tədqiqatlar zamanı həmin şəhərlərin hamısının olmasa da bəzilərinin adı və mövcud olduğu dövrdəki vəziyyəti haqqında məlumatlar əldə ediləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. «Nuh peyğəmbər: Dünya tufanı və Naxçıvan» mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpoziumda Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun çıxışı. Nuh peyğəmbər: Dünya tufanı və Naxçıvan (24-25 aprel 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi, 2010, s. 10-16.
2. Babayev S. Səyyahlar Naxçıvan haqqında. Azərbaycan tarixində Naxçıvan (Tarixi oçerklər). Bakı: ADPU, 1996, s. 42-55.
3. Baxşəliyeva G. Orta əsrlər ərəb mənbələrində Naxçıvan haqqında məlumatlar. Nuh peyğəmbər: Dünya tufanı və Naxçıvan (24-25 aprel 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi, 2010, s. 214-219.
4. Bünyadov T. Mərd qalalar, sərt qayalar. Bakı, 1986.
5. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 336 s.
6. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti.Bakı: Azərnəşr, 1993, 301 s.
7. Əliyev V. Sədərək Eneolit yaşayış yeri. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq. 1985, №2, s.61-67.
8. Əliyev V., Sultanov Ə. Naxçıvanın 3500 yaşı var. «Şərq qapısı» qəzeti, 18 dekabr 1968-ci il
9. Əliyev V. Naxçıvan şəhərinin yaranması tarixi və onun tədqiqi problemləri («Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan» beynəlxalq simpoziumunun materialları). Bakı: Elm, 1996, s. 51-54.
10. Həbibbəyli İ. Qafqaz mənbələrində Naxçıvan. Naxçıvan tarixinin səhifələri («Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan» beynəlxalq simpoziumunun materialları). Bakı: ADPU, 1996, s. 118-122.
11. Həbibbəyli İ. Naxçıvan şəhərinin yaşı – beş min il. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik. Naxçıvan: Əcəmi, 2007, s. 20-27.
12. İsmayılov Rəşid bəy. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993.
13. Çələbi E. Səyahətnamə. Bakı: Elm, 1997, 192 s.
14. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: Elm, 1977, 160 s.
15. Məmmədov R. Yaxın Şərq və Qərbi Avropa səyyahları Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixi haqqında. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası. 1962, №4, s. 11-22.
16. Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və coğrafiyası. Bakı, 1993.
17. Naxçıvan tarixinin səhifələri («Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan» beynəlxalq simpoziumunun materialları). Bakı: Elm, 1996, 223 s.
18. Novruzlu Ə., Baxşəliyev V. Şərurun arxeoloji abidələri. Bakı, 1993.
19. Onullahi S. Ordubad. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti. 5 iyun 1987.

20. Səbri S. Asar ətiqə. «Şərq qapısı» qəzeti, 15 sentyabr 1926-cı il.
21. Şardən J. Səyahətnamə. Fransız dilindən tərcümə edəni Vaqif Aslanov. Bakı: Elm, 1994.
22. Алиев И. К вопросу о возрасте города Нахчывана. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s. 30-37.
23. Агаев Г. Археологические иследования Гявургала. Тез.всесоюз.археолог. конф. Баку, 1985
24. Выдержки из «Записок о мусульманских надписях на Кавказе», М.Н.Ханыкова, опубликованных в «Азиатском журнале», август, 1862, г. Пер. с франц. яз. Э.К.Спитницкой. Научный Архив Института Истории Национальная Академии Наук. Азербайджана. Инв. № 1076
25. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку: Элм, 1982.
26. Ибрагимов Б. Средневековый город Киран. Баку-Москва: Московская типография, №12, 2000, 176 с.
27. Никитин К.А. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1882, вып. I, отдель II, с. 109-142.
28. Салаева Р. Ордубад-истоки и формирование. Баку, 1989.
29. Казвини Хамдаллах. «Нузхат ал-кулуб». Перевод с английского. З.М.Буниятова, перевод с персидского И.П.Петрушевского. Баку: Элм, 1983.

Yaşar RƏHİMOV
Tarix elmləri namizədi,
AMEA Naxçıvan Bölməsi

RUS MƏNBƏLƏRİ NAXÇIVAN ŞƏHƏRİNİN TARİXİ HAQQINDA

Azərbaycan tarixşünaslığında yeni istiqamət alan Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi tarix elmi qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. Hələ keçmiş Sovet hakimiyyəti zamanında erməni və gürcü tədqiqatçıları tarixi həqiqəti saxtalaşdırmaqla Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgə və şəhərlərini özlərinin torpaqları kimi qələmə verməyə çalışmışlar. Bu sahədə "daha irəli gedən" erməni tarixçiləri tarixi həqiqətlərə uyğun gəlməyən əsərlər yazmışlar. Bu baxımdan Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərinin tarixinin tədqiqi müasir dövrdə mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri, Naxçıvan şəhərinin özü isə bizim ən qədim şəhərlərimizdən biridir. Bu yazıda əlimizdə olan rus mənbələrindəki materiallar əsasında Naxçıvan şəhərinin keçmişinə ekskurs etmək fikrinə düşdük. Bütövlükdə Naxçıvan bölgəsinin, o cümlədən Naxçıvan şəhərinin tarixi dəfələrlə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Naxçıvan şəhərinin mövqeyi, ərazisi, yaranması, onun tarixi keçmişi, iqlimi, əhalisi, məhəllələri və s. məsələlərlə bağlı rus tarixçilərinin, tədqiqatçılarının, araşdırıcı və səyyahlarının əsərlərində zəngin məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Azərbaycanın səfalı və dilbər guşələrindən olan Naxçıvanımız özünün zəngin və qədim tarixi, coğrafi mövqeyi, qiymətli abidələri və mühüm ticarət əhəmiyyətinə görə Rusiyanın qabaqcıl ziyalılarının-tarixçilərin, etnoqrafların, iqtisadçıların, diplomatların, səyyahların nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. Naxçıvan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən (1828) sonra yeni torpaqlarda əvvəllər mövcud olan qayda-qanunu və vəziyyəti öyrənmək məqsədilə çarizm öz məmurlarına həmin yerləri yazılı surətdə təsvir etməyi tapşırmışdı. Rusiyanın qabaqcıl ziyalıları-tarixçilər, etnoqraflar, iqtisadçılar, diplomatlar, dövlət xadimləri tez-tez Naxçıvana gəlirdilər. Onların içərisində V.Qriqoryev, mənşəcə fransız olan İ.Şopen, diplomat A.S.Qriboyedov, qafqazşünaslardan S.P.Zelinski, N.Engelqart, N.Nikiforov, A.Dekonski, K.A.Nikitin və b. da var idi. İşğal olunmuş ərazilərdə özünün idarə sistemini daha etibarlı şəkildə qurmağa çalışan müstəmləkəçi Rusiya Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın öyrənilməsinə xüsusi önəm verirdi. Rus məmurlarının, ziyalılarının, araşdırıcılarının müstəmləkəçilik baxımından tərtib etdikləri sənədlər, arayışlar, toplular, məktublar, təsvir və təqvimlər hazırda Naxçıvan şəhərinin tarixi üçün əhəmiyyətli mənbələrdir. Hə-

min mənbələrdə və digər müxtəlif nəşrlərdə Naxçıvan şəhərinin tarixinə dair çoxlu məlumatlar vardır. Naxçıvan şəhərinin tarixinin bir çox problemləri Rusiya tərəfindən işğal zamanı və işğaldan bir qədər sonrakı dövrdə rus müəllifləri tərəfindən yazılmış əsərlərdə əks olunmuşdur.

Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Naxçıvan haqqında bu rus mənbələrində əksini tapmış məlumatlardan aydın olur ki, Naxçıvan əyalətinin əsas şəhəri sayılan Naxçıvan öz coğrafi mövqeyinə görə Qarabağ dağlarının axırıncı aşırımının kənarında, Araz çayından təxminən 8 km şimala doğru, 39 və 40 dərəcə şimal en dairəsi ilə 63 və 64 dərəcə uzunluq dairəsi arasında yerləşərək, şimal tərəfdən Şıxmahmud kəndi ilə, şərq tərəfdən Şəkərabad kəndi ilə, cənub tərəfdən Tumbul-Yamxana kəndləri ilə, qərb tərəfdən isə Əliabad və Xok mahalı ilə həmsərhəddir. Şəhərin özünün əhatə dairəsi 6 verst (verst-1, 0668 km-ə bərabər ölçü), şəhərə məxsus torpaq sahələri ilə birgə 17 verstdir. Bu sahələrdən istifadə üçün münasib olan və suvarılan ərazilərin 350 xalvarı hər il əkilir. Şəhərin su ilə təmin edilməsi Naxçıvançaydan şəhərə çəkilmiş və şəhəri iki eyni hissəyə ayıran arx ilə həyata keçirilir. İ. Şopen öz əsərində yazırdı ki, Naxçıvan şəhərinin əhalisi içmək üçün iki bulağın və bir quyunun suyundan istifadə edirdi (7, s.478). Fransız mənşəli bu rus müəllifinin 479-cu səhifədə yazdığına görə "Naxçıvan şəhərində yalnız bazar ətrafındakı sahə rəsmi meydan hesab olunurdu. Digər boş yerlərdə buğda və bu kimi dənli bitkilər, habelə tütün əkilirdi. Burada həmçinin bostan və tərəvəz bitkiləri də əkilirdi".

Rus mənbələrində Naxçıvan şəhəri haqqında bir neçə əfsanə də öz əksini tapmışdır. Həmin əfsanələrin birində göstərilir ki, Naxçıvan şəhəri "Ermənistanın qədim şəhərlərindən biridir". Ermənilər qeyd edirlər ki, daşqın zamanı Nuhun gəmisi məhz Naxçıvanda sahilə yan alıb və Naxçıvanda Nuh peyğəmbər gəmisindən düşərək torpağa ayaq basıb. Rus mənbələrində buna sübut olaraq Naxçıvan şəhərinin adının mənası "pervoe pristanişe", yəni ilk enmə, ilk qədəm qoyma" kimi göstərilir. Əvvələn, maraqlıdır, görəsən hansı dildən tərcümə edəndə bu məna alınır? İkincisi, hesab edək ki, Nuh peyğəmbərin gəmisi Naxçıvanda dayanıb, yəni torpağa yan alıb və Nuh məhz Naxçıvanda gəmidən düşüb torpağa qədəm qoyub və Naxçıvan sözünün mənası "pervoe pristanişe", yəni ilk enmə, ilk qədəm qoyma mənası verir, amma heç bəlli deyil hansı dildən tərcümə edəndə bu məna alınır və bunun ermənilərə nə aidiyyəti var? Nuhun gəmisinin Naxçıvanda dayanması, onun Naxçıvanda torpağa qədəm qoyması o deməkdirmi ki, Naxçıvan Ermənistanın qədim şəhəridir? Bəlkə Nuh peyğəmbər də erməni olub, bizim xəbərimiz yoxdur? Çox məntiqsiz qondarmadır təbii ki, məntiqsizdir, çünki qondarma heç bir məntiqə söykənmir. Bütün amillər məntiqə söykənərək fakt ilə ölçülür. Fakt isə az deyil və bunlar tarixi mənbələrə istinad edir.

İlk dəfə Naxçıvanı Nuh peyğəmbərin məskəni kimi qeyd edən yunan alimi K.Ptolemey Naxçıvan şəhərinin adını dünyanın yeddi böyük şəhəri ilə bir sırada çəkmişdir. K.Nikitin Nuh tufanının Naxçıvanla əlaqədar olması barədə məlumat verərək yazırdı: "Rəvayətə görə, əfsanəvi tufandan sonra Ağrı dağı Nuh peyğəmbəri gəmisi ilə birlikdə qəbul emişdir. Hətta Nuh peyğəmbərin Naxçıvandakı duz karxanalarında fəaliyyəti də xalq arasında dolaşan rəvayətlərdə saxlanmaqdadır. Nuh Naxçıvan şəhərinin yerləşdiyi yerdə məskən saldı. O, öz ailəsi ilə burada qərar tutdu və gələcək şəhərin əsasını qoydu. Şəhərin ilk məskunlaşma yeri mənasını bildirən adı da buradan götürülmüşdür" (2, s.109-142). Bundan başqa, əsatirlərdə Nuh peyğəmbərin Naxçıvan şəhəri ətrafında üzüm bağları salmasına dair məlumatların olması da bu ərazidə məskunlaşmadan sonrakı təsərrüfat həyatının mövcudluğunu təsdiqləyən faktdır (2, s.110-111).

"Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri" (1833) kitabının müəllifi V. Qriqoryev 66-cı səhifədə bildirir ki, ərəb işğalı zamanı Naxçıvan türk mənşəli İran hökmdarı Bəhram Çubin tərəfindən əsası qoyulmuş beş şəhərdən biri idi. Bu fikir 1836-cı ildə Sankt-Peterburqda nəşr edilmiş digər bir rus mənbəsində (3, s.329) təsdiq edilir. Tarixdə bu adlı bir hökmdarın olması o qədər inandırıcı deyil. Ehtimal etmək olar ki, söhbət İran hökmdarı Bəhram Gurdan gedir. Fikrinə davam edən rus müəllifi V. Qriqoryev şəhərdə vaxtilə 40 min evin olması haqqında məlumat verir. Naxçıvan şəhər əhalisini vergi ödəyənlər və vergidən azad olanlar olmaqla iki əsas qrupa bölən bu rus müəllifi şəhərdəki Xan evi, şəhərin məhəllələri və şəhər bazarı haqqında ətraflı məlumat verir (1, s.68-69). Yeri gəlmişkən Naxçıvan şəhər bazarı üstü qamışla örtülmüş kiçik daş dükanlardan ibarət olmuşdur. Bir rus mənbəsində (3, s.332) rus işğalına qədər şəhər bazarının çox kiçik, ucuz və sadə olduğu bildirilir.

Naxçıvan şəhərinin tarixinin bir çox problemlərini əks etdirən rus mənbələrindən biri də K.A.Nikitinin 1882-ci ildə nəşr edilmiş "Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası" (Qafqaz ölkəsi və tayfalarının təsviri üçün materiallar" məcmuəsi) adlı məqaləsidir. Məqalənin başlanğıcında Naxçıvan şəhərinin mövqeyi, tarixi abidələri, Nuh peyğəmbərlə, dünya tufanı, Nuhun gəmisi haqqındakı əfsanə və rəvayətlərdə Naxçıvanın özünəməxsus yer tutması təsvir olunmuşdur. Əcnəbi müəlliflərə (Lazar Cəhrinskiyə, coğrafiyaşünas Həmdullah Qəzviniyə, Stefan Orbelianiyə) istinadən Naxçıvan şəhərinin əsasının b.e.ə. 1539-cu ildə qoyulduğunu qeyd edən rus müəllifi K.Nikitin bildirir ki, Naxçıvan şəhəri müxtəlif şərq xalqlarının rəvayətlərində izləri qalan və Bibliyada yazılan bəşər tarixinin və onunla birlikdə böyük dünyəvi hadisələrin baş verdiyi bir mövqedə yerləşmişdir. 6-cı səhifədə göstərilir ki, 610-cu ildə Bizansda hakimiyyətə gələn imperator II İrakli Sasanilərə qarşı yürüşdə Sasani hökmdarı II Xosrova qarşı döyüşdə Naxçı-

van qalasını dağıtmışdır. Bundan başqa, digər Bizans imperatoru II Vasili (975-1025) Vaspurakan vilayəti ilə birlikdə Naxçıvanı da yandıraraq dağıtmışdır. XIII əsrdə monqollar şəhəri qarət etmiş, XIV yüzillikdə (1360-cı ildə) türk sultanı Muradın, həmin əsrdə Teymurun oğlu Miranşahın hakimiyyəti altına keçmişdir. Bütün bu hadisələr Naxçıvan şəhərinin tənəzzülünə səbəb olmuşdur. Şəhər əldən-ələ keçmiş, yerli əhali qarətə, köləliyə və ölümə məruz qalmışdı. Rus müəllifi K.Nikitin yazırdı ki, hər dağıntıdan sonra bu şəhər əvvəlki görkəmi ilə olmasa da, əfsanəvi simurq quşu kimi yenidən dirçəlirdi. O, XVIII və XIX əsrlərə özünün əvvəlki zənginliyi və gözəlliyini tamamilə itirmiş bir şəhər kimi daxil olmuşdur. Özünün keçmiş ticarət şöhrətini itirmiş Naxçıvan şəhərində əhalinin sayı 150 mindən 6 minə enmişdir. 10 fevral 1828-ci ilə qədər İran dövlətinin tabeliyində olmuş, ancaq Türkmənçay müqaviləsindən sonra Rusiyaya birləşdirilmişdir.

Naxçıvan şəhəri haqqında rus mənbələrində əksini tapmış məlumatlardan aydın olur ki, hələ qədim dövrlərdən bəri Naxçıvan şəhəri 4 məhəlləyə bölünmüşdü. Bu məhəllələr aşağıdakılar olmuşdur: 1.Əlixan; 2.Şahab; 3.Qurdlar; 4.Sarbanlar. Sonralar vəziyyət dəyişilərək bu 4 məhəlləyə digər məhəllələr də əlavə edilmiş və ümumilikdə əvvəlki 4 məhəllə ilə birlikdə 13 məhəllə yaranmışdır. Onların adlarına fikir verək: 1.Sarbanlar məhəlləsi; 2.Erməni məhəlləsi (bu məhəllə ermənilərin Naxçıvana köçürülməsindən sonra tələsik salınmışdır-Y.R.); 3.Oruc məhlə; 4.Köhnə qala; 5.Xoşulu; 6.Əlixan; 7.Çaparxana; 8.Zililyar; 9.Bilici; 10.Şahab; 11.Xoy; 12.Qala; 13. Uzun divar (7, s.477). Göründüyü kimi, Naxçıvan şəhərində yeni erməni məhəlləsi Gülüstan müqaviləsinin (1813) imzalanmasından sonra ortaya çıxmışdır. Bu da izah ediləndir, çünki ruslar ermənilərin İran və Türkiyədən kütləvi şəkildə bu torpaqlara köçürülməsinə məhz bu zaman başlamışdılar. Lakin ruslar ermənilərin kütləvi köçürülməsi prosesinə Türkmənçay müqaviləsinin (1828) imzalanmasından sonra daha diqqətlə yanaşırdılar, çünki ermənilərin kütləvi köçürülmələri rus imperiyasının o vaxt müstəmləkə siyasətinin əsasını təşkil edirdi. Göründüyü kimi, şəhərdə ermənilərin adı ilə bağlı nə varsa, hamısı sonradan peyda olmuşdur. Təbii ki, belə də olmalıdır, çünki ermənilər Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Naxçıvan şəhərinə sonradan rus hakimiyyəti tərəfindən İran və Türkiyədən məqsədyönlü şəkildə köçürülmüşdür. Ruslar bu siyasətin yanlış bir iş olduğunu bir az sonra-ermənilər onlar üçün başağrısı yaratmağa başlayanda anlasalar da artıq gec idi.

Bütün amillər fakt ilə ölçülür. Köçürülmə ilə bağlı cəmi bir faktı göstərək. V.Qriqoryevin məlumatına görə, çox qısa bir vaxt ərzində Naxçıvan əyalətinə köçürülmüş 2551 erməni ailəsindən 2285 ailə Naxçıvan mahalında, 266 ailə isə Ordubad mahalında yerləşdirilmişdir. Təbriz, Marağa, Xoy, Urmiya və Səlmas ərazilərindən köçürülmüş ermənilər Naxçıvan şəhərində, əyalətin Naxçıvan mahalının 43 azərbaycanlı kəndində, Ordubad

mahalının isə 4 kəndində yerləşdirilmişdir (1, s.125-127). Bu faktlar XIX əsrdə guya Naxçıvan əhalisinin əksəriyyətini ermənilərin təşkil etdiyi barədə uydurmaları bir daha təkzib edir və şəhərin əzəli türk torpağı olduğunu təsdiqləyir. Müxtəlif çirkin üsul və vasitələrlə Naxçıvan iddiasında olan erməni işğalçıları bu rus müəlliflərinin kitablarının cəmisi 3-4 səhifəsini vərəqləsələr Naxçıvan şəhərini erməni torpağı elan etməklə nə qədər yanıldıqlarını başa düşərlər.

V.Qriqoryevin, İ.Şopenin, K.Nikitinin, V.Sısoyevin, K.Smirnovun və başqa rus müəlliflərinin əsərlərində Naxçıvan şəhərinin tarixinə aid olan məlumatlar xüsusi maraq doğurur. Həmin məlumatların bu gün aktuallıq kəsb etdiyini və mühüm elmi əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq bəzi məlumatlar verməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Rus mənbələrinin təhlilindən aydın olur ki, XIX yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvan şəhəri özünün əvvəlki gözəlliyini itirmişdi. Birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri dövründə şəhər güçlü dağıntıya məruz qalmışdı. XVII əsrin axırlarında Naxçıvanda iki min ev olduğu halda, XIX əsrin əvvəllərində şəhərdə cəmi yeddi yüz ev qalmışdı (1, s.67-68). İ.Şopen Naxçıvan şəhərinin xarici görünüşündən bəhs edərək yazırdı: "Naxçıvanın görünüşü qəddarlıqla zəbt olunmuş şəhəri xatırladır. Şəhərdəki dəhşətli dağıntılar içərisində uçurulmuş evlər, ensiz dar küçələr cəhənnəmə bənzəyir. Bəzi yerlərdə palçıqdan hörülmüş divarların üzərində quşlar yuva salmışdır" (7, s.478). Rus müəllifi K.Nikitin də bu fikirlərə demək olar ki, tərəfdar olmuşdur. O, özünün "Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası" adlı məqaləsinin 121-ci səhifəsində yazırdı: "Naxçıvanın xarici görünüşü İran şəhərlərini xatırladır. Bütün evlər hündür palçıq divarlarla əhatə olunmuş və birmərtəbəlidir. Küçələr dar, əyri və natəmiz olduğundan şəhər həddindən artıq miskin görünür. Küçələr əyri olduğundan nə qədər də gəzsən də, hündür divarlardan başqa heç nə görməzsən. Meşə olmadığından evlərin hamısı palçıqdan düzəldilmiş kərpiclərdən hörülmüşdür. Ümumiyyətlə, burada ağacdan tikilmiş evlərə rast gəlmək mümkün deyil". Naxçıvan şəhəri haqqında rus tarixçisi V.M.Sısoyevin də fikirləri vardır. Şəhər haqqında və onun qədimliyi barədə tarxçi V.Sısoyev belə yazırdı: "Naxçıvan çox qədim şəhərdir. Şəhər X əsrə qədərki dövrdə salınmışdır. Bəlkə də daha qədimdir. Onun sonrakı tarixini qısa sözlərlə belə izah etmək olar. Hər 200-300 ildən bir şəhər özülünə qədər dağıdılırdı. Ancaq hər dəfə yenidən bərpa edilirdi" (5, s.89). Bu dövrdə Naxçıvanda "...adi və memarlıq baxımından sadə, Asiya üslubunda tikilmiş dörd məscid var idi. Şəhər əhalisinə üç hamam xidmət edirdi: Şıxəlibəy, Fəzli və Mirzəəli hamamları".

Rus müəllifi K.A.Nikitinin "Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası" adlı məqaləsində XIX əsrin sonlarında Naxçıvan şəhərində istifadə edilən çəki (dolya, nuxud, misqal, bisti, çərək, batman, xarvar və s.), ölçü (mşkan, ponza, siya, çərək, batman) və uzunluq vahidləri (qrek, siya, ağac və s.) haq-

qında məlumat verilir. Həmin çəki, ölçü və uzunluq vahidlərinin müasir dövrdə maraq doğurduğunu nəzərə alıb, onların bir neçəsinin miqdarını göstərməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Nuxud=3,698 dolyaya (dolya-44 milliqrama bərabər rus çəki ölçüsü), misqal=28 nuxuda, stil=50 misqala və ya 1400 nuxuda, bisti=800 misqala və ya 1400 nuxuda, çərək=4 bistiyə, batman=4 çərəyə, xarvar=25 batmana bərabər idi.

Beləliklə, Naxçıvanda gördüklərini öz əsərlərində əks etdirən rus elm adamları, tarixçiləri və araşdırıcılarının bir qismi Naxçıvan haqqında daha ətraflı məlumat əldə etmək məqsədilə yazılı mənbələrə müraciət etmişlər. Lakin onların Naxçıvan şəhəri haqqında verdikləri bütün tarixi məlumatları və göstərdikləri faktları tənqid süzgəcindən keçirmədən, yəni olduğu kimi qəbul etmək heç də düzgün olmazdı. Bu məlumatların içərisində elmi əhəmiyyət kəsb edən faktlarla yanaşı, əsassız fikirlərə və reallıqdan uzaq olan yanlışlıqlara da təsadüf edirik. Fikrimizcə, bu cür səhvlər rus müəlliflərinin yerli xalqın dilini bilməməsi və öz şəxsi ictimai-sinfi maraqlarından irəli gəlmişdir. Başqa sözlə desək, Naxçıvanımızın tarixinin müəyyən məsələləri rus müəlliflərinin müəyyən siyasi-ideoloji maraqlarına uyğun şəkildə yazılırdı. Bundan başqa, rus müəlliflərinə bələdçilik edən ermənilər (xatırladaq ki, onlar şəhərə köçürülənlər idi-Y.R.) fakt və hadisələrin mahiyyətində dərinə getmir və onlar öz əsərlərini erməni və ermənipərəst tərcüməçilərin verdikləri məlumatlar əsasında yazırdılar. Rus mənbələrində tərcüməçi və bələdçilərin qeyri-obyektiv fikirlərinə kor-koranə istinadlar vardır. Ermənipərəstliyi, müəyyən təhrif və çatışmazlıqları istisna etməklə rus mənbələri Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan bölgəsinin tarixini öyrənmək baxımından qiymətli və əvəzsiz mənbələrdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Григорьев В.Г. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, 263 с.
2. Никитин К. А. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд/ СМОМПК, Вып.2, Тифлис, 1882, 142 с.
3. Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Ч.IV, СПб., 1836, 401 с.
4. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: «Озан», 1999, 156 с.
5. Сысоев В.М. Нахичевань на Араксе и древности Нах. АССР (отчет о поездке летом 1926 г.). Известия «Азкомстарис»а, выпуск 4 (тетрадь 2). Баку, 1929, с. 87-121.

6. Сысоев В.М. Древности Нахичеванской АССР. Отдельный оттиск из 4-го выпуска Известии «Азкомстарис»а. Баку, 1928, стр.123-215.
7. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединение к Российской империи. СПб., 1852, 1231 с.

İlhami ƏLİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

SƏFƏVİ DÖVRÜ MƏNBƏLƏRİ NAXÇIVAN ŞƏHƏRİNİN YARANMA TARİXİ HAQQINDA

Bu gün Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi sahəsində gündəmdə duran əsas məsələlərdən biri Naxçıvan şəhərinin yaranma tarixinin dəqiq və geniş şəkildə tədqiq edilməsi və elmi ictimaiyyətə çatdırılmasıdır. Bu sahədə indiyədək xeyli araşdırmalar aparılmış və şəhərin qədim tarixə malik olması öz təsdiqini tapmışdır. Yeni tədqiqatların aparılmasının əsas səbəbləri isə bu gün bu qədim Azərbaycan şəhərinə qarşı əsassız erməni iddialarının olması və buranın sivilizasiyanın ilk yarandığı coğrafi məkanlardan biri kimi dünyaya maraqlı olmasıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi şəhərin meydana gəlməsi haqqında indiyədək xeyli tədqiqat işləri görülmüşdür. İnqilaba qədər, Sovet dövrü və müstəqillik illərində bu sahədə bir sıra elmi tədqiqatlar aparılmışdır (7, s. 14-19). XIX yüzilliyə aid ədəbiyyat materiallarında göstərilir ki, Naxçıvan şəhərinin əsası e.ə. 1539-cu ildə qoyulmuşdur (15, s. 113). Ancaq XX yüzilliyin sonlarından başlayaraq, xüsusilə, müstəqillik illərində dərindən aparılmış arxeoloji, etnoqrafik və tarixi tədqiqatlar nəticəsində sübut edilmişdir ki, Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyəti təxminən 5 min il bundan əvvəl meydana gəlmişdir (5, s. 67). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü V.Əliyevin fikrincə eramızdan əvvəl XXIII-XIV əsrlərdə Naxçıvan ərazisində erkən şəhər mədəniyyəti mərkəzləri meydana gəlmiş və qədim Naxçıvan şəhəri 4 min il bundan əvvəl yaranmışdır (12, s. 6). Şəhərin tarixinin belə qədim olması şübhəsizdir. Son illərdə aparılan arxeoloji araşdırmaların nəticələri bunu bir daha təsdiq edir. AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d. V.Baxşəliyev bu haqda yazır: "Naxçıvan şəhəri e.ə. III-II minilliklərdə təşəkkül tapan qədim şəhər mədəniyyətinin ən mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur" (2, s. 5; 1, s. 100). Təbii ki, bu fikirlər dəfələrlə aparılmış arxeoloji qazıntılar (3, s. 7-106) nəticəsində əldə olunmuşdur.

Göründüyü kimi bu sahədə arxeoloji, etnoqrafik və tarixi araşdırmalar bir sıra yeniliklərin əldə olunmasına yol açmışdır. Haqqnıda bəhs etdiyimiz Səfəvi dövrü mənbələri XVI-XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış E.Çələbi, J.Şardən, J.B.Tavernye, Əl-Əşrəfi və s. bir sıra digər müəlliflərin əsərləridir ki, həmin əsərlərdə onlar Naxçıvan şəhərinin yaranma tarixindən bəhs etmişlər. Qeyd edək ki, bu müəlliflərin hamısı eyni fikirdə olmamışdır.

1647-ci ildə Səfəvi torpaqlarını gəzmiş türk səyyahı E.Çələbi Naxçıvan şəhərini təsvir edərkən qeyd etmişdir ki, bu şəhəri qədim zamanda şah Əfrasiyab bina etdirmişdir (4, s. 11). İranlıların qədim tarixinə görə şah

Əfrasiyab Firudinin üç oğlundan biri olan Turanın nəvəsi olmuşdur. O, Turan ölkəsinin böyük hökmdarlarından biri idi. Bir zaman İranı işğal edərək 12 il oranı idarə etmişdir (8, s. 13). Qədim yunan müəllifləri isə Əfrasiyabı Astiyaq (e.ə. 585-550) adı ilə qeyd etmişlər (7, s. 21). Tarixdən məlumdur ki, Astiyaq Midiya dövlətinin son hökmdarı olmuşdur. Deməli, E.Çələbinin fikrincə, şəhər e.ə. VI əsrdə salınmışdır.

Naxçıvan şəhərinin yaranması haqqında XVII əsrin ikinci yarısında Şərqə səyahət etmiş fransız səyyahı J.Şardənin qeydləri daha genişdir. Səfəvilər dövləti ərazisində iki dəfə, 1664-1670 və 1671-1677-ci illərdə olmuş səyyah ikinci səfəri zamanı, 1673-cü ilin yazında yolüstü bir gün (12 aprel tarixində) Naxçıvan şəhərində olmuşdur. Bu zaman o, öz qeydlərində şəhəri təsvir edərək, buranın meydana gəlməsi ilə bağlı iki fərqli fikir göstərmişdir. Birinci mülahizəsində J.Şardən şəhərin İran şahı Bəhram Çubin tərəfindən salındığını qeyd etmişdir (11, s. 63). İkincidə isə o, böyük tufandan sonra Nuh peyğəmbərin burada məskən salaraq, şəhəri inşa etdirdiyini qeyd etmişdir (11, s. 64). Müəllif birinci fikrini "Fərhənge anzerac" əsərinə istinadən verə bilər. Belə ki, orada göstərilir ki, Naxçıvan beşinci iqlim şəhərlərindəndir. O, Azərbaycandadır, Bəhram Sasani tərəfindən inşa etdirilən şəhərlərdəndir (7, s. 21). Sasani hökmdarlarından biri olmuş Bəhram Çubin 590-591-ci illərdə dövləti idarə etmişdir. J.Şardənin bu fikri onu göstərir ki, guya Naxçıvan şəhəri bizim eranın VI əsrində salınmışdır. Halbuki hələ I əsrdə yaşamış yəhudi tarixçisi Yosif Flavi Naxçıvan şəhərindən bəhs etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan şəhərinin Bəhram Çubin tərəfindən salınması fikrini J.Şardəndən xeyli əvvəl yaşamış Həmdullah Qəzvini (1280-1349) də göstərmişdir (14, s. 51). Bu isə onu deməyə əsas verir ki, J.Şardən şəhərin yaranması ilə bağlı birinci mülahizəsini H.Qəzvininyə istinadən də verə bilər. Burada bir məsələnin üzərində dayanmaq istərdik ki, orta əsr ərəb müəlliflərindən Əhməd ibn Vahid əl-Yaqubi (IX əsrin sonu), İbn əl-Fakih əl-Həmədani (X əsr), Yaqut ər-Rumi əl-Həməvi (XIII əsr) yazırlar ki, Naxçıvan şəhəri Sasani hökmdarlarından I Xosrov Ənuşirəvan (531-579) tərəfindən eramızın VI əsrində inşa edilmişdir (8, s. 13). Hətta Yaqut əl-Həməvi "Mucəm əl-Buldan" əsərində göstərir ki, Basfuracan dairəsinin baş şəhəri olan Nəşəva yəni Naxçuvan həmin şəhərdir ki, Ənuşirəvan bu şəhəri Bab əl-Əbvabla eyni vaxtda inşa etdirmişdir (13, s. 21). Qeyd edək ki, müəllif həmin əsərin başqa yerində Bab əl-Əbvabı, yəni Dərbənd şəhərini I Xosrov Ənuşirəvanın inşa etdirdiyini göstərmişdir (13, s. 14-15). Bu müəlliflər də şəhərin yaranma tarixini VI əsrə aid edirlər. Lakin onlar inşa tarixini Bəhram Çubinin vaxtında deyil, ondan əvvəl hakimiyyətdə olmuş I Xosrov Ənuşirəvanın hakimiyyəti zamanı olduğunu göstərmişlər. Naxçıvan və digər Azərbaycan şəhərlərinin VI əsrdə salınması mülahizəsi həmin vaxt

bu şəhərlərin hərbi-strateji mövqeyinə görə Sasani hökmdarları tərəfindən möhkəmləndirilməsi və abadlaşdırılması ilə bağlı ola bilər.

J.Şardən Naxçıvan şəhərinin yaranması ilə bağlı ikinci fikrindən, yəni Nuh peyğəmbərin Naxçıvan şəhərinin əsasını qoyması mülahizəsindən bəhs edərkən göstərmişdir ki, bu fikir şəhərin qədimliyini daha da artırır. Hətta ikinci fikrini qeyd edərkən o eramızın II əsrində yaşamış yunan coğrafiyaşünası Ptolomeyi də xatırlamış və bildirmişdir ki, "Ptolemey bu yerdə bir şəhərin adını çəkir, onu Naqzuan adlandırır ki, bu da Naxçıvan ola bilərdi" (11, s. 64). Yəni müəllif yunan coğrafiyaşünasın fikrinə tam əmin olmasa da, bu fikri ilə əvvəlkini təkzib etmişdir.

Naxçıvan şəhərinin yaranma tarixi haqqında bu dövrün digər bir fransız səyyahı Jan Batist Tavernye də bəhs etmişdir. J.B.Tavernye Qərb ölkələrini gəzdikdən sonra XVII əsrin 30-60-cı illərində dəfələrlə Şərq ölkələrinə, o cümlədən Azərbaycana səfər etmiş, 1664-cü ildə Naxçıvanda olmuşdur. Şəhərdən bəhs edərkən onun dünyanın ən qədim şəhərlərindən biri olduğunu göstərmiş, Nuh gəmisinin yan aldığı dağın 3 livliyində salındığını qeyd etmişdir. Şəhəri gəzərkən orada qədim abidələrin arasında möhtəşəm bir məscid binasının qalıqlarını görmüş, ona məlumat vermişlər ki, bu məscid vaxtilə Nuh peyğəmbərin qəbrinə yadigar olaraq tikdirilmişdir (10, s. 88-90). Qeyd edək ki, səyyahın bəhs etdiyi kimi vaxtilə "Asiyanın ən yaxşı və görkəmli məscidlərindən biri" olmuş bu dini memarlıq abidəsi XII əsrdə Əcəmi Naxçıvani tərəfindən Atabəylər memarlıq kompleksi sahəsində inşa edilmiş Came məscidi olmuşdur.

XVI əsrin görkəmli ərəb alimi, coğrafiyaşünas Əl-Şərifi nəinki Nuh peyğəmbərin qəbrinin, hətta gəmisinin qalıqlarının da Naxçıvanda olması barədə ətraflı məlumat vermişdir (6, s. 9).

Göründüyü kimi Səfəvi dövrü müəlliflərinin Naxçıvan şəhərinin salınması haqqında qeydləri müxtəlif olmuşdur. E.Çələbiyə görə şəhər e.ə. VI əsrdə, J.Şardənin iki mülahizəsindən birində bizim eranın VI əsrində, digər müəlliflərin, eləcə də, J.Şardənin ikinci fikrində Naxçıvanın Nuh peyğəmbər tərəfindən inşa etdirilməsi göstərilmişdir. Yəni bu müəlliflərin çoxu Naxçıvan şəhərinin Nuh peyğəmbər tərəfindən salınmasını bildirmişlər. Bunun səbəbi isə o dövrdə şəhər haqqında məlumatın yazılı mənbələrdən və xalqın dilindən toplanması idi. Yəni o zaman arxeoloji tədqiqatlar aparılmadığından həmin sahəyə diqqət də olmamışdır. Amma istər bəhs edilən dövr, istərsə də ondan əvvəl və sonrakı yüzilliklərdə yaşamış və şəhər haqqında məlumat vermiş müəlliflərin əksəriyyəti bu qədim Azərbaycan şəhərinin yaranma tarixini Nuh tufanından sonraya aid olduğunu göstərmişlər. Ayrı-ayrı müəlliflərin şəhərin Nuh peyğəmbər tərəfindən salınması mülahizəsini göstərməsinin əsas səbəbi Nuh peyğəmbərin qəbrinin burada olması olmuşdur. Təbii ki, maddi sübut məsələnin əsaslandırılmasında mühüm rol oynamışdır.

Bildiyimiz kimi Naxçıvan şəhəri hələ qədimdən öz gözəlliyi və böyüklüyü ilə dünyada tanınmışdır. Bura gələn səyyahlar, tacirlər, sənətkarlar və başqa əcnəbi sənət sahibləri təbii ki, şəhərin yaranma tarixini öyrənirdilər. Bu zaman yerli əhali onlara şəhərin Nuh peyğəmbər tərəfindən salındığını bildirirdi. Məlumdur ki, orta əsrlərdə, o cümlədən də, Səfəvilər dövründə xarici ölkələrə səfər edənlərin çoxu ağıllı və savadlı adamlar olduğundan onlar verilən məlumatları müəyyən qədər araşdırırdılar. Naxçıvan şəhərinin yaranmasını təsdiqləyən əsas mənbə, Nuh peyğəmbərin qəbri aşkar şəkildə göründüyündən bu məsələnin həllini asanlaşdırırdı. Deməli, bəhs edilən dövr müəlliflərinin şəhərin tarixi haqqında fikirləri heçdən yaranmamışdır.

Digər tərəfdən başqa tarixlərlə müqayisədə Naxçıvan şəhərinin Nuh tufanından sonra salınması bu gün öz elmi təsdiqini tapmaqdadır. Tədqiqatlar nəticəsində dünya tufanının ən azı 7500 il bundan əvvəl baş verdiyi məlum olmuşdur (6, s. 52; 9, s. 16). Naxçıvan da bu dövrdən etibarən yaşayış məskəni kimi seçilmiş, əlverişli təbii-coğrafi şəraiti burada əkinçiliyin, maldarlığın, sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin inkişafına səbəb olmuş, ticarət əlaqələri yaranmışdır. Göstərilən şərtlər erkən şəhər mədəniyyətinin formalaşmasında əsas amillərdən hesab edildiyindən Naxçıvanın 5 min il bundan əvvəl şəhər kimi formalaşmağa başladığını söyləmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V.B. Arxeoloji abidələrin və tarixi mənbələrin araşdırılması erməni iddialarının əleyhinədir // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. 2010, № 1, s. 96-103.
2. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 304 s.
3. Baxşəliyev V., Ristvet L., Gornik H., Aşurov S. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar (II Kültəpə, I Maxta Kültəpəsi, Oğlanqala və digər abidələrdə aparılan tədqiqatların ilkin nəticələri). Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 119 s.
4. Evliya Ç. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr). Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi tarix elmləri doktoru S. Onullahi. Bakı: Azərnəşr, 1997, 92 s.
5. Həbibəyli İ. Nuh peyğəmbər və dünya tufanı toplusu. Nuh Peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (24-25 aprel, 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları) / Naxçıvan: Əcəmi, 2010, s. 55-69
6. Qədirzadə H.Q. Nuh Peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan: Qızıl Dağ, 2008, 192 s.

7. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: Elm, 1977, 158 s.
8. Məmmədov R. Yaxın Şərq və Qərbi Avropa səyyahları Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixi haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (İctimai elmlər seriyası), 1962, № 4, s. 11-22
9. "Nuh Peyğəmbər: Dünya tufanı və Naxçıvan" mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpoziumda Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun çıxışı. Nuh Peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan / Naxçıvan: Əcəmi, 2010, s. 10-17
10. Onullahi S.M. Jan Batist Tavernye Naxçıvan haqqında // Bakı Universiteti Xəbərləri, 1999, № 3, s. 87-93.
11. Şardən J. Səyahətnamə. Fransız dilindən tərcümə edəni Vaqif Aslanov. Bakı: Elm, 1994, 96 s.
12. Алиев В. Нахчыван – центр раннегородской культуры Азербайджана // İRS-Наследие. 2007, № 3 (27), с. 4-6.
13. Йакут ал-Хамави. Муджам ал-булдан (материалы по Азербайджану). http://www.vostlit.info/Texts/rus/Jakut/frametext.htm
14. Казвини Х. Нузхат ал-Кулуб: (материалы по Азербайджану). Баку: Элм, 1983. http://www.vostlit.info/Texts/rus/Kazvini_Chamdallach/frametext1.htm
15. Никитин К.А. Гор. Нахичевань и Нахичеванский уезд. / СМОМПК (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа). Том II., Отдел I, Тифлис: Издание Управления Кавказского Учебного Округа, 1882, с. 109-142.

Gülnarə QƏNBƏROVA
Memarlıq elmləri namizədi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCANIN MEMARLIQ TARİXİNDƏ NAXÇIVANIN ŞƏHƏRSALMA MƏDƏNİYYƏTİ

Azərbaycan şəhərlərinin öyrənilməsi onların memarlıq tarixi ilə yanaşı, ölkənin ərazisində qalan arxeoloji və memarlıq abidələrinin, bu ərazilərdə məskunlaşmış xalqın mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi deməkdir. Azərbaycanın Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Tikinti və Memarlıq üzrə Dövlət Komitəsi bir neçə il əvvəl, Azərbaycan Respublikasının tarixi əhəmiyyət kəsb edən və xüsusi layihələndirmə rejimi tələb edən 16 şəhərinin qorunub saxlanması üzrə birgə qərar qəbul etmişdilər. Bu tarixi şəhərlər siyahısına Naxçıvan şəhəri də daxil edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası

Şəhərin görünüşü

Azərbaycanın bir sıra şəhərləri kimi Naxçıvanın şəhərsalma mədəniyyəti də çox qədimdir və bir neçə mənbədən qaynaqlanmışdır. 1.Naxçıvanın əkinçiliyə yararlı münbüt torpaqların və su qaynaqlarının olması, əhalinin əkinçi həyat tərzinə, oturaq həyata keçməsi (e.ə.VI-IV minillik, enolit dövrü); 2. Qədim tayfaların məskunlaşması və tayfalararası əlaqələrin genişlənməsi (e.ə. VI-IV minillik, enolit dövrü); 3. Ölkənin strateji vəziyyəti; 4. Təbii sərvətlərin olması; 5.Yerləşdiyi ərazinin yaxınlığında Antik dövlətlərin və mədəniyyətlərin inkişafı (e.ə. V-II minillik); 6. Bu dövlətlərlə ticarət əlaqələrin olması (1,səh.12-31).

Əhalinin oturaq həyata keçməsi, əkinçiliyin inkişafı, burada tayfaların məskunlaşması, yeni yaşayış yerlərinin salınması, əhali arasında əmlak və sosial differansiyanın (fərqin) meydana gəlməsinə, bu isə öz növbəsində qanunauyğun olaraq siniflərin və dövlətin, yəni yeni şəhərlərin (antik şəhərlə-

rin) yaranmasına və formalaşmasına gətirib çıxarırdı. Qədim şəhərlər əhalinin sıx məskunlaşdığı sahələrdə formalaşmışdır. Bu ərazilər əsasən su hövzələrində, əkinə yararlı əraziləri əhatə edirdi.

Ərazinin təbii sərvətlərlə zəngin olması, sənətkarlığın inkişafı, şəhərin strateji cəhətdən yerinin düzgün seçilməsi, yaxın ölkələrlə ticari və mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və s. şəhərlərin inkişafına səbəb olan digər amillərdir. İpək Yolu üzərində yerləşən və buna görə də mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzi hesab olunan Naxçıvanın inkişaf etmiş antik ölkələrlə, orta əsrlərdə İran və Gürcüstanla, Qara dəniz limanları, Kiçik Asiya və Beynəlnəhreydəki şəhərlərlə sıx ticarət əlaqələrinin olması bir sıra dövlətləri narahat etməyə bilməzdi və tarix boyu Naxçıvan şəhəri də daxil olmaqla onun ərazisi bir sıra ölkələrin hücumlarına məruz qalmışdır.

Dəfələrlə dağıdılmasına baxmayaraq əhali tərəfindən bərpa edilmiş təbii yer seçilməklə çox cüzi əmək sərfi və böyük kəmiyyətdə tikinti materiallarından istifadə etməklə, öz zəmanəsinə görə yüksək müdafiə qurğularıilə möhkəmləndirilmişdir. Bu baxımdan şəhərin möhkəmləndirilməsi üçün seçilmiş yerlər onun mümkün olan hücumlardan müdafiəsini təmin etmişdir (3,s.7).

Arasıkəsilmədən yaşayış məskəni olmuş Naxçıvanın ərazisində şəhər mədəniyyətinin yaranma tarixini təyin etmək üçün bu ərazidə birinci növbədə insan cəmiyyətinin inkişaf tarixinin çox böyük bir dövrünü araşdırmaq lazımdır. Bunu yalnız arxeoloji materiallar əsasında əldə etmək mümkündür.

Naxçıvan ərazisində tədqiqtlar 1848-ci ildə rus şərqşunası V.N. Xanıkov tərəfindən Naxçıvanın orta əsr abidələrini araşdırması ilə başlanmışdır. 1870-ci ildə Naxçıvanda müfəttiş işləmiş K.A.Nikitin duz mədənlərində istifadə olunmuş qədim daş gürz və baltalar aşkar etmiş, 1879-ci ildə İ.S. Polyakov Naxçıvan ərazisində axtarış işləri aparmış, zabit N.F.Fyodorov 1896-cı ildə Qızılburun abidələrini tədqiq etmiş, 1926-cı ildə İ.İ.Meşşanikov, A.A.Miller, A.A.İessen, T.C.Passek, B,A.Latının Naxçıvan ərazisindən arxeoloji tədqiqatlardan zəngin materiallar toplamışlar (1,s.7-8).

1923-cü ildə Azərbaycanda Azərbaycan Arxeoloji Komitəsi yarandıqdan sonra Naxçıvanın ərazisinə də bir sıra ekispedisiyalar təşkil edilmişdir (Ə.Ələkbərov, S.Qazıyev, İ.Cəfərzadə, J.İ.Hümmel). 1951-ci ildə O.H.Həbubullayev Naxçıvan şəhəri yaxınlığında 21 m-dən çox mədəni qata malik Kültəpə abidəsindən qazıntılar zamanı Enolit və Tunc dövrünə aid bir sıra materiallar əldə etmişdir (gildən düzəldilmiş xalça toxumaq üçün dəzgahlar, sümükdən düzəldilmiş cəhrələr, boyaq otlarından alınmış rənglər, keramik qablar və s. (1,s.9-12).

XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq professor Vəli Əliyev Naxçıvan şəhərinin, Şərurun bir sıra qədim yaşayış yerlərində arxeoloji qazıntılar aparmış, Gəmiqaya abidələrini tədqiq etməklə bu abidələri e.ə. 4-3 minilliyə aid etmişdir. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, t.e.n. Bəhlul İb-

rahimovun ekspedisiya qrupu Ordubadın Xarabagilan ərazisində 20 ildən çox müddət ərzində arxeoloji qazıntılar apararaq e.ə. 2-1 minilliyə aid bir sıra maddi-mədəniyyən nümunələri aşkar etmişdir.

2006-cı ildən Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Beynəlxalq arxeoloji ekispedisiyalar fəaliyyət göstərir. Bu ekspedisiyaların tərkibində Amerika Birləşmiş Ştatlarının, Fransanın, Macarıstanın, İtalyanın, Türkiyənin, İran İslam Respublikasının arxeoloqları da iştirak edirlər. Ötən əsrin 70-ci illərində alimlərimiz Naxçıvanın tarixinin 3500-4000 il olduğunu irəli sürürdülərsə, son dövrlər aparılan tədqiqatlar və əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri bunun daha qədim olduğunu sübut edir.

Bir sıra tədqiqatlar ilkin şəhər mədəniyyətinin meydana gəlməsini I və II Kültəpə abidələri ilə əlaqələndirir. Lakin Naxçıvan şəhəri ərazisində arxeoloji ekspedisiyalar tərəfindən aparılan ilk tədqiqat işləri nekropolun Naxçıvanın şimal hissəsində indiki Naxçıvan Dövlət Universitetinin və Hərbi şəhərciyin ərazisində yerləşdiyi ehtimal edilmişdir. Nekrapoldan 100-dən artıq maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmış və bu nümunələrin e.ə. 2 minilliyin ikinci yarsına aid edilir. Tədqiqatlar zamanı Naxçıvan şəhəri ərazisində Tunc dövrünə aid qəbir abidələri, Antik dövrə aid təsərrüfat binalarının qalıqları və qəbir abidələri də aşkar edilmişdir (4,s. 270-271, 315).

Naxçıvanda şəhər mədəniyyətinin yaranma tarixinin qədimliyini sübut etmək üçün AMEA Naxçıvan bölməsinin əməkdaşları xarici arxeoloji ekspedisiya qrupları ilə birlikdə Naxçıvan şəhərinin ərazisi ilə yanaşı, Naxçıvan MR bir sıra ərazilərində tədqiqat işləri aparmışlar. Bu ərazilərdən qədim alətlərinin tapılması, yaşayış yerlərinin aşkarlanması, bu ərazidə çox qədimdən insanların məşkunlaşdığını sübuta yetirir. Naxçıvan şəhərinin minilliklərdə təşəkkül tapan qədim şəhər mədəniyyətinin ən mühüm mərkəzlərdən biri olmasını təsdiq edir. Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyətinin yaranması tarixi nəinki 4000, hətta beş min ildən də çox olduğunu təsdiqləyir.

Yusif Kuseyir oğlu türbəsi

Mömina xatın türbəsi

XIII əsrdə müəllifi bəlli olmayan "Əcaib əd-Dünya" adlı əsərdə yazılıb: "Naxçıvan Azərbaycanda yüksək bir yerdə salınmış və möhkəmləndirilmiş, əhalisi gur olan iri şəhərdir. Burada çoxlu saraylar, şəhərətrafı qalalar, malikanələr (köşk) və parad təyinatlı tikililər qurulmuşdur. Şəhərin yaxınlığında daşdan qalalar, qalanın içində isə mədrəsə və məscidlər tikilib. Qalanın içində həmçinin gözəl bir bulaq var. Deyilənə görə, dünyada bundan çox məskunlaşmış şəhər yoxdur. Bütün inşaat kirəcdən və bişmiş kərpicdən aparılırdı. Üç və dördmərtəbəli köşklərin əksər qismi əslində qalalardır. Şəhərin ətrafındakı kəndlər (savad) olduqca gözəldir, axar suları var. Çoxlu bağ-bağat salınıb, göz oxşayan çəmənliklər var. Araz çayı şəhərin ərazisindən axır. Eldənizin mübarək zamanında Naxçıvan tamam əzəmətə çatdı. Orada darulmülk (şah iqamətgahı) və dövlətxana tikdilər" (6,s.16).

Bu təsvirdən göründüyü kimi, Naxçıvan XII yüzildə möhkəm qalası olan şəhəristan, ona bitişik daş divarlı içqala və onları dövrələyən bayır şəhər və bağlardan ibarət klassik orta əsr şəhərləri imiş. Eldənizlərin intensiv tikinti işləri, çoxsaylı, çoxqatlı, müxtəlif tipli və kompozisiyalı binalar şəhərin Arazacan uzanan ərazisində böyük gözəllik və bədii rəngarəglik verirdi.

Naxçıvana səfəri zamanı türk alim-səyyahı Ö.Çələbi Naxçıvan şəhəri haqqında yazırdı:"Naxçıvan şəhəri gözəldir, keçmişdə isə daha qəşəng olmuşdur, lakin monqollar bir çox tikililəri və Naxçıvan qalasını dağıdıb xarabaya çevirmişlər. Naxçıvanda olarkən burada 10200 örtülü böyük torpaq ev, 70 cümə məscidi, 20 mehmanxana, 7 gözəl hamam, təqribən 1000 dükan vardır" (5, s. 67). Ö. Çələbinin verdiyi məlumata əsaslansaq həmin dövrdə Naxçıvanda 50000 əhalinin yaşadığı ortaya çıxır.

XIII əsrdə Həmdullah Qəzvini Naxçıvan haqqında yazmışdır ki, şəhər "gözəldir və Nəqşi-cahan adlanır". Azərbaycan alimi Məhəmməd Hinduşah Naxçıvani şahidlik edirdi ki, "Bağdad və Təbrizdən sonra Naxçıvan kimi gözəl şəhəri göz görməmiş, qulaq eşitməmişdir" (6,s. 18).

Memarlıq doktoru C.Qiyasi orta əsr Naxçıvan şəhəri haqqında öz fikirlərini belə ifadə etmişdir: "XII yüzilin ikinci yarısında Naxçıvan beynəlxalq əhəmiyyətli böyük şəhərə çevriləndə Atabəylər memarlıq toplusu yaranmışdır. Orta əsrlərdə Azərbaycanın paytaxt şəhərlərində belə tərkibli memarlıq komplekslərinin olması zəruri şəhərsalma tələbi idi və Naxçıvan Atabəylər kompleksi belə mərkəzlərin quruluşu az-çox bizə bəlli olan ən əski örnəyidir" (6,s.17).

Y.Mahmudluya Azərbaycanda e.ə III minilliyin sonu e.ə. II minilliyin ortalarında yaşayış məskənlərinin böyüyərək şəhər mərkəzlərinə çevrilməsi və Naxçıvan şəhərinin əsasının da məhz orta Tunc dövründə qoyulmasını bildirərək, Naxçıvan şəhərinin 5000 il bundan əvvəl şəhər kimi tanınmasını ortaya çıxarmışdır.

Arxeoloji tədqiqatlara və toplanan materiallara əsasən demək olar ki, Naxçıvan şəhəri indiki şəhər ərazisinin Universitet və Hərbi şəhərcik (NDU ərazisi 82 hek.) yerləşən hissəsində (e.ə 2 minillikdə), b.eranın 3-7-ci əsrlərində "Yezdəgird qalası"nın ərazisində və onun ətrafındakı ərazidə (Qalanın ərazisi 11,5 hektar sahə olmaqla) "Narınqala" və şəhər hissədən ibarətdir.

Köhnə qalanın görünüşü

XII əsr Eldənizlər iqamətgahının yerləşdiyi ərazinin relyef quruluşu

XII əsrdə Eldənizlər dövrü-Möminə xatın məqbərəsinin yerləşdiyi parkın ərazisində (13 hektar sahə), 18 əsrdən 19 əsrin 40-cı illərinə qədər Bazar gölü adlanan Nizami küçəsindən (Cümə məscidinin arxasında yerləşən bağın ərazisindən) "Söyüdlü bilan" (İstiqlal küçəsi) küçəsinə qədər ərazidə, 50-ci illərdə Böyük bağla üzbəüz, Nizami ilə M.S.Ordubadi küçələrinin kəsişdiyi ərazidə yerləşmişdir. 60-cı ildən Dram teatrdan indiki Heydər Əliyev muzeyinə qədər uzanan böyük ərazidə salınmışdır. Şəhər ərazisi isə tədricən bu mərkəzlərin ətrafında formalaşaraq şəhərin şimalına doğru inkişaf etmişdir. Bunu şəhər ərazisində aparılan qazıntılar zamanı yer təbəqələrindən çıxan tikinti materiallarından, müasir tikintilərin altında qalmış yaşayış evlərindən və şəhər ərazisindən keçən kəhrizlərdən, bağlardan və şəhərin yaşlı nəslinin verdikləri məlumatlardan təyin etmək olur.

Şəhərin 1827-ci il iyunun 30-da çəkilmiş planına əsasən Naxçıvanın quruluşu haqqında material əldə etmək olur. Planda şəhər mərkəzi kimi Cümə məscidi, hasara alınmış bazar, onun qarşı tərəfindən axan "Şəhər çayı" (əhali arasında Bazar çayı adlanır), ondan cənubda Möminə xatın türbəsi, Xan evinin binası göstərilmişdir.

Mərkəzdən cənuba doğru "Köhnə qala", Sarvanlar, Qurdlar, Şahab və Əlixan məhəllələrində evlər, şimala doğru indi rəssamların emalatxanaları yerləşən bina və şəhər çayı sahilində yerləşən bir neçə evlər düşmüşdür. Bu plandan aydın olur ki, XVIII əsrin ortalarından XX əsrin ortalarına qədər şəhər mərkəzi "Cümə məscidi" nin yerləşdiyi ərazidə olmuşdur.

Naxçıvan şəhərinin 1827-ci ildə yuxarıdan çəkilmış görünüşü

XVIII əsrdə tikilmiş Cümə məscidi və onun yerləşdiyi ərazi

Əlixan məhəlləsi, Sarvanlar məhəlləsi, Şahab və Qurdlar məhəllələri şəhərin mərkəzi küçələrində yerləşir. Bu məhəllələr müasir dövrdə də orta əsr şəhərinin memarlıq quruluşunu özündə qoruyub saxlayır.

Qurdlar məhəlləsi

Şahab məhəlləsi

Antik dövr Naxçıvan şəhərindən fərqli olaraq orta əsr Naxçıvan şəhərinin yerləşdiyi ərazi və memarlıq abidələri dövlət tərəfindən bərpa eilərək, qorunur. Dar, ensiz küçələr (bəzi küçələrin eni 1 m-dir), möhrədən və çiy kərpicdən, bişmiş kərpicdən tikilmiş bir və iki mərtəbəli həyətli evlər, baştağlı taxta qapılar, küçələrin mərkəzindən axaraq bəzən həyətlərdən keçərək digər küçəyə çıxan sulu arxlar, həyətlərdə tikilən qırxpillələr və böyük küçələrdə üzə çıxan çeşmələr, dar küçələrin açıldığı məhəllə meydanları, meydanlarda tikilmiş məscidlər (Şahab məhəllə məscidi, Zəviyyə məscidi-hazırda bu məhəllələrin ərazisindədir), ticarət binaları və c. bütün bunlar orta əsr şəhər quruluşunun strukturunu və mədəniyyətini özündə qoruyub saxlayan şəhər mədəniyyətinin amilləridir.

Sarvanlar məhəlləsi

Əlixan məhəlləsi

Bu məhəllə və küçələr indi də əhali arasında öz keçmiş adı ilə adlandırılır. Memar Roza Salayevanın verdiyi məlumatına görə 1970-80-cı illərdə Naxçıvanda 9-Xıncov, Xoşulu, Əlixan, Pir qəmiş, Şahab, Kəliy bağ, Sarvanlar, Xoylu məhəllələri olmuşdur (7,s.24-25). Fil.e.d. A.N.Bağırov öz tədqiqatlarında 1590-cı illərin mənbələrinə əsaslanaraq orta əsrlərdə Naxçıvan şəhərində 11 məhəllənin olduğunu və onların adlarının hansı mənbədən qaynaqlandığını araşdırmışdır. Qazılı-Cahan (başqa adı Xacə Mirxan), Seyid Hüseyin, Molla Əhməd, Mirzəbəy, Şahab, Künbəz (başqa adı Nurikəmanlar), Bala, Hacıbəy, Xuzəmərək, Tizxiran, Qala (5,s.334-335). Məhəllə adlarından görsənir ki, XVI əsrdə hər məhəllə bir şəxsiyyətin, tayfanın və ya orada ucalan abidənin adı ilə adlanırdısa, XVIII əsrdən məhəllələr tayfa adları ilə adlandırılmağa başlanmışdır. 20-cu əsrdən başlayaraq məhəllə adlarının əksəriyyəti əhali arasında məhəllə sakinlərinin köçüb gəldiyi yerin adı ilə Gömayıllılar, Remeşenlilər, Şahbuzlular və s. adlanır.

Naxçıvan şəhəri günü-gündən abadlaşır və boyüyür. Şəhərin əvvəlki nüfuzunu qaytarmaq, onun tarixiliyini yaşatmaq üçün burada yaşayan insanlar dayanmadan çalışırlar. Əhalinin məskunlaşdığı tarixi ərazilər və abidələr bərpa olunur, yeni küçə və meydanlarda, binalarda təmir-tikinti işləri aparılaraq müasir formada qurulur.

XIX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq Naxçıvan şəhərinin ərazisində layihə əsasında təmir-tikinti işləri aparılmağa başlanmış, yeni parklar, bağlar salınmış, yaşayış kvartalları, çoxmərtəbəli binalar inşa edilmişdir. 20 əsrin 70-80-cı illərində Köhnə qala ilə Qaraçuq arasındakı ərazidə Atabəylər, Əlincə və Babək adı ilə yaşayış kvartalları-mikraroyonlar (153 hek.sahə), 20-ci əsrin 90-ci illərindən 21-ci əsrin 10-cu ilinə qədər qısa müddət ərzində şəhərin qərb hissəsində (Naxçıvan çayının sahilində), 164 hektar sahədə "Yeni Naxçıvan" yaşayış massivi salınaraq şəhərin ərazisinə daxil edilmişdir.

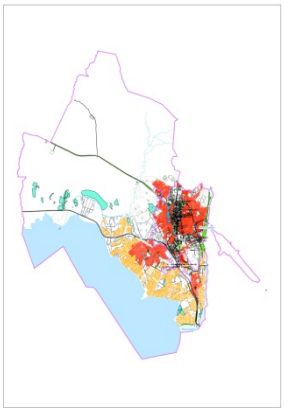

2011-ci ildə Naxçıvan şəhərinin ərazisi

Heydər Əliyev prospekti

1995-ci ildən şəhərin cənubi-qərb hissəsidə 150 hek.sahə fərdi yaşayış evlərinin tikintisi üçün əhaliyə paylanmışdır. 2002-ci ildə Əliabad qəsəbəsi (166 hek.) və Xətai məhəlləsi (81 hek.), 2009-cu ildən Tumbul (874,6 hek.), Hacıniyyət (96 hek.), Qaraxanbəyli (619,7 hek.), Qaraçuq (1440 hek.), Bulqan (163,3 hek.s.) kəndlərinin əraziləri şəhərin baş planına daxil edilmişdir. Şəhərin mərkəzi 166 hektar sahədə yerləşir. Naxçıvan şəhərinin ərazisi 2000-ci ildə 1955 hektar sahəni əhatə etdiyi halda, 2010-cu ildə bu 19180 hektar olmuşdur.

Naxçıvan əhalisinin çoxəsirlik şəhərsalma mədəniyyəti onun bugünkü və gələcək inkişaf yollarına xeyli dərəcədə təsir göstərir. Tarixi şəhərimizin varislik əlaqələrinin saxlanması aktuallığı nəzərə alınır. Memarlıq irsiyyətinə münasibət problemlərinin tendensiyaları və məsələləri hal-hazırda memarlıq irsinin mühafizəsini, bərpasını və turizm funksiyalara uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur və qədim şəhərlərin inkişaf məsələləri ilə kompleks şəkildə həll edilir.

Atabəylər, Əlincə, Babək mikraroyonları

Yeni Naxçıvan-ticarət mərkəzi və yaşayış evləri

Şəhərin memarlıq-şəhərsalma inkişafı müasir dövrdə bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. Abidələrdə maddiləşən zaman əlaqələrini qorumaq zəruriliyi,

tarixi şəhərin sərhədlərində müasir memarlıq tikililəri inşa edilsə belə, onun plan strukturuna qarşı qayğılı münasibət yaradır.

Əliabad qəsəbəsi

Xətai məhəlləsi

Naxçıvanda şəhərsalma strukturunun yaradılması zamanı əvvəllər mövcud olan şəhərsalma planlaşmasının formalaşmasına təsir göstərən amilləri diqqətlə tədqiq etməklə, onu gələcək plan sistemlərilə, tarixi şəhər hüdudundakı yeni turizm binalar və qurğularla əlaqələndirmək vacibdir. Şəhərdə aparılan müasir tikilişin optimal variantını müəyyən etmək üçün ilk növbədə tarixi şəhər mühütünü maksimal saxlanmasının, tarixi formalaşmış şəhərsalma ənənələrinin yaradıcılıq baxımından dərk edilməsinin və inkişafının nəzərə alınması şərti ilə layihə həllərinin seçilməsinə analitik nöqteyi-nəzərdən yanaşmaq zərurudir.

Şəhərin rekonstruksiyası zamanı əsas məsələlərdən biri onların gələcək turizm sisteminin inkişafının (mədəni tarixi inkişafı nəzərdə tutulur), digər şəhərlər arasında yerinin, tarixi əhəmiyyətinin, qorununb saxlanan planlaşma strukturunun, tarixi abidələrinin, memarlıq ansambıllarının və turizm qurğularının müəyyən edilməsidir. Naxçıvan MR-nın ərazisində 2008-ci ildə memarlıq abidələrinin siyahısı və tarixi arayışları tərtib edilmiş, irsiyyətin mühafizəsi zonalarının sərhədləri müəyyən edilmişdir.

Xan evi.XVIII əsr

İsmayıl xan hamamı (XVIII əsr), arxada Təbriz mehmanxanası

Naxçıvanda gələcəkdə şəhərin bədii dəyərinin müəyyən edilməsi və müxtəlif küçədən açılan gözəl görünüşlərin göstərilməsi şərti ilə siyahıya alınmasıyla müşaiyət olunmalı, köhnə tikilinin və küçələrin, ayrı-ayrı bina və qurğuların tikilmə dövrü, üslub mənsubiyyəti və texniki vəziyyəti tədqiq edilməli və qədim şəhərin binaları müxtəlif rənglərlə nəzərə çarpdırılaraq baş planda göstərilmələdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, İşıq, 1986,186 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə, 1-ci cild. Bakı, Elm, 2007, 590 s.
3. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и ранне-средневекового Азербайджана. Баку, 1986, 310 с. Allahverdiyeva S. Azərbaycanın müdafiə qurğularının memarlığı. Naxçıvan, 2010, 88s
4. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 519 s.
5. Bağırov A. Onomalogiya problemləri. I cild. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 435 s.
6. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, İşıq, 1991, 264 s.
7. Салаева Р. Нахчыван наследие архитектуры. Баку, 2002, 237 с.

Zakir RZAYEV
Tarix elmləri namizədi,
AMEA Naxçıvan Bölməsi

QƏDİM ŞAHTAXTI ŞƏHƏRİ

Hələ Sovetlər dönəmində rəsmi Moskvanın yeritdiyi siyasətə əsasən ərazimizdə olan qədim yaşayış yerlərinin öyrənilməsinə maraq göstərilmirdi. Bunun əsas səbəbi isə Sovet dövlətinin imperiya ərazisindəki bəzi xalqların qədim keçmişə malik olmasına qısqanclıqla yanaşması idi. Bu işdə onlara mənfur qonşularımız da sədaqətlə xidmət göstərirdilər. Bu isə tarixi xronologiyada anaxronizmə səbəb olmaqla yanaşı, qədim tayfaların etnogenetik xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdə çətinliklər yaradırdı.

Azərbaycanın müstəqilliyinin memarı Heydər Əliyev xalqın təkid və tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra bütün sahələrdə olduğu kimi, arxeologiyamıza da diqqət və qayğı artmağa başlamışdır. Hal-hazırda bu siyasətin davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə ölkə ərazisində 40-a yaxın ekspedisiya fəaliyyət göstərir ki, bunların da əksəriyyəti qədim dövrün öyrənilməsi ilə məşğul olur. Bütün tədqiqatların nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Cənubi Qafqaz, Ön Asiya və Yaxın Şərqdə şəhərsalma mədəniyyətinin əsas episentrlərindən biri olmuşdur.

Tədqiqatçı alim, qafqazşünas E.İ.Krupnovun fikrincə, hər bir xalqın tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi onun təsərrüfat fəaliyyətinin və iqtisadiyyatının öyrənilməsindən başlamalı, bundan sonra istehsal münasibətlərinin xarakterini, başqa ərazilərlə xarici əlaqələrini nəzərdən keçirmək, daha sonra üst qurum kateqoriyalarını müəyyənləşdirmək lazımdır (7, s. 300). Naxçıvan MR ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar göstərir ki, ərazimizdə yaşamış qədim tayfalar hələ Neolit dövründən əkinçilik və maldarlığa maraq göstərmişlər.

Sənətkarlığın sürətli inkişafı və yeni "sənaye çevrilişləri" təsərrüfat sahələrində bir sıra problemlərin həllinə köməklik edirdi. Tayfaların oturaq həyat tərzinə üstünlük verməsi təsərrüfatla bağlı yeni adət və ənənələrin yaranmasına təkan vermişdir (5, s. 41).

Arxeoloji və memarlıq materiallarının təhlilinə əsaslanaraq Naxçıvan ərazisindəki şəhərsalma mədəniyyətinin ilkin formaları olan qalalar dövrləşdirilmişdir. Şəhər qalalardan II Kültəpə e.ə. XXIII-VIII əsrlərə, Qarabağlar Qalaçığı e.ə. XVII-VII əsrlərə, Qazançı qalası e.ə. XVII-VII əsrlərə, Qarasu qalası XVI-VII əsrlərə, Sədərək, Plovdağ və Nəhəcir qalası e.ə. XV-VII əsrlərə, müdafiə istehkamları olmuş Çalxanqala və Vayxır Govurqalası e.ə.

XVIII-XVII əsrlərə, Qarabağlar Govurqalası isə e.ə. XV-VII əsrlərə aid olunmuşdur (4. s. 32). Lakin son illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar bu qalaların daha qədimdən formalaşdığını göstərir. Bu mülahizələrdən belə görünür ki, Naxçıvan ərazisindəki qalaların əksəriyyətindən eyni dövrdə istifadə olunmuşdur. Düzdür, qalaların istismar dövrlərinin sonunda yadelli hücumlarından qorunmaq məqsədi ilə istifadə olunmaları inandırıcı görünə bilər. Ancaq bu qalaların əksər hissəsi kütləvi xarakter almış barbar istilalarından xeyli əvvəl tikilmişdir. Deməli, qalalar eyni zamanda şəhərsalma memarlığının ilkin rüşeymləri olmaqla yerli tayfaların təhlükəsizliyini təmin etmişdir.

V.İ Sariadininin fikrinə görə, yerli tayfaların mədəni yaxınlığının birinci səbəbi gəlmə tayfalardan fərqli olaraq yerli tayfalar ilk öncə ərazinin relyefinə uyğun olaraq qala yaratmaq fikrinə düşmüşlər (8, s. 43). Fikrimizə görə, qala tipli tikililər əhalininin və onun əmlakının təhlükəsizliyinini təmin etmək məqsədi ilə tikilmişdir. Toqquşmalardan sonra təhlükəsizliyin tam təmin olunmaması, bu münaqişələrin ilin fərqli dövrlərində olması, əhalinin qorunması üçün tikililərin yaradılması ehtimalı daha inandırıcıdır. Əhali bu qalalardan əmlakını, mal-qarasını uzun sürməyən toqquşmalardan qorumaq üçün istifadə etmişdir. Bu da onu söyləməyə əsas verir ki, Şahtaxtı ərazisində tayfadaxili tələbatı ödəyəcək səviyyədə olan heyvandarlıq kiçikbuynuzlu heyvanlardan ibarət olmuşdur. Eyni zamanda, çox güman ki, qala ərazisindəki tikililər sənətkarlıq fratriyalarının emalatxanası rolunu oynamışdır. Digər tərəfdən ikinci əmək bölgüsündən sonra sənətkarlığın inkişafı sənətkarlıq üçün təhlükəsiz və rahat tikililərin yaranmasını zəruri edirdi.

Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, Şahtaxtı ərazisində eramızdan əvvəl IV minillikdən başlayaraq qədim insanlar məskunlaşmağa başlamışdır. Şahtaxtı yaşayış yeri nekropolla birlikdə təkcə Naxçıvan Muxtar Respublikasında deyil, ümumiyyətlə Yaxın Şərqdə ərazisinə görə ən böyük abidələrdən biridir. Əvvəllər arxeoloji ədəbiyyatda abidə Son Tunc-Dəmir dövrü abidəsi kimi tanınsa da, son 5 il ərzində aparılan araşdırmalar bu yaşayış yerinin 7 min illik bir tarixə malik olduğunu göstərmişdir. Bir-birinin üzərində salınmış yaşayış məskənləri ərazinin stratiqrafiyasını müəyyən etməyə köməklik göstərmişdir. Qeyd edək ki, Şahtaxtı nekropollarının ümumi sahəsi 15 hektardan artıq ərazini əhatə edir.

Şahtaxtı yaşayış yeri 3 hektardan artıq bir ərazini əhatə etməklə, dairəvi planda salınmışdır. Bu da əsasən yüksək təpənin kənarlarından keçən qalın divarla və bürclərlə əhatələnmişdir. Narınqala adlanan mərkəzi hissəsi bir hektardan artıq olub, ikinci bir müdafiə divarı ilə əhatələnmişdir. Tunc və Dəmir dövrlərində Naxçıvan ərazisində çox təsadüf olunan bu tip siklopik tikililər şəhərsalma mədəniyyətinin ilkin formaları hesab etmək olar. Doğrudur, həmin dövr üçün vahid arxitektura və memarlıq üslubunun olmamasına baxmayaraq salınmış bu tip şəhərsalma mədəniyətində ərazinin rel-

yefi ön planda olmuşdur. Yaranmış qalaların quruluşlarında yerli tayfaların xüsusi rahatlığı və ehtiyatlığı nəzərə alınırdı ki, bu da qala daxilində ərzaq və su probleminin həllində sadəlik və asanlaşdırma tədbirlərini həyata keçirməyə imkan verirdi.

Şahtaxtı qala divarının salamat qalan hissəsinin uzunluğu 25 metr, eni 2,5 metr dairəvi divarla çevrələnib. Qalanın qərb və şimal tərəfi torpaq sürüşməsi nəticəsində iri yarğanlara parçalanaraq iri terraslar yaratmışdır. Şərq tərəfi nekropollarla birləşmişdir. Ehtimal olunur ki, qala ərazisində bütün dövrlərdə şəhərsalma mədəniyyətinin ənənələri saxlanılmış, qala ərazisində təkcə yaşayış məskənləri deyil, sənətkarlıq mərkəzləri də olmuşdur. Dairəvi divarlar daxildəki yaxın yerləşən və bir-birinə söykənən daş tikintilər müdafiə məqsədi üçün yaradılmışdır. Şahtaxtı ərazisində qədim tayfalar kiçik yerdəyişmə etmədən belə uzun müddət yaşamışlar.

Ancaq fikrimizcə, hələ Eneolit dövründən yerdəyişmədən çox, uyğunlaşma prinsipi əsas tutulmuşdur. Bu səbəbdən də istənilən iqlim qurşağında Eneolit dövrü yaşayış məskənlərinə rast gəlinməkdədir. R.Çernosvitov bunların əsasını antropobiogeosenoz (qısası harmoniya) bir sistemdə göstərərək 4 əsas amilə üstünlük verir:

1. Qida mənbəyi. Tayfalar üçün münbit ərazi.
2. İqlim. Təsərrüfat sahələri üçün əlverişli şərait.
3. Kənar təhlükəsizlik. Təbiətlə mübarizə.
4. Daxili zərərlər. Xəstəliklər, təbii fəlakətlər (9, s. 287).

Şahtaxtı ərazisində aparılmış ilkin araşdırmalara "Azərbaycanın Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti" Naxçıvan şöbəsinin 1925-1928-ci illərdə fəaliyyətini əks etdirən protokollarda öz əksini tapmışdır (6, s. 69). Lakin XX əsrin 40-60-cı illərində ərazidə heç bir kəşfiyat xarakterli olsa da tədqiqat işləri aparılmamışdır (3. s. 35). Ə.K.Ələkbərovun və O.H.Həbubullayevin əsərlərində də Şahtaxtı ilə bağlı materiallara rast gəlinməkdədir (1, s. 206; 2, s. 132).

Şahtaxtı ərazisində arxeoloji qazıntılar 1968-71-ci illərdə davam etdirilmişdir. Bu dövrdə aparılan arxeoloji qazıntılarda sübut olundu ki, Şahtaxtı ərazisində qədim dövrlərə aid qala və böyük bir ərazini əhatə edən nekropol vardır. Ancaq bütün bu tədqiqatlar zamanı ərazidə mükəmməl qazıntılar aparılmamış və ərazidəki yaşayış yerinin stratiqrafiyası müəyyən edilməmişdir.

Şahtaxtı ərazisində fundamental qazıntı işlərinə 1979-cu ildə yaşayış yerində yenidən davam etdirilmişdir. Bu qazıntılar zamanı Şahtaxtı qalasının şimal divarlarının qalıqları aşkar edildi. Bu divar qalıqlarını izləməklə qalanın arxitektura baxımından tamamilə bərpa etmək mümkin idi. Lakin bu il aparılan qazıntılar zamanı maraqlı bir fakt ortaya çıxmış oldu. Belə ki, qala divarına yaxın yerləşən tikililərdən bir kişi və bir qadın skeleti aşkar edildi. Bunun isə heç bir dəfn adətinə bənzərliyi yox idi. Belə bir fikir formalaşdı ki, Şahtaxtı ərazisi Orta Tunc dövründə təbii fəlakətlə qarşı-qarşıya qal-

mışdır. Skeletlərin ətrafında tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri belə bir fikir söyləməyə əsas verirdi ki, zəlzələ gecə saatlarında baş vermişdir. Güclü zəlzələ maddi təlafatla birlikdə əhalinin də məhvinə gətirib çıxarmışdır. Təbii fəlakət bir sözlə Şahtaxtı abidəsunə böyük zərər vursa da, qazıntılar zamanı əldə edilən materiallar burada sənətkarlığın yüksək olduğunu və buranın səhərsalma mədəniyyətlərinin mərkəzlərindən biri olduğunu göstərir.

Ərazidə fundamental qazıntılar 2007-ci ildən yenidən davam etdirildi. Həmin il AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşı Q.Ağayev Şahtaxtı yaşayış yerinin mərkəzi hissəsində 6 kv metrlik ərazidə ilkin qazıntılara başladı. Qazıntı işləri 1,8 metr dərinliyə qədər aparıldı. Demək olar ki, kəşfiyyat xarakterli bu qazıntıda məqsəd mədəni təbəqələrin təyin edilməsi idi. Bu kəşfiyyat qazıntıları zamanı 4 mədəni təbəqə müəyyən edildi. Ərazidən Erkən Orta Əsrlər, Antik, Son Tunc Və Dəmir, Orta Tunc dövrünə aid çoxlu sayda keramika parçaları, daş əmək və məişət alətlərinin qalıqları aşkar edildi. Qazıntılar zamanı bir-birlərinin üzərində salınmış iki tikinti qalığının izlərinə rast gəlindi.

2008-ci ildə həmin əraziyə yaxın seçilmiş 25 kv metrlik ərazidə bu ehtimalları dəqiqləşdirmək üçün qazıntı sahəsi genişləndirilmişdir. Eyni zamanda ekspedisiyanın əsas məqsədi ərazinin stratiqrafiyasını müəyyənləşdirməkdən ibarət olmuşdur. Çünki ərazinin stratiqrafiyasının müəyyən olunması yerli əhalinin qədim tayfalarla etnogenetik əlaqələrini öyrənmək baxımından günün ən vacib və aktual problemlərindən hesab olunurdu.

Bu qazıntılar zamanı dörd mədəni təbəqə aşkar edilsə də, ərazinin stratiqrafiyası müəyyən edilməmişdir. Belə ki, 2,6 metr dərinlikdə kişiyə məxsus skelet aşkarlandı. Boyu 2,10 sm olan skelet heç bir dəfn adətinə uyğun deyil və Orta Tunc dövrünə aid mədəni təbəqədən aşkar edilmişdir. Kəllə sümüyündə və döş qəfəsindən aldığı zədələr sümüklərin qırılmasına səbəb olmuşdur. Skeletin aşkar edilməsi və üzərindəki iri qaya parçaları zəlzələnin gecə zamanı baş verdiyini təsdiqləyirdi. Bu artıq yaşayış yerində tapılmış üçüncü skelet idi. Skeletin ətrafı təmizlənərkən ona məxsus olan heç bir geyim və bəzək elementlərinə rast gəlinməmişdir. Bu skeletdən cənub-şərq tərəfdə, B kvadratında 25-35 yaşlarında tapılmış, uçqun nəticəsində onurğa sümüyündən və kəllənin ənsə hissəsindən aldığı zərbədən ölmüş qadın skeleti ərazidə yüksək ballı zəlzələ ehtimallarının həqiqətə söykəndiyini göstərirdi. Skeletin ümumi uzunluğu 175 sm-ə bərabərdir. Skelet B kvadratının şərq divarının kənarında aşkar edilmişdir. Skeletin heç bir dəfn adəti ilə bağlılığı yoxdur. Skeletin onurğa hissəsi tamamilə dağılmışdır. Qadının üzərindəki rəngli daşlardan hazırlanmış muncuqlar, iki ədəd tunc bilərzik, iki ədəd tunc düymə, tuncdan hazırlanmış amulet və bəzək əşyalarının parçaları, o cümlədən çaxmaq daşından hazırlanmış kiçik ölçülü ağzı mişar kimi kəsici alətin hissələri tapılmışdır. Qolbaqların bir dairəvi, digəri isə spiral formalı

olmaqla qadın skeletinin boyun hissəsinin altından tapılmışdır. Tunc düymələr isə qadının qarın boşluğu nahiyəsindən əldə olunmuşdur. Düymələrin olması göstərir ki, qadın paltarlı vəziyyətdə olmuş və təhlükədən qaça bilməmişdir. Paltar materialları çürüsə də, üzərindəki geyim elementləri olan tunc əşyalar günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Qolbaqların hər ikisi istənilən qədər böyüdülə bilər. Diametr ölçüləri 8-10 sm arasındadır.

C kvadrtında isə Son Tunc və Dəmir dövrünə aid yaşayış evinin sal döşəməsinin altından, bu dövrə aid təndirin yaxınlığında tuncdan hazırlanmış ox uclduğuna rast gəlindi. Bundan əlavə həmin dərinlikdə D kvadratında orta tunc dövrünə aid muncuqlar və qadın bəzək əşyalarının qalıqlarına rast gəlinmişdir. Ümumiyyətlə bu tapıntıların pərakəndə halda tapılması fəlakətin həm güclü, həm də qaçılmaz olduğunu göstərir.

Orta Tunc dövrü Şahtaxtı yaşayış yerində təqribən üç metr dərinliyə qədər davam edir. Bu dövr tikinti qalıqları qeyd etdiyimiz kimi bir qədər dairəvi formada olmaqla qalanın iç hissəsinə aiddir. Tikinti qalıqlarının tədqiqi zamanı məlum olmuşdur ki, daşlar yerli torpaqdan alınmış suvaqla birbirlərinə bərkidilmişdir.

Bundan başqa aparılmış kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar göstərir ki, məhz Orta Tunc dövründə baş vermiş təbii fəlakət başqa dövrlərdəkindən daha təsirli olmuşdur. Belə ki, əldə olunmuş balıqqulağı və ondan hazırlanmış amuletlər və bəzək əşyaları Şahtaxtı yaşayış yerinin çayların qovuşduğu yerdə olduğunu göstərir. Çox ehtimal ki, bu zəlzələ Araz və Asnı çaylarının məcrasının dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Şahtaxtı yaşayış yerinin şimal tərəfi iri bir vadiyə baxır. Buradakı iri çay dərələri nə zamansa burada çay yatağı olmasını göstərir. Araz çayının Şahtaxtıya aid hissəsində isə çay yatağı genişlənir və iri ölçülü bataqlıqlar yaradır. Ehtiial etmək olar ki, təbii fəlakətə qədər Araz çayı Şahtaxtı yaşayış yerinə bir qədər yaxın olmuş və həmin ərazidə Asnı çayı ilə birləşmişdir. Vadidəki düzən ərazi Asnı çayının sürətini azaltmış və Araza töküldüyü yerdə delta yaratmışdır. Bu təkcə ərazidə əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli şəraitin və münbit torpaqların olmasına deyil, balıqçılığın da inkişafına təkan vermişdir. Muxtar Respublika ərazisində Şahtaxtının balıqçılıq təsərrüfatının əsas mərkəzlərindən biri olması şəksizdir. Ərazidə başqa sənətkarlıq sahələri də yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir ki, bunu da tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri sübut edir.

Şahtaxtı yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü mədəni təbəqəsi sümükdən, müxtəlif minerallardan hazırlanmış kəsici alətlər və daş əmək və məişət avadanlıqları ilə də zəngindir. Ərazidən tapılmış obsediandan hazırlanmış ox ucluqları öz hazırlanma texnologiyasına görə bir birlərindən fərqlənirlər. Bu tip ox ucluqları tunc ox ucluqlarından fərqli olaraq ağac çubuqlara yarılaraq keçirilmiş və bağlanmışdır. Ox ucluqlarının uc hissəsinin qırıq olması onlardan istifadə edildiyini göstərir. Şahtaxtı yaşayış yerinin Orta Tunc

dövr mədəni təbəqəsindən tapılmış keramika nümunəlri əsasən monoxrom boyalı və qara inkrustasiyalı qab parçaları ilə zəngindir. Əldə olunmuş keramika nümunəri göstərir ki, hələ e.ə. II minilliyin əvvəllərindən başlayaraq ərazidə yaşamış tayfalar keramika sənətkarlığında yüksək ixtisaslaşmaya başlamışlar. Bunun nəticəsində isə istehsal səviyyəsini artıraraq keramika sənətkarlığını elə bir səviyyəyə çatdırmışlar ki, bu da digər tayfalarla iqtisadi mədəni əlaqələrin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Sonda əlaqələrin genişlənməsi Şahtaxtı tayfalarının yerləşdiyi ərazinin şöhrət tapmasına və ərazidə şəhərsalma mədəniyyətinin inkişafına gətirib çıxarmışdır. Tapılmış keramika nümunələrinin üzərindəki ornamentlər qədim tayfaların məişət və təsərrüfat həyatlarının, dini-ideoloji görüşlərinin öyrənilməsi baxımından çox zəngindir. Bir faktı qeyd etmək istəyirik ki, Şahtaxtı keramikasının gil və digər komponentlərinin hamısı lokal xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, Şahtaxtı yaşayış yeri ilə üzbəüz vadidə müxtəlif rəngli gil yataqlarına rast gəlmək olar. Böyük fəlakətdən sonra yaranmış bu vadidə torpaqların əksər hissəsi qumsallıqlardan və tərkibində mineral parçaları olan şoranlıqlardan ibarətdir. Ehtimal etmək olar ki, hələ çox-çox qədimdən bu minerallar Kiçik Qafqaz dağlarından başlayan Asnı çayının yuyub gətirməsi ilə yaranmışdır.

Tikinti qalıqlarının alt qatları kül və osteoloji qalıqlarla, o cümlədən yanmış iri və xırda buynuzlu heyvan sümüklərindən ibarətdir. Cox güman ki, təbii fəlakət güclü yanğınlara səbəb olmuşdur. Bu da yaşayış yerində və təsərrüfat sahələrində saxlanan tez alışan yağ məhsullarının alovlanmasına səbəb olmuş və nəticədə yaranmış yanğınlar qısa müddətdə yaşayış yerini tutmuş və kütləvi zərərlərə səbəb olmuşdur. Qeyd edək ki, skeletin tapıldığı mədəni təbəqədə xeyli miqdarda kül və osteoloji qalıqlara rast gəlindi ki, bu da belə bir fikir irəli sürməyə əsas verir ki, təbii fəlakət özü ilə bərabər yanğınlara və uçqunlara da səbəb olmuşdur. Bu mədəni təbəqədən Orta Tunc dövrünə aid müdafiə istehkamının yarımdairəvi formada divar qalıqları aşkar edilmişdir. Bu da çox güman ki, yaşayış yeri adlandırdığımız qalanın daxili müdafiə divarları olub, Narınqalaya aiddir. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, bu mədəni təbəqənin üzərində olan Son Tunc və Dəmir dövrinə və Antik dövrə aid yaşayış evlərinin divar qalıqlarına rast gəlinmişdir. Eyni zamanda hər iki dövrə aid dördkünc formalı evlərin daxili hissəsində təndirlər aşkar edildi. Forma etibarilə bənzər olan bu təndirlər yalnız badlarının divar qalınlıqlarına görə fərqlənirlər. Antik dövrə aid təndirin oturacağında simmetrik yerləşdirilmiş 3 daşa rast gəlindi ki, bu tip təndirlərə bir sıra Antik dövr abidələrində təsadüf olunmuşdur. Təndirin oturacağının yaxınlığından fərqli daşlardan və minerallardan hazırlanmış boyunbağı muncuqlarına rast gəlindi. Çəkisi 1-2 qram, diametrləri 2 mm olan yastı muncuqlar yüksək zərgərlik sənətinin təşəkkülündən xəbər verir. Qazıntılar zamanı aşkar edilmiş çəhrayı, qara cilalı və inkrustasiyalı keramika nümunələri göstərir ki,

dulusçuluq sənəti Şahtaxtıda yaşamış qədim tayfalar arasında artıq Orta Tunc dövründən müstəqil sahə kimi fəaliyyət göstərməklə yanaşı, təsviri sənətin də inkişafına təsir göstərmişlər. Şahtaxtı abidələr kompleksində həyatın Eneolit dövründən başlaması artıq təsdiqlənmişdir. Ancaq burada insan məskəninin daha qədim dövrlərə aid olması haqqında qəti fikir hələ formalaşmamışdır..

Azərbaycanda eramızdan əvvəl II minillikdə qalaların mövcudluğu həmin dövrün ictimai və siyasi şəraitindən irəli gəlmişdir. Bir tərəfdən qonşuluqda yerləşən qüdrətli Yaxın Şərq dövlətlərinin hücum təhlükəsi, digər tərəfdən Cənubi Qafqazın özündə əmələ gələn güclü tayfa birlikləri möhkəm qalaların tikilməsini zəruri etmişdir (3, s. 28). Doğrudur, Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz arasında əlaqə yaradan Naxçıvanın strateji əhəmiyyətli torpaqları tez-tez hücumlara məruz qala bilərdi. Ancaq unutmayaq ki, eyni etnogenetik kökə məxsus olan və bir-birləri ilə iqtisadi, mədəni və genetik bağlılığı olan Naxçıvan tayfaları siyasi cəhətdən birləşmək zorunda qala bilərdilər. Lakin güman etmək olar ki, şəhərsalma mədəniyyətinin ilkin forması olan qalalar Naxçıvan ərazisində İlk Tunc dövründə yaranmağa başlamışdır. Naxçıvançay vadisində Arazboyu tayfalarda I əmək bölgüsü bu dövrə təsadüf etmişdir ki, bu da tayfalar arasında ixtisaslaşma mərhələsinin başlanğıcı hesab edilə bilər.

Şahtaxtı ərazisində aparılan qazıntılar zamanı Erkən Tunc dövrünə aid keramika nümunələri əldə edilmişdir. Təqribən 4,5 metr dərinlikdən sonra Kür-Araz mədəniyyətinə aid bu təbəqədə fay xətləri daha genişlənməyə başlayır. Torpağın nəmliyi də get-gedə artmağa başlayır ki,. bu da mədəni təbəqədəki materialların əldə edilməsini çətinləşdirirdi. Çıxarılmış torpaq qurudulduqdan sonra buradan xeyli miqdarda minerallar və süxurlar, müxtəlif xəlitə və külçələr tapıldı. Qurudulmuş torpaqın tədqiqi göstərdi ki, hələ materik səthinə çıxmamışıq. Təqribən 10-12 sm-dən sonra torpağın nəmliyi azalmağa başladı. Gözlənilmədən bu nəmlik tamamilə kömürləşmiş və daşlaşmış qonur rəngli təbəqə ilə əvəz olundu. Qeyd edək ki, bu tip təbəqə təbii fəlakətin Şahtaxtı ərazisində bütün dövrlərdə olmasını göstərirdi. Ancaq qazıntılar zamanı müəyyən olundu ki, ərazidə baş vermiş zəlzələlərdən daha güclüsü məhz erkən tunc dövründə baş vermişdir. Tam əminliklə deyə bilərik ki, məhz təbii fəlakət qədim tayfalara xeyli insan tələfatı ilə yanaşı yaratdığları mədəniyyətə də köklü ziyan vurmuşdur. Külçələrin içərisindən yanmış sümüklər, daş əmək alətləri, vulkanik şüşədən hazırlanmış kəsici alətlərin parçaları ilə yanaşı korrogiyaya uğramış Erkən Tunc dövrünə aid keramika parçaları tapılmağa başladı. Qazıntı sahəsinin başqa sahələrində mədəni təbəqələr düz xətt üzrə izlənsə də, A kvadratında Orta Tunc dövrü mədəni təbəqəsindən başlayaraq aşağıya doğru xeyli sallanma müşahidə olunmağa başladı. Bu da belə bir ehtimal irəli sürməyə əsas verir ki, uçqunlar altında

qalan boşluqlar zaman-zaman yağış sularının və digər ekzogen proseslər nəticəsində torpağın deformasiyasına səbəb olmuşdur. Ümumiyətlə, Orta Tunc dövrü mədəni təbəqəsindən sonra bu cür boşluqlara tez-tez rast gəlinirdi. Bunlar da çox güman ki, təbii fəlakət zamanı baş vermiş torpaq sürüşmələrinin nəticəsində yaranmışdır.

Qazılmış ərazinin 5,5 metr dərinlikdə olması qazıntı sahəsinin digər ərazilərindəki nəmliyin çəkilməsinə səbəb oldu. Artıq bu ərazidə sırf Eneolit dövrünün keramikasına rast gəlindi. Bundan başqa ərazidən daş əmək alətləri, ərazinin landşaftına uyğun olmayan yastı daşlar və obsedianlar əldə edildi. Qeyd edək ki, əldə olunmuş materiallar böyük ölçülü olmasa da, texnoloji baxımdan Eneolit dövrü keramikasının xarakterik xüsusiyyətlərini özündə saxlamağı bacarmışdır. Keramika məmulatları içərisində formasını müəyyən etmək mümkün olmasa da, tapılmış parçaların divar qalınlığına görə, müxtəlif çeşidli qablar olmasını müəyyən etmək bir o qədər də çətin deyildi. Aşağı temperaturda bişirilməsinə və torpağın nəmliyinə baxmayaraq keramika parçaları ovulmamışdır. Eneolit dövrü keramikasının bu cür deformasiyaya uğramasına səbəb olan şərtlərdən biri də üzərindəki kömürləşmiş təbəqənin əyilməsi olmuşdur. Bu təbəqənin sınmaması aşağı təbəqənin sıxılmasına səbəb olmuş və bütöv hissələri sıxaraq əzmişdir.

Təqribən 4,7 metr dərinlikdən sonra Eneolit və qarışıq təbəqədən tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində daş əmək alətləri, minerallar və kütləvi sayda obsedian parçaları əldə edilmişdir. Dairəvi, yonulmuş dən daşları hələ bu dövrdən başlayaraq ərazidə yaşamış tayfalar arasında əkinçilik mədəniyyətinin formalaşdığını göstərir. Qeyd edək ki, tapılmış heyvan sümükləri içərisində at dişlərinə, iribuynuzlu heyvanların onurğaları, bitinya, anadont qabıqları üstünlük təşkil edir. Tapılmış heyvan sümükləri içərisində diqqət çəkən bir nümunə əldə edilmişdir. Heyvanın üst çənəsində irəliyə doğru 4 diş vardır. Dişlərin hamısı tam sağlam vəziyyətdədir. Kəllə sümüyünün salamat qalmış hissəsinin uzunluğu 11-sm-ə yaxındır. Çox sərt örtüyə malikdir. Lakin hələlik bunun hansı heyvana məxsus olmasını söyləmək çətindir.

Hələ bir neçə il bundan qabaq Şahtaxtı abidəsinin 7000 illik bir tarixə malik olmasına bəlkə kimsə belə inanmazdı. Ancaq qazıntılar zamanı əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri bütün bu ehtimalların üzərindən xətt çəkdi. Amma tam əminliklə demək olar ki, hələlik Şahtaxtı yaşayış yerində materik səhtinə çıxılmamışdır. Eneolit dövrü bəlkə də Şahtahtı yaşayış yeri üçün sonuncu təbəqə deyildir. Qeyd etdiyimiz kimi hələlik Eneolit dövründən bu ərazidə yaşayan qədim insanlar zaman-zaman müxtəlif təbii fəlakətlərlə üzləşsə də, təbii ehtiyatların olması, münbit torpaq örtüyü, iri otlaq sahələri və ən əsası ərazinin strateji cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşməsi onların bu ərazini tərk etməməsinə səbəb olmuşdur. Üst-üstə salınmış yaşa-

yış evlərinin divarları qədim tayfaların bu ərazidə daim yaşamasını və müasir əhalinin ulu babaları olması fikrinə tam sübutdur.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Şahtaxtı ərazisində keramika sənətkarlığı təkcə hazırlanma texnologiyasına deyil, eyni zamanda rənglənmə texnologiyasına görə də lokal əhəmiyyətlidir. Qazıntı zamanı əldə edilmiş süxur və mineralların əksər hissəsindən rəng almaq mümkündür. Fikrimizcə, təkcə sənətkaplıq baxımından deyil, eyni zamanda əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi də Şahtaxtı keramikasının uzaq ərazilərə yayılmasına səbəb olmuşdur. Ərazilərdə yaşayan dil qohumluğu olan tayfalarla əlaqələr estafet yolu ilə bir zəncir halqaları kimi bir-birinə bağlanırmış.

Sonda bu fikrə gəlmək olar Orta Tunc dövründə Şahtaxtıda yaşayan qədim tayfalar sənətkarlığın bütün sahələri üzrə ixtisaslaşmış fratriyalar yaratmağa nail olmuşlar. Hərtərəfli inkişaf və ərazidə yüksək şəhərsalma mədəniyyətinin olması onun qonşu tayfalar arasında tanınmasına və iqtisadi bir mərkəz halına gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Şahtaxtı ərazisindən tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri üzərindəki ornamentasiyaların oxşarlığı göstərir ki, Naxçıvan ərazisində yaşamış tayfalar bir-birləri ilə əlaqəli fəaliyyət göstərərək bir keramika məktəbi halına gəlmişlər ki, sonralar bu mədəniyyət Ön Asiya, İran ərazisi ilə yaxın Şərqə tranformasiya olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на терротории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
2. Алекперов А.К. Иследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Элм, 1960, 260 с.
3. Агаев К.Г. Шахтахты в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку- Москва: Агрыдаг, 2002, 200 с.
4. Bağırov. R. Azərbaycanın qədim qala-şəhər tipli yaşayış yerləri və müdafiə istehkamkarı. Tarix elm. Nam. dis. NDU kitabxanası, 2003, 189 s.
5. Göyüşov. R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: İşıq,1986, 186 s.
6. Xəlilov.F.Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət.Bakı: Nurlan,2005,196 s.
7. Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. Москва: Наука, 1960, 520 с.
8. Сариадини В.И. Печати-амулеты Мургабьского стиля // СА, Наука, 1976, № 1, с.328.
9. Черносвитов Р.Ю. Демографические и экологические процессы как фактор изменения археологических культур // СА, Наука, 1975, № 3, с. 320.

Иштван ЭРДЕЛИ (ERDÉLYI ISTVÁN)
Доктор исторических наук,профессор,
Государственный Университет Венгрии

ПЕРВЫЕ ВЕНГЕРСКИЕ ГОРОДА

Возникновение городов раннего средневековья на территории Венгрии было результатом сложных и своеобразных исторических процессов.

Историческим исследованием прошлого старых венгерских городов тщательно и обширно впервые стал заниматься известный в свое время венгерский историк Амбруш **Плейделл** (Pleidell Ambrus) в начале тридцатых годов 20-го века. Он высказал, например, такое мнение, что только города стран Европы могли служить опорой королевской власти. Древние венгры еще до прихода на свою новую родину были хорошо знакомы с городами Хазарии. Но на их новой территории в Венгрии их почти везде ожидали только руины древних городов. Теперь рассмотрим все это несколько подробнее.

Территория Карпато-Дунайского бассейна была тщательно изучена первыми военными разведывательными отрядами древних венгров в предпоследнем десятилетии девятого века, то есть в период еще до обретения ими здесь родины в 895-ом году.

На территории Венгрии римские города были почти до единого уничтожены волнами великого переселения народов еще в конце четвертого столетия н. э. Единственным городом на территории, которой овладели мадьяры, был город Дюлафехервар – Альба Юлия, на территории Трансильвании, о котором речь пойдет ниже. Кроме этого, нужно заметить и то, что на данной территории жили разные по своему происхождению и своими языками славянские (предки венедов, хорваты, моравы, а также ставшие уже славянами по языку болгары, белые хорваты) и прочие народы, например, потомки тюркского племени Авар. Все они занимались оседлым земледелием и животноводством. Но они не относились к каким-либо государственным формациям за исключением весьма короткого существования Моравии на севере и на юге Хорватии.

Древние венгры-кочевники во главе своего ведущего племени мадьяр сперва заняли центральную территорию бассейна и выбрали главным местом своей новой страны территорию на правом берегу Дуная, на месте нынешнего города **Эстергом** (название этого города полностью не объяснено, славяноведы считают, что оно исходят из формы „Острый холм”, латиноязычная форма Стригониум – Стриго-

ний, но не исключено, что первая часть названия города образовалась из древнего названия нижнего течения реки Дуная – *Истер*). Центральное место этого города, находящееся на высокой горе, даже без укреплений и без каменных стен, могло служить безопасным пунктом для ставки первого вождя Арпада и его потомков. К сожалению, первые археологические следы данной ставки не выявлены, прежде всего, потому, что в скором времени на этом же месте был построен замок. По преданию одна из его башен считается местом рождения первого венгерского короля по имени Стефан (венгерское Иштван). Первая столица была раделена на несколько частей. Граждане, так называемые хоспесы (поселенцы, по своему происхождению фламанды и валлоны), по профессии купцы и мастера, гончары, плотники, столяры и пр. жили в своем квартале в южной части столицы. Так называемое церковное поселение (квартал) принадлежало священникам и монахам, также отдельно жили те „полусвободные" лица (удворники), которые работали на полях, принадлежавших городу. Они выплачивали дань мукой и хлебом. С самого начала одна самостоятельная часть города принадлежала архиепископу с его людьми. На краю города обитали купцы – евреи. Немаловажен и тот факт, что на этом же участке, между берегами Дуная постоянно работал паром, который также приносил доходы первому лицу венгров. Этим же паромом пользовались и русские купцы, спускавшиеся с севера по долине реки Ваг к главным рынкам в Эстергоме. Очень важно отметить, что этот город – первая столица Венгрии – вопреки теории Шюнеманна, не был основан немцами. Он был основан венграми.

В своей новой стране мадьяры уже не были вынуждены вести такой же кочевой образ жизни, как в степной зоне, восточнее карпатских гор. Большая равнина в центре Венгрии отличалась тем, что она являлась лесостепью и помимо этого эта страна была богата лугами. Венгры продолжали вести коневодство, так как венгерские лошади славились своим прекрасными данными. Кони экспортировались даже в Киевскую Русь в одиннадцатом веке.

В конях нуждались военные отряды, которые ежегодно отправлялись венграми в западноевропейские страны, включая даже Швейцарию, Испанию и Византию. Они отправлялись как в качестве союзников, воюющих друг с другом государств, или просто для того, чтобы привезти домой добычу. Такие походы венгров продолжались до самого конца семидесятых годов десятого века.

В конце десятого века, и даже в самом начале одиннадцатого, история Венгрии полна военно-организаторскими событиями. Отцу первого короля, по имени *Геза*, некоторые областные вожди покори-

лись мирно (например, *Чанад*), но восставший против его сына Иштвана на территории Задунавья вождь *Коппань* (возможно, что его имя, вернее должность имеет аварский корень „капкан"), после смерти Гезы хотел захватить престол. Первому венгерскому королю удалось удержать победу над ним только с помощью немецких рыцарей, пришедших на помощь с родины вдовы его покойного отца. Упомянутого нами выше вождя Чанада первый король отправил против вождя Марошвара (**Urbs Morisena)** по имени *Айтонь*, который не хотел признать его королевскую власть. Чанад одержал победу над Айтонем. Его город находился в долине реки Марош на территории нынешней Румынии, где до сих пор не произведены археологические раскопки. Этническая принадлежность Айтоня нам неизвестна, возможно, что он имел балкано-болгарское происхождение. Его область была включена в венгерское королевство в первые годы одиннадцатого века.

Уже отец первого венгерского короля Геза осознал, что необходимо иметь теснейшие контакты со своими соседями, европейскими королями. Без этого новое венгерское государство не смогло бы успешно развиваться. По приглашению немцев он отправил на конференцию королей в г. Кведлинбург делегацию венгерских вельмож в 973-году.

Во время правления первого венгерского короля столица Венгрии была перенесена в современный **Секешфехервар** (венг. Székesfehérvár, в переводе Стольный белый град). Город на большом острове, защищенном болотистыми местностями, находился на крупном торговом пути, направленном на юго-запад. Этот город лучше соответствовал требованиям своего времени, чем первая столица Эстергом на берегу Дуная. Новая столица стала похоронным местом не только первых королей из династии Арпадов, но там был захоронен и отец короля Иштвана, великий вождь Геза, вместе со своей супругой. К огромному сожалению в Секешфехерваре не было осуществлено археологическое исследование, которое бы соответствовало современным требованиям. Город был обведен каменной стеной, а в его центре, кроме королевского дворца одиннадцатого века, был возведен кафедральный собор. К сожалению эти здания разрушены были еще в середине 16-го века. Сегодня развалины собора даже частично не законсервированы в соответствии с принятыми на сегодня требованиями. Погребения королей вскрыты были непрофессиональным образом в 1848 и в 1868-ом годах. Современные раскопки памятников начаты были только в 1984-ом году.

Особое место в венгерской истории занимает город **Печ,** на юге Задунавья. Он стоит на развалинах крупного римского города Сопиане. Печ был основан в самом начале одиннадцатого века не в качестве

города-центра областного управления, а в качестве одного из самых ранних центров венгерской католической церкви.

Нам еще необходимо коротко коснуться вопроса возникновения современной столицы Венгрии города **Будапешта**. Древнее ядро города образовалось очень поздно, после ухода монголо-татаров, когда король Бела IV перенес столицу в местность **Буда**. Римские каменные развалины, находящиеся на месте новой, т. е. третьей по счету, столицы Венгрии, были использованы только в качестве строительного материала. На этом месте (в нынешнем Обуде, т. е. северной части столицы) был размещен римский военный гарнизон со своими зданиями, в том числе амфитеатром центрального города провинции Паннонии, по имени Аквинк (Aquincum). Происхождение и значение венгерского названия столицы *Буда* до сих пор не определено. В равнинной части столицы, называемой **Пешт,** проживали также и горожане, пришедшие из Волжской Булгарии.

На территории римских провинций Паннонии и Валерии (венгерского Задунавья) римские города прекратили существования не позже середины пятого века (после смерти Аттилы). Из потомков жителей городов многие все-таки должны были пережить эти трудные века, ведь они сохранили древние названия рек Дунай, Ваг (Вах), Салла (в форме Зала), Мурселла в форме Марцал и города Арабона (нынешний город Дьёр – Győr) и пр.

Иначе обстоит положение на территории Трансильвании (в нынешней Румынии), куда еще до прихода венгров с северной части Балканского полуострова проникли булгары и построили свой центр в долине р. Марош (рум. Муреш) по имени Белград, который служил столицей их вождя по имени Дюла (венг. Gyula). На месте этого города в римскую эпоху стоял центральный город провинции Дакия (венг. **Gyulafehérvár**, рум. **Alba Iulia,** римское название Apulum), археологические раскопки римских развалин были начаты давно, но что касается выявления средневековых памятников, то они были выявлены весьма поздно, только в середине 20-го века румынским археологом Раду Хейтелем (документация его раскопок частично утеряна), и только в последние десятилетия продолжены другими румынскими археологами. Здесь были найдены фундаменты небольшой христианской, однонефной церкви начала 9-го века. Глава местного населения звался Дюла (возможно и то, что это название просто означает чин главы, а не его собственное имя). Хотя древние венгры с самого начала своего появления в регионе проникли в Трансильванию, сам Дюла не хотел им подчиняться и положение его и Южной Трансильвании изменилось только

тогда, когда он выдал замуж одну из своих дочерей за венгерского вождя *Гезу* (Géza), т. е. за отца первого венгерского короля Иштвана.

Не исключено то, что болгары, еще до прихода венгров, в юго-восточной части Большой равнины, построили городище под названием **Черный град** (современный **Чонград)**, на месте которого венгры в одиннадцатом веке построили здания христианского епископства.

На территории северной части Венгрии уже в начале 9-го века, до прихода мадьяр упомянут **Брезалауспурк** (современная столица Словакии *Братислава*, венгерский город *Пожонь*) на территории древних мораван, на левом берегу Дуная, у крайних отрогов Западных Карпат. В латиноязычных источниках этот город носит название Preslava civitas. Во время господства франков в девятом веке этот же город был центром одного из правителей франков. На окраине современной части этого города находятся оставшиеся следы моравского городища. Первый венгерский король Иштван назначил этот город центром областного правления.

После крушения Аварского Каганата под ударами войск франков, на территории венгерского Задунавья (Dunántúl) также появились их управляющие лица. Их имена сохранились в названиях некоторых современных венгерских городов, например, Totto – Tata или Poppo – Pápa, где в свое время находились их временные резиденции.

На территории Задунавья (т. е. на территории бывшей римской провинции Паннонии) и ныне существует город **Веспрем**, основание которого, вероятно, также осуществили франки еще в девятом веке. Во время правления Гезы, отца первого венгерского короля, этот город на высоком холме был им благоустроен и в нем основано одно из самых ранних христианских епископств. Геза был первым венгерским вождем, который принял христианство. На воротах этого же города победители прикрепили части тела вышеупомянутого убитого врага Коппаня в 997-ом году. Город был уделом супруг венгерских королей вплоть до середины шестнадцатого века.

Один из союзников франков Прибина, северный славянин по происхождению, убежавший со своей родины, стал вассалом франков, которые дали ему в управление небольшую область в широкой долине реки Зала на территории Южного Задунавья. Он принял христианство, он и его сын Коцель правили этой землей почти до прихода мадьяр, построили на островках болот город *Мосабург* (Mosaburg, т. е. Город на болотах), раскопки которого ведутся уже многими десятилетиями. Выстроенный на этом же месте на развалинах прежнего венгерский город одиннадцатого века **Залавар** практически не является прямым продолжением славяно-франкского города, потому что Мосабург был

уничтожен проникшими на территорию Задунавья войсками моравского князя Святоплука всего за несколько лет до прихода мадьяр, обретающих себе родину.

Немного больше, чем за одно столетие результатом неустанной и сосредоточенной деятельности руководителей страны и с помощью римско-католической церкви возникли первые венгерские города. Король Иштван после его коронования приказал выпустить в столице и первые венгерские монеты, серебряные денарии, которые сразу признавали и охотно принимали купцы почти всей Европы.

Некоторые проблемы исследования памятников старых венгерских городов. В эпоху османских турков, когда Турция за несколько десятков лет захватила значительную территорию центральной Венгрии, старые города не были ими полностью уничтожены. Например, в **Буде**, на Замковой горе, сохранилось значительное количество венгерских граждан и для них был отведен особой квартал с христианским собором в самом центре. Турки и в Буде построили джами с минаретами, бани и кое-где восстановили разрушенные городские стены. При османских турках продолжали существовать и такие города, как, например **Печ** на юге Задунавья. Но их население увеличилось и частично изменилось в основном за счет переселенцев из Сербии и Боснии. Первая столица Венгрии **Эстергом** также не была разрушенна во время монголо-татарского нашествия в 1242-ом году, так как ее успели защитить хоспесы-рыцари, переселенцы из Фландрии и Валлонии. Она продолжала существовать и в турецкую эпоху. В Эстергоме в турецкую эпоху также строились новые здания. После ухода турок в 1686-ом году здесь начали вестись ремонтные работы и строятся новые здания. Такая же ситуация наблюдалась и в Буде. Таким образом, под всеми этими новыми постройками скрываются почти все венгерские средневековые городские объекты! Это значительно осложняет работу археологов.

Никаких археологических исследований не было осуществлено на территории города Urbs Morisena, **Марошвар** в Долине р. Марош, в Румынии. И нужно тут заметить, что румынская археология в плоть до начала восьмидесятых годов не была заинтересована исследованием венгерских древностей. Сами румыны ведь пришельцы с северной части Балканского полуострова и только с самого начала тринадцатого века стали проникать в Трансильванию из Валахии через Южные Карпаты. Трансильвания и тесно прилагающие к ней территории только с 1920-го года принадлежат Румынии (с „перерывом” в 5 лет). Также не заинтересованы пока исследованием старых венгерских городов словаки, предки которых постепенно переселились с крайних северных час-

тей Венгрии. Город **Пожонь** – Братислава также слабо исследован археологически, словацкие археологи вели раскопки только на территории древнеморавского городища рядом со столицей, хотя моравы не являются непосредственными предками словаков. К Словакии относится почти вся северная часть старой Венрии (с „перерывом” на 8 лет), также начиная с 1920-го года.

В заключении хочется отметить, что при идентификации первых поселений нельзя ограничиваться археологическими материалами. Как мы смогли проследить на примере города Эстергом, никаких следов первой стоянки венгерского вождя Арпада здесь не было обнаружено по причине постройки на месте его стоянки крепости. Следы первых городов очень часто скрываются под новыми городами, что значительно усложняет нахождение археологических доказательств. Именно поэтому при идентификации первых поселений следует привлекать данные письменных источников, топонимии и любых других наук, которые могут пролить свет на факт основания первого поселения или города. То есть требуется комплексный подход решения проблемы создания первых городов.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Bálint** (Балинт) Csanád. Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. Ethnographia 1980. 96. 1. стр. 35 – 52. (с резюме на немецком языке)
2. **Haldon**, John. The Palgrave Atlas of Byzantine History. New York 2010. (на карте стр. 72. абсолютно ошибочно указаны границы Хорватии и Боснии около 1050 г., которые якобы доходили до озера Балатон и города Печ в Венгрии!)
3. **Kniezsa** (Книежа) István. A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I – II. Budapest 1974. 2-е издание.
4. **Крадин** Н. Н. Кочевые общества в контексте стадиальной эволюции. Этнографическое Обозрение 1994. 1. стр. 62 – 72.
5. **Pleidell** (Плейделл) Ambrus. A magyar várostörténet első fejezete. Századok (журнал Венгерского Исторического Общества) 1934. вып. 34. стр. 1 – 44., 158 – 200., 277 – 313., Частичная критика его работы: **Radnóti** (Радноти) Aladár. Pannóniai városok élete a korai középkorban. MTA II. Oszt. Közleményei 1954. II. 489 – 508. (дискуссия на стр. 509 – 534.)

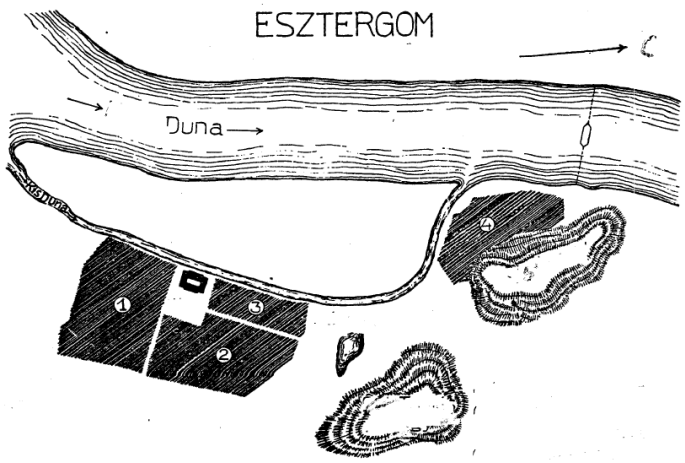

1

2

1.Эстергом. На самой высокой горе жил король. Каждая прослойка населения – граждане, “полусвободные” люди и священнослужители – имела свой собственный квартал. Также был отдельный еврейский квартал.

2.Неудачный штурм Буды в 1541-ом году войсками габсбургского герцога Маттхиаса. Гравюра Ганса Зибмахера. «Буда как столица турецкого паши».

Maisə RƏHİMOVA
Tarix elmləri doktoru,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

AZƏRBAYCANIN ARXEOLOJİ TƏDQİQATLARINDA NAXÇIVAN ABİDƏLƏRİNİN YERİ

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan diyarı tarixi və arxeoloji abidələrlə zəngindir. Daş dövrünə aid qədim insan düşərgələri, neolitdən son tunc dövrünə qədər tarixi-mədəni inkişafın öyrənilməsində etalon abidələr sayılan qədim yaşayış yerləri, şəhər yerlərinin müdafiə tikililəri və memorial abidələr tariximizin bütün dövrlərinin öyrənilməsi üçün əvəzolunmaz informasiya mənbəyidir.

Muxtar Respublikanın Şərur rayonunun Tənənəm kəndi yaxınlığında aşkar edilmiş və hazırda arxeoloji tədqiqat işləri aparılan Qədim daş dovrünə aid Qazma mağarası, Ordubad rayonunun Kilit kəndi yaxınlığında yerləşən qədim insan düşərgəsi 70 – 60 min il bundan əvvəl Naxçıvan ərazisində insanların yaşadığını və fəaliyyət göstərdiyini sübut edir. Mağara düşərgəsindən əldə edilən alətlər və paleontoloji qalıqlar Naxçıvanın qədim daş dövrü sakinlərinin bu düşərgələrdə uzun müddət yaşadıqlarını, ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olduqlarını göstərir.

Azərbaycan arxeologiyasının olduqca çətin və həlli vacib olan problemlərindən biri eneolit və ilk tunc dövrləri arasında mədəni varislik problemlərinin öyrənilməsidir. Uzun illərdir ki, bu məsələnin həlli tədqiqatçılar arasında həmişə mübahisə mövzusu olaraq qalır. Naxçıvan ərazisində yerləşən Ovçular təpəsi, Maxta, Xələc və Plovdağ abidələrində aparılan son arxeoloji tədqiqatlar bu problemin həllinə müəyyən aydınlıq gətirmişdir. Bu abidələrdə aşkar edilmiş arxeoloji tapıntılar, xüsusilə keramika məmulatı eneolit dövründən ilk tunc dövrünə keçidin bütün əlamətlərini özündə əks etdirir. Aparılan son tədqiqatlar sübut edir ki, e.ə.IV-III minilliklərdə Şimali Qafqazdan Suriya və Fələstinədək geniş bir ərazidə yayılmış Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin vətəni məhz Naxçıvan-Azərbaycan ərazisidir.

Naxçıvan diyarı təbii-coğrafi mövqeyinə görə tarixin bütün dövrlərində Yaxın Şərqdə və Ön Asiyada gedən siyasi-mədəni proseslərdə yaxından iştirak etmiş və şimal regionları ilə əlaqələr bilavasitə körpü rolunu oynamışdır.

I və II Kültəpə yaşayış yerlərində, Ovçular təpəsi, I Maxta və Plovdağ abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar Naxçıvan ərazisində urbanizasiya prosesinin çox erkən başlandığını və artıq orta tunc dövründə güclü müdafiə sisteminə malik şəhərlərin mövcud olduğunu təsdiq edir. Naxçıvan şəhərləri heç də bir tarixdə, bir gündə salınmamış, qədim yaşayış məskənlərinin tədricən inkişaf edib genişlənməsi nəticəsində yaranmışdır. Bu şəhərlə-

rin yaranmasını bol sulu dağ çaylarının Araza töküldüyü dağətəyi və düzənlik ərazilərin əlverişli təbii-coğrafi şərati şərtləndirmişdir. Xüsusilə, Naxçıvan çayın mənsəbində - Naxçıvan şəhəri və ətraf ərazilərdə aşkar edilmiş və öyrənilmiş I və II Kültəpə yaşayış yerləri, Sirab, Nəhəcir, Meydantəpə, Abbasabad və Köhə qala abidələri bu ərazidə uzun müddət və fasiləsiz yaşayışın olduğunu sübut edir. Analoji proseslər bol sulu Arpa çayı və Gilan çay vadilərində də getmişdir.

Kəngərli rayonunda Şahtaxtı, Şərur rayonunda Oğlanqala və Ordubad rayonunda Sumbatan-Dizə qədim şəhər yerlərində aparılan arxeoloji qazıntılar artıq e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərində qədim Naxçıvan şəhərlərinin siklopik müdafiə divarları ilə əhatə olunduqlarını göstərir. Oğlanqalada Beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyanın apardığı arxeoloji tədqiqatlar erkən şəhər mədəniyyətinə xas olan bütün strukturların aşkar edilməsi ilə nəticələnmişdir. Oğlanqala tədqiqatları təsdiq edir ki, e.ə. I minilliyin əvvəllərində Ön Asiyada Assuriya, Urartu kimi dövlətlərin mövcud olduğu dövrdə Naxçıvan ərazisində yaşamış insanlar vahid mərkəzlər ətrafında sıx birləşmiş və onların Azərbaycana olan işğalçı yürüşlərinin qarşısı məhz burada alınmışdır.

Sumbatan-Dizə şəhər yerində qədim məbəd qalıqlarının arxeoloji tədqiqi Naxçıvanın qədim şəhərlərinin inzibati, iqtisadi, mədəni və eyni zamanda dini mərkəz olduğunu bir daha təsdiq etdi.

Meydantəpə antik dövr şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində qədim şəhərlərin dəfələrlə dağıntıya məruz qalıb tənəzzül dövrü keçirdiyini və qısa müddətdən sonra yenidən bərpa olunaraq çiçəkləndiyini müəyyən etmək mümkün olmuşdur.

Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu və AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu ilə birgə aparılır. Bu tədqiqatların nəticəsində İnstitumuzun və Bölmənin əməkdaşlarının ayrı-ayrı və müştərək monoqrafiyaları nəşr olunmuş, elmi məqalələr yazılmış, mühüm nəticələr və elmi yeniliklər beynəlxalq elmi konfranslarda mütəxəssislərin diqqətinə çatdırılmışdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyev Naxçıvan tarixinin, Naxçıvan abidələrinin öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirərək qeyd etmişdir ki, Naxçıvanın qədim, zəngin tarixi Azərbaycan tarixinin çox parlaq səhifələrindəndir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı olan Möhtərəm Prezidentimiz, Cənab İlham Əliyev Naxçıvan tarixinin öyrənilməsinin mühüm elmi və siyasi əhəmiyyəti haqqında demişdir: "Naxçıvan tarixinin hələ də tədqiq edilməyə ehtiyacı olan səhifələri açılmalı, qədim və zəngin tarixə, mədəniyyətə və çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə malik olan bu diyarın tam dolğun, obyektiv tarixi xalqımıza, habelə dünya ictimaiyyətinə olduğu kimi çatdırılmalı, erməni siyasətçilərinin tarixi saxtalaşdırmaq cəhdlərinə tutarlı cavab verilməlidir".

Tarixi əhəmiyyətli mühüm bir faktı xüsusilə qeyd edim. Bu, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin çox hörmətli Vasif Talıbovun "Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında" 2005-ci il 6 dekabr tarixli Sərəncamı və onun yerinə yetirilməsi sayəsində 2008-ci ildə çapdan çıxmış, zəngin foto-materiallarla, sxem və xəritələrlə təchiz olunmuş 600-ə yaxın dolğun elmi məqalənin nəşr olunduğu Naxçıvan abidələri ensiklopediyasıdır. Bu ensiklopediya Naxçıvan tarixini saxtalaşdıranlara ən layiqli cavabdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən 2008-2009-cu illərdə aparılması nəzərdə tutulan arxeoloji ekspedisiyaların maliyələşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" 5 fevral 2008-ci il Sərəncamı Azərbaycan arxeologiyasının inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Arxeoloji qazıntıların maliyyə vəsaiti ilə təmin olunması, İnstitutun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi Prezidentin daim diqqət mərkəzindədir. Bunlar Azərbaycan arxeologiyasına, abidələrimizin tədqiqinə və mədəni irsimizə göstərilən ən böyük diqqət və qayğının təzahürüdür. Arxeologiya elminə verilən bu yüksək qiymət İnstitumuzun qarşısında mühüm və ciddi vəzifələr qoymuşdur. Arxeoloji tədqiqatların miqyası genişləndirilmiş, Azərbaycan tarixi problemlərinin həlli üçün öyrənilməsi vacib olan bir qrup müxtəlif dövrlərə aid abidə tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycan arxeologiyası son bir neçə ildə neolit və eneolit dövrünə aid abidələrin tədqiqi, paleometal dövründə iqtisadi-mədəni inkişaf, erkən əkinçiliyin və maldarlığın yaranması və inkişafı, arxeoloji mədəniyyətlərin yaranması və yayılması, qədim miqrasiya prosesləri, ilkin şəhər mədəniyyətinin formalaşması və başqa sahələrdə çox mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir. İnstitutumuzun apardığı arxeoloji tədqiqatlarda Naxçıvan abidələrinin öyrənilməsi ən önəmli yerlərdən birini tutur. Artıq üç ildir ki, Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatların nəticələri toplum şəkilində nəşr edilir, Azərbaycan arxeologiyasının yeni nailiyyətləri elmi dövriyyəyə çıxarılır. Bu toplumda AMEA Naxçıvan Bölməsinin və Naxçıvan Dövlət Universitetinin arxeoloji tədqiqatlarda iştirak etmiş əməkdaşları bərabərhüquqlu müəllif kimi çıxış edirlər.

Biz, Hörmətli Prezidentimiz, Cənab İlham Əliyevin Azərbaycan tarixi və arxeologiyasına aid çıxış və Sərəncamlarından irəli gələn vəzifələri layiqincə yerinə yetirməyə çalışırıq. İcazə verin, Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlara çox böyük köməyinə, diqqət və qayğısına görə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri, Hörmətli Vasif Talıbov cənablarına, AMEA-nın Naxçıvan bölməsinə dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarının qədim tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsində göstərdiyimiz birgə səylər öz töhfəsini verir və bundan sonra da verəcəkdir.

Səfər AŞUROV,
Sevinc HÜSEYNOVA
Tarix elmləri namizədləri,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitunu

MAXTA QƏDİM YAŞAYIŞ YERİ VƏ NAXÇIVANIN KÜR-ARAZ MƏDƏNİYYƏTİ ABİDƏLƏRİNİN TARİXLƏNDİRİLMƏSİNDƏ YENİ MƏRHƏLƏ

Çoxsaylı arxeoloji komplekslərin uzun illərdən bəri tədqiq olunmasına baxmayaraq hələdə tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərini əks etdirən arxeoloji mədəniyyətlərin tarixi çərçivələri, onların xronologiyası, keçid proseslərinin tədqiqi bir problem olaraq arxeoloqların qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. Qafqaz və Ön Asiyanın geniş ərazilərini əhatə edən Kür-Araz mədəniyyəti Tunc dövrünün erkən mərhələsində yayılmış özünəməxsus mədəniyyətlərdən biridir. Naxçıvan ərazisində bu mədəniyyətə məxsus çoxsaylı abidələr tədqiq olunmuşdur və bu tədqiqatlar mühüm nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxarmışdır. I Kültəpədə ötən əsrin 50-ci illərində aparılan tədqiqatlar Qafqazın eneolit və tunc dövrü abidələrinin tarixi xronologiyasının müəyyənləşməsinə imkan verdi. [1] Naxçıvan abidələri çoxtəbəqəli olmaları və mədəni təbəqələrinin qalınlığı ilə seçilirlər. Bu abidələrdən biri də I Maxta abidəsidir.

I Maxta ilk tunc dövrü yaşayış yeri Şərur rayonunda, eyni adlı kəndin qərb qurtaracağında, Araz çayının 2 km-də yerləşir. Mədəni təbəqələrin yığılması nəticəsində yer səthindən 1,5-2 m. hündürlükdə süni təpə əmələ gəlmişdir. Yaşayış yerinin qərb hissəsi əsrin əvvəllərində İrəvan-Naxçıvan dəmir yolunun çəkilişi ilə əlaqədar dağıdılmış, cənub, şərq və şimal tərəfləri isə əkin sahələrinə çevrilmişdir. Hazırda abidənin 50 m diametrə malik mərkəz hissəsi dairəvi şəkildə salamat qalmışdır. Son yerüstü axtarışlarla yaşayış yerinin 6 hektardan artıq sahəni əhatə etdiyi müəyyən edilmişdir.

I Maxtada ilk tədqiqatlar 1988-ci ildə Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aparılmışdır.[2] 1989-cu ildə abidədə tədqiqatlar davam etdirilmiş və 4,60 m. dərinliyədək qazılmışdır. Lakin qrunt suları qazıntıların davam etdirilməsinə imkan verməmişdir. Maraqlıdır ki, 3,20-4,60 m. dərinlikdə bir neçə güclü yanğın izləri müşahidə olunmaqdadır. Birinci və həm də ən güclü yanğın 3,80-3,90 m. dərinlikdə izlənilir. Bütövlükdə yaşayış sahəsini 10 sm. qalınlığında kül təbəqəsi örtür.[3]

---

[1] Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. – Баку, 1982.
[2] S.H.Aşurov. Maxta tunc dövrü yaşayış yerləri. Az. EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1991, №4. s. 76-81.
[3] S.H.Aşurov. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı, 2002.

2006-cı ildə Azərbaycan-Amerika birgə ekspedisiyası I Maxtada 2x2 m sahədə qazıntılar aparmış və radiokarbon analizlər üçün nümunələr götürülmüşdür. Lakin bu tədqiqatlarda suların üzə çıxması səbəbindən davam etdirilə bilinməmişdir.[1]

2008-ci ildən I Maxta abidəsində AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun arxeoloji ekspedisiyası uzunmüddətli tədqiqatlara başlamışdır.[2] İlkin olaraq 5x5 m-lik sahə götürülmüş, 2009-cu ildə bu sahə genişləndirilərək 100 m kv-a çatdırılmışdır. 2010-cu ildən isə I Maxtada qazıntılar genişləndirilmiş və hər biri 100 m^2 olan iki yeni qazıntı sahəsinin açılması ilə ümumi qazıntı sahəsinin həcmi 300 kv.m-ə çatdırılmışdır. Son tədqiqatlar 2m dərinliyədək aparılmışdır.[3]

I Maxtada müxtəlif həndəsi formalı tikili qalıqları öyrənilmişdir. Bunlardan ən maraqlıları dairəvi tikililərdir. 2008-ci ildə tədqiq olunan sahədə tam dairəvi formalı bir tikilinin qalıqları təmizlənmişdir. Tikilinin daxilində dairəvi manqal qalıqları var idi. 2009-cu ildə qazıntı sahəsində təmizlənmiş dairəvi tikili daha maraqlıdır. Təqribən 20-sm hündürlüyündə təmizlənmiş tikilinin ibadət evi olduğu ehtimal olunur. Dairəvi evin daxili güclü yanmışdır. Dairəvi evdən cənuba doğru düz divar təmizləndi və məlum oldu ki, tikilinin 4 kərpic hündürlüyündəki hissəsi salamat qalmışdır. Bu düz divar sanki ibadət evini ümumi yaşayış yerindən ayırır. Dairəvi tikilinin ətrafına kiçik dördkünc tikililər bitişik olaraq inşa edilmişdir. Maraqlıdır ki, bu tikililərin hər birindən fərqli arxeoloji materiallar aşkar edilmişdir. Onlardan birindən yalnız dən daşı və sürtgəc, başqa birisindən heyvan qalıqları, digərindən isə antropomorf başlıqlı nalşəkilli ocaq qurğusu aşkar edilmişdir.[4]

5-ci kvadratda təmizlənmiş üç dairəvi tikilinin hər üçü möhrə kərpicdən qurulmuşdur. Onlardan ikisi alçaq divarlı olub daxilləri suvanmış halda, üçüncü tikili isə istər konstruksiyasına və istərsədə müəyyən spesifik əlamətlərinə görə digərlərindən fərqlidir. Bu qurğunun üzəri qalın kül təbəqəsi ilə örtülmüş halda və güclü yanğın əlamətləri hiss olunmaqda idi. Qurğunun

---

[1] С.Г.Ашуров. Результаты археологических раскопок международных экспедиций в Нахичеванской АР Азербайджанской Республики Историко-культурное наследие Арало-Каспийского региона. Материалы международной научно-практичекой конференции. Актау, 2007 s. 201-204.

[2] S.H.Aşurov, V.B.Baxşəliyev. Şərurda arxeoloji tədqiqatlar. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2008. Bakı, 2008 s.29-32.

[3] С.Г.Ашуров. Новые исследования куро-аракских памятников Нахчывана Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа. XXVI «Крупновсие чтения» по археологии Северного Кавказа. Магас – 2010, стр. 21-24.

[4] S.H.Aşurov, V.B.Baxşəliyev, S.Hüseynova, F.A.Əliyeva, O.K.Əliyev. I Maxtada 2009-cu il qazıntıları. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2009, Bakı, 2010, s.68.

cənuba doğru hissəsinin körüyə bənzər çıxıntısı vardır. Silindrik formalı bu hissənin ümumi qurğuya birləşən hissəsi azca dərindir və burada daha çox yanma izləri bilinir. Maraqlıdır ki, istər qurğunun daxilindən və istərsədə onun kənarlarında çox kiçik parçalardan ibarət olan mis oksidi izləri və forma verməyən tunc əşya aşkar edilmişdir. Bu qurğunun metalın ilkin emalı üçün istifadə olunmuş ocaq olduğu ehtimal olunur.

Bu ocaqdan qərb tərəfə doğru divarlarının qalınlığı 1 m-ə çatan dördküncü tikilinin qalıqları təmizlənmişdir. Tikilinin yalnız şərq və cənub divarlarının bir hissəsi qazıntı sahəsinə düşür. Divar çiy kərpicdən inşa olunmuşdur. Tikilinin divarları daxildən təqribən 5 sm. qalınlığında palçıqla suvanmışdır. Suvağın tərkibində parçalanmış bitki və saman qatışığı vardır. Bu tikilinin də daxili güclü yanmışdır. Kül qalıqlarının içərisində yanmış odun parçalarına rast gəlinməməsi tikilinin tavanını örtən yüngül konstruksiyanın yandığını ehtimal etməyə imkan verir. Tikilinin hansı məqsəd daşıdığını müəyyən etmək mümkün deyildir. Tikilinin daxilindən müxtəlif keramika məmulatları, əsasən kiçik həcmli qablara məxsus parçalar və miniatür qablar aşkar edildi. Onun cənub divarının arxasından isə bir ədəd gil antropomorf fiqur əldə edilmişdir.

6-cı kvadratda divarları adətən bir kərpic enində hörülmüş planları tam bəlli olmayan dördküncü və ovalvari tikililərin qalıqları təmizlənmişdir. Bu qazıntı sahəsindən iri həcmli küplərin sınıqları, heyvan sümükləri və iki ədəd kiçik miniatür nalşəkilli ocaq qurğusunun hissələri aşkar edilmişdir. Bu ocaq qurğuları forma və ölçülərinə görə Naxçıvanın digər erkən tunc dövrü abidələrindən aşkar edilmiş daşınar ocaq qurğularından fərqlənirlər.

Yaşayış yerinin cənub-qərbində 2x2m ölçüdə qoyulmuş kəşfiyyat şurfundan bir ədəd yastı tuf daşı aşkar edilmişdir. Bu tuf daşı 3 ədəd yastı tunc balta və dairəvi uzunsov ələtin hazırlanması üçün istifadə edilən qəlibdir. Qazıntı davam etdirilərkən məlum oldu ki, bu sahənin aşağı qatlarına doğru dairəvi evin qalıqları yerləşir. Qazıntı sahəsində çiy kərpicdən bir cərgə enində qurulmuş divarın qövsvari 2-m-lik hissəsi təmizlənmişdir.

Qazıntı sahəsində dairəvi və düzbucaqlı tikililərin qalıqlarının birlikdə aşkar edilməsi maraqlı faktdır. Çünki, son zamanlaradək belə bir fikir mövcuddur ki, düzbucaqlı tikililər eneolit, dairəvi tikililər isə ilk tunc dövrünə aiddirlər və yenidən düzbucaqlı tikililərin izləri Kür-Araz mədəniyyətinin son mərhələlərində rastlanır. Lakin, I Maxta abidəsində aparılan tədqiqatlar təsdiq edir ki, ilk tunc dövrünün bütün mərhələlərində və xüsusən başlanğıc mərhələsində dairəvi tikililərlə yaşı düzbucaqlı tikililərdəndə istifadə olunmuşdur. Həmdə düzbucaqlı tikililərin divarları daha enli olurlar. Çox güman ki I Maxtanın dairəvi və düzbucaqlı tikililəri yalnız funksional xüsusiyyətlərinə görə bir birindən seçilmişlər.

Tədqiqatlar zamanı I Maxtadan müxtəlif çeşidli keramika məmulatı, toxuculuq alətləri, gil qadın və heyvan fiqurları aşkar edilmişdir. Keramika mə-

mulatı Kür-Araz mədəniyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri sayılan klassik qara cilalı keramika məmulatı ilə yanaşı qonur, boz, qırmızımtıl rəngli qabların hissələrindən ibarətdir. Keramika məmulatnın üzərində ənənəvi yarımşar formalı qulplara tez-tez rast gəlinir. Eyni zamanda yarımşar formalı qulpların müxtəlif çeşidlərinə və hətta rudimentar qulplara malik saxsı qab nümunələri əldə olunmuşdur. Bəzən çox kiçik, əldə hazırlanmış, qeyri simmetrik miniatür qablar əldə olunur. Bunlar sanki, uşaq oyuncaqlarını xatırladır.

I Maxta yaşayış yerinin naxışlı keramika məmulatı diqqəti cəlb edir. Naxışlar daraqlama, cızma, basma və konnelyur üsullarla işlənilmiş və müxtəlif həndəsi fiqurlardan ibarətdirlər.

I Maxtanın saxsı qablarının ağız səthinin və boğazlarının daraqlama üsulu ilə işlənməsi çox güman ki, bəzək xarakteri daşıyır. Bu üsulla qabların səthinin işlənməsinə Azərbaycan ərazisində hələ eneolit dövründən rast gəlinir. I Kültəpə,[1] Ovçular təpəsi,[2] Sədərək,[3] Xələc[4]eneolit dövrü keramikası içərisində bu cür qab hissələrinə tez-tez rast gəlinir. I Maxtanın mədəni təbəqələrinin üst qatlarında daraqvari alətin izlərinə qabların yalnız müəyyən hissələrində (ağız səthində, boğazının daxilində) rast gəlinir və nisbətən səliqəli çəkilmələri ilə əvvəlki dövr keramikasından fərqlənir.

Yaşayış yerinin müəyyən qazıntı sahələrindən əldə olunan saxsı məmulatının 80 faizinin səthi naxışlıdır. Son mərhələdə qabların səthi bu müxtəlif üsul və formada naxışlanmışdır.[5] Qabların bəzilərinin boğaz hissəsi cızma, gövdəsi isə basma üsulu ilə naxışlanmışdır. Bu mərhələdə konnelyur üsulundan daha çox istifadə olunmuşdur. Artıq naxışlar qabların yalnız görünən ön tərəflərinə deyil bütün ətraflarına çəkilmişdir. Maraqlıdır ki, qabların bütün ətraflarının naxışlanması isə sonrakı orta və son tunc dövrləri üçün daha çox xarakterikdir. Bəzi qabların boğaz hissəsi cızma, gövdəsi isə basma üsulu ilə naxışlanmışdır.

I Maxtadan əldə olunmuş bəzi tapıntıların analoqlarına bu günədək heç bir həmdövr abidəsində rast gəlinməmişdir. Bunlardan biri kiçik miniatür qapaqdır. Onun qulp əvəzinə silindrik boruşəkilli çıxıntısı vardır. Boruşəkilli hissənin üzərində şaquli və üfiqi vəziyyətdə açılmış iki ədəd deşik

[1] Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. – Баку, 1982.
[2] C.Marro, V.Bakhshaliyev, S.Ashurov. Excavations at Ovcular tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). First preliminary report: The 2006-2008 seasons. Anatolia Antiqua XVII (2009), İstanbul p.31-87.
[3] Алиев Н.Г. Позднеэнеолитические памятники Азербайджана. – Автореф. дисс. канд. ист. наук, Ленинград, 1991.
[4] Алиев Н.Г. Сведения об энеолитическом поселении Халадж. – Т.д. конферен. Великий Октябрь и развитии археологической науки в Азербайджане, Баку, 1988.
[5] Safar G. Ashurov. An introduction to Bronze Age sites in the Sarur plain Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Berlin, band 37. 2005p.93, fig.6.

bir-birini kəsir. Yastı səthinin bir tərəfində kiçik deşik açılmışdır. Çox kiçik olduğundan onun hər hansı bir məişət xarakteri daşıdığını söyləmək çətindir.

Digər bir tapıntı isə yarımşar formalı qulpdur. Onun digər qulplar kimi iki yox, dörd tutacağı vardır.

I Maxtanın antropomorf başlıqlarla bəzədilmiş nalşəkilli ocaq qurğuları özlərinin orijinallığı və təkraredilməzlikləri ilə diqqəti cəlb edir.[1] Nalşəkilli ocaq qurğuların yaranması odun alınması – od ayini ilə bağlı olmuşdur. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, ilk tunc dövrünün bütün mərhələlərində bu tip ocaq qurğuları eyni məna kəsb etmişdir. İlk tunc dövrünün sonrakı inkişaf mərhələlərində odun qoruyucusu olan kişinin obrazı bu ocaq qurğularına əlavə edilmişdir. Bu çox güman ki, Kür-Araz mədəniyyətinin son mərhələlərində ailədə kişinin rolunun xeyli yüksəlməsi ilə bağlı olmuşdur. Məhz həmin mərhələyə aid maddi mədəniyyət nümunələri üzərindəki naxışlar sırasında kişi obrazları üstünlük təşkil edirlər.

Çox maraqlıdır ki, I Maxta yaşayış yerində 1988 ci ildə təmizlənmiş dairəvi ibadətgah yerindən üç ədəd daş büt əldə olunmuşdur. Hündürlükləri 87-95 sm. olan bu bütlər bir cərgə boyunca düzülmüş, mərkəzdə isə nalşəkilli ocaq qurğusu yerləşdirilmişdir. Bu bütlər də xarici görkəminə görə kişiyə məxsusdurlar ki, bu da çox güman ki, ailə başçısı - kişinin obrazının ilahiləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur.

I Maxtanın saxsı məmulatı içərisində bir neçə fraqment saxsı qab hissələri diqqəti cəlb edir. Bu saxsı parçaları divarlarının nazikliyi, cilası və rənglərinə görə seçilir. Digər tərəfdən I Maxtanın antropomorf nalşəkilli ocaq qurğuları daha çox Anadolunun həmdövr abidələrinin tapıntıları ilə səsləşir. Yaşayış yerinin saxsı məmulatı və ocaq qurğuları içərisində Kirbet-Kerak keramikası ilə əlaqələrin olmasını izləmək mümkündür.

Əldə edilmiş metal məmulatı içərisində tuncdan hazırlanmış bir ədəd asma və biz vardır. I Maxtanın metalişləmə sənəti ilə bağlı ən mühüm tapıntısı heç şübhəsiz metal istehsalı ilə bağlı olan daş qəlibin və metalın ilkin əridilməsi üçün istifadə olunan ocağın aşkar edilməsidir. Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən indiyədək müxtəlif qəliblər aşkar edilmişdir. Bu qəliblərin hamısı adətən gildən hazırlanmışlar. Lakin, I Maxtadan əldə edilmiş daş qəlibin bənzəri indiyədək əldə edilməmişdir. Qəlibin daşdan hazırlanması onun tarixi qiymətini bir daha artırır. Gil qəliblərdən fərqli olaraq daş qəlibin daşınması praktik olaraq mümkün deyildir. Bir daşın üzərində bir neçə alətin, baltaların tökülməsi I Maxta yaşayış yerində metal məmulatının kütləvi istehsal olunduğunu təsdiq edir. Eyni zamanda yaşayış yerindən metalın ilkin emalı ilə bağlı ocaq qurğusunun təmizlənməsi bir daha təsdiq

[1] Hüseynova S.A.,Əliyeva F.A. I.Maxta yaşayış yerinin ocaq qurğuları. «Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası» jurnalı, 2009, №2, s.31-39.

edir ki, I Maxtada metal emalının bütün mərhələləri icra olunmuşdur və Naxçıvan ərazisi ilkin metal emalı mərkəzlərindən olmuşdur. Təbiiki, bu zaman yerli xammal mənbələrindən istifadə edilmişdir. Naxçıvan ərazisində mis yataqlarının, Arpaçay vadisində isə qurğuşun yataqlarının varlığı artıq xeyli vaxtdırki təsdiq olunmuşdur.

I Maxtada son illər aparılmış kompleks tədqiqatlar həmdövr abidələrinin tarixləndirilməsinə yenidən baxmağa imkan vermişdir. I Maxta yaşayış yerinin keramika məmulatları içərisində yalançı qulplara, üçbucaq formalı çıxıntılara tez-tez rast gəlinir ki, onların birbaşa analoqları Baba-Dərviş,[1] Şərqi Anadolunun Karaz,[2] Zülfübuaq və Çaldıran düzü abidələrindən[3] və Göytəpədən[4] məlumdur. Göytəpənin məhz deşiksiz qulplar tapılmış K^3 təbəqəsindən götürülmüş kömür analizi e.ə. 2574±146 il (R-199) tarixini göstərir.[5] I Maxtanın isə üst təbəqələrindən götürülmüş kömürün analizi e.ə. 3316-2931 illəri göstərmişdir.[6] Maraqlıdır ki, II Kültəpənin aşağı təbəqələrindən alınmış analizlərin nəticələridə eyni tarixi göstərir. Analizlərin I Maxtada mədəni təbəqənin yalnız üst 2 m-lik təbəqəsindən alındığını və bundan aşağıda ən azından 3 m-lik bir təbəqənin mövcudluğunu nəzərə alsaq abidədə Kür-Araz mədəniyyətinin e.ə.IV minilliyin əvvəllərindən formalaşdığını söyləmək mümkündür. Son illər Ovçulartəpəsi abidəsində aparılmış tədqiqatların nəticələri isə Naxçıvan ərazisində Kür-Araz mədəniyyətinin e.ə.V minilliyin sonlarından formalaşdığını söyləməyə imkan vermişdir.[7] Bu tarixləndirmə Kür-Araz mədəniyyəti abidələri üçün hələlik ən qədim tarixləndirmədir və bir daha mədəniyyətin ilkin yaranma ocaqlarından birinin məhz Naxçıvan olduğunu təsdiq edir.

---

[1] Исмаилов Г.С. Археологические исследование древнего поселения Баба-Дервиш. – Баку, 1977. с.29, tab., IV, 8, 9.

[2] Kosaj H., Turfan K. Ерзурум Karaz kazisi reporu. Türk tarih kurumu. Bulleten, cild XXIII, sayı 91, 1959. c.402.

[3] Burney C.A. Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age. AS, vol.VIII, 1958. p.171, 187.

[4] Brown T.B. Excavations in Azerbaijan 1948, Lond., 1951. p.55, fiq.14, 1102

[5] Dyson R.H. Problems in the relative chronology of Iran 6000-2000 B.C. COWA, 1964. p.248.

[6] Veli Bakhchaliyev, Lauren Ristvet, Safar Ashurov. The Chronology of Kura-Araxes Sites; 2006 Excavations at Kultepe II and Maxta I Azerbaijan. Land between East and West. Transfer of knowledge and technology during the "First Globalization" of the VIIth – IVth millennium BC. Berlin, 2009, s.82-87.

[7] Catherine Marro, Veli Bakhshaliyev, Safar Ashurov. Excavations at Ovcular tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second preliminary report: the 2009-2010 seasons. Anatolia Antiqua XIX (2011), p.53-100.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нах. АССР. – Баку, 1982.
2. S.H.Aşurov. Maxta tunc dövrü yaşayış yerləri. Az. EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1991, №4.
3. S.H.Aşurov. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı, 2002.
4. С.Г.Ашуров. Результаты археологических раскопок международных экспедиций в Нахичеванской АР Азербайджанской Республики историко-культурное наследие Арало-Каспийского региона. Материалы международной научно-практичекой конференции. Актау, 2007
5. S.H.Aşurov, V.B.Baxşəliyev. Şərurda arxeoloji tədqiqatlar. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2008. Bakı, 2008.
6. С.Г.Ашуров. Новые исследования куро-аракских памятников Нахчывана Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа. XXVI «Крупновсие чтения» по археологии Северного Кавказа. Магас - 2010.
7. S.H.Aşurov, V.B.Baxşəliyev, S.Hüseynova, F.A.Əliyeva, O.K.Əliyev. I Maxtada 2009-cu il qazıntıları. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2009, Bakı 2010.
8. Hüseynova S.A.,Əliyeva F.A. I.Maxta yaşayış yerinin ocaq qurğuları. «Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası» jurnalı, 2009, №2.
9. C.Marro, V.Bakhshaliyev, S.Ashurov. Excavations at Ovcular tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). First preliminary report: The 2006-2008 seasons. Anatolia Antiqua XVII (2009), Istanbul.
10. Алиев Н.Г. Позднеэнеолитические памятники Азербайджана. – Автореф. дисс. канд. ист. наук, Ленинград, 1991.
11. Алиев Н.Г. Сведения об энеолитическом поселении Халадж. – Т.д. конферен. Великий Октябрь и развитии археологической науки в Азербайджане, Баку, 1988.
12. Safar Ashurov. An introduction to Bronze Age sites in the Sarur plain Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Berlin, band 37. 2005.
13. Catherine Marro, Veli Bakhshaliyev, Safar Ashurov. Excavations at Ovcular tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second preliminary report: the 2009-2010 seasons. Anatolia Antiqua XIX (2011).
14. Исмаилов Г.С. Археологические исследование древнего поселения Баба-Дервиш. – Баку, 1977

15. Kosaj H., Turfan K. Erzurum Karaz kazisi reporu. Türk tarih kurumu. Bulleten, cild XXIII, sayı 91, 1959.
16. Burney C.A. Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age. AS, vol.VIII, 1958.
17. Brown T.B. Excavations in Azerbaijan 1948, Lond., 1951.
18. Dyson R.H. Problems in the relative chronology of Iran 6000-2000 B.C. COWA, 1964.
19. Veli Bakhchaliyev, Lauren Ristvet, Safar Ashurov. The Chronology of Kura-Araxes Sites; 2006 Excavations at Kultepe II and Maxta I Azerbaijan. Land between East and West. Transfer of knowledge and technology during the "First Globalization" of the VIIth – IVth millennium BC. Berlin 2009.

Şəkil 1. Dairəvi evin qalıqları (2006-cı il qazıntıları)

Şəkil 2.Mərkəzində manqal olan dairəvi evin qalıqları (2008-ci il qazıntıları)

Şəkil 3. İbadətgahın qalıqları (2009-cu il qazıntıları)

Şəkil 4. 5-ci kvadratda dairəvi və dördkünc tikili qalıqları (2010-cu il qazıntıları)

Şəkil 5.Metalәritmə sobası

Şəkil 6. Konnelyur naxışlı saxsı qab

Şəkil 7. Miniatür qab

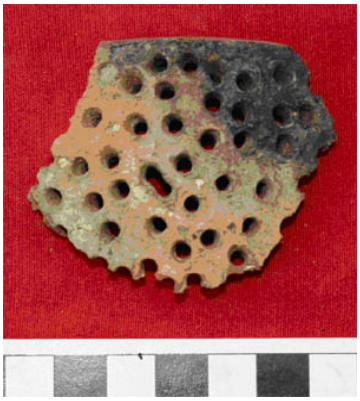

Şəkil 8. Süzgəc tipli qabın hissəsi

Şəkil 9. Qulp

Şəkil 10. Miniatür qapaq

Şəkil 11. Antropomorf ocaq qurğusu

Şəkil 12. Tunc biz

Şəkil 13. Tunc asma

Şəkil 14. Daş qəlib

Şəkil 15. Sümük biz

Şəkil 16. Daş bütlər

Bahram AJORLOO
Condidate of history,
Tabriz İslamic Art University

BEYOND NAXÇIVAN: THE KURA- ARAXES ART OF POTTERY & THE GREAT ROAD OF KHORASAN

Introduction

In its classical sense, the historical Silk Road means the medieval age trading route connected the eastern Chinese towns to Constantinople and Venice in Europe via the Central Asia and the plateau of Iran. It is named, however, as the Great Road of Khorasan and the Great Road of Lapis lazuli after the trading of raw materials between the eastern Iranian highlands and Mesopotamia during the 4th millennium BC (Hermann, 1968; Alden, 1987; Majidzadeh, 1987). For this purpose, the prehistoric merchants had been passing the northern edge of Dasht-E-Kavir desert in Iran via the Qazvin plain, the southeast corner of Azerbaijan, towards their trading destinations in Mesopotamia and beyond Azerbaijan (Fig. 1). And, in any way, the plain of Qazvin plays a key role as the joint gate for Azerbaijan, Mesopotamia and Khorasan.

It seems that the archaic Silk Road should be dated to the 4th millennium BC; as the highlands- lowlands interactions between the plateau of Iran and Mesopotamia established a trading network, well-known as the Uruk World, to get the raw materials as Lapis lazuli and copper ores, by the middle Chalcolithic Age (Algaze, 1993). The societies settled in the northern center of Iran achieved their indigenous socio-cultural evolution parallel to the Mesopotamian societies during the 4th millennium BC, as seen from the Qabristan III and Sialk III (Majidzadeh, 1977, 1978, 1980, 1981, 1989).

By the middle Uruk stage, c. 3.500 BC, the Uruk type settlements developed in Mesopotamia and its correlated regions. Consequently, the heterogeneous cultures in the neighbor lands connected to the Uruk world; and as the result, some of them acculturated by the Mesopotamian culture of Uruk period (Badler, 2002). Algaze (1993) has interpreted the expansion of the Uruk world by the world system theory. His asymmetric model of core and periphery defines these socio- cultural processes by means of migration and colonization. In this model, Sialk IV in the northern center of Iranian plateau and the Godin V in the central Zagros are abroad trading bases for Uruk, the south of Mesopotamia. Contrary to Susa IV and the southern Mesopotamia, neither Sialk IV and Qabristan IV nor the Late Chalcolithic societies in the north of central Iranian plateau turned into the urban societies.

The fall down of trading between Iranian eastern highlands and Mesopotamian lowlands, by way of the Great Road of Khorasan, is a key question. By c. 3.000 BC, the complex societies in the north of central Iranian plateau collapsed; and it seems that most of the great villages were deserted; while the further period is well- defined by the Kura- Araxes culture rooted in Naxçivan and Qarabagh of Azerbaijan, the southern Caucasia. It is notable that, meanwhile, on the basis of archaeological evidences found from some of the Mesopotamian key sites throughout the first (I) Early Dynasty, the importation scale of eastern goods, as Lapis lazuli, had been decreased; and this is interpreted as the fall of trading via the Great Road of Khorasan. For the time being, the central Zagros was dominated by the Kura- Araxes II culture, as seen from Godin Tepe IV (Alden, 1987). Conversely, however, the origins of the Kura- Araxes migrations should be sought in the environmental factors and people pressure in the southern Caucasus, not abroad trading (Rothman, Kozbe, 1997). To the author, therefore, the north of central plateau of Iran and the archaic Great Road of Khorasan were affected indirectly by the Kura-Araxes culture. For the discourse, the plain of Qazvin and the territory of Kashan are regarded as the key regions.

The plain of Qazvin

The Qazvin plain is located in the northwest corner of the central Iranian plateau. It is limited by the Alborz system from the north, Azerbaijani highlands in the northwest and west, the Zagros uplands from the southwest and the plain of Ray in the east and southeast (Fig. 1).

There are some well-known prehistoric sites in the region across the archaic Great Road of Khorasan from the Neolithic Age to the Iron Age, as Tepe Zagheh, Tepe Sagzabad, Tepe Ismailabad, Tepe Ibrahimabad and Tepe Qabristan (Talai, 1995, 2006). Archaeologically, the socio - cultural evolution at Tepe Qabristan has been resulted as the indigenous process from the Early Chalcolithic to the Late Chalcolithic periods, c. 4.600- 3.000 BC. Although the art of pottery at Qabristan III is regarded as the same Sialk III, the period IV at Tepe Qabristan presents some of the Late Uruk affiliations (Majidzadeh, 1977, 1978, 1980, 1981, 1989). Of these, the beveled rim bowls are recorded at Qabristan IV, c. 3.200- 3.000 BC (Fig. 2). While Qabristan IV was affiliated by the Uruk Network, the Kura- Araxes II culture had been stretching into the south of River Araxes, as seen from Yanik Tepe, in the south of Tabriz (Burney, 1964). Qabristan IV was deserted by c. 3.000 BC (Majidzadeh, 1977, 1978, 1981, 1989). Archaeologically, the reasons are still a problem. But, according to the stratigraphy, Tepe Qabristan was not settled after the level IV, c. 3.000 BC (Ibid.).

During the early 3rd millennium BC, the migration waves of the Kura- Araxes II people arrived in the Central Zagros, as seen from the Godin Tepe IV (Weiss, Young Jr., 1975). It was not earlier than c. 2.800 BC too (Masson, Cooper, 1999). Furthermore, the archaeological evidences of Kura- Araxes II, as the pottery shreds, are reported from the some sites in the plain of Qazvin, as Ibrahimabad, Doranabad and Piryusefian (Talai 1995; Ajorloo, Mohammadi 2010). These shreds are comparable with similar Kura- Araxes II fragments reported from the south of Azerbaijan, for instance Yanik Tepe of Tabriz (Fig. 3) and the north of Azerbaijan as seen from Naxçivan (Aşurov, 2002; Bəxşəliyev, Marro, 2009; Bəxşəliyev, Aşurov, Marro, 2010; Bəxşəliyev, Aşurov, Ristvet, 2010).

It is remarkable that Kura- Araxes handmade grey- black burnished potteries are comparable with the handmade grey and burnished plain potteries found from Qabristan II. This type of pottery have been recorded just from Qabristan II and exactly differs from the painted plumb wares of Qabristan I; while the fine wheel made and buff painted pottery tradition of Qabristan II-III falls within the horizon of Sialk III (Majidzadeh, 1977, 1978, 1981). Such shreds also have been reported from Tepe Ismailabad in Qazvin (Ajorloo, Fazeli 2004, 2006). Chronologically, however, Qabristan II variety of the grey potteries differs from that of Kura- Araxes (Fig. 4). That refers to the Early Chalcolithic Age; while the formation process of Kura- Araxes has been dated to c. 3.500 BC on the basis of recent excavations at Ovçular Tepesi and Kül Tepe I in Naxçivan, the Republic of Azerbaijan (Bəxşəliyev, Marro, 2010; Bəxşəliyev, Aşurov, Marro, 2010; Bəxşəliyev, Aşurov, Ristvet, 2010). To the author, probably, the grey wares tradition of Qabristan II had been originated in a nomadic- pastoral culture settled in the highlands of Azerbaijan.

Tepe Sialk

Tepe Sialk of Kashan is located in the north of Karkas (Vulture) mountains in the north of central plateau of Iran and in the northwest edge of the central desert of Iran (Fig. 1). Kashan is recorded as one of the main stations through the Great Road of Khorasan since the prehistoric times to the medieval age. The site is formed by northern and southern mounds. The archaeological materials found from the southern mound present the Chalcolithic Age cultures of Sialk III and IV (Majidzadeh, 1978, 1980, 1981, 1989). The fine wheel made and buff painted wares of Sialk III are relevant to a local tradition full comparable with Qabristan II- III (Fig. 5); while the Sialk IV pottery tradition presents the Uruk- related culture together with the Proto- Elamite tablets, seal impressions and also beveled rim bowls, four logs jars, conical cups, tall bottles with bent spout and ring

based bottle with carinated shoulder and long spout (Majidzadeh, 1977, 1978, 1980, 1981, 1989; Algaze, 1993; Abdi, 1999); (Fig. 6). Accordingly, Sialk IV is interpreted as a trading station to distribute the Mesopotamian goods imported from some trading bases in the west, as Godin V in the Central Zagros, through the eastern Uruk Network (Weiss, Young Jr., 1975; Majidzadeh, 1989). Sialk III, similar to Qabristan IV, was ended c. 3.200 BC prior to Sialk IV. Archaeologically, Sialk III was not continued to Sialk IV; and therefore, the fourth period at Sialk is alienated from the former period by a gap. The post- Chalcolithic period in the territory of Kashan is still a problem. It seems that the Late Chalcolithic settlements in the plain of Kashan- Natanz were deserted not late than c. 2.800 BC; meanwhile, the Kura- Araxes II culture had been migrating from Naxçivan and the southern territories of Caucasus towards the southern lands of the River Araxes, as seen from Yanik Tepe of Tabriz, Godin IV in the Central Zagros and Ibrahimabad, Doranabad and Piryusefian in the plain of Qazvin. In spite of this expansion, archaeological stratigraphies have not yet been recorded the Kura- Araxes II settlement just after the fall of the Late Chalcolithic complex societies in these regions. It should be considered that a comparable situation recently is recorded from the industrial site of Arisman, some 60 Km east of Sialk and across the Great Road Khorasan. Arisman, with its Uruk related features, like to Sialk IV, was abandoned c. 2.800 BC and never been settled after the Late Chalcolithic Age (Talai, 2006).

Conclusion

Archaeologically, the Great Road of Khorasan was not affected by the Kura- Araxes culture after the collapse of the Uruk Network. With regard to the above mentioned considerations, it seems that the Kura-Araxes II culture entered in the north of central Iran c. 2.800 BC. Such a relative chronology is resulted by a comparative chronology between the Kura- Araxes II settlements recorded from Yanik Tepe and Godin Tepe IV. According to the archaeological evidences, the first period of this southern Caucasian culture was developed in Naxçivan as seen from the recent excavations at Ovçular Tepesi and Kül Tepe. By the second period, Kura-Araxes (II) developed in the south of River Araxes towards the Lake Urmia and the Central Zagros as well. This migration and development process was occurred through the early third millennium BC. Accordingly, the collapse process in Sialk IV and Qabristan IV could be dated earlier than Kura-Araxes II migration waves. It should be emphasized that there has not yet been recorded any stratigraphic relations between Kura- Araxes II settlements and Sialk IV- Qabristan IV. This means a chronological gap between these cultures. Therefore, desertion of Sialk IV- Qabristan IV jointly with

collapse of the Uruk Network should be considered aside from the consequence of Kura- Araxes culture. The expansion of Kura- Araxes II was bordered to the intermountain valleys of the western Iran and Azerbaijani highlands, not arid regions in the central Iranian plateau. This could be interpreted by their pastoral- nomadic style of life. Transhumanism and stock- breeding economies are dependent over intermountain pastures and meadowlands. And in conclusion, perhaps, they left their homelands in Naxçivan and Qarabagh of Azerbaijan because of people pressure over the environmental resources in the southern Caucasus.

Acknowledgement

Thanks to his Excellency Mr. Vasif Talibov, the chancellor of National Parliament of Naxçivan Autonomous Republic, the international conference of Naxçivan was organized very well; and all participants enjoyed the brilliant tradition of Azerbaijani hospitality. The author is grateful to hospitality and kindness of Prof. Dr. Isa Habib Bəyli, Prof. Dr. Ismail M. Haciyev, Prof. Dr. Vəli Bəxşəliyev, Prof. Dr. Səfər H. Aşurov and Prof. Dr. M. N. Rəhimova from the Azerbaijan National Academy of Sciences, the Institute of Archaeology and Ethnography.

BIBLIOGRAPHY

1. Abdi, K., 1999. "The Beveled Rim Bowl: Function and Distribution", In A. Alizadeh et al., (eds.), ***the Iranian World: Essays on Iranian Art and Archaeology Presented to E. O. Negahban***, pp. 64-84. Tehran: Iran University Press.
2. Ajorloo, B., Fazeli, H., 2004. "An Introduction to development of Kura-Araxian culture by the end of 4th Millennium BC in Qazvin Plain", In M. Azarnoush (ed.), pp. 181-191. ***Proceedings of the International Symposium on Iranian Archaeology: North Western Region***, Tehran: ICHTO.
3. Ajorloo, B., Fazeli, H., 2006. "Tepe Ismailabad", In H. Fazeli (ed.), the ***Archaeology of Qazvin***. University of Tehran Press.
4. Ajorloo, B., Mohammadi, M. R., 2010. "The survey of socio-cultural influence of the Kura-Araxes culture on the Iranian central plateau", ***Paper presented at the 2nd International Congress of Eurasian Archaeology: East and Caucasian Bronze Age Cultures (5-10 March 2010)***, Izmir & Tire: 9 Eylül University.
5. Alden, J. R., 1987." The Susa III period", In F. Hole et al. (eds.), ***The Archaeology of Western Iran***, pp. 157-170. Smithsonian Institution Press, Washington D. C.

6. Algaze, G., 1993. ***The Uruk World System: the Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization***, 2nd edition, University of Chicago Press.
7. Aşurov, S. H., 2002. ***Naxçivanin Ilk Tünc Dövrü Keramikasi***. Baku: Nafta Press.
8. Badler, V., 2002. "A Chronology of Uruk Artifacts from Godin Tepe in Central Western Iran and Implications for the Interrelationships between the Local and Foreign Culture", In N. Postgate (ed.), pp. 79-110. ***Artifacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East***, Wiltshire, England: British School of Archaeology in Iraq.
9. Bəxşəliyev, V., Marro, C., 2009. ***The Archaeology of Nakhichevan: Ten Years of New Discoveries***. Istanbul: Ege Yayinlari.
10. Bəxşəliyev, V., Aşurov S. H., Marro, C., 2010. ***Ovçular Təpəsi***. Baki: Elm.
11. Bəxşəliyev, V., Aşurov S. H., Ristvet, L., 2010. ***Archaeological Investigations in Naxçivan (Naxçivan'da Arxeoloji Tədqiqatlar)***. Naxçivan: Azerbaijan National Academy of Sciences & University of Pennsylvania.
12. Burney, C. A., 1964. "The excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1962: third preliminary report", ***IRAQ***, Vol. 26, No.1, pp. 54-61.
13. Ghirshman, R., 1938. ***Fouilles de Sialk Pers de Kashan: 1933, 1934, 1937***, II Volumes, Paris: Muse de Louvre, Département des Antiquités Orientales.
14. Herrmann, G., 1968."Lapis Lazuli, the early phases of its trade", ***IRAQ***, Vol. 30, pp. 21-57.
15. Majidzadeh, Y., 1977."Excavations in Tepe Qabristan: the first two seasons, 1970 and 1971 ", ***Marlik***, Vol. 2, pp. 53-72.
16. Majidzadeh, Y., 1978. Correction of the internal chronology for the Sialk III period on the basis of the pottery sequence at Tepe Qabristan, ***IRAN***, Vol. 16, pp. 93-103.
17. Majidzadeh, Y., 1980. The oldest narrative pictorial phrase, ***Survey & Excavation***, Vol. 3, pp. 23-6.
18. Majidzadeh, Y., 1981."Sialk III and the pottery sequence at Tepe Qabristan, the coherence of the cultures of the central Iranian plateau ", ***IRAN***, Vol. 19, pp. 141-147.
19. Majidzadeh, Y., 1987."Lapis Lazuli and the Great Khurasan Road", ***the Iranian Journal of Archaeology and History***, Vol. 1, No. 2, pp. 2-12.
20. Majidzadeh, Y., 1989. ***Beginning of Urbanization in Iran***. Tehran: Iran University Press.

21. Masson, R. B., & Cooper, L., 1999."Grog petrography & early Tran Caucasian at Godin Tepe", ***IRAN***, Vol. 37, pp. 25-31.
22. Rothman, M. S., Kozbe, G., 1997. "Muş in the early bronze age", ***Anatolian Studies***, Vol. 47, pp. 105-126.
23. Talai, H., 1995. ***The Iranian Art and Archaeology in the 1st Millennium BC***. Tehran: SAMT.
24. Talai, H., 2006. ***The Bronze Age of Iran***. Tehran: SAMT.
25. Weiss, H., & Young Jr., T. C., 1975. "The merchants of Susa; Godin V and plateau-lowland relations in the 4th millennium BC", ***IRAN***, Vol. 13, pp. 1-17.

Illustrations

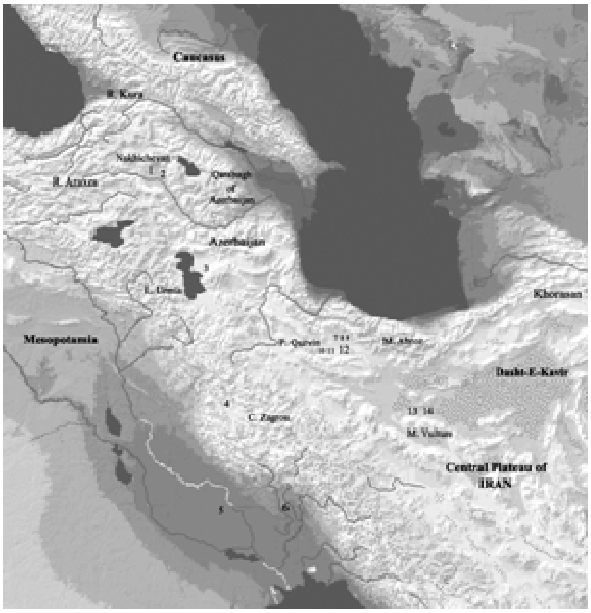

Fig. 1- Map of the region and the Great Road of Khorasan

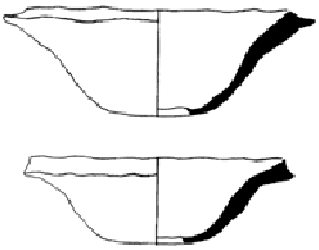

Fig. 2- the samples of beveled rim bowls found from Qabristan IV (After Majidzadeh, 1977).

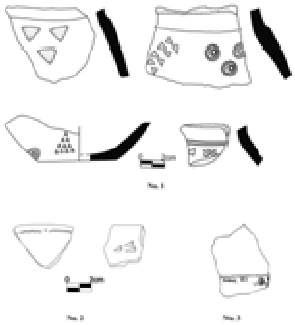

Fig. 3- the samples of some of the Kura- Araxes II pottery shreds recorded from the plain of Qazvin (Thanks to M. Alizadeh- Sola).

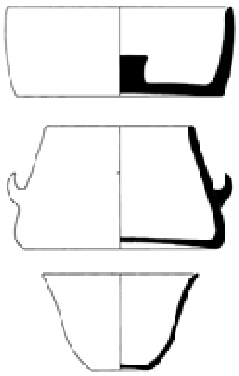

Fig. 4- a sample of the handmade plain and grey wares found from Qabristan II (After Majidzadeh, 1977).

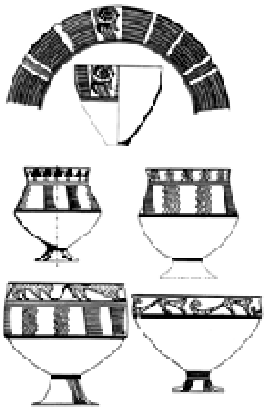

Fig. 5- the samples of wheel made fine and buff painted pottery tradition recorded from Sialk III and Qabristan III (After Majidzadeh, 1977).

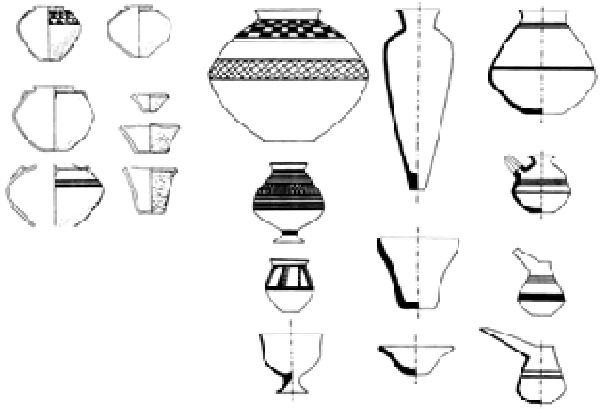

Fig. 6- the samples of Uruk type wares reported from Sialk IV (After Ghirshman, 1938; Weiss, Young Jr., 1975).

Vəli BAXŞƏLİYEV
AMEA-nın müxbir üzvü,
AMEA Naxçıvan Bölməsi

OĞLANQALA - DƏMİR DÖVRÜNÜN ŞƏHƏRİ

Kiçik Qafqaz dağlarının Şərur düzənliyinə yenən ətəklərində, sıldırım qayalar üzərində bir qala var - Oğlanqala. Hələ XX əsrin 20-30-cu illərindən bu qalanın tarixi araşdırıcıların diqqətini cəlb etmişdir (2, c. 249-264). Qalanın ətrafında yaşayan azərbaycanlı əhali də əzəmətli qalanın tarixinə biganə qalmamış, onunla bağlı müxtəlif rəvayətlər yaratmışdır. Oğlan-qalanın şimalında, onunla üzbəüz Qızqala yerləşir. Deyilənə görə, o, vaxtlar Arpaçayın bir qolu Oğlanqala ilə Qızqala arasından axırmış. Oğlanqalada yaşayan hökmdarın oğlu və Qızqalada yaşayan hökmdarın qızı bir-birinə vurulubmuş. Gecələr Oğlanqaladan Qızqalaya bir yol açılarmış, sevgililər bu yolla gəlib Arpaçayın üzərində, ay işığında görüşərmişlər. Onlar and içib əhd peyman edirlər. Kim əhdinə xilaf çıxsaymış, odda yanacaqmış. Bir gün oğlan yuxuya qalır, qızın görüşünə gedə bilmir. Ertəsi günü o biri tayda toy səsi eşidir. Öyrənir ki, bu onun nişanlısının toyudur. Oğlan özünü günahkar hesab edərək bir tonqal yandırıb özünü tonqala atır. Ancaq onun günahı olmadığından odda yanmır, bir ağ daşa çevrilərək qalanın üzərinə düşür. Deyirlər həmin ağ daş indi də Oğlanqalada qalır.

Vaxt keçir, Oğlanqalaya arxeoloqlar gəlir. Onlara bələdçilik edən yerli sakinlər qalanın lap zirvəsindəki ağ daşı göstərərək bax bu həmin daşdır, deyirmişlər. Deyirlər, hər sözün bir doğru ucu olur. Buradakı həqiqət isə hələlik ondan ibarət idi ki, Oqlanqalada indi də qalmaqda olan möhtəşəm divar qalıqları, yer üzərinə səpələnən keramika parçaları buranın qədim dövrlərdə yaşayış məskəni olduğunu təsdiq edirdi.

Azərbaycanın görkəmli tədqiqatçılarından Ə.K.Ələkbərov (3, s. 54), V.H.Əliyev (1, s. 43), D.A.Axundov (4, s. 189) və digərləri bu qalada kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar aparmışlar. Onlar bu qalanı On Asiyanın qalaları ilə müqayisə etmiş, müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Ə.K.Ələkbərov bu qalanı Urartu qalaları ilə eyniləşdirmişdir (2, s. 254). 1927-ci ildə Naxçıvanda olan mixi yazıların məhçur araştırıcılarından olan İ.İ.Meşşaninov Naxçıvanda mixi yazılar axtarsa da tapa bilməmişdir.

1988-1989-cu illərdə V.B.Baxşəliyev Oğlanqalada 320 kv.m sahədə qazıntı aparmışdır (5, s. 106-120). Araşdırıcı keramika məmulatının və arxitektura qalıqlarının özünəməxsus xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq bu qalanın Urartu qalalarından fərqləndiyini və yerli hökmdarlara məxsus olduğunu qeyd etmişdir. Məlum olmuşdur ki, burada olan ağ daşlar hökmdar sarayına məxsus olan sütunların parçalarıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, keçmiş

Sovet imperiyasının zamanında bəzi erməni alimləri rusların himayəsindən istifadə edərək Urartunu erməni dövləti kimi qələmə vermişlər. Təəssüf ki, bəzi azərbaycanlı alimlər də bu fikrin tərəfdarı olmuşdur. Lakin dunyanın məhşur assurşünas və urartuşünas alimləri ermənilərin bu fikirlərini rədd etmiş, bu dövlətin Asiya xalqlarına məxsus olduğunu onun avropa mənşəli ermınilərlə heç bir əlaqəsi olmadığını dilçilik, antropoloji, mifoloji və arxeoloji faktlarla rədd etmişlər. Dünya alimlərinin qəbul etdikləri xəritələrdə Naxçıvan və onunla qonşu olan Cənubi Azərbaycan torpaqları Urartunun tərkibinə daxil edilməmişdir. Təbii ki, bir sual ortaya çıxır: Urartular bu ərazini niyə işğal edə bilməmişlər? 2006-2009-cu illərdə Oğlanqalada aparılan araşdırmalar bu sula cavab verməyə imkan vermişdir.

2006-cı ildə beynəlxalq Azərbaycan-Amerika ekspedisiyası Arpaçay vadisindəki və Şərurdakı qala tipli yaşayış yerlərini araşdıraraq onlar haqqında məlumat topladı. Məlum oldu ki, bu qalalar içərisində ən möhtəşəmi Oğlanqaladır. Oğlanqala hündürlüyü 140 m olan Qaratəpə dağı üzərində yerləşir. Abidə Naxçıvanın ən məhsuldar ərazisində, Arpaçaya birləşik Şərur düzənliyinin şimal qurtaracağındadır. Yaşayış yeri Zəngəzur sıra dağlarının əsas qollarından birinin üzərində yerləşir. Beləliklə, Oğlanqala həm şimalla cənub arasında Kiçik Qafqazdan, həm də Urmiya və Göyçə arasında Cənubi Qafqazda ən məhsuldar ovalıqdan keçən əsas yolları idarə etmək imkanına malik olmuşdur. Oğlanqalada əsas müdafiə divarları təqribən 10 hektar sahəni əhatə edir, lakin qaladan kənarda məskunlaşma əlavə olaraq 2,5 ha sahəni əhatə edir.

2008-ci ildə Oğlanqalada arxeoloji araşdırmalar yenidən başladı (6). Araşdırmalar Oğlanqalanın başlıca olaraq Dəmir dövrünün qalası olduğunu göstərdi. Lakin burada əhalinin Son Tunc dövründən məkunlaşdığını göstərən keramika nümunələri də var idi. 2008-ci ildə aparılan araşdırmalar qalanın mərkəzi hissəsində Dəmir dövrünə aid sütunlu salonun olduğunu təsdiq etdi. Ehtimal ki, e.ə. 8-ci yüzilliyin əvvəllərində saray tikilməmişdən əvvəl sitadelin ərazisi terraslanmışdır ki, sarayın tikilməsi üçün əlverişli düzəldilmiş sahə yaradılsın. Divarlar bilavasitə Qaratəpə dağından çıxarılmış mərmər daşından inşa edilmişdir. Qalanın orijinal divarları azacıq işlənmiş böyük daşlardan inşa edilmiş və arasına çay daşları qoyulmuşdur. Monumental daxili həyətin cənub və şimal divarlarının eni 2-2,5 m-dir.

Sarayda indiyədək aşkar edilmiş sahənin böyük hissəsi təkotaqlı böyük həyətdən ibarət olub 700 m^2, yaxud 7, 500 kv. fut sahəni əhatə edir. Bu daxili həyət Qafqaz və Türkiyənin e.ə. 8-ci əsrə aid saraylarının həyəti ilə bənzərdir. Həcmcə buna bənzər sütunlu salon Türkiyədə Altıntəpədə aşkar olunmuşdur.

Oğlanqalanın sərt enişləri, iri daşlardan inşa olunmuş müdafiə arxitekturası və sarayı bu yaşayış yerinin müdafiə xarakterli olduğunu göstərir, güclü qüvvədən və hakimiyyətdən xəbər verir. Bu yaşayış yerinin e.ə. 8-ci

əsrə aid tapıntıları onun həmçinin inzibati və hərbi funksiyalarının olduğunu göstərir. Daxili həyətin betonlaşmış döşəməsində 15 dəmir ox ucluğu olan anbar, həmçinin standart formada hazırlanmış böyük təsərrüfat küpünün parçaları aşkar olunmuşdur.

Ən maraqlı olan A kvadratında aparılan araşdırmalar zamanı üzərində mixi yazı olan küpə qulpunun aşkar edilməsi oldu. Oğlanqalada mədəni təbəqənin xarakterini müəyyən etmək üçün qoyulan D qazıntısından da üzərində mixi işarələr olan iki küpə parçası aşkar edildi. Bu yazıların kiçik bir parçası tapılsa da qala-şəhərin tikilməsi haqqında məlumat verirdi. 2009-cu ildə aparılan qazıntılar zamanı üzərində mixi işarə olan daha iki keramika parçası tapıldı. Bu yazılar hesab sistemi ilə bağlı idi. Urartu yazılarına bənzəyən bu mixi işarələr haqqında son sözü yenə də dünyanın tanınmış assuriyaşünas alimləri Mirjo Salvini, Paul Delnero, Paul Zimanski, Eccart Frahm söylədi. Onların fikrinə görə bu yazılar Urartu yazısı deyildir.

E.ə.8-ci yüzilliyin əvvəlləri Urartu işğallarının daha çox gücləndiyi dövrdür. Onlar Ararat və Horom düzənliyində xeyli Urartu qalaları tikmişdir, ancaq arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən məlumatlar təsdiq edir ki, Oğlanqala Urartu şəhəri olmamışdır. Buradan aşkar edilmiş arxitektura qalıqları, komplesin planı, gil qabların özünəməxsuluğu göstərir ki, Oğlanqala Şərur düzənliyini əhatə edən kiçik, yerli dövlətin mərkəzi olmuşdur. Naxçıvanda İlandağda və Fərhad evi abidəsinin üzərində daha iki mixi yazı tapılmışdır. Fərhad evi kitabəsi tamamilə dağılmışdır. İlandağ kitabəsi isə İşpuini və Menuanın adını xatırlayır, e.ə. 820 və 810-cu illərdə onların hərbi hücumları və qələbələrindən bəhs edir. Onların bir metr uzunluğundakı yazısına görə İşpuini və Menuanın Arcinie və Ania torpaqlarını işğal etmələri, Pluadidə kitabə qoymaları, urartuların hərbi Allahı Xaldinin şərəfinə qurban vermələri ilə fəxr edirmişlər. Kitabənin təntənəli şəkildə yazılmasına baxmayaraq Urartular heç vaxt bu ərazini işğal etməmişlər. Çünki burada Urartu qalalarının tikilməsi haqqında heç bir epiqrafik və arxeoloji dəlil yoxdur.

Beləliklə, Oğlanala Urartunun sərhədləri yaxınlığında yerləşmiş və bizim qazıntılara görə onun ilk tarixi Urartulara qarşı mübarizə ilə bağlı olmuşdur. Oğlanqaladan tapılan keramika və digər nümunələr Oğlanqalanın Urartu ilə, həmçinin İran və Gürcüstanın digər cəmiyyətləri ilə ticarət əlaqələri saxladığını təsdiq edir. Saraydan tapılan və üzərində mixi işarələr olan təsərrüfat küpünün parçaları Oğlanqalanın yazı sistemini də Urartudan mənimsədiyini göstərir. Oğlanqalanın cənub-şərqində Dəmir dövrünə aid binaların tədqiqi yaşayış yerində əhalinin böyük qisminin maldarlardan ibarət olduğunu göstərir. Ehtimal ki, onlar burada hər il yalnız bir neçə ay qalaraq Arazboyu otlaqlardan öz məqsədləri üçün istifadə etmişlər. Bu maldarlar, ehtimal ki, geniş ərazilərdə səyahət edərək bizim qazıntılardan əldə etdiyi-

miz ekzotik malları buraya gətirmişlər. Digər əşyalar Oğlanqalaya diplomatik hədiyyələr və geniş ticarət əlaqələri nəticəsində gətirilmişdir.

Oğlanqalanın Şərur düzənliyini əhatə edən kiçik bir dövlətin paytaxtı olduğu təsdiq olunsa da, yenə də sual çıxır. Nə üçün Yaxın Şərqi lərzəyə salan urartular bu ərazini işğal edə bilməmişlər? Oğlanqalada 2010-cu ildə aparılan araşdırmalar bu suala da cavab verdi. Araşdırmalar zamanı Oğlanqaladan Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid keramika məmulatı aşkar olundu. Ehtimal ki, Oğlanqala müəyyən mərhələdə Urartunun e.ə. 9-cu və 8-ci əsrlərdə müharibələr apardığı və urartuların Etuini adlandirdığı kiçik tayfaların və dövlətlərin birliyinə daxil olmuşdur. Urartuların Etuini tayfalarını uzaq şimalda, Göyçə gölünün yaxınlığında yerləşdiyini xatırlasa da, qeyd etmək lazımdır ki, bu tayfalar Naxçıvanın qonşuluğunda yerləşən böyük tayfa birliyi olmuşdur. Antik mənbələr bu tayfaların yaşadığı ərazini Otena adı ilə xatırlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu vilayətin lokallaşdırıldığı ərazi Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin yayıldığı ərazi ilə üst-üstə düşür. Məlum olduğu kimi, bu tayfalar vaxtilə Naxçıvandan və Xudafərindən keçərək Azərbaycanın cənubunda məskunlaşmışlar. Son illər Naxçıvanda və Xudafərində aparılan araşdırmalar bunu sübut edir. Deməli Naxçıvanda məskunlaşan tayfalar Xocalı-Gədəbəy, yaxud Etuini tayfaları ilə sıx ittifaqda olduqları üçün urartular bu ərazini işğal edə bilməmişlər. E.ə.8-ci və 7-ci əsrlərdə Yaxın Şərqin tarixində mühüm rol oynayan daha güclü bir tayfa ortaya çıxmışdı-Skif tayfaları. Naxçıvandan aşkar olunan skif tipli ox ucluqları bu tayfaların Naxçıvanda məskunlaşdığını təsdiq edir. Akademik B.B.Piotrovskinin fikrinə görə, Urartuların şimal qalaları skiflər tərəfindən dağıdılmışdır. Bu həmin qalaların divarlarına sancılmış skif tipli ox ucluqları ilə təsdiq olunur. Qeyd etdiyimiz kimi, Urartu Naxçıvanın lap qonşuluğunda yerləşirdi və onlar lovğalıqla işğal etdikləri hər yerdən bəhs edirdilər. B.B.Piotrovski qeyd edir ki, əgər mixi yazılar qonşular haqqında susursa bu sərhəddə olan ağır döyüşlərdən və məğlubiyyətdən xəbər verir.

Şəkil 1. Urartu işğalları və Oğlanqala

Araşdırmalar göstərir ki, Oğlanqala mərkəz olmaqla Şərur düzənliyində bir çox qala-şəhərlər olmuşdur. Bu qalalar düşmən hücumlarına qarşı mübarizədə əsas rol oynamış Vətənin müstəqilliyini qorumuşlar. Əhəməni işğalları zamanı öz müstəqil siyasətini qoruyan bu dövlət Makedoniyalı İsgəndərin hücumundan sonra Atropatena dövlətinin əyalətinə çevrilmişdir. Orta Dəmir dövrü sarayının nə zaman tərk edildiyini və bunun nə qədər çəkdiyini demək çətindir, lakin aydındır ki, dördüncü yüzilliyin ortalarında kim isə burada köklü dəyişiklik etmək istəmişdir. Lakin Son Dəmir dövrünün sarayı başa çatmamışdır. 2009-cu ildə biz bu müəmmalı dövrə aid bir neçə mübahisəli məlumat əldə etdik. Oğlanqala sitadelində Sovet dövründə və Azərbaycan-Amerika qazıntıları zamanı 29 sütun elementi aşkar olunmuşdur. Onlar üç sütun altlığı, bir kapitel, beş kvadrat bloklar və iyirmi sütundan ibarətdir. Bu arxitektura elementlərinin heç biri tamamlanmamışdır. Sütunlarda hələ də qabarıq çıxıntılar, çox yerlərdə iskənə izləri qalmış, onların heç biri hamarlanıb cilalanmamışdır.

Sütunlar, xüsusilə sütun altlıqları bilavasitə imperiya mərkəzlərindən biri olan Suzda tapılmış sütun altlıqlarını xatırladır. Bununla belə, Əhəməni imperiyasının paytaxtından kənarda olan daş sütunlar olduqca müxtəlifdir. Lakin Əhəməni iperiyasının bir çox mərkəzlərində, o cümlədən Qafqazda sütunlu salonlar olmuşdur, amma bu sütunlar ağacdan və kərpicdən, onların əsası isə daşdan olmuşdur. Sütunlu salonda aşkar olunan müxtəlif gil qablar öz paralellərini İran Azərbaycanı yaşayış yerlərinin Əhəməni dövründə, həmçinin Gürcüstan və Cənubi Rusiyanın yaşayış yerlərində tapır. Bu

tapıntılar və Atropatena dövrünə aid müxtəlif tikinti qalıqları Oğlanqalanın həmin dövrdə mühüm inzibati mərkəz olduğunu göstərir.

Bu araşdırmalar Oğlanqala ilə bağlı əfsanələrin müəyyən qədər real əsası olduğunu aydın şəkildə göstərir. Amma bu şanlı torpağın bir əfsanəsi də ondan ibarətdir ki, o tarixin bütün dolaylarında düşmənə sinə gərərək öz müstəqilliyini qoruya bilmişdir. XX əsrin əvvəllərində ABŞ, İnğiltərə, Fransa imperialistlərin dünyanı yenidən bölməyə, mənfur ermənilərin torpaqlarımıza göz dikdikləri bir zamanda belə Naxçıvan özünü müstəqil dövlət elan etmiş, bir müddət müstəqil yaşamış, sonra isə ana torpaq Azərbaycanla birləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
2. Алекперов А.К. Крашенная керамика Нахичеванского края и Ванское царство // Советская археология, 1937, № 4, с. 249-264.
3. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1960, 249 с.
4. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и средневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986, 311 с.
5. Бахшалиев В.Б. Археологические раскопки на поселении Оглангала // Российская археология, 1994 № 4, с. 106-120.
6. www.oglanqala.net

Rémi BERTHON[1], Zsófia ESZTER KOVÁCS[2],
Wim Van NEER[3], Thomas CUCCHI[4]
Candidate of history,
USA, University of Pensilvania

WHAT FAUNAL REMAINS TELL US ABOUT ECONOMIC PATTERNS AND SETTLEMENT ORGANIZATION: AN EXAMPLE FROM CHALCOLITHIC AND EARLY BRONZE AGE OVÇULAR TEPESI (NAKHCHIVAN, AZERBAIJAN)

Ovçular Tepesi is located in the Nakhchivan Autonomous Republic in southern Caucasus. The site was excavated by three different Azerbaijani teams between 1980 and 2001. Excavations were resumed in 2006 and are still undergoing by an Azerbaijani-French team (Marro et al., 2011, Marro et al., 2009). The earliest phase of occupation is dated to the end of the 5th mill. B.C.E and the latest is dated to the Early Bronze Age up to the mid-3rd mill. B.C.E. The aim of this paper is to present the results of the zooarchaeological investigations we are performing on the faunal remains from Ovçular Tepesi since 2007. The two mains characteristics of our research is 1) the use of a specific protocol for the recovery of the faunal remains using large-scale flotation and water sieving and 2) the analysis of several categories of faunal remains (i.e. large mammals, micro mammals and fish) in order to characterize the origin of the deposits and reconstruct the subsistence strategies of the communities which inhabited Ovçular Tepesi.

MATERIAL AND METHODs

	Chalcolithc Pit	Chalcolithic Pit	Chalcolithic Pit	Chalcolithic Structure	EBA Structure	EBA Structure	
Locus	01.171	02.070	08.051	13.045	13.117-19	12.089	**TOTAL**
Soil (L)	280	45	445	90	109	167	**1136**

Table 1. Quantity of soil in litre processed from the different contexts.

[1] Graduate School "Human Development in Landscapes", Christian-Albrechts-Universität, Kiel, Germany and UMR 7209 CNRS/MNHN, Paris, France (rberthon@gshdl.uni-kiel.de, rberthon@yahoo.fr)
[2] Hungarian National Museum, National Heritage Protection Centre, Budapest, Hungary
[3] Royal Belgian Institute of Natural Sciences, Brussels, Belgium and Katholieke Universiteit Leuven, Laboratory of Animal Biodiversity and Systematics, Leuven, Belgium
[4] UMR 7209 CNRS/MNHN, Paris, France and Archaeology Department, University of Aberdeen, Aberdeen, UK

Our analysis focuses on three types of features. 1) Pits from the first occupation phase are dug into the virgin soil and linked with houses partly dug into the virgin soil. 2) We also studied the material from one circular structure made of stone and belonging to the Chalcolithic phase but posterior to the pits. 3) The material from two circular structures made of stone and belonging to the Early Bronze Age was investigated. Our sampling strategy consists in sieving at least half of the soil from the pits and structures. From the different contexts considered here we sampled 1136 litre of soil (Tab.1). We first performed flotation to recover the charred material, keeping the heavy fraction on a 1mm mesh. The heavy fraction was then water sieved on 8, 2 and 1mm screens. Finally, the different fractions were sorted in the excavation house in order to separate the different categories of remains and to prepare them for analysis.

RESULTS

Mammals (except micro-mammals)

Only the mammalian macro-remains from the Chalcolithic pits and stone structure are presented here (Tab. 2). The Early Bronze Age structures contained only a hand-full of mammalian remains and cannot be considered here.

The Chalcolithic pits (01.171, 02.070 and 08.051) present a rather clear pattern in term of animal remains. If the refuse are representative of the animal-based economy at that time, then sheep and goat herding seems to have been the principal subsistence strategy. Sheep and goat represent more than 90% of the mammalian remains in these contexts. Cattle remains are rare and not more numerous than dogs. Among the ca. 5% of wild mammals are represented beaver, red deer, fox and wild pig. They did not significantly contribute to the diet but might represent opportunistic catch and provided valuable material (e.g. fur and antler).

The assemblage recovered from the circular stone structure 13.045 is slightly different. Even if sheep and goats are still the most numerous species, the importance of cattle increased to represent 10% of the remains and is therefore more important than wild mammals. Gazelle remains were also identified for the first time at Ovçular Tepesi in locus 13.045. Dog remains are almost absent in the assemblage. However, dogs were present in the settlement as attested by the amount of bones, around 5%, gnawed or digested by carnivores. These gnawed and digested remains indicate that the assemblage recovered in the circular stone structure probably results from wastes of various activities or cleaning operations. Whatever was the primary function of this structure then it was used to dispose waste.

The animal-based economic system during the first phase of the settlement was strongly based on sheep and goat herding. Then, the amount

of cattle remains trebled without however changing much of the importance of sheep and goats in the subsistence system. Whether this change came together with an increase of sedentary installations will have to be discussed in a near future with inter-disciplinary studies.

Species in %		Chalcolithic Pit 01.171	Chalcolithic Pit 02.070	Chalcolithic Pit 08.051	Chalcolithic Structure 13.045
Caprinae	Sheep and goat	92.1	91.5	91.6	84.5
Bos Taurus	Cattle	1.3	2.8	1.7	9.7
Canis familiaris	Dog	1.3	0.9	2.2	0
Sus scrofa	Wild boar	1.3	1.9	0	0
Cervus elaphus	Red deer	0	1.9	2.2	1.0
Gazella sp.	Gazelle	0	0	0	1.9
Castor fiber	Beaver	0	0	1.7	1.0
Vulpes vulpes	Fox	3.9	0.9	0.6	1.9
% Domestic mammals		94.7	95.3	95.5	94.2
% Wild mammals		5.3	4.7	4.5	5.8
Number of Identified Specimens		76	106	178	103

Table 2. Relative representation of different mammalian taxa (except the microfauna) in percentage of the number of identified specimens (NISP).

Micro-Mammals

More than 2000 small mammalian bone fragments were determined in the sample. However, the species diversity was low with only seven taxa identified. The dominant taxa are the rodents belonging to both Muridae and Cricetidae families. All the micro-mammals identified here are considered as synantrophic mammals. The house mouse is a permanent commensal rodent while the others could occupy human-made habitats occasionally. The most frequent micro-mammal was the house mouse. Some remains of jird and grey hamster were also identified. One fragment of a vole was found. Besides the rodents samples contained few insectivores as well: two species of white-toothed shrews.

The samples from the pits contained clearly more micro-mammals than the samples from the structures (Table 3). Discrepancies between the

phases could be not only due to chronology but probably to other factors such as sample sizes and nature of the deposits. Pits were full of mice while structures contained only a few individuals. It seems that the deposits in pits mostly originated from pit-fall accumulation. Pits may have been opened thus rodents and insectivores could fall into it or tried to find nest/feeding place and died inside. This hypothesis is confirmed by some burnt rodent droppings discovered among the botanical remains. In the case of the structures this "natural trap" function is not so clearly evidenced.

Species in Number of Indentified Specimens		01.171	02.070	08.051	13.045	12.089	13.117-19
Suncus etruscus	Pygmy white-	5	0	0	0	0	0
Crocidura sp.	Shrew (Crocidura)	9	0	0	0	0	0
Soricidae	Shrew	0	0	1	1	0	0
Cricetulus migratorius	Grey hamster	8	0	1	0	1	0
Microtus sp.	Rodent (Microtus)	0	0	0	0	1	0
Arvicolinae	Vole	0	0	1	0	0	0
Meriones sp.	Jird	2	0	38	2	1	3
Mus musculus	House mouse	245	77	171	24	4	9
	Total	269	77	215	27	7	12

Table 3. Representation of the different micro-mammal species in number of identified specimens.

Fish

Due to the location of the site on the bank of one of the Arax system river, one would maybe expect a wide variety of fish. Fish elements are numerous but the species diversity is very limited and consists almost exclusively of cyprinids (Table 4). There are only six bones from other fish taxa namely catfish and a salmonid. The difficulty to identify species within the cyprinid family explains why only 7 % was identifiable to genus or species level. Only two bones belong to a barbel (*Barbus* sp.) all the others are from the species *Capoeta capoeta* on which fishing was mainly focused. Most of the fish remains are quite small compared with the mean size of the species. It would indicate that mostly juvenile and medium-sized fish were caught from inshore areas of the river.

Fish in Number of Identified Specimens		01.171	02.070	08.051	Total
Silurus glanis	Cat fish	2	1	1	4
Stenodus leucichthys	Salmonid	1	0	1	2
Barbus sp.	Barbel	1	0	1	2
Capoeta capoeta	Small Cyprinidae	38	14	121	173
Unidentified Cyprinidae		693	319	1334	2346
	Total	735	334	1458	2527

Table 4. Fish remains in number of specimens by taxa.

DISCUSSION

As a preliminary conclusion from these different analyses, we can define the three Chalcolithic pits has garbage pits. It is supported by the presence of domestic discards such as animal bones, botanical remains and also left-overs of lithic industry. The pits were left opened and therefore acted as a trap for the commensal shrews and rodent species. The study of the biological remains from the pits also gives us an insight into the domestic economy at Ovçular Tepesi during the first phase of occupation. The animal economy was mostly focused on sheep and goat. The diet was completed by fish which were caught from the banks of the Arpatçay River. The surrounding environment of this site could be mostly dry and open habitat as indicated by the jirds. Besides there were moist, wet habitats with trees or shrubs nearby like a riverine forest as indicated by the presence of beaver remains. In conclusion, flotation and sieving operations at Ovçular Tepesi proved necessary to access detailed information on the settlement economy and we hope that our results will encourage more large-scale sieving operations in Caucasian archaeology.

ACKNOWLEDGEMENT

We would like to thank Dr. Catherine Marro (CNRS-UMR 5133), Dr. Veli Bakhshaliyev (AMEA-Nakhchivan), Dr. Safar Ashurov (AMEA-Baku) and Prof. Ismail Haciyev (AMEA-Nakhchivan) for giving us the possibility to work on this material. This project is supported by the French Ministry of Foreign Affairs, the French National Center for Scientific Research (CNRS), the Eco-Net Programme, the UMR 7902, CNRS/MNHN Paris, French Institute for Anatolian Studies (IFEA) in Istanbul and the Azerbaijani National Academy of Sciences (AMEA) in Nakhchivan.

BIBLIOGRAPHY

Marro, C., Bakhshaliyev, V. & Ashurov, S. (2011) Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second Preliminary Report: The 2009-2010 Seasons. *Anatolia Antiqua,* 19**,** 53-100.

Marro, C., Bakhshaliyev, V. & Ashurov, S. G. (2009) Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). First Preliminary Report: The 2006-2008 Seasons. *Anatolia Antiqua,* 17**,** 31-87.

Vaqif MƏMMƏDOV
Tarix elmləri namizədi, dosent,
Naxçıvan Dövlət Universiteti

SƏDƏRƏK QƏDİM YAŞAYIŞ YERİ

Qədim Naxçıvanın ilkin yaşayış mədəniyyətini özündə əks etdirən və çox maraqlı təbii-coğrafi şəraitə malik olan bölgələrindən biri də təqribən 30-40 min hektar ərazini əhatə edən Sədərək bölgəsidir. Üç xarici dövlətlə-İran, Türkiyə və Ermənistanla həmsərhəd olan Sədərək Naxçıvanın şimali qərbində yerləşir. Vaxtilə Şərq ölkələrinin ticarət əlaqələrinin genişlənməsində mühüm əhəmiyyət daşıyan Anadolu-İrəvan-Naxçıvan-Culfa-Təbriz yolunun Sədərək ərazisindən keçməsi və yerli əhali arasında «Karvansara» toponiminin bu günə qədər yaşaması Sədərəyin təkcə qədim dövrdə deyil, orta əsrlər dövründə də diqqət mərkəzində olan tarixi əhəmiyyətli bir ərazi olmasının sübutudur. Sədərək ərazisində «Kül təpə», «Dev hörən», «Əjdəkan, «Fərhad arxı», «Cintəndiri», «Dəhnə», «Ağ oğlan», «Cəhənnəm dərə», «Şir arxı», «Qara burun», «Aladin», «Çapan», «Şəhər yeri», «Qırmızılar» və s. toponimlərin mövcud olması da qədim yaşayış yeri kimi Sədərəyin tarixindən xəbər verir. Sədərək müxtəlif zamanlarda bir çox tarixçi, səyyah və coğrafiyaşünasların diqqətini cəlb etmiş, Azərbaycanın ən qədim yazılı mənbələrindən sayılan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı da daxil olmaqla bir sıra mənbələrdə Sədərəyin adı çəkilmiş, Sədərəyin istər orta əsrlər dövrünə, istərsə də qədim dövr tarixinə dair maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürülmüşdür. «Sədərək» sözünün efimologiyası haqqında mövcud olan mülahizələrdə bu terminin «Sel gərək», «Se dərə» və «Səd rəng» ifadələrindən yarandığı iddia edilir (1, s. 148-149). Bu toponimin «Çox adam yaşayan yer» mənasını ifadə edən «Sedrək», ərəbcə «düşərgə» mənasını ifadə edən «Sədər» terminləri ilə, XIV əsrdə bu ərazilərdə yaşamış «Səədli» tayfasının adı ilə əlaqəli olduğunu iddia edənlər də var (2, s. 500).

Şübhəsiz ki, bunlar iddia və mülahizələrdir və ən əsaslı, real fikir arxeoloq və tarixçilərin elmi əsaslara söykənən nəticələridir.

Məlum olduğu kimi, Sədərək ərazisində 1958, 1978, 1983, 2000 və 2003-cü illərdə bir sıra arxeoloji tədqiqatlar aparılmış və Azərbaycanın tanınmış tarixçi və arxeoloqlarından Vəli Əliyevin, Vəli Baxşəliyevin, Abbas Seyidovun, Səfər Aşurovun, Namiq Əliyevin, Nəcəf Müseyiblinin, Rəsul Bağırovun və digərlərinin həmin tədqiqatlar zamanı əldə etdikləri bir çox madi-mədəniyyət nümunələri Sədərək ərazisinin ən qədim insan məskənlərindən biri olması haqda mülahizə yürütməyə əsas vermişdir. Qeyd olunan tədqiqatlar nəticəsində bir sıra arxeoloji materiallar əldə olunub elmi nəticələr irəli sürülsə də, Naxçıvan MR Ali Məc-

lisinin Sədri Vasif Talıbovun «Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında» 06 dekabr 2005-ci il tarixli sərəncamından sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasının digər bölgələri kimi Sədərək rayonu ərazisində də bölgənin tarixinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi üçün kompleks iş aparılmış, həmin ərazidə yeni abidələr və qədim yaşayış məskənləri qeydə alınmışdır. Təqdirəlayiq haldır ki, 1958-ci ildən başlayaraq Sədərək ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlardan əldə olunan elmi nəticələr də nəzərə alınmaqla, son illər ərzində aparılmış geniş tədqiqatların nəticələri həm I cildlik (2002) həm də II cildlik (2005) «Naxçıvan ensiklopediyası»nda nəşr olunmuş, eyni zamanda 2011-ci ildə tanınmış arxeoloqlar Abbas Seyidovun və Vəli Baxşəliyevin yazdıqları «Sədərək» kitabı Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap olunaraq geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır. Qeyd olunan mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, qədim yaşayış yeri olan Sədərək ərazisində Neolit dövründən orta əsrlərədək müxtəlif mədəniyyətləri əks etdirən arxeoloji tapıntılar aşkar olunmuşdur (3, s.13). Ərazidə arxeoloji tədqiqatlar aparmış mütəxəssislərin qənaətinə görə Əjdəkan dağı yaxınlığındakı mağarının girişindən tapılmış keramika nümunələri müxtəlif zamanlarda həmin mağaranın sığınacaq kimi istifadə olunması haqda mülahizələr irəli sürməyə əsas verir. Sədərək yaşayış yerindən tapılan müxtəlif formalı daş balta və toxalar isə Sədərəkdə Neolit dövrünün sonlarından başlayaraq əkinçi tayfaların məskunlaşdığını, əhalinin oturaq həyata keçdiyini göstərir. Arxeoloqlar iddia edirlər ki, Naxçıvan ərazisində Daş dövrü yaşayış yerləri, xüsusilə Neolit dövrü olduqca zəif öyrənildiyindən, Sədərək ərazisindən əldə olunan yeni tapıntılar Naxçıvan tarixinin qədim dövrünün daha dərindən öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir və gələcəkdə bu ərazidə daha geniş arxeoloji tədqiqatların aparılması məqsədəuyğundur.

Sədərək ərazisindəki «Kültəpə», «Şəhər yeri» və s. yerlərdə son illərdə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş və rayondakı tarix-diyarşünaslıq muzeyində saxlanılan bir sıra materiallar (saxsı qablar, keramika nümunələri, boyalı küpələr, kasa tipli qablar və s.) ərazinin qədim yaşayış məskəni kimi tarixinə bir daha diqqəti artırır.

Sədərək qədim yaşayış yerində son 50-60 il ərzində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə olunan materiallar sübut edir ki, Sədərək Azərbaycan tarixinin müəyyən bir dövrünün tarixini deyil, tariximizin əksər mərhələlərini özündə yaşadan bir ərazidir. Ərazidəki «Əjdəkan» mağarasından tapılmış nümunələr yeni daş dövrü olan Neolit dövründən xəbər verirsə, «Kültəpə» və «Şəhər yeri»ndən tapılan nümunələr Mis-daş dövrü olan Eneolitdən Son dəmir dövrünə və orta əsrlər dövrünə qədərki zamanı əhatə edir. Eyni zamanda hazırda Sədərək rayon ta-

rix-diyarşünaslıq muzeyində nümayiş etdirilən keramika məmulatının Erkən Tunc dövrünə aid olan qara rəngli, sarı və ya boz rəngli nümunələri qədim tariximizin fərqli bir sahəsindən söz açır. Eyni zamanda bu nümunələr müəyyən cəhətdən Kür-Araz mədəniyyəti ilə eyniyyət təşkil edir. Sədərək ərazisindən tapılmış Erkən Dəmir dövrünə aid keramika məmulatı istər forma, istərsə də naxışlanma üsuluna görə Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü abidələri ilə eyniyyət təşkil edir və həmin nümunələrə uyğun gəlir. Bu nümunələr arxeoloqların fikrincə e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərinə aid edilə bilər.

Sədərək ərazisindən Dəmir dövrünə aid tapılan materialların əhəmiyyətini qeyd edən arxeoloqlar Sədərək yaşayış yerini «Naxçıvanda Dəmir dövrünün ən böyük yaşayış yeri» adlandırırlar (3, s. 52). Sədərəyin qədim tarixinin öyrənilməsində son illərdə aşkara çıxarılmış Sədərək qalasında aparılan arxeoloji tədqiqatlar da mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Sədərək yaşayış yerinin Cənubi Şərqində, yüksək bir təpənin üzərində yerləşən qalanın iri daşlarından hörülmüş divarlarının qalıqları da aşkara çıxarılmışdır. Qalanın Şərq və Qərbdən iki girişi olmuşdur. Arxeoloqlar Sədərək qalasının özünün memarlıq üslubuna və tikinti texnikasına görə Naxçıvan Bölgəsinin digər qalalarından fərqləndiyini, bu qalanın forma və quruluşuna görə e.ə. XVIII-XIII əsrlərdə Mərkəzi və Şərqi Anadoluda mövcud olmuş, qədim dünyanın qüdrətli dövlətlərindən biri-Hett dövlətinin paytaxtı Hattişa şəhərinin e.ə. XIII əsrə aid qala divarlarının qalıqları ilə uyğunluq təşkil etdiyini iddia edirlər (4, s.45).

Qala divarları yerli əhali tərəfindən uzun illərdir ki, «Fərhad arxı» adı ilə tanınmaqdadır. Qala ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində bir sıra maraqlı materiallar əldə edilmişdir. Bütün yuxarıda qeyd olunanalar Sədərək ərazisinin qədim insan məskənlərindən olduğunu sübut edir. 2011-ci ildə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində «Sədərək» adda çox sanballı bir kitab nəşr etdirmiş görkəmli tarixçi-arxeoloqlar Abbas Seyidovla Vəli Baxşəliyevin Sədərək haqda aşağıdakı fikirləri ərazinin ən qədim yaşayış məskənlərindən olduğunu bir daha sübut edir:

-«Sədərək qədim yaşayış yerində aparılan arxeoloji araşdırmalar burada Neolit dövrünün son mərhələsindən –təxminən 8000-8500 il bundan əvvəldən başlayaraq insanların məskunlaşdığını göstərir» (3, s.59).

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı, 1996.
2. Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, «Elm», 2002.
3. Seyidov A., Baxşəliyev V. Sədərək. Bakı, 2011.
4. Müseyibli N. Qədim Sədərək. Bakı, 2003.
5. Naxçıvan ensiklopediyası. II cild, Naxçıvan, 2005.

Yaşar KALAFAT[1]
Doç.Dr. Türkiye.

BEŞBİNİNCİ YILINDA TÜRKOLOG GÖZÜYLE NAHCIVAN[2]

"Bir ananın iki oğlu
Bir amalın iki kolu
O da ulu, bu da ulu
Azerbaycan-Türkiye"

"Dünyanın en güzel halklarından biri olan Türk halkının ve dünyanın en güzel dillerinden biri, belki de birincisi olan Türk dilinin, yabancı memleketlerde tanınmasına vesile olabilmek ömrümün en büyük sevinci ve şerefidir. N.H.Tan"[3]

GİRİŞ

Biz bu bildirimizde bazen geçmişten günümüze ve bazen de günümüzden geçmişe Nahçıvan'a Türkolog gözü ile bakmağa çalışarak misyon/görev ve vizyon içerikli bir görüş açısı geliştirmeğe çalışacağız. Bunu yaparken Türkolog anlayışımıza bir açılım getireceğiz. Türkolog'da neden vizyon/geniş görüşlülük ve misyonu önemsediğimizi açıklayacağız. Yerleşim yerlerinin nasıl kimlik edindikleri ve kimliklendirmede çağdaş Türkolog'un ve Türkoloji'nin öneminin nereden geldiği üzerinde duracağız.

Ayrıca **yerleşim merkezlerinin kimliği** ile o merkezleri ilk iskâna açan ve meskûn hale getiren halkların ilişkisi üzerinde, kimlikten hareketle duracağız. Yurt mu yaşlıdır, yurttaş mı veya yurt mu üzerinde yaşayan halka kimlik verir? O yurdun üzerinde yaşayan halk yani budun, millet mi o yurda kültürel ad olur, konusunu tartışmaya açacağız.

Bu açıklamaları yaparken, neden bu yöntemi seçtiğimizi de belirteceğiz. Yüz, iki yüz, beş yüz yıllık Türk elleri ve Türklerin bu konudaki deneyimlerini beş bin yıllık periyotta/dönemde Nahçıvan özelinde ele almaya çalışacağız.

---

[1] Dr. Halkbilim Araştırmacısı, Türk Halkbilim Araştırma Merkezi Başkanı, <yasarkalafat @gmail.com>

[2] Bu çalışma 21-22 temmuz 2011 tarihleri arasında Nahçıvan Alî Meclis Başkanlığı Himayesinde Azerbaycan milli Bilimler akademisi Nahçıvan Bölüm Başkanlığı ile Nahçıvan Devlet Üniversitesi Rektörlüğü'nce Nahçıvan'da yapılan "İlk İskân Şehirsalma Yeri Olarak Nahçıvan" konulu Uluslar arası Sempozyum'ma bildiri olarak hazırlanıp sunulmuştur.

[3] Mehmet Demirci, **Sanat Sokağı Kültür Sanat Edebiyat Dergisi**, S. 40, s. 8

Nahçıvan için geliştirilecek izah haliyle, batı Türklerini ve batı Türklüğünü de, batı Türkeli ile kapsayacaktır. Nahçıvan batı Türk yurdunun bir parçası ve Nahçıvan Türkü de batı Türklüğünün bir asli unsurudur.

Bildirimizde coğrafyanın vatan oluşu ve vatanla göç sürecinde,[1] millî fikirlerin oluşmaları, uygulamaya geçirilmeleri noktasında devlet yönetiminde çarkların nasıl işledikleri üzerinde duracağız. Türkolog-Türkoloji bazında ele alacağımız bu konuda, Azerbaycan ve Türkiye Türklüğünün yakın geçmişte aldığı duruş ve iki Türk elinin alması icap eden duruşun ne olması gerektiğine dair görüşlerimizi açıklayacağız. Sonuç bölümümüzde ise muhtaç olunan gücün kaynağına yer vereceğiz.

METİN:

Türk halklarının ortaya çıkışları ve etno kültürel gelenekleri bilimin en az bilinen konularındandır. Hint-Avrupaist Türkologlara göre Türk halklarının etnogenezi Türklere dayatıldığı gibi kabul görmelidir. İG.Aliyev, V.U.Mürzin birçok İskit uzmanı da Persologların tesiri altında kalmışlardır[2].

Paleantropolojik ve arkeolojik verilerin etnolojik olarak tetkiki mümkün görülmemektedir. Bugüne kadar İskitlerin ve komşularının Pers dilli olarak kabul edilmeleri, bazı etnogenetik teorilerin temelini oluşturmuş; böylece Kuzey Kafkasya, İdil civarı, Ural çevresi, Batı Sibirya, Orta ve Merkezi Asya, Kazakistan ve Altayların arkeolojik kültürü İran etnosuna mal edilmiştir[3].

Türk dilli İskitler, Sakalar, Sarmatlar, Massagetler, Alanlar, Kuşhanlar, Toharlar ve diğer Türk toplumlarının lisanlarında muhafaza edilen dil unsurları incelenip, eski ve modern Türk dilli halkların ve dillerinin paleantropoloji, arkeoloji, tarih, etnografya ve mitolojik bilimler sisteminde, etnik verilerin mukayeseli incelenmesi yapılmadan, bir coğrafyanın bir millete vatan olma yaşı belirlenemez[4] Bu bilim dallarından sadece birisi veya birkaçı aranan yaşın tespiti veya kültürel kimliğin belirlenilmesi için yeterli değillerdir.

Nahcıvanın yerleşim yeri olma tarihinin yani, yerleşe gelen halkların kültürel kimliklerinin bilinmesi demek, Onun tarihini ve etnogenezini özel-

[1] Dursun Yıldırım, "Coğrafya'dan Vatana Geçiş ve vatan İle Göç Ediş Problemi" **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri,** Ankara 1984, s. 157–168

[2] Kazi T. Laypanov, İsmail M. Miziyev, **Türk Halklarının Kökeni**, Rusçadan çeviren; Hatice Bağcı/Atilla Bağcı, Selenge yayınları, İstanbul, 2008 s.23

[3] Kazi T. Laypanov, İsmail M. Miziyev, **Türk Halklarının Kökeni**, Rusçadan çeviren; Hatice Bağcı/Atilla Bağcı, Selenge yayınları, İstanbul, 2008 s.

[4] Kazi T. Laypanov, İsmail M. Miziyev, **Türk Halklarının Kökeni**, Rusçadan çeviren; Hatice Bağcı/Atilla Bağcı, Selenge yayınları, İstanbul, 2008 s.25

likleri ile bilmek demektir ki, bu bilgi noksanlığı var iken, günü değerlendirmek ve geleceği kurgulamak mümkün değildir.

Türk halklarının ortaya çıkış teorilerinden birisi Altay teorisidir. Diğer teori ise idil-Ural bölgesi olduğu şeklindedir. Eski oyma mezar kültürünün yayılma alanı dikkate alır ise M.Ö IV. Binyıl sonralarında İdil-Ural bölgesinde etnik oluşum sürecinin hızlandığı dönemde ortaya çıkan Kurgan kültürü 500 – 600 yılda yayılmıştır. Bu dönemde, Çarvacı Göçerler Avrasya sahasına saçılmışlar, doğuda Baykal ötesine ve Mançurya'ya ve batıda Tuna ve Karpatlar'a güneyde, Ön Asya'ya yani Baykal ötesinden Tuna'ya Ural'-dan Sümer eline Suriye ve Anadolu'nun tümüne ulaşmışlardır.[1]

Ön Kafkasya'da yayılarak oradan Ön Asya steplerine geçilmiş Ön Asya'nın eski yerli halkları ile bütünleşilip, **Türklüğün Sümer Kolu** olarak tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır[2].

Kafkasya'da bu arada Azerbaycan'da Türklerin atalarının M.Ö. II-I. Binyıllarda Bronz Çağında yaşadıkları kanıtlanmıştır[3].

Asurî çivi yazılı tabletler Urmiye bölgesi Türklüğünü günümüzden 3.500 yıl evveline kadar götürmektedir. [4] Konumuza girebilmek için yapılmış bu açıklamalar büyük ölçüde bilinen hususlardır.

Biz, Türkiye'de son yıllarda bazı kazı sonuçlarına kısaca değinip konuyu alanımızla bağlantılaşacağız. Prof. Veli Sevin ve Doç. Dr. Sevin başkanlığındaki ekip 1998 tarihinde Hakkâri'de yaptıkları kazılarda Hakkâri Taşları'nın Anadolu, Orta Asya ve Avrasya Uygarlığıyla ilgili önemli ipuçları elde etmişlerdir. Yerel bir hanedana ait olan bu taşlar M.Ö. 1450 ile 1000 yılları arasına tarihlendirilmektedirler. Hakkâri Taşları'nın Ön Türklere ait oldukları üzerinde durulmaktadır[5].

Diğer taraftan Gen araştırmaları DNA moleküllerinin diziliş şekilleri Türklerin 40. bin yıldır Anadolu'da yaşadıklarını göstermektedir[6]. Bu maddi maddi kültür verilerini ovaa/ovoo veya obaa/oboo diye bilinen Altay ve Orta Asya inanç uygarlığına ait olan kutsal taşların[7] ile inanç özellikleri ile birlikte Doğu Anadolu ve Toroslar'da yaşamakta oluşudur[8].

---

[1] **A.g.e**. s. 149

[2] Kazi T. Laypanov, İsmail M. Miziyev, **Türk Halklarının Kökeni**, Rusçadan çeviren; Hatice Bağcı/Atilla Bağcı, Selenge yayınları, İstanbul, 2008 s.149–150

[3] Kazi T. Laypanov, İsmail M. Miziyev, **Türk Halklarının Kökeni**, Rusçadan çeviren; Hatice Bağcı/Atilla Bağcı, Selenge yayınları, İstanbul, 2008 s. 158

[4] Kazi T. Laypanov, İsmail M. Miziyev, **Türk Halklarının Kökeni**, Rusçadan çeviren; Hatice Bağcı/Atilla Bağcı, Selenge yayınları, İstanbul, 2008 s. 152

[5] Cemil soğukçelik csogukcelik@yahoo.com Monday, June 27 2011 10.07 AM

[6] Cemil soğukçelik csogukcelik@yahoo.com Monday, June 27 2011 10.07 AM

[7] Ekrem Arıkoğlu, "Güney Sibirya Türkleri" **Türk Yurdu**, Temmuz 2011, S 287, s.136-147

[8] Yaşar Kalafat, "Stratejik İçerik- Bal Tam- Kültürel Kimlik**", 2023 Dergisi,**15 Mayıs 2011, S. 21 s. 66–70

Bize göre geniş anlamda Türkoloji sadece Türk milletinin dili, edebiyatı ve tarihinin çalışma alanı değildir. Türklük bilimi anlamına gelen Türkoloji sosyal bilimleri bütün dalları ile kapsayan, ayrıca diplomasi, uluslar arası ilişkiler, çevrecilik, yönetim bilimleri, toplum mühendisliği ve benzeri sahaları da içeren bir ilmî uğraş alanıdır[1]. Nitekim uluslaşma bağlantılı terör konuları da çıkış, tırmanış ve varılmak istenilen safhaları ile Türkoloji'nin alanı kapsamında olmalıdır[2].

Türklük bilimi, Türklüğü tanımak ve tanıtmak ise, Türkoloji Türklüğün kimlik bilimidir. Bu bilim vasıtasıyla Türk milletinin insanlığa hizmetleri anlatılabilir. Varsa Türklüğün kendisini yenileme geliştirme alanları bu bilimle o noktalar da aydınlanır. Dünya yaşlandıkça toplumlar arası savaşların merkezine kültür, kültürel kimlik oturmaktadır. Varlığını Türklük karşıtlığı üzerine oturtmuş toplumların isteklerinin ölçülüp biçilip tartılıp uygulamaya geçirilmek üzere sunulması, Türkoloji'nin ve Türkolog'un meselesidir.[3]

Bir başka ifade ile Türkolog, siyasileştirilmiş oryantalizminin[4] emperyalist hedefleri karşısında, ürettiği ilmi fikir ve dokümanlarla bilgi ve becerisini silah olarak kullanıp, kendisine ait olana sahip çıkabilme cephesinin muharibidir. Bu tanımlama siyasileştirilmiş oryantalizmin tezahürünün kaçınılmaz bir ürünüdür. Oryantalizmin etkinlik alanı olarak seçtiği her vasatta, Türk Türkologları aynı donanımla donatılmış olmak durumundadır.

Türkoloji alanında çalışma yapmak muhakkak ki, sadece Türk Türkologlarına açık olan bir alan değildir. Bu arada, şarkiyatın belki de kurucuları olan, çok saygın hizmetleri ile yerleri doldurulamayacak derece önemli hizmetler vermiş bulunan, gerçek şark bilimci, oryantalistleri yok saymak da mümkün değildir.

Esasen emperyalizm-oryantalist bağlantısından hareketle, Karabağ'a da, Ahıska'ya, da Kıbrıs'a da, tabii ki Nahçıvan'a da bakılabilir. Meselenin özünde, size ait olana dair sizin yeterince bilmediğinizi, ona sahip çıkmak isteyenlerin, sizden daha iyi bilmesi ve bu gerçeğe ulaşma uğraşısında, sizi çeşitli yönlendirme ve engellerle durdurması gerçeği vardır. Bu hareket, batı

---

[1] Yaşar Kalafat, Yaşar Kalafat, "Stratejik İçerik- Bal Tam- Kültürel Kimlik**", 2023 Dergisi,**15 Mayıs 2011, S. 21 s. 66–70

[2] Terör, Türklük biliminin gündemine "Ulusal kurtuluş hareketi kimliği ile" oturmuştur. Arayışın çıkış noktasında kültürel kimlik farklılığı görüşü vardır. Millî entegrasyon sürecini yaptırımlarını, "uygulandırmadan kaldırılmış asimilasyon dönemi" tatbikatları olarak tanımlamak, millî etnisiteyi millî kimliğin dışında mütalaa etmek anlamına gelir. "Teröre yol açan yapılanmaların kaldırılmağa başlandığı" nın resmi ifadelerle dile getirilmesi, teröristlerin "millî mücadele iddiaları" ndaki pazarlığa mantıki haklılık kazandırabilir.

[3] Geniş bilgi için bakınız, Ahmet Buran, **Kurşunlanan Türkoloji,** Akçağ, Ankara, 2010 s. 279 vd

[4] Siyasileştirilmiş oryantalizm ile Batının hazırlamış olduğu sömürü teorisinin ilkin tohumları Avrupa'da ekilmiş akademik ve siyasi kadrolarca doğunun sömürülmesindeki uygulamayı kastediyoruz. Geniş bilgi için bakınız, Ahmet Buran, **Kurşunlanan Türkoloji,** Akçağ, Ankara, 2010 s. 275 vd.

tarafından başlatılmış bu konuda Rusya batıyı izlemiştir. Emperyalist ülkenin ulusal çıkarları için, belirli ilmî disiplinleri hizmete sevk edebildiği günümüzde, sizin karşı iradeyi gösterememiş oluşunuzun gerçeği vardır.

Mesele, Türkoloji'ye yalın ruhsuz bir bilim dalı olarak bakmakla çözüme kavuşturulamaz. Sayısal çoğunluktan daha önemlisi kalitedir. Çözüm, çok sayıda Türk tarihi uzmanı tarihçisinin mevcudiyetinde değildir. Mesele, tarihçinizin sizin meselelerinize, alanında sahip çıkabilmeği üstlenmesinde ve bu yükü kutsal bilmesindedir. Bu tutumun diğer adı, Türklük biliminin, Türklüğün hizmetine girmesi millileşmesidir. Bunun için çözüm, Türk tarihçisinin, arkeolog veya antropologunun kutsalının belirlenmesinde, Türk devleti farklılığına bakılmaksızın, Türklük için aynı anlayışı paylaşabilmesindedir. Emperyalizmin oryantalist kimlikte birleştirdiği vizyon ve misyon terkibine karşı, ancak bu yöntemle mücadele verilebilir. Örneklemek gerekir ise Azerbaycan Türkolojisi Nahçıvan şehir tarihine 5.000 yıl ilmî geçmiş biçmiş ise, bu ortak karar olabilmeli ve Türkiye Türkolojisi de bu koşuma koşulabilmelidir. Atatürk'ün, bölge Türklüğüne asgari 7 bin yıllık bir geçmiş belirlemesi tesadüfü değildir.[1] Azerbaycan ve Türkiye Türkologlarının görüş ortaklıkları, ülkelerindeki Türkoloji'nin farklı disiplinlerinde de paylaşılabilmesinde ve daha önemlisi, bu fikirlerin, devlet yönetimi çarklarında kabul ve uygulama görebilmesindedir. Milli paradigmanın/değerler dizisinin oluşması ve uygulanmasında, Azerbaycan ve Türkiye örneklerinde olduğu gibi idarî ve akademik kadrolar aynı arayış ve tatbikatı paylaşabilmelidir. Bakü Türkoloji Kurultayı bu konuda örnek teşkil edebilir.[2]

Bakü Türkoloji Kurultayı'ndan sonra, Azerbaycan'da ve Türkiye'de Türkoloji alanında atılan adımlar, yüz yıllık zaman zarfında yaşanılan gelişmenin seyri, bu kurultay karşıtı olan Slavyan hareketin hedefleri ve aldığı mesafe, Nahçıvan'ı gelecekte nelerin beklediği ve Türkolog'a bu ihtimalle-

---

[1] "Bu memleket, dünyanın beklemediği, asla ümit etmediği bir müstesna mevcudiyetin yüksek tecellisine, yüksek sahne oldu. **Bu sahne 7 bin senelik, en aşağı, bir Türk beşiğidir.** Beşik, tabiatın rüzgarlarıyla sallandı; beşiğin içindeki çocuk, tabiatın yağmurlarıyla yıkandı; o çocuk tabiatın şimşeklerinden, yıldırımlarından, kasırgalarından evvela korkar gibi oldu; sonra onlara alıştı; onları tabiatın babası tanıdı; onların oğlu oldu. Bir gün o tabiat çocuğu, tabiat oldu; şimşek, yıldırım, güneş oldu; Türk oldu. Türk budur: Yıldırımdır, kasırgadır, dünyayı aydınlatan güneştir."M.K. Atatürk, A. Afetinan, **Atatürk'ten Hatıralar,** Ankara, 1950, s. 55-56.

"Türk Milleti, tarihinle övün; çünkü senin ecdadın medeniyetler kuran, devletler, imparatorluklar yaratan bir mevcudiyettir. **Sen, Anadolu denilen bu yurda sonradan gelme değil, ilk yerleşip medeniyet kuranların çocuklarısın.** Fakat geleceğine güvenebilmek için, bugün çalışman lazımdır; çünkü yalnız tarih övüncü bir meziyet sayılmaz" Türk'ün Tarifi (Y. Hikmet Bayur'un verdiği vesika), **Millet Dergisi.,** S. 116, 1948, s. 10-11.

16 Mart 1923, 27 Haziran 1933 ve en son 18 Kasım 1937 tarihlerinde Atatürk Adana'da yaptığı konuşmasında Önce, Anadolu'nun 4.000 yıllık Türk Yurdu olduğunu söylemiş ikinci gidişinde 7.000 yıldır Türklerin burada meskûn olduğunu beyan ederek; Son Adana konuşmasında ise, Fransız işgali altındaki Hatay'ın durumuna atfen "Kırk asırlık Türk Yurdu asla düşmana terk edilemez" demiştir.

[2] Daha geniş bilgi için bakınız, Ahmet Buran, **Kurşunlanan Türkoloji,** Akçağ, Ankara, 2010 s. 285 vd.

rin hangi görevleri yüklediği konusunda bir fikir verebilir. Batı emperyalizmine karşı Anadolu Türkolojisi neler yapabilmiş, hangi mevzileri kazanıp veya kayıp etmiştir? Slav emperyalizmine karşı Azerbaycan Türkoloji'sinin karnesinde hangi notlar vardır?

Anadolu'da Türkoloji'nin geleceğinin teminatı olarak kurulan Türk Dil Kurumu[1], Türk Tarih Kurumu[2] gibi kuruluşlar hangi aşamalardan geçmiş veya geçirilmişlerdir? Bu hususun bilinmesi oryantalizm-Türkiyat karşılaşmalarının gelecekteki rövanşını belirleyecektir.

Siyasi oryantalizme karşı millî stratejilerin oluşmasında, görev üstlenme durumunda olduğuna inanılan Türklük biliminin işleyişinde, belirleyici alanların seçilmesinde, idari bürokrasi ile akademik kadroların görev dağılımı nasıl belirlenebilirdi? Siyasi iktidarlara rağmen veya onlarla beraber, millî Türkoloji farklı irade beyanında bulunabilir miydi? Çarlık Rusya'sında, Sovyet Rusya'sında[3], RF' nda bu alandaki yapılanma nasıldı? Veya batıda Avrupa ve Amerika'da, geçmişte ve günümüzde, bu alanda çalışan bilim adamının, milletin millî sınırlar içinde ve dışındaki kesimleri için yapılacak toplum mühendisliğinde yeri ve rolü ne idi ve nasıldı?

Oryantalizmin yerli işbirlikçileri ile millî Türkoloji'ye sızma girişimleri de bilinirken, millî siyasete ters düşen Türkolog tiplemesinin önü nasıl alınabilirdi?

Atatürk, istiklal ve Cumhuriyetin gerektiğinde kurtarılması için, bize göre Türklük biliminin mensubunu, hem özne ve hem de nesne yapabiliyordu[4] Türkologun da gafili olabilirken, bu gaflet karşısında Türkologu bulabilmeliydi.

Uluslar arası ilişkilerin bir takım kaçınılmaz sonuçları, çeşitli alanlarda, "bir kısım yaptırımlar" ile millî politikalar olarak her dönem hayata geçirilebilirken, emperyalizmden bağımsız bir millî Türkoloji'den, hangi anlamda söz edilebilir?

Bu noktadır ki, bürokratta Türklük bilimi kavrayışını zaruri ve Türkolog'un faaliyet alanı yelpazesinin genişletilmesini gerekli kılmaktadır. Faaliyet vasatlarının ve önceliklerinin belirlenilmesi, yani esas bilgi unsurlarını, bilgi veri tabanları tayin edecek ve millî akademisyen, millî siyasetçi ile millî bürokrat arasındaki uyumu ortak paydadaki millilik nispeti veya derecesi belirleyecektir.

---

[1] İbrahim Atabey-Yavuz Kartallıoğlu, Türk Dil Kurumu", **Türk Yurdu,** Haziran 2011, S. 286,, s. 78-84

[2] Celal Metin, "Dünden Bugüne Türk Tarih kurumu" **Türk Yurdu**, Haziran 2011, S. 286, s. 65-77

[3] Sovyet insan tipi konusunda bak; Ahmet Buran, **Kurşunlanan Türkoloji,** Akçağ, Ankara, 2010 s 341.vd.

[4] "Ey Türk istikbalinin evladı! İşte, bu ahval ve şeriat içinde dahi, vazifen; Türk İstiklal ve Cumhuriyetini kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur!" Mustafa Kemal Atatürk 20 Ekim 1927

İç politikadaki tavrı, emperyalizm tarafından tayin edilmiş olan iradelerin, Türklük biliminin faaliyet hedef ve alanlarının milliliği fazla güven verici olmayacaktır.

Rus-Slav milliyetçiliği karşısında, Türkologu kurşunlandığı için bir varlık gösterme imkânı bulamayan Türklük biliminin[1], Batıdan yediği kurşunun, kuzeyden yenilenden farkı, Batının silahına hala susturucu takılmış olmasıdır.

Türk Dünyası Bilimler Akademisi'nin faaliyetine başladığı günümüzde[2] yakın geçmişte, Türkiye Türklük bilimcileri, Türklüğün ilk yazılı belgeleri olan Orhun-Yenisey bölgesindeki açılışlara, Cumhurbaşkanı seviyesinde katılacak derecede siyasi iradeye yakın olabilmiş ve her yıl Türkiye'de yapılan Dil Bayramları'na devlet ricalinin katılımını sağlayabilişlerdir. Bunlardan ilki Türk Tarih Kurumu'nun, ikincisi ise Türk Dil Kurumu'nun Türklük Bilimi alanlarına giren çalışmalardır. Bunların kuruldukları yıllarda Türkiye'de kurucu irade, Türkçe'nin Türklüğün belirgin özelliklerinden birisi olduğu kanaatindedir[3]. Bu irade Türk ile Türkçeyi aynileştiriyor ve Türkçenin Türk milletinin kalbi olduğunu açıklıyordu[4].

Türklük bilimin gündemine, 2011 yılında yayın dili olarak girmiş olan ve eğitim dili olarak da girmesi beklenilmekte olan Kürtçe maalesef giremiştir. Bize göre, Türlüğün bilimi olan Türkoloji, Türkiye'de birlikte yaşanılan halkların dil dahi kültürlerini de inkârcılığa yönelmeyecek tarzda kapsayabilmelidir.

Bunun içindir ki, millet hayatında Türklük biliminin önemine inanmış millî bürokratın mesai tarihindeki mücadelesi, hedefleri ve içeriği bakımından Türkoloji yapan millî akademisyeninkinden farklı değildir. Doğal olarak akıbetleri de benzemiştir. Akademisyen görüşleri ile bürokratın ufkunu açabilirken, bürokrat akademisyene vasat ve vasıta oluşturur. Devlet hayatında, hassasiyet arz eden pozisyonlarda çalışanların görevlerinde kısa ömürlü oluşları, biraz da muhtemeldir ki, bundandır. Türklük bilimi mensubunun kaderine, kara kurdele bağlayanlar da, muhakkak oryantalizm ve onun uzantısı durumunda olan yerli işbirlikçileridir.

---

[1] Ahmet Buran, **Kurşunlanan Türkoloji,** Akçağ, Ankara, 2010

[2] Bu konuda Kazakistan uygulanan son gelişmeler, bu kurumun Nahçıvan karaları'na rağmen ülkenin bir bakanlığına bağlanılmış olması amacından sapması riskini de getirmiştir.

[3] "…Milletin çok belirgin niteliklerinden biri dildir. Türk milletindenim diyen insan, her şeyden önce ve behemehal Türkçe konuşmalıdır. Türkçe konuşmayan bir insan Türk düşüncesine bağlı olduğunu iddia ederse, buna inanmak doğru olmaz M.K. Atatürk" (Taha Toros, **Atatürk'ün Adana Seyahatleri**, Çukurova Gazeteciler cemiyeti Kültür Yayınları, Adana, 1981, s. 61

[4] "Türk demek dil demektir" "Türk dili Türk milletinin kalbidir, zihnidir." (A.İnan Medeni **Bilgiler ve M.K. Atatürk'ün El Yazıları**, Ankara, 2000, s. 29)

Türklüğün yaşadığı toprakları yurt edinme tarihi ile yani vatan tarihi ile Türklüğün tarih sahnesine çıkış zamanı, yani Türk etnik tezahürünün tarihi arasındaki uyum Nahçıvan için de doğal olarak geçerlidir.

Bunun içindir ki, Türkoloji; arkeolojiyi de, antropolojiyi de mitolojiyi de, toponomiyi de onomastiği de ve diğer bilim dallarını da kapsar. Bu ve diğer bilim dallarından üretilecek bilgi ve belgeler gerektiği kadar seri, gerektiği kadar dokümanter, gerektiği kadar ihatalı ve gerektiği derecede kullanıma hazır olabilmelidir. Bu hâsıla, sürekli görev alanı akademik çalışma olmasa da, Akademisyenlerin yanı sıra, Türklük bilimi ile donatılmış bürokratı, diplomatı, yazarı ve sair alanlarda yetişmiş personeli gerektirir. Türklük bilimi Türklüğün yaşama sanatıdır[1].

Musa Dağı Efsanesi, Haydat Ermeni Doktrininin mitolojik arka planını oluşturan Ermeni siyasi ideolojisinde yer alabilmiş bir sözlü kültür verisidir. Üç Deniz arasında Ermenistan hayali Nahçıvan Türk topraklarını da içermektedir.

Türkiye'nin doğu ve güneydoğu illerinde yerleşim yeri isimleri, asıllarının Kürtçe oldukları tezinden hareketle değiştirilmektedir. Bize göre Türk ulusunun Kürtler gibi millî etnisitesi de vardır ve Türklüğün bu kesiminin de kültürüne yaşama imkânı tanınabilmelidir. Türk milleti bir aşiret topluluğu olmayıp millet olma sürecini çoktan tamamlamıştır. Hal bu olunca yerel kültürler ve onların coğrafyaya yansımaları da Türklüğün kültür servetidirler. Geçmişte de, günümüzde de bu türden tarihi doğal gelişimlerin yönü sünni müdahalelerle şekillendirilmemelidir[2].

Yaşanılan ikilemde, uygulanılan yeni kültür stratejisinde Yunus Emre Dernekleri, TÜRKSOY, TİKA, Türkçe Olimpiyatları ile Türk Kültür Dünyası oluşturulur iken, diğer tarafta yerel dillere millî dile alternatif oluşturmasının kapıları aralanmaktadır.

Ancak, Türklük bölgesel sosyo kültürel bir yapılanmadır. Türk kültürlü halklar, Türk kültür coğrafyasını, nice bin yılda birlikte yaşadıkları halklarla beraber oluşturmuşlardır. Son yüzyılların ürünü olan ulus devlet

---

[1] "Barış istiyorlarsa bir kere silahları bırakacaklar. Silahları bırakmadıkları sürece barış olmaz" söylemi emperyalizmi tanımayan Türkoloji kavrayışı olmayan bir zihniyetin ürünü olabilir. Silahlı olmak, silahlandırmak, silah temin etmiş olmak, silahını cinayette kullanmak, bu eylemi örgütlü olarak yapmak, yapmaya devam edeceğini meşru hak olarak beyan etmek mevcut mevzuata göre suç olduğu gibi bu suçları yok sayarak suçluyu muhatap etme isteğini açıklamış olmak da Türklük biliminden nasipsizliktir. İşlenilen bu suçu görmeyen göremeyen ilgili de çerçevesi çizilen anlamda Türkoloji kavrayışı olmayan kimsedir.

"Analar ağlamasın" ifadesine de Türklük biliminin normları ile bakılabilir. Her hangi şekilde bilhassa evlat acısı ile bu yurtta ağlayan her ana, anadili farklılığına bakılmaksızın 75 milyonun anasıdır. Bu gözyaşlarında yönetim basiretsizliklerinin vebali yok mu sayılmalı? Şehitliğe inanan ananın emperyalizme attırılmış merminin yarası sarılır, sarılamayan yara, dinmeyen gözyaşları, nerede olduğu bilinmeyen yaradır.

[2] Yaşar Kalafat, **Türk Kültüründe Kürtler**, Berikan Yayınları, Ankara, 2011

yapılanmaları, abartılı uygulamalarla kültürel dokuyu oldukça sarsmıştır. Mesela, Gürcistan ve Ermenistan ülkelerindeki birkaç bin yıllık tarihî yer isimleri Gürcüce ve Ermenice isimlerle değiştirilerek kimlik oluşturma girişimleri hızlandırılmıştır. Bu tür arayışlar bölge toponomisine yansıtılmışlarken, Türkiye'nin veya Azerbaycan'ın yerel yer isimlerine dönme girişimleri, bölge kültür coğrafyasının Ermeniler veya Gürcüler lehine gelişme göstermesi anlamına gelir. Kültür stratejilerinde atılacak bölgesel adımlar bölge ulusları ile birlikte atılabilmelidir. Aksi halde tek yanlı girişimlerden millî çıkarlar zarar görecektir.

Acara konusunda olduğu gibi, Nahçıvan konusunda da, Türkiye'nin anlaşmalarla garantör ülke görevini üstlenmesi, siyasi sınırlara rağmen, Türk ellerinin korunması konusunda, Aras'ın her iki yüzündeki Türk yönetimlerinin ortak iradede birleştiklerini gösterir. Böylesi bir tavrın sergilenmesi gerekiyordu. Zira Nahçıvan ve Iğdır'da açılan toplu mezarlarda aynı milletin evlatları yatıyorlardı. Bu katliamı önlemek içindir ki, Osmanlı Türk Ordusu Nahçıvan'ın güneyinden Van'dan Güney Azerbaycan'a da girmişti. Bu gün bu toplu mezarlar, Türkiye Türkleri tarafından açılırlarken, yüz yıl evvel bu mezarlar Haydat zihniyeti[1] tarafından kapatılmışlardı.

Bu dönemin olayları Anadolu sözlü kültürüne;

"Oğul bir yanım kurt kuş yemiş
Bir yanım bihaberdir" şeklinde yansıyacaktır.

Bu dönemde; çadırlar dağa kurulacak, hücum borusu vurulacak, bir Sarıkamış uğuna, 90 bin fidan kırılacaktır.

100 yıl sonra Sarıkamış Destanı Nahçıvan'lı bir Türk kızının şiirinde dile getirilirken;

"Men aşiq, sarı yaram,
Göy yaram, sarı yaram,
Gülayeyem, yaranı,
Qanımla sarıyaram" denilecektir.[2]

Türklük biliminin önemi, Türkler tarih sahnesine ilk çıkışları ile anlaşılmış, Türklerin yurt tutma, yurdu koruma ve yurdu kurtarma mücadelelerinde, bazı farklılıklar gösterse de, hep hayata geçirilmiştir. Türklük bilimi Türkün yaşama biçimi, yaşama sanatının bilimi iken, onun geliştirilip, hasımdan korunma ve tehdidinden kurtulma durumlarında devreye sokulması gereği, günümüzde kendisini giderek daha fazla hissettirmektedir.

---

[1] Ermenistan Anayasası dibacesinde yer alan Karadeniz, Hazar Denizi ve Akdeniz arasında yer alacak olan Büyük Ermenistan İdeolojisi

[2] Yaşar Kalafat, "**Sarıkamış**" Serhat Kültür, Mayıs-Haziran 2011, s. 10-11

Azerbaycan Türkiye ortak kültür coğrafyasında, yani batı Türklüğünün bu kesiminde yer adları değişimine paralel bir gelişme daha olmaktadır. Türk kültürlü halklardan ana dili Kürtçe olanlar, ilkin Kuzey Irak'ta planlı bir iskâna tabi tutularak bölgenin tarihî demografik yapısı alt üst edilmiş, daha sonra bu toplumun Türkiye içerisindeki kesiminden güney-kuzey istikametinde nüfus kayması sağlanılmış ve bu iskân hareketi Nahçıvan'ı da kapsayacak tarzda genişletilmiştir. Görüldüğü üzere, açıklanmasına çalışılan yeni Türkolog tiplemesi iskân hareketlerini de görev alanı kapsamına alabilmelidir.

Geçen yüzyılın Anadolu Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasında anlaşılabilirlik yüzdesi, Türk milletinin bu iki kesiminden birisinin yüzünü kuzeye ve diğerinin de batıya çevirmeleri üzerine ciddi şekilde azalmıştır. Türkiye'de yaşanılan dilde sadeleştirme hareketi, Türk ellerinden Özbekistan, Türkmenistan ve bilhassa Azerbaycan arasındaki ortak dil özelliklerine bilhassa kelime hazinesindeki müştereklikliere ciddi darbe vurmuştur.

Bu gelişmeden Türklük bilimi bakımından şu sonucu çıkarabiliyoruz; Süper Güç güdümünde şekillenen Kuzey Irak'taki Kürt yapılanma, İran Fars dil coğrafyasını, Nahçıvan kapılarına kadar uzatma temayül ve potansiyelindedir[1]. Böylece 5.000 yıllık Türk yurdu olduğu üzerinde durulan Nahçıvan, Ermeni tehdidinin yanı sıra, Batı emperyalizminin arka çıktığı ikinci bir muhtemel tehdit ile muhatap edilebilir.

Türkiye Türkolog'unun yeterince dikkatini çekememiş olduğu kanaatinde olduğum diğer konu Zerdüştcilik olup, Teolog-Türkolog bağlantısı hususudur. Etnisiteden hareketle millet oluşturma, milletleşme şuuru verme konusunda, emperyalizmin Türk ellerindeki en çetin engeli İslamiyet olmuştur. Zerdüştciliğe ve Yezidiliğe hayat vermek suretiyle[2] bu konulara duyulan ilgiye pirim vererek, anadili Kürtçe olan Türk kesimi bölme imkânı, en azından bize göre ilk etapta mümkün değildir. Ancak Yezidiliğin Zürdüştçiliğin bir tezahür şekli olduğu[3] ve millî Kürt inancı olduğu görüşü,[4] bazı Kürdologların savları arasındadır. Bu tespitin doğruluğu kabul görmesi

[1] "Bunlar "Kürtler" Farsçanın bir lehçesini kullanan İran asıllı insanlardaır" K.Tuncer Çağlayan "Arnold Toyubee'nin Pan-Turanizm raporu" **Türk Yurdu,** Temmuz 2011, S. 287, s. 60-72

[2] Bu yayınlara göre; İslam ülkelerinde Zerdüşizm öğretisine ilgisiz kalınmış unutulup gitmesine çalışılmış, Mecusilik olarak adlandırılmıştır. Yönetimlerce kâfirlik olarak nitelenen Zerdüşizme karşı İslam'dan başka gerçek yokmuşçasına davranılarak haksızlık edilmiştir. İslam öncesi din denilince Şamanizmlin anlaşıldığını oysa Şamanizm'in özgün bir sistemi olan bir din olmadığı ve Türklere özgü de olmadığı anlatılmaktadır. Ayrıca bu izahlara göre Zerdüşizm Alevilik ve Bektaşiliğe uzanmakta Zerdüşt Türk kökenli olmadığı ve Kürt kültürünün kaynaklarından olduğu için kasıtlı ihmal edilmektedir. (Dr. A. Medyalı, **Antik Kürdistan'da Dinsel yapılanma Zerdüşt ve Öğretisi,** Koral, İstanbul, 1991, s. 11-12)

[3] "Sünni ve Şii Müslümanlar dışındaki en büyük grubu, daha çok şeytana tapanlar olarak adlandırılan Yezidiler oluşturmaktadırlar (Dr. A. Medyalı, **Antik Kürdistan'da Dinsel yapılanma Zerdüşt ve Öğretisi,** Koral, İstanbul, 1991, s14)

[4] **A.g.e.** s.11

nispetinde, İran Fars Kültür coğrafyası, Azerbaycan-Anadolu Türk kültür coğrafyası aleyhinde batıya ve kuzeye doğru uzayabilecektir. Böylesi muhayyel bir yayılma Farslara, etnik kimliği Türk olmadığı üzerinde de durulan dil-kültür bağlantısının da bulunduğu bir yapılanma ve Ermenilere de, keza anadili ve İslam algılayışları Türklerden farklılık arz eden bir komşu kazandırabilecektir. Bu arada din konusu açılmış iken, Kürt bölgelerinde Yahudi Kürtler konusu üzerinde durulmaktadır[1].

Bölüm özetlenirken söylenilebilir ki, Türkiye Türklük bilimcileri; yerel diller, Zerdüştilik gibi bölgede yaşayagelmiş olan dinler ve yer adları konusunda yeterince araştırma yapamamış olmalı ki, oryantalist araştırı sonuçları, bu bölgeye yönelik emperyalist ulusal kültür stratejilerinde başarıyla kullanabilmektedirler.

Yaşadığı coğrafî bölge neresi olur ise olsun, anadili Kürtçe olan bölge halkını ithamdan tenzih ederiz. Ancak; bölgede emperyalizmin dostu ve bölge halklarına düşman kılınmış olan aynı zamanda Nahçıvan'ı da kapsayan bir yapılanma geliştiriliyor.

Fiziki istiladan çok daha vahimi manevî istiladır ki, asıl tahribatından kaçınılması gereken ve kalıcı olan istila türü bu türden olan istiladır.

Açıklamamızın bu kısmından muradımız, çağdaş Türkoloji'nin mitolojiyi de kapsaması gerektiğine vurgu yapmak içindi. Anadolu Türklüğünün bu kesiminin halk inançları arka planı, Altaylar-Orta Doğu ve Orta Asya-Orta Doğu istikametindeki inanç göçü ile beslenmiştir[2]. Bunun içindir ki, Nahçıvan'ın 5.000 yıllık iskân tarihi Nahçıvan'daki dinî tabakalaşma ve bu arada Zerdüştilik tarihi ile yakından ilgidir.

Arkeoloji-vatan tarihi, arkeoloji-millî tarih bağlantısı dünyanın her bölgesinde olduğu gibi Nahçıvan ve Nahçıvan Türklüğü için de önem arz eder. Yaşanılan topraklarda sizden evvel ve sizinle birlikte yaşayan halkların kültür dökümleri de sizindir, size emanettir, zira dünya kültürünün bir parçasıdırlar. Varlıklarını sürdürebilmeleri için korunmayı hak ederler. Ancak bu uygulamayı siz iradenizle yaparsanız saygın olursunuz, size yaptırırlar ise, İlim erbabınızla birlikte talimat almış taşeron durumuna düşersiniz.

Bu konudaki diğer önemli husus, değerler dizisi münasebetiyle belirtildiği üzere, coğrafyanızda tarihî geçmişinizden söz ederken, mesela Sümerlerin veya İskitlerin ahfadı olduğunuzu söylerken, bu tezinizi Sümer arkeolojik verileri ile doğrulamak durumundasınız. Sümer arkeolojisinden hareketle paradigmanızda bir tarihî geçmiş izahı var ise, Sümer dini hayatı ile mitolojik geçmişiniz arasında bir bağ kurabilmek, o inancın izlerini halk inançlarınızda veya sözlü kültürünüzde bulabilmelisiniz. Bunun içindir ki,

[1] **A.g..e**. s.15
[2] Yaşar Kalafat, **Aşiretlerimizde Mitolojik Bulgular**, Ankara, 2011 (baskıda)

ilgili ilmî disiplinler arasında gerekli bağ kurulabilmelidir. Paradigmayı inşaa edecek kadronun belirlenebilmesi için, ilkin bilim adamı varlığının dökümü çıkarılabilmelidir.

İzahımızın gelinen noktası itibariyle kültür coğrafyaları ihtilafı bakımından yer verilecek diğer önemli husus rejiyonalistlik veya bölgeciliktir. Birlikte yaşayan halklar, yerel kültürlerini geliştiremezler mi? Birlikte yaşama iradesine rağmen halkların kaderlerinin tayin hakkının önü açılmamalı mı? Konu bu olunca farklı sorular gündeme gelecektir.

Bunlar 5.000 yıla rağmen canlılığını koruyan çözüm bekleyen hususlardır.

-Emperyalizme dayanılarak antiemperyalist mücadele verilebilir mi?

-Bir dönemin antiemperyalist Marksist Anadolu düşünürleri adeta emperyalizmin saffında mevzi tutma yarışına girmişlerdir. Bu durumun oryantalizm bağlantısı üzerinde durulamaz mı? Oryantalizm, sadece Marksist veya dinî-irticaî vasat içerisinde mi yerli işbirlikçi edinebilmiştir?

-Halkların ayrı yaşayabilme hakları olduğu gibi, birlikte yaşabilme hakları ve bu konuda da irade belirtme özgürlükleri yok mudur? Ortak kültürel geçmişe rağmen, Türkoloji'den müstakil ortak mirasın bölünüp parçalanması pahasına, bir Kürdolojinin oluşmasının, Kürt kültürel kimliğinin gelişmesine zararlı olabileceği görüşü de bir yaklaşım tarzı olamaz mı? Türkoloji-Kürdoloji ihtilafının oryantalizmin bir ürünü olabileceği tartışılmadan geçilmemeli midir?

-Etnik köken itibariyle aynı olan halkların, mesela Azerbaycan ve Türkiye Türklerinin; tarihî, coğrafî ve benzeri şartlarlar nedeniyle kültürlerindeki bazı farklılaşmalar sonucu ortaya çıkan, kültürel şekillenmelere sahip çıkma ve onları geliştirme arayışları, Türkoloji'nin bütünselliğine aykırı mıdır, hangi hallerde ve ne manada aykırıdır? Türkoloji'nin dışında bir Azerolojiden veya Azerbaycancılık biliminden bahsedilebilmeli mi? Azerbaycan şinaslığın, Azerbaycan kültür ortamında, genel Türkoloji'nin bir alanı olarak gelişmesi, oryantalizmin sömürü mekanizması karşısında Türklüğü zayıf mı kılar? Yoksa farklı Türk ellerinde, Türkoloji vasatlarında yarışı genel Türklük lehine hızlandırır mı?

Unutulmamalı Nahçıvan Türk tarihinin yaşı üzerinde durulurken, Anadolu veya Azerbaycan Türklüğü doğmadan evvelki ortak tarihi Türk döneminden yola çıkılabiliyor.

Bu soruların sorun olmamaları için, sınırlanırının çizilebilmesi de bürokrat veya akademisyen Türkologların uğraş alanına girmeli, girebilmelidir. Bu konu genel Türk kimliği ile zamanla oluşmuş, Türk kimliklerinin belirlenerek tanımlanmaları meselesidir. Siyasi oryantalizmin istismarına açık olan bu konu behemehal irdelenebilmelidir.

Türkiye Cumhuriyeti imparatorluk bakiyesi olarak bir millî devlet modelinde kurulurken, haliyle yapılanmasına uygun kurumlar da oluşturmak durumundaydı. Bu maksatla, Türk etnik kökenli düşünür ve bilim insanları öncelikli olmak üzere, Türkiye'ye celp edildiler. Bunlar; DTC Fakültesi[1], İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü[2], Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu[3] gibi yapılanmalarda hizmet verdiler[4]. Türkiye'den de etnik kökenine bakılmaksızın yeni cumhuriyetin ilkelerine uygun eğitim alabilmeleri için Avrupa ve SSCB'ne gençler gönderildi[5]. Bunlar dil bilimci, tarihçi, teolog vs. Türk aydınları idiler. İçlerinde Tatar kökenli Türkler de vardı. Bu seçkin Türkler, Türkiye'ye Tatar tarihi, Tatar dili inşaası için gelmediler ve böyle bir kimlikle de faaliyet göstermediler[6]. Keza aralarında Azerbaycan Türkü olan bilhassa dil bilimci Türk aydınları da vardı. Bunların da belirtilen türden bir arayışları olmadı. Bunlar Türk diline bir Türk elinde hizmet etmek istiyorlardı ve öyle yaptılar. Yapılan hizmet Türkiye Türklüğünden hareketle genel Türklüğe idi. Bu hizmetleri nispetinde genel Türkçeye hizmet ederlerken doğal olarak Azerbaycan ve sair Türk lehçelerine de hizmet etmiş oluyorlardı[7]. Ayrıca tatbiki ilimlerin kürsülerinin oluşturulmaları için Türk olma şartı aranmayan bilim adamlarının Türkiye'ye gelmeleri sağlanıldı. Türkiye'de hızlanan demokratik açılmalar, millet olma dönemini tekâmül ettirmiş milletimizi, tekrar boy tahassuna sürükler ise, bize göre bu gelişmeğe Türkoloji'nin emperyalizmden yara alması anlamına gelir.

İncelenilmeye muhtaç hususlardan birisi de yaklaşık 100 yıl evvel millî devletini kurarken bilim insanı transfer eden Türkiye Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği dağıldığı zaman kaç soydaş bilim adamına yurtluk yapabilmiş ve hangi bilim dallarında Türkiye'ye adeta taşeronluk yaptırılmıştır. 2008 yılında, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetinden vatandaşlık hakkı almış 22 Azerbaycan Türkü bilim adamı mutluluk vesilesi olmuştu.

---

[1] **DTCF'de Türkoloji'nin Öyküsü**, DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü yayını, Ankara, 2006

[2] Osman Fikri Sertkaya, "Balkan Türkolojisi, Sınırları ve Geleceği" **5. Uluslar arası Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu, 12-16 Nisan 2011 Prizren**

[3] Seda Bayındır Uluskan**, Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s. 236-271

[4] Seda Bayındır Uluskan, **Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s. 191-216; Ahmet Buran, **Kurşunlanan Türkoloji,** Akçağ, Ankara, 2010 s. 299 vd.

[5] Seda Bayındır Uluskan**, Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s. 236-271; Ahmet Buran, **Kurşunlanan Türkoloji,** Akçağ, Ankara, 2010 s

[6] Abdulkadir İnan'ları, Abdullah Battal Taymaz'ları, Ahmet Temir'leri, Reşit Rahmeti Arat'ları, Akdes Nimet Kurat'ları, Hamit Zübeyir Koşay'ları Sadri Maksudi Arsal'ları, Yusuf Akçura'ları gerçeklerine uymayan tanımlamalarla yansıtmaya kalkmak sehven yapılmış olmalı. (İlyas Kamalov, "Atatürk ve Türkiye'deki tatar Diasorası" **Toplumların Birbirine Bakışı, Türk-Rus İlişkileri III. Çalıştayı** 28 Nisan 2011 T.T.K.Ankara)

[7] Muhacerette Azerbaycan Edebiyatı ifadesini bize göre bu anlamda kullanmak ve algılamak gerekir.

Rejiyonalizmin hastalıklarından birisi de, bir Türk elinin komşu Türk elleri üzerinde toprak emelleri beslemiş olmasıdır. Emperyalizmin, aynı milletin farklı devletlerdeki mensupları arasına nifak sokarak istismar ettikleri ve fakat taraftar bulamadıkları hususlardan birisi de bu hususdur. Nitekim 2011 Eurovizyon yarışmalarında Türkiye bayrağı ile sahneye çıkan Avrupa birincisi Eldar-Nigar ikilisi bu tutumları ile çok çarpıcı bir örnek sergileyerek;

"Bir ananın iki oğlu
Bir amalın iki kolu
O da ulu, bu da ulu
Azerbaycan-Türkiye" dörtlüğünü sanatları ile tescil etmişlerdi.

Bize göre Türkmenistan'da Azerbaycan'da veya Kazakistan'da uzun yıllar ve hemşerilerinden uzak o Türk ellerinin insanları arasında yaşamakla asimile olunmaz, böyle kimseler Türklüğünü yitirmezler. Anadolu Türkü iken giderek Azerbaycan Türk kimliği ile donanmış olurlar. Bu hal, kimlik yitimi, erime değil kimlik pekişmesidir.

SONUÇ:

Emperyalizm edinilmiş avantajlarını artırmaktan doğal olarak vazgeçmezken, sömürü mekanizmasında oryantalistlerinden istifadesini de sürdürecektir.

Antiemperyalist yapılanmalarla sömürü mekanizmasını kırabilmek için Türklük biliminin içeriğini ve kapsamını geliştirmek ve Türk elleri arasında Türklük bilimi dayanışma çevresini oluşmak gerekir.

Muhtaç olunan kuvvet bu milletin damarlarındaki kanda mevcuttur. Bu millet derken hiçbir zaman ırkçılığı değil ortak kültür değerlerini paylaşan Türk budundan söz ediyoruz[1]. Onların yara sarıcılığına güveniyoruz. Onlar hem göy ve hem de sarı yarayı sararlar. Çünkü onlar yaraları kanlarıyla sarıyarlar.

Ozanımızın dediği gibi,
"Men aşiq, sarı yaram,
Göy yaram, sarı yaram,
Gülayeyem, yaranı,
Qanımla sarıyaram"

[1] Türk halklarından bir halk olabilmek için doğma dili Türkçe olma şartı bize aranılamaz. Anadili olan Türkçeyi bilmeyen nice Türk halk kesimi var iken, anadilinin yerine Türkçeyi ikame etmiş olan da nice Türk kültürlü toplumlar vardır.

Firudin RZAYEV
Filologiya elmləri namizədi,
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NUH ADI İLƏ YARANMIŞ QƏDİM TÜRK TAYFASI "NAXƏR"LƏR

Miladdan öncə IV-I minilliklərdən bu günədək ümumtürk, Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan əhalisinin etnogenezində iştirakı olmuş əski prototürk boylarının adlanma ənənəsi tədqiqat obyektinə çevrilməmiş, tayfa adlarının yaranma səbəbləri, buradakı əsas amillər tam olaraq araşdırılmamışdır. Lakin arxeoloji, etnoqrafik, epiqrafik nümunələr, coğrafi adların etimoloji izahları Naxçıvan şəhərinin tarixini, adı əmələ gətirən "nax", "naxç" tərkibinin bir tayfa adı ilə bağlı olmaqla m.ö. VI-V minilliklərə aidliyini sübut edir.

Yəhudi tarixçisi İ.Flavinin məlumatlarında Naxçıvan Nuhun saldığı ilk şəhər və bəşər nəslinin ilk beşiyi kimi adlanmış (10, s. 14), m.ö. II əsrdə K.Ptolomeyin "Coğrafiya" əsəri isə, onu "Naksuana" şəklində Cənubi Qafqazın və Şərqin ən böyük şəhəri kimi təqdim etmişdir (13, s. 10-12). V-VII əsrə aid gürcü mənbələri də ərazini qədim türk yurdu kimi göstərmiş (8, s. 20-24), orta əsr ərəb-fars müəllifləri İbn Xordadbeh, Əl-Balazuri, İbn əl-Fəqih, Şihabəddin Muhəmməd ən-Nəsəvi və başqaları isə öz əsrlərinə şəhərin adını "Nəşəva", "Nəqsuan", "Nəxcəvan", "Nəqşi-cahan", "Naxçivan" yazılışları ilə daxil etmişlər (yenə orada s. 31; 32, s. 164). "Naxçıvan" adının qədim sikkələrdə "naxç" şəklində təqdimatı da (23, s. 45) Naxçıvanın qədim və böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmasına birmənalı sübutdur. Bəs bu qədər tarixi fakta söykənən ad necə yaranmış, "nax", "naxç", "naxər" tərkibi nəyi ifadə etmiş və bu adın mənşəyi haradan gəlmişdir?

Araşdırmalar bu tərkibin müxtəlif yazılışlarla qaynaqlara əfsanə kimi düşən, lakin uzaq keçmişin tarixi şəxsiyyəti olmuş Nuh peyğəmbərin adından gəldiyini söyləməyə əsas verir. Bu cür adlanma, yəni mifik təfəkkürlə bağlı yer və tayfa adlarının nominasiyası qədim qaynaqlarda As, Türükkü, Kuti, Lulubi, Hürri, Naxər, Şu, Subar, Bulqar, Kas, Sak kimi yüzdən yuxarı türk boyunun adlanma prosesində də müşahidə edilməkdədir (33, s. 251, 305; 34, s. 192, 299, 304, 457). Bu tayfa adlarının bir qismi antik müəlliflərdən Herodotun, Strabonun, Ptolomeyin, Plutarxın əsərlərində (15, I 153; III 93; 31, s. 137-138), digər bir qismi isə yüzlərlə tədqiqat əsərləri və tarixi qaynaqların məlumatlarında xatırlanır.

Araşdırmalar belə türk tayfa adlarının əsasən teofor adlardan – Tanrı adlarından yarandığını və mifik inanclarla bağlı olduğunu sübut edir. Əski prototürk boylarında Tanrı adlarının o dövrkü tayfa və antroponimik-şəxs

adlarının yaranmasında xüsusi rolu olmuşdur. Əgər yadımıza salsaq Şumer türklərinin tanrıları An-Anu, Enlil, Huma, Şar, Luma, Şumukan və b. (2, s. 12, 15, 56-58) sonralar bu xalqın Şu, Şirak tayfa adlarında, daha sonra isə onların varisləri Kuti, Lulubəy, Türükkü, Kassit və b. prototürk boylarının Saralqab, Elilumeş, Kadaşman Harbe, Kudur Enlil kimi çar adlarında təkrarlanmışdır (5, s. 128; 17, s. 50-51, 61). Şumerlərdə Huma tanrı adı Altay türklərinə Umay şəklində, Şar tanrı adı isə, taras, buryat, hunqar-macar miflərinə Şara-Tanqa, Şarkan kimi adlamışdır. Bu şəkildə türklərin Ki tanrı adının yunan və slavyan miflərinə Kiy, Kibela kimi (21, t. I s. 647-648; 22, t. II, s. 640) adladığının da şahidi oluruq (-F.R.). Tarixi kökümüzdən gələn tanrı adlarının müasir antroponimik adlarda Xudakərim, Humay, Tanrıverdi, Sara, Umay kimi mövcudluğu da bu advermə adətinin hazırkı davamıdır. Yeri gəlmişkən xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, "Türk" tayfa adımızın mənşəyi qədim türklərin Tork tanrı adından gəldiyi və bu adın m.ö. IV-III minilliklərdə qədim Mitan dövlətimizin və türükkü türklərinin inancı ilə bağlı olduğu halda bəzi mənbələr onu ermənilərə aid etmişdir (22, t. II, 1987, s. 521). Lakin o dövrdə ermənilərin ulu babaları friqlər hələ tarix səhnəsinə çıxmasa da (onlar m.ö. VII-V əsrlərdə qeydə alınır), rus siyasəti "Ümumdünya tarixi" kitabında Tork tanrı adını ermənilərin babası və tanrısı kimi qələmə almışdır (22, t. II, 1987, s. 521, 606).

Ümumən m.ö. IV-I minilliklər prototürk tayfa adlarına diqqət etdikdə biz Ki və Utu Şumer tanrı adından Ki+utu, **Kuti** türk tayfasının, Şar tanrı adından Şir+ak, **Şir** tayfasının, Şumukan tanrı adından Şu+mu+kan, **Şu** tayfa adlarının yarandığını görürük. Bu eynilik **Nax** türklərində də **nax+ər** kimi təkrar olunur (-F.R.). Bu isə bir təsadüf deyil, qədim bir xalqın adlanma-nominasiya prosesində onun mifik təfəkkürünün rolunun göstəricisidir.

Naxərlərlə bağlı onu da qeyd edək ki, bu adı yaradan "Nuh" obrazı m.ö. VI minilliyin hadisələrindən danışan "Bilqamıs" dastanından gəlmiş (14, s. 178-179, 220; 2, s. 6), tayfa isə m.ö. III minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində tarix səhnəsinə çıxmışdır. Lakin əgər Şumer türklərinin Ki, Utu, Şar, Şumukan tanrı adları o dövrdə Kuti, Sir, Şu, Şubar-Subar tayfa adlarına çevrilmişsə, heç şübhəsiz ki, "ar/ər"-"igid", "kişi" komponenti ilə (16, s. 53-57) yaranan Sub+ər, Kimm+ər, Xəz+ər, Bulq+ər tayfa adları kimi, "Nuh" adı da "Nuh+ər", "Nax+ər" şəklində m.ö. III minilliklərin advermə-nominasiya prinsipinə uyğun etnos adına çevrilmişdir. Bu isə ümumilikdə türk tayfalarının adlanma ənənələri ilə tamamilə eyni idi. Bu problem ətrafında biz Naxçıvan və Nuh mövzusu ilə bağlı bir neçə məqaləmizdə geniş məlumat vermişik (12, s. 303-312; 29, s. 6-14).

Qədim Kas türk tayfaları m.ö. III minillikdə tarixi qaynaqlara kassit, kaşşu, kaskeylər adı ilə düşmüşlər (34, t. I, s. 299, 316, 379). Biz

protoazərbaycanlıların mifologiyasında Kaşşu, Harbe, Şixu, Sax, Kamulda, İmmiriya kimi tanrı adlarına təsadüf edirik (5, s. 129-132). Təbii ki, teofor adların tayfa adına keçmə ənənəsi bu prototürklərin də ad sistemində təkrarlanmalı idi. Biz elə o dövr və sonrakı dövrlərdə türklərin Kaşşu tanrı adı ilə (Koyaş adı ilə günəş tanrısı idi) Kaşşu, Kas+it və Kaş+key tayfa adlarının, Harbe tanrı adı ilə isə Hürri tayfa adlarının nominasiya olunduğunu görürük (33, s. 251). Bundan başqa bu proses digər prototürk boylarının adlarında da müşahidə olunur. Əgər biz tarixi qaynaqlara diqqət etsək burada Kas tayfaları arasında Şuxi tanrı adına və yenə də həmin dövrdə Şu, Şubar, Şumer, Şur tayfa və sülalə adlarına rast gəlirik (34, t. I, s. 448, 515, 316, 379; 33, s. 304-305). Mənbələr Kamulda tanrı adı və Kom+an tayfa adını (16, s. 355; 34, t 1, s. 515), Sax tanrı adı və Sak-Saka türklərini (15, II 23; 32, t. I, s. 457; 18, s. 84), İmmiriya tanrı adı və Kimmer (kimmeriya) türklərini (15, I 6, 103; IV 11-13; VII 20) bizə göstərir ki, bu da teofor adlardan tayfa adlarının yaranmasının təkzibolunmaz sübutlarıdır. İ.M.Dyakonov sonuncu kimmer boylarını irandilli hesab etmiş (5, s. 96-98), lakin R.Fray bunun yanlış olduğunu elmi yöndən əsaslandırmışdır (9, s. 102-106).

Gətirdiyimiz tarixi fakt və nümunələrdən ortalığa çıxan yekun nəticə bu advermə-nominasiya hadisəsinin əski Azərbaycan türklərinin mifoloji düşüncələrində xüsusi yer aldığını təsdiq etməkdədir. Bəs Nuhdan adını alan Huh+ər-**Naxər** türklərinin tarixi kökü hansı ərazidə hansı tayfalarla ittifaqda göstərilir? Təəssüflə qeyd edək ki, bu problem ətrafında bu günə qədər alimlərimiz heç bir araşdırma aparmamış və Naxər ölkəsinin tarixi yeri müəyyən edilməmişdir.

Qeyd edək ki, naxərlər haqqında yeganə tədqiqat rus alimləri Q.V. Nosovski, A.T. Fomenko və A.N. Fomenko tərəfindən birgə aparılmış, lakin onların bu istiqamətdə elmi fikirləri bir-birini təkzib etmişdir. Müəlliflər "naxarain" sözünü naxa+rain kimi götürərək "naxar" tərkibini "noqay", "Ra" tərkibini Volqa çayının əzəlki adı hesab etməklə onu "noqay" çayı kimi izah etmişlər. Daha sonra adın "Noqay" ordasından gəldiyi, XVII əsrədək Volqaboyundan Azov dənizinə qədər ərazilərdə onların "qazax noqayları" olduğu yazılır. Bu araşdırmalarda naxərlər Vizantiya, Naxarin ölkəsi, Noqay çayı ətrafında da tədqiq olunmuş, çarlıq şəklində Azov dənizi, Volqaboyu torpaqlarda "yerləşdirməklə", II Yekatrina dövründə tamamilə məhv edildikləri söylənmişdir (36). Sonda müəlliflər naxərləri imperiya şəklində Yunanıstanda Çar-Paytaxt ərazisi kimi də göstərmişlər (36). Göründüyü kimi tədqiqatçılar yekdil fikirdə olmamış, naxərlərin ərazisi fərqli yerlərdə lokalizə edilmişdir. Bəs Haxər türkləri haqqında ilkin məlumat hansı mənbədən alınır?

Yadımıza salsaq "Naxər" bir ölkə adı kimi m.ö. XVI əsrdə, Misir fironu III Tutmosun salnaməsində, Mitan dövlətinin şimal-şərqində: "O, mənfur Kadeşli rəqib, keçmişdə Misirə itaət edən bütün ölkələrin hakimlərini öz ətrafına toplamışdır. Hamını-Naxarinadan (Mitan ölkəsi) tutmuş ta Suriyaya kimi…" (34, t. I, s. 314-318, 344-346; 33, s. 174) yazılışı ilə qeydə alınır. Herodotun, Strabonun və qədim qaynaqların məlumatlarında da Naxar-**Naxər** ölkəsi Mitan dövlətinin şimal-şərqində, Dəclə və Fəratdan yuxarı, Urmiya gölündən şimal qərbə, Araz boyunda göstərilir (34, t. I, s. 315-320; 33, s. 223-235).

Mənbədən aydın göründüyü kimi ərazi Mitan dövləti yaxınlığında onun ölkəsi kimi verilir. O dövr bu ərazidəki Mitan, Şuşarra, Aratta, Kuti, Lulubi dövlətlərinin protoazərbaycanlılara aid olan kuti, lulubi, su-şu, hürrü, subar, türükkü və b. türk tayfaları naxərlərlə birgə tarixi proseslərə qatılırdı və onlar Urmiya və Van gölləri, Araz, Dəclə və Fərat yaxalarında, qarşısı alınmayan güclü tayfa hesab olunurdu. Bu əski prototürklərin ərazidə tarixi proseslərə təsiri çoxsaylı mənbə məlumatları ilə təsdiq olunur (34, t. I, s. 192, 286, 311, 550; 14, s. 253-260; 6, s. 109, 116; 7, s. 265-266; 3, s. 50-55). Qaynaq və antik mənbələrdə göstərilən ərazi isə Araz hövzəsində qədim Naxarain müasir Naxçıvan ərazisini və onun əzəli torpaqları olan İrəvan, Sisyan, Zəngəzur, Iğdır, Kars, Ərzurum, Maku, Poldəşt, Səlmas, Xoy və s. bölgələri əhatə edirdi (35). Onların ölkə halına gələnə qədər keçdiyi tarixi yol isə ən azı 1500 il əvvəl yəni m.ö. IV minilliklərdə baş vermişdir. Salnamədə verilən məlumata əsasən Naxarin-Naxaran (-F.R.) ölkəsi Assuriya və ətraf ölkələrlə bərabər o dövr Mitan dövlətinin təsiri altında idi. Sonralar Mitan və Naxarın-Naxçıvan ərazilərində Manna, Midiya və Atropatena kimi dövlətlərimiz yaranmış, Naxər ölkəsi isə bu türk dövlətlərinin qüdrətli əyaləti olmuşdur. Beləliklə rus alimlərinin ölkəni özgə ərazilərdə lokalizə etməsi təbii ki, siyasi mahiyyət daşımışdır.

Herodot və III Tutmosun məlumatları ölkə əhalisinin etnik tərkibinin də **türk-türükkü, naxar, hürrü, kuti, lulubəy, mentiu, qiksos** (gök As - F.R.), **kassit, su, bulqar** və b. türklərdən ibarət olduğunu təsdiq edir (36; 14, V 52). Bu mənbə məlumatına istinadən apardığımız araşdırmalar nəticəsində əski və müasir Naxçıvan ərazisində bu tayfaların hər biri ilə bağlı məntəqə adlarının mövcud olduğu, onların bir qisminin yaşayış məntəqəsi kimi hazırda da fəaliyyəti arxiv sənədləri əsasında təsdiq olunur. Bu türk tayfaları qədim Manna və midiyalıların ulu babaları olmuş, Naxarin-Naxçıvan ölkəsinin göstərilən ərazi bütövlüyü isə qaynaq məlumatları və arxiv sənədlərinə əsasən Mitan, Manna, Midiya və Atropatena dövlətləri zamanından XIX əsrin əvvəllərinədək qorunub saxlanılmışdır (11, s. 35-41, 182; 34, s. 260-261; 33, s. 339).

Mənbələr naxərlərin böyük güc olduğunu, Makedoniyalı İsgəndərin ərazilərimizə hücumu zamanı türk massagetlərlə bərabər ona qarşı vuruşduğunu da qeyd edir (35, t. II, s. 425; 33, s. 400). Lakin Strabon, Arrian Marselli və Plutarxın yazıları Mitan dövləti, Urmiya ətrafı və Naxar ölkəsinin bu hücuma məruz qalmadığını, naxərlərin protoazərbaycanlılara kömək məqsədi ilə döyüşdüklərini göstərir (31, VII, 16; 24, s. 380-383; 32, s. 399-403). Ümumiyyətlə, tarixi qaynaqlar naxərləri əsasən türk massaget və saklarla birgə xatırlatsalar da, onlar Misir fironu III Tutmosun salnaməsində bu tayfalar olmadan qeyd olunmuşlar (32, s. 397-404).

Beləliklə, tarixi məlumatlar Naxər-Naxçıvan əhalisinin qədim prototürk-azərbaycanlılardan ibarət olduğunu, ərazisinin isə indiki və XIX əsrə qədər yuxarıda qeyd etdiyimiz bölgələrdən ibarət olduğunu sübut edir. Bu ölkənin ərazilərindən m.ö. VI-III minilliklərə aid arxeoloji mədəniyyət qalıqlarının tapılması naxərlərin qədim Naxçıvanın yerli sakinləri olduğunu (12, s. 303-312), onların m.ö. V-II minilliklərdə As, Kuti, Lulubəy, Hürrü, Şu kimi prototürk boyları ilə birgə ittifaqda buranın avtoxton sakinləri olduqlarını da təsdiq edir (28, s. 37-38, 73-74).

Herodotun və Tutmosun məlumatları əsasında tərəfimizdən xəritədə yerləşdirilən Naxərin ölkəsi antik qaynaqların məlumatları əsasında öz əksini tapmış, bu torpaqların bir qismi siyasi hadisələr zamanı Naxçıvan ərazisindən qoparılaraq İran, Ermənistan və qardaş Türkiyə ərazilərinə qatılmışdır. Buna baxmayaraq göstərilən torpaqlardan aşkarlanmış arxeoloji maddi-mədəniyyət nümunələri buradakı mədəniyyətin eyniköklü xalqlara mənsub olduğunu sübut etməkdədir.

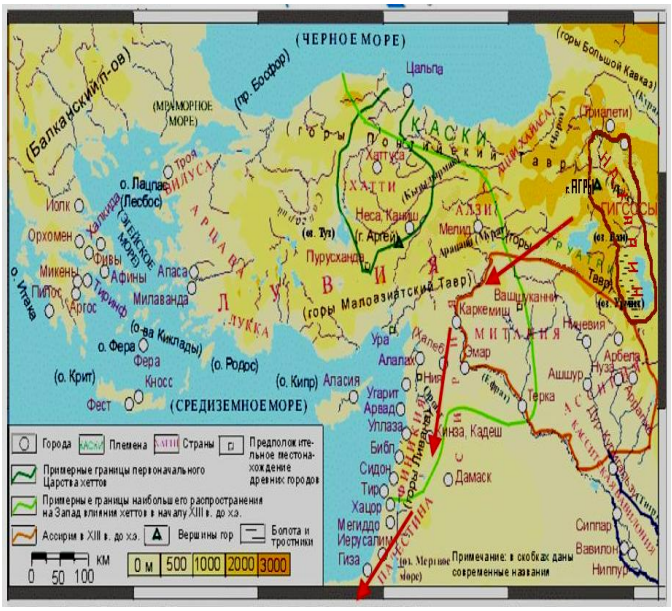

Naxçıvan ərazisinin Nuhla bağlılığı məsələsinə gəldikdə isə "Bilqamıs" dastanında adı keçən teofor və toponimik adların qədim və müasir Naxçıvan ərazisinin coğrafi adlar sistemində təkrarı da Nax tayfa adının Nuh adından gəldiyinə daha bir sübutdur. Dini kitablara düşərək mifdən daha çox həqiqətlə səsləşən Gəmiqaya, Nəsirvaz-Nisir, Ağrı zirvəsi, Qaranquş yaylağı, Nəbi və Xəzər yurdları kimi adlar Nuh daşqını ilə bağlı coğrafi ad göstəriciləridir. Bundan başqa Gəmiqaya rəsmlərində tufanın bütün əlamətlərini əks etdirən gəmi, ondan buraxılmış qaranquş, tufanın yatmasına işarə olan arxa üstə düşmüş əjdaha, məskunlaşmanın əlaməti olan sivilizasiya işarətli rəsm - kompozisiya bunun bir mif deyil, tarixi hadisə olduğuna əsaslı sübutdur (1, s. 39-47). 1590-cı ildə və sonralar Naxçıvan ərazisinə aid olan Karni, Ağcaqala, Vedi, Abnik, Aralıq nahiyələrində qeydə alınmaqla qədim və hazırda aktiv fonda daxil olan Nuhtaban, Nahdam, Naxsit, Nehrəm, Nəhəcir, Nahrus, Naxçedəniz, Naxçıvancıq, Anutan, Göynük, Nəhri-Ənus, Naxşı- Nərgiz, Ənilər, Xuzar kimi məntəqə adları (11, s. 28-29, 161-173, 178) tarixi dağıntılar və siyasi dəyişikliklərə rəğmən qaynaqlardan silinməmişdir. Bu coğrafi adlar özündə Nax-Nuh etnos adına qoşulan tan/san- "şan-şöhrət", cıq/çauq- "qala", sir/şir- "işıq", di/ti- "tikmək", ak- "uca", us- "zəka, ağıl", sit- "şad, zadəgan", ta/tau- "dağ", van- "məkan", "uca", "ban/bun" yazılışında isə "nəsil, tayfa, tirə", an-"mənsubluq", a- "kiçiltmə" mənalı əski dil faktorları- söz və şəkilçiləri qoruyub saxlamaqla naxların türk boyları olduğunu göstərir. Sözlər bütün türk dili lüğətləri, eləcə də E.V.Sevortyan, V.V.Radlov, "Qədim türk dili lüğəti" sözlüklərində geniş izahlarla verilmişdir (30, s. 607; 25, t. I, s. 191, 676; 26, s. 616; 4, s. 410; 17, s. 69; 27, t. IV; 8, s. 160-163). Bu tərkiblərlə etimoloji izahlarda "Naxçıvan" və Naxçıvancıq sözü "uca Nuh nəsli" mənasında açıqlanır.

Apardığımız tarixi və dil müqayisəli təhlillərin elmi nəticəsi olaraq aşağıdakıları deyə bilərik:

1. Qədim prototürklərin advermə-nominasiya ənənəsində onların miflərindəki tanrı adları - teofor adlar üstünlük təşkil etmiş, tayfa və şəxs adları əsasən bu cür adlardan formalaşmışdır.

2. Şumerlərdə Şar tanrı adından Şirak, Şumukan, Şuxi tanrı adlarından Şu, Şubar, kassitlərdə Kaşşu tanrı adından Kas, Harbe tanrı adından Hürri, Sax tanrı adından Saki-Sak, Kamulda tanrı adından Kom+an, İmmiriya tanrı adından Kimmer tayfa adları yarandığı kimi Nuh peyğəmbər adından da Hax+ər, Nuh+ər tayfasının adı yaranmış, məhz buna görə də İ.Flavi Naxçıvanı Nuhun saldığı ilk şəhər kimi təqdim etmişdir.

3. Naxçıvan m.ö. IV minilliyin sonları III minilliyin əvvəllərində Naxarin-Naxaran ölkəsi adlanmış, Herodotun və Misir firounu III Tutmosun

yazılarında ərazi hazırkı bölgələr də daxil olmaqla XIX əsrə qədər ona aid olan İrəvan, Sisyan, Zəngəzur, Iğdır, Kars, Ərzurum, Maku və s. bölgələrdən ibarət olmuşdur.

4. Naxərlərin tarix səhnəsinə çıxdıqları dövr m.ö. IV minilliyin sonları III minilliyin əvvəllərində protoazərbaycan boyları quti, lulubi, suşu, hürrü, subar, türükkü kimi boylarla eyni dövrün tayfa ittifaqında olmuş və bu türk boyları ərazinin avtoxton sakinləri olmaqla Naxçıvanın o dövr qədim şəhər mədəniyyətini yaratmışlar.

5. Ərazidə adıçəkilən tayfaların adlarını yaşadan etnooykonimlər və onlardakı əski dil elementləri m.ö. IV-III minilliyə aid qədim oronimik, oykonimik, antroponimik adlarda qeydə alınmaqla da bunu sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alıyev N. Müqəddəs peyğəmbər gəmisi./AMEA NB, Xəbərlər №1, Naxçıvan: Tusi, 2005, s. 39-47.
2. Bilqamıs dastanı. Bakı: Gənclik, 1985, 104 s.
3. Доватур А.М., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Москва: Наука, 1982, 455 s.
4. Дрвнетюркский словрь. Москва: Наука,1960, 676 s.
5. Дьяконов И.М. История Мидии. Москва: Наука,1956, 485 s.
6. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва: Наука, 1967, 277 s.
7. Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту//ВДУ, 1951, № 2, s. 265-266.
8. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Elm, 1991, 312 s.
9. Фрай Р. Наследие Ирана. Москва: Наука (ГРВЛ),1972, 468 s.
10. Иосиф Флавий. Иудейские древности. / Пер. с греческого Г.Г. Генкеля, т. I, СПб., 1900, 716 s.
11. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
12. Hacıyev İ., Rzayev F. Bir daha "Naxçıvan" sözünün etimologiyası haqqında/Tarix və onun problemləri. Bakı, 2007, № 2, s. 303-312.
13. Hacıyev İ., Məmmədov Ş. Naxçıvan və naxçıvanlılar. Bakı: Elm, 2001,
    280 s.
14. Kramer S.N. Tarix Şumerdən başlanır. Bakı: Kazımi, 2009, 280 s.
15. Геродот. История. Ленинград: Наука, 1972, 599 s.
16. Гейбуллаев Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I, Баку: Элм, 1991, 548 s.

17. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 278 s.
18. Грантовская Э.А. Раняя история иранских племен Передней Азии. Москва: Наука, 1974, 393 s.
19. Qumilyev L.N. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993, 536 s.
20. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: Elm, 1977, 157 s.
21. Мифы народов мира. Москва: Сов. Энциклопедия. Т. I, 1987, 671 s.
22. Мифы народов мира. Москва: Сов. Энциклопедия. Т. II, 1987, 719 s.
23. Пахамов Е.А. О сассанитских монетных знаках. ДАН Азерб. ССР, 1945, № 1, s. 45
24. Плутарх. Избранные жизнооописания. Пер. с древне-греческого Томашевской. Т. 2, Москва: Правда, 1990, 608 s.
25. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, ч. I, Москва: Госиздат., 1897, 676 s.
26. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. II, ч. I, Москва: Госиздат., 1897, 639 s.
27. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, Т. IV, ч. II, - Москва: Госиздат., 1911, 2230 s.
28. Rzayev F.H. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 242 s.
29. Rzayev F.H. Naxçıvan, Nuh tufanı, tarixi faktlar və ermənilərin növbəti oğurluğu// NDU, Xəbərlər, № 17, NDU, Naxçıvan: Qeyrət, 2005, s. 6-14.
30. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I, Москва: Наука, 1974, 777 s.
31. Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарий Г.А.Стратановского. Москва: Наука, 1964, 941 s.
32. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизниописание султана Джалал-ад- Дина Манкбурны. Баку: Элм, 1973, 450 s.
33. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.
34. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат., 1956, 746 s.
35. Всемирная история. Т. II, Москва: Госиздат., 1956, 899 s.
36. http://www.chronologia.org/xpon5/17.html
37. http://www.hapiru.ru/Text3-3.html

Yusif SƏFƏROV
Filologiya elmləri doktoru,
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVANDA ETNİK-MƏDƏNİ PROSESLƏRİN TƏŞƏKKÜLÜ (E. Ə. VI-I MİNİLLİKLƏR)

Azərbaycan tarixşünaslığının qədim dövrlərinin öyrənilməsində Naxçıvan və ona bitişik bölgələrdə yaşamış tayfa və qəbilə birliklərinin etnik-mədəni proseslərdə iştirakının araşdırılması mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Xalqımızın qədim və zəngin etnik tarixini, mədəniyyət və dövlətçilik ənənələrini qoruyub saxlamış bu diyarın tarixinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, hər şeydən öncə, ərazilərimizə iddialı olan bədnam erməni qonşularımıza tutarlı cavabdır.

Daş dövründən bölgədə insanların yaşaması, ilkin yaşayış yerlərinin mövcudluğu Naxçıvanın qədim sivilizasiya və oturaq mədəniyyət mərkəzlərindən biri olduğunu göstərir. Digər tərəfdən geoloji və arxeoloji tədqiqatlar "dünya daşqını"nın 7 min 500 il bundan öncə baş verdiyini təsdiqləyir. Əksər tarixçilərin yazdığına görə, dəhşətli təbii fəlakət Babil ərazisində baş vermişdir (6, s. 26). Tərəfimizdən 1982-ci ildə nəşr etdirilmiş bir elmi məqalədə bu daşqının eyni zamanda Naxçıvan ərazisində baş verdiyini göstərmişik (26, s. 32, 33). Məlumdur ki, "dünya tufanı"ndan əvvəl də bölgədə qədim mədəniyyət olmuşdur. Naxçıvanın II Kültəpə qədim yaşayış yerindən və Şərurun Tənənəm kəndi yaxınlığında Qazma mağarasından tapılmış Daş dövrünün Mustye mədəniyyətinə aid obsidian və çaxmaq daşı, əmək alətləri 80-100 min il bundan əvvəl buranın ən qədim ibtidai insan məskənlərindən biri olduğunu göstərir. Yaxud Ərməmməd mağarasında (Culfa rayonu) aşkar olunmuş tapıntılar bölgənin 50-40 min il bundan əvvəlki qədim tarixindən soraq verir (21, s. 23). Eləcə də Tövratda, sonra Quranın 18-ci "Əlkəhf" surəsində adı çəkilən "Əshabi-kəhf" mağarası lap qədimdə ibtidai insan sığınacağı olmuşdur. Bu ilkin zəmin əsasında tarixin sonrakı mərhələlərində - m. ö. XII-I minilliklərdə bölgədə ardıcıl və intensiv yaşayış davam etmişdir. Qədim Naxçıvan tayfalarının ictimai, mədəni həyatında e. ə. V-II minilliklərdə baş verən böyük təkamül etnik prosesləri gücləndirmiş və bu tayfalar Azərbaycan türklərinin etnogenezinin təşəkkülündə böyük rol oynamışlar (13, s. 51). Tayfaların etnik mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi milli tariximizin düzgün öyrənilməsinə yardım göstərən əsas vasitələrdən biridir. Çünki uzun müddət məqsədyönlü şəkildə tariximizin saxtalaşdırılması nəticədə qədim və əsl tariximizin yazılmasına imkan verməmişdir.

Naxçıvan bölgəsində qədim prototürk mədəniyyətini, bəşəriyyətin ikinci atası sayılan Nuh peyğəmbərin izlərini özündə ehtiva edən qədim yer-

altı, yerüstü sübutlar, ibtidai insanların mifik-dini görüşlərini, real düşüncə və həyat tərzini səciyyələndirən qaynaqlar az deyil. Bu qaynaqlar vasitəsilə mədəniyyətimizə yönəldilmiş yad, qərəzli fikirlərin əsassız olduğunu ortaya qoymaqla bölgənin əsl tarixinin yazılmasına çalışılmalıdır. Məlumdur ki, bölgənin coğrafi relyefi, zəngin iqlim şəraiti ta qədimdən Arazboyu düzənliklərdə, dağətəyi yaylaq sahələrdə heyvandarlıq və əkinçiliyin, ilkin şəhər mərkəzlərində sənətkarlıq və ticarətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Belə şəraitdə əvvəl iri tayfa ittifaqlarının mərkəzləri ilkin kiçik şəhərlər, sonra nisbətən iri şəhərlər yaranmışdır. Bölgədə etno-mədəni proseslərin təkamülü ilkin şəhər mərkəzlərinin necə adlanması və tarixilə də bağlıdır. Əksər halda şəhərlərin adları etnosun özü və uzaq tarixi ilə əlaqəli olur. Azərbaycanda ilkin şəhər mərkəzləri tarixçilərin fikrinə görə, Naxçıvanda yaranmışdır. Bu mənada "Naxçıvan" sözünün mənasına və şəhərin əsasının qoyulma tarixinə qısa da olsa, nəzər salmağı faydalı sayırıq.

Məlumdur ki, Naxçıvan şəhərinin meydana gəlməsi haqqında qədim yunan, latın, ərəb, İran tarixçiləri, coğrafiyaşünasları və səyyahları, bəzi rəvayət qaynaqları müxtəlif məlumatlar vermişdir. Məlumatlara görə, şəhərin əsası miladdan çox əvvəl qoyulmuşdur. Naxçıvan şəhərinin o dövrlərdə necə adlandığı məlum deyil. Lakin sözün qədimliyi və etimologiyası barədə müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bunları təxminən iki yerə bölmək olar: Nuh peyğəmbərin adı ilə bağlı araşdırmalar; sözün "naxçı" tayfa adı ilə bağlı izahı. Bunlardan başqa, dilçi alim A. Axundov "Naxçıvan" sözünün elamların "Nahunte" tanrı adı ilə bağlı Nahuntevan ola bilməsi (2, s. 27, 28), C.Cəfərov isə toponimin "Akçiban" (qədim türklərin, ağ asların-oğuzların adı) olması fərziyyələrini irəli sürmüşlər (22, s. 62). Filologiya elmləri doktoru K.Allahyarov da sözün Turan mənşəli Parfiya imperiyası dövründə "Nəxçir" (ov heyvanı) sözündən və yer bildirən "van" şəkilçisindən düzəlib, "ov yeri" demək olduğunu göstərir (3, s. 29). Tanınmış alim Y.Yusifov isə şəhərin iki adı olduğunu, bunlardan Naksuananın türkcə "xeyirxah su yeri", Naşəvanın da buna uyğun olaraq farsca "xoş su" mənasında olduğunu yazır (30, s. 108, 111).

Əvvəlki tədqiqatlarımızdan birində "Naxçıvan" sözü ilə bağlı araşdırmaların dərinləşməsini vacib saymışıq (28, s. 15). Qeyd etməliyik ki, deyilən fikirlərdən daha qədimi şəhərin əsasının Nuh peyğəmbər tərəfindən qoyulması və "naxçı" tayfa adı ilə bağlı olma fərziyyəsidir. Fikrimizcə, etnonimin "naxçı" hissəsi "Nuhçı" sözünün fonetik variantıdır. Naxçıvan-Nuhçıxan, yəni "Nuhun quruya çıxdığı məkan" deməkdir. Akad. İ.Həbibbəylinin araşdırmaları da bunu deməyə əsas verir. Alim yazır: "Bu şəhərin adını bildirən "Nuhçıxan" və "Naxçıvan" sözlərinin səsləşməsi sadəcə fonetik hadisə olmayıb, həzrəti Nuh peyğəmbərlə, "dünya tufanı"ndan sonrakı hadisələrlə üzvi surətdə bağlıdır" (15, s. 66). Deyə bilərik ki, "naxçı" tayfa

adı “Nuhçı” sözündən yaranıb. Bu da “Nuhçulardan”, yəni “Nuhun tayfasından olanlar” anlamındadır. Naxçı tayfa birliyi isə e. ə. III-II minilliklərdə Arazın şimal tərəfində Naxçıvan və Mil-Qarabağ ərazilərinin gərgər(qarqar) tayfaları ilə əsas əhalisi olmuşdur (18, s. 4, 5). Eləcə də “Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar e. ə. III-II minilliklərdə türkdilli naxç tayfalarının bu ərazidə qədimdən məskənləşdiyini təsdiq edir” (7, s. 6). Belə qənaətə gəlirik ki, Ptolemeyə qədər adı mənbələrdə təsadüf olunmayan “Naxçıvan” sözünün “naxç”, yaxud “naxçı” forması e. ə. III minilliyin əvvəllərində məlum olmuşdur. Bizcə, “naxçı” və “Nuhçı” sözləri “Naxçıvan” sözünün yaranması üçün tam əsasdır. Burada bir məsələni də qeyd edək ki, son orta əsrlərdə bölgəyə köçürülmüş ermənilər “yersiz gəldi, yerli qaç” ideologiyalarına əsasən izah etməyə çalışıblar ki, guya ermənicə Nax-ilk, içevan-dayanacaq deməkdir. Bu qondarma izaha rəğmən faktlara əsasən deyirik ki, antropoloji araşdırmalar, o sıradan bədən, kəllə ölçüləri, diş quruluşu və qan qruplarının tədqiqi sübut edir ki, uydurma “armenoid irqi” və ermənilər nəinki Cənubi Qafqazın yerli əhalisi deyillər, ümumiyyətlə, Ön Asiyaya da çox sonralar gəlmiş köçəri əhalidir. Arxeoloji qazıntılar zamanı indiki Ermənistan ərazisindən tapılmış Mis-Daş, Tunc və Dəmir dövrlərinə aid qədim insan qalıqları da bunu təsdiq edir. Bu insan qalıqlarının morfoloji quruluşu ilə sonralar indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşmış ermənilərin heç bir bağlılığı yoxdur (21, s. 92). Lakin bundan da çox əski dövrlərdə Cənubi Qafqaz, o sıradan indiki Ermənistan tarixən türk soylarının məskunlaşdığı əsas ərazilərdən biridir. Burada etnik proseslərin türk soylarının iştirakı ilə getdiyini arxeoloji, toponimik, linqivistik və folklor araşdırmaları sübut edir.

Tanınmış tarixçi V.Əliyev araşdırmalara əsasən Naxçıvan ərazisində m. ö. V-I minilliklərdə müasir türkdilli azərbaycanlıların ulu nəsilləri, kaspi tipinə mənsub qədim naxçı, muq, gərgər (kəngər, qarqar), mehri və b. Tayfaların yaşadıqlarını, bunlardan naxçı tayfa birliyinin üstünlük təşkil etdiyini yazır (13, s. 53). I Kültəpə abidəsinin tədqiqi də e. ə. IV-I minilliklərə aid olan mədəniyyətin bu tipinin Ön Asiya tipli oturaq əkinçilik mədəniyyəti olduğunu təsdiqləyir (27, s. 46). Bir qədər də əvvəllər (e.ə. VI-V minilliklər) oturaq əkinçi-maldar qəbilələr Arpaçay, Naxçıvançay, Əlincəçay və Gilançay ərazilərində öz mədəniyyətlərini yaratmışlar. “Bu dövr Naxçıvan bölgəsində əsas təsərrüfat sahələri kimi əkinçilik və maldarlıq, eləcə də metalişlətmə, dulusçuluq, daşişləmə, toxuculuq və s. sənət sahələri inkişaf tapmışdır” (22, s. 114). Azərbaycanda Mezolitin sonu Neolitin əvvəllərinə aid qəbirlərdə aşkar edilmiş müasir azərbaycanlıların tipində, cənubi avropoid qrupuna aid uzun qafalı və yumru kəlləli insanlar Qafqazda ən qədim insan tipi olan “kaspi” tipinə aiddir (23, s. 175). Bu etnik simanı müəyyən edən əsas əlamətlərdən biridir. Azərbaycan türkünün əsas özəyini təmsil edən

“kaspi” tipi avropoid irqinin cənub qolunun məhəlli variantı kimi hələ ən qədim zamanlarda olduğu kimi, Eneolit dövründə də (e. ə. VI-V minilliklər) cənub-şərqi Zaqafqaziyada geniş yayılmışdır. Bu tipin təmsil etdiyi əhalinin Zaqafqaziyaya gəlmə olmasını sübut edən heç bir dəlil yoxdur. Erkən Tunc dövründə (e.ə. IV-III minilliklər) bu mədəniyyətin yaranma ocağı saydığımız Naxçıvan-Urmiya-Şərqi Anadolu-Qərbi Azərbaycan (müasir Ermənistan Respublikası) bölgəsinin əhalisi əsas etibarı ilə prototürklərin və müasir Azərbaycan türklərinin antropoloji tipini təmsil edən “kaspi” tipindən ibarət olmuşdur (24, s. 54). Prototürklərin bu minilliklərdə şumerlərlə əlaqələrinin olduğunu erkən dil materialları da təsdiq edir. Bu barədə türkoloq alim A. Məmmədov yazır ki, türk tayfa və qəbilə birlikləri e. ə. (IV və II minilliklər) iki dəfə müxtəlif vaxtlarda şumerlərlə ünsiyyətdə olmuşdur (20, s. 5,34). F.Fərhadov da yazır: “Şumerlərlə birinci ünsiyyət ümumtürk xarakteri daşıyırsa (e. ə. IV minillik), ikinci əlaqə Azərbaycan dili ilə bilavasitə olmuşdur” (31, s. 28). Aydın görünən budur ki, e. ə. IV-II minilliklərdə Şumer-türk əlaqələri mövcud idi. Mübahisəsiz deməliyik ki, e. ə. II minillikdə Şumer-türk əlaqələri protoazərbaycan türkcəsi səviyyəsində olmuşdur. Naxçıvanın I Kültəpə ərazisində rast gəlinmiş bir dəfn üsulu isə mütəxəssislərin fikrincə, şumerlərin əl-Ubeyd dövrü üçün xarakterikdir. Bu Şumerlə Naxçıvan arasında “dünya daşqını”ndan əvvəl əlaqələrin mövcudluğunu və Mesopotomiyadan əhali qrupunun gələrək burada məskunlaşdığını göstərir.

Tanınmış arxeoloq O.Həbibullayevin I-II Kültəpə maddi-mədəniyyət abidələrinin tədqiqi əsasında yazdığı Eneolit, Mis və Tunc dövrü mədəniyyətindən bəhs edən monoqrafiyası Kültəpə yaşayış yerinin 7 min il yaşı olduğunu göstərir (26, s. 43, 44). Yaxud Duzdağ ərazisində tapılmış daş balta və daş çivlər bölgədəki ilkin məskunlaşmanın, sonrakı mərhələlərdə metal alətlər vasitəsilə duzun çıxarılması isə ilkin şəhər mədəniyyətinin tutarlı dəlillərindəndir. Belə nəticələr Naxçıvan şəhərinin əsasının 1539-cu ildə, eləcə də ondan sonra eramızın əvvəllərində qoyulduğu fikirlərilə təzad təşkil edir. Güman ki, bu tarixlər şəhərin müxtəlif dövrlərdə bərpa edilməsi ilə bağlı ola bilər. Belə qənaətə gəlmək olur ki, Naxçıvanın inşa tarixi qeyd olunan tarixlərdən çox qədimdir. Bəzi maddi mənbələr də Naxçıvan şəhərinin e. ə. III minilliyin ortalarında Yaxın Şərqdə tanındığını təsdiq edir (12, s. 53). Bunlar da şəhərin e. ə. III minilliyin əvvəllərində mövcud olduğuna şübhə yeri qoymur.

Qeyd etməliyik ki, orta Tunc dövründə Naxçıvan mədəniyyətinin arealı və təsir dairəsi cənubda Urmiya gölü hövzəsinə, şimalda Göyçə gölünə çatırdı. Arxeoloji araşdırmalar bu dövrlərdə bölgədə metal emalı mərkəzlərinin olduğunu göstərir. Naxçıvan regionunda boyalı qablar “ancaq şəhər tipli yaşayış mərkəzlərinin xüsusi məhəllələrində-sənətkarlar yaşayan mə-

həllələrdə istehsal oluna bilərdi. Naxçıvanın 3000-8000 il bundan əvvəllərə aid olan I Kültəpə, II Kültəpə, Sirab yaşayış məskənləri sənətkarlıq və ilkin şəhər mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan əlamətlərə malikdir" (24, s. 10-11).

E. ə. XXIII əsrə aid edilən yazılı mənbələr kuti, lullubi, sub, hurrit tayfalarının Cənubi Azərbaycan və ona bitişik Naxçıvan bölgəsində etnik üstünlüklərə malik olduğunu deməyə əsas verir (4, s. 126). Akad. İ.Hacıyev və dilçi alim Ə.Amanoğlu yazırlar ki, m. ö. II minilliyin başlanğıcında Güney Azərbaycan və ayrıca Naxçıvan ərazisində məskunlaşan Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin alt mədəni təbəqələrinin öyrənilməsi göstərir ki, sözü gedən tayfalar kuti və lullubilər ilə əqraba olmuş, ya da onların bir qolunu təmsil etmişdir (14, s. 5). Bu barədə B.Tuncay da mənbələrə istinad edərək yazır ki, "tədqiqatçı V.Landsberqer kutilərin türk etnosuna mənsub olduğunu, etnonimin isə "quz", "oğuz" etnoniminin dəyişilmiş fonetik (z-d-t) forması olduğunu irəli sürmüş, Kamal Balkan da kuti şəxs adlarını türk dilində izah edərək V.Landsberqerin fikrini təsdiqləmişdir" (29, s. 21-22). Müəllif özü də kutilərin qədim oğuzlar olduğu fikrini söyləyən elm adamlarının haqlı olduğunu müdafiə edir (29, s. 92). Bir fikir də nəzərə alınmalıdır ki, qədim qaynaqlarda prototürklər müxtəlif cür adlanırlar. Azərbaycan tarixşünaslığı da Cənubi Azərbaycan və ona bitişik olan Naxçıvan bölgəsində e. ə. III-II minilliklərdə türk tayfalarının yaşadıqlarını və e. ə. I minillikdə Manna, Midiya və Atropatena əhalisinin ardıcıl olaraq türklər olduğunu təsdiq edir (4, s. 10).

Urmiya gölü ətrafı ərazilərdə yaşamış tayfaların etnik mədəniyyətinin təhlilini verən tarixçilər doğru qənaətə gəlirlər ki, mannalılar lullubi və kutilərin varisləri olublar (12, s. 81). E. ə. I minilliyin əvvəllərində Urmiya gölü hövzəsində xırda "hökmdarlıq"ların birləşmə prosesində türk tayfalarının əsas rol oynaması Manna hökmranlığının hegomonluğu ilə nəticələndi (22, s. 11). Manna türk dövlətinin ərazisi böyüyərək e. ə. VIII əsrin əvvəllərində Araz çayının şimal torpaqlarına qədər çatmışdır (12, s.85). Arxeoloji tapıntılar Naxçıvan bölgəsinin Manna hökmranlığında olduğunu təsdiq edir (22, s. 11). Bundan sonra Midiyanın tərkibində olanda da Naxçıvan Manna mədəniyyətinin təsir dairəsinə aid idi. Bu dövrlərdə skiflərin hücumu nəticəsində Midiyanın tanınmış şəhərlərindən olan Naxçıvana e. ə. 633-cü ildə xeyli zərər dəydi. Döyüşkən və hərb sənətini dərindən bilən skiflərin dilləri barədə müxtəlif fikirlər deyilsə də, onların Azərbaycana və Ön Asiyaya yürüş edən hissələrinin türk tayfaları olduğu şəksizdir. Bu mənada Z.Həsənov öz tədqiqatlarında doğru nəticəyə gəlir ki, bunlardan "Çar skiflər" və Herodotun "korların oğulları" adlandırdığı skiflər türk soylarıdır. Onu da deyək ki, məşhur Azərbaycan-türk epos qəhrəmanı Koroğlunun "kor kişinin oğlu olması" fikri də mənşəyinə görə, türk skiflərdən gələn bu motivlə bağlıdır. Z.Həsənov sonra fikrinə davam edərək yazır ki, Herodotun "işquz" adlandırdığı etnosun rus və azərbaycandilli ədəbiyyatlarda "skiflər" şəklində

yazılması doğru deyil. Çünki yunan dilinin düzgün transkripsiyasında bu söz "kuz" və ya "quz" kimi oxunur. Bir çox tədqiqatçılar isə "quz"ların oğuzlar olduğu qənaətindədir (16, s. 16). "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy"dakı Təpəgözün Homerin "Odiseya"sındakı Polifemdən daha qədim və orijinal olması (11, s. 235), yunan poemasının e. ə. XII-VII əsrlərdə yaradılma fərziyyəsi nəzərə alınarsa, boydakı mifik süjetin qədimliyi bir daha aydın olur. Eləcə də Basatın Təpəgözü öldürdüyü mağaranın Naxçıvanın Babək rayonu ərazisindəki Salaxan mağarası olduğu (5, s. 49), Şərur ərazisindəki Qazma mağarasının da buna uyğun gəlməsi e. ə. II minilliyin I yarısında Naxçıvan və ona yaxın bölgələrdə oğuzların etnik və siyasi üstünlüyə malik olduğunu göstərir. B.Tuncay türkiyəli alim Besim Atalayın Oğuz xanın təxminən 4 min 590 il bundan öncə yaşadığını, hesablamalara görə bu tarixin e. ə. 2 min 670-ci ilə düşdüyünü yazır (29, s. 95). Belə və əvvəldə sadalanan bəzi məlumatlar Naxçıvan bölgəsində, o sıradan Urmiya gölü ətrafında məskunlaşmış prototürklərin çoxunun əski oğuzlar, oğuzçuluğun da Ön Asiya və Qafqazda azı 5 minillik tarixə malik olduğunu deməyə əsas verir.

Tarixi araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan ərazisi e. ə. IX əsrdə Mannanın tərkibində olarkən qonşu urartuluların hücumuna məruz qalmışdır. İlanlı dağdakı mixi yazıdan aydın olur ki, Urartu çarları İşpuini və onun oğlu Menuanın (e. ə. 820-810-cu illər) Arsikua və Ayanianu şəhərləri ölkələrini zəbt edib dağıtmışlar (22, s. 114-115). Tarixçi-arxeoloq A.Seyidovun məlumatına görə, e. ə. VIII əsrə aid ikinci belə bir mixi yazı da Naxçıvanın Zəngəzur ərazisində aşkar edilmişdir. II Argistiyə aid bu yazıda isə Suluku vilayəti və Amusa şəhərinin adı çəkilir (24, s. 57). Görünür ki, mixi yazılarda adları çəkilən şəhərlər bölgənin o dövrdəki şəhərlərindəndir. Bunların hansı şəhərlər olduğunu demək çətin olsa da, bölgəyə, yaxud ona qonşu ərazilərə aid olduğu şübhəsizdir.

Deməliyik ki, ibtidai çağlardan, eləcə də "qədim Nuh dövründən bu yerlər turikkilərin, hurritlərin, daha kimmerlərin, iskitlərin, sakların vətəni idi. Onlar ermənilər hələ Van gölü sahillərində peyda olandan çox-çox qabaq bu yerlərdə qədim oturaq mədəniyyət yaratmışlar" (19, s. 26, 27).

Məlumdur ki, e. ə. VII əsrin birinci yarısında Naxçıvan bölgəsinin daxil olduğu Manna dövlətinin bir neçə vilayətində kimmer-skif-sak tayfa birləşmələri məskunlaşmışdı. Antik mənbələrdə saklar ənənəvi olaraq skif, eləcə də türklər sak adlanırlar (1, s. 10, 25). Saklardan bəhs edən ən qədim qaynaqlar Assur, Babil mixi kitabələridir və həmin kitabələr saklardan Azərbaycan və Ön Asiya sakinləri kimi söz açmaqdadır. Bu da sakların Orta Asiyadan deyil, əksinə əvvəl Ön Asiyadan Orta Asiya istiqamətində köç etdikləri fikrini təsdiqləyir. Sakların adının kuti, subar, turikki, kuman və kimmerlərə nisbətən mənbələrdə sonralar görünməsi də onların gəlmə ol-

duqları ilə yox, o dövrlərdəki etnik proseslərdə qeyri-fəal olmaqları ilə bağlıdır (29, s. 17, 19, 20). Onu da deyək ki, bəzi dilçilərimizin fikirlərində böyük həqiqət var ki, Azərbaycan türkcəsi e. ə. V minillikdən başlayaraq yerli türk və ola bilsin ki, qismən bəzi qeyri-türk tayfaların inteqrasiyası nəticəsində ən geci milada yaxın formalaşmışdır. Elə dilçilər də var ki, onlar türklərin Azərbaycandan digər bölgələrə yayıldığını və Azərbaycan türkcəsinin ən qədim türkcə olduğunu yazırlar (9, s. 289).

Naxçıvan toponimlərinin tədqiqi də bölgədə etnik proseslərin daha çox əski türk tayfalarının iştirakı ilə təkamül tapdığını göstərir (8, s. 19-22). Yarımtarixi bir qaynağa görə də, Arazın orta hövzəsində, o sıradan Naxçıvan bölgəsində yaşamış Ərəs tayfası xalqımızın etnogenezində iştirak etmiş, Araz çayı da adını bu mənbədən almışdır (25, s. 93). "Araz" (Ərəs) sözünün yaranma tarixinin e. ə. III-I əsrlərə aid edildiyini, Atropatenanın da təkcə Azərbaycanın deyil, Ön Asiyanın xeyli hissəsinin tarixində böyük təsirə malik olduğunu nəzərə alsaq, həmin əsrlərdə etno-mədəni proseslərin daha çox yerli türk tayfaları hesabına formalaşdığı, Azərbaycan türklərinin də bir xalq olaraq meydana çıxdığı aydın olur (21, s. 29, 45).

E. ə. IV əsrin 30-cu illərindən Əhəmənilər dövlətinin mühüm bölgələrindən sayılan Naxçıvan bu hakimiyyətin süqutundan sonra, yəni IV əsrin sonu – I əsrin birinci yarısında Vaspurakan əyalətinin tərkibində Atropatenaya aid idi (21, s. 44). Təxminən bu dövrlərdə Atropatenanın Sakasen əyaləti Naxçıvan ərazisinin tərkibində idi və burada türk tayfalarından bulqar, qıpçaq, xəzər və peçeneqlər də yaşayırdı (17, s. 14). Sonuncu məlumata görə, həmin dövrdə Naxçıvan bölgəsinin ərazisi daha geniş idi. Ərazidə bu gün də yaddaşlarda yaşayan əfsanə və tarixi rəvayətlər, kökü eradan əski hadisələrlə səsləşən "Dədə Qorqud"un bəzi boyları, Gəmiqayadakı türk damğaları və kultlarının təsvirləri xalqımızın soykökündə fəal iştirak etmiş türk tayfalarının mədəniyyətini səciyyələndirən mənbələrdən biridir.

Beləliklə, araşdırmalar belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Naxçıvan Ön Asiya və Orta Şərqin ən qədim, ilkin şəhərlərindən biridir. Tədqiqatlar buradakı ilkin şəhər mədəniyyətinin 5 minillik tarixini, bundan da əvvəllər bölgədə daimi oturaq yaşayışın olduğunu təsdiq edir. Bunlara paralel olaraq ərazidə etnik-mədəni proseslər də yerli prototürklərin üstünlüyü ilə getmiş, e. ə. I minilliyin əvvəllərindən Manna, skif-sak tayfalarının fəal iştirakı ilə Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülü başlamış, həmin minilliyin ortalarında başa çatmışdır. Midiya, Atropatena, Albaniya hakimiyyəti illərində Azərbaycan türkcəsi Xəzər dənizinin cənubunda, qərbində, Şərqi Anadolu və ümumən Qafqazda məskun olan türk-Oğuz əhalisinin doğma dili olaraq şöhrətlənmişdir (10, s. 48). Azərbaycan Ön Asiya və Orta Şərqlə yanaşı, Avroasiyanın bir çox əsas bölgələrində mədəni, iqtisadi cəhətdən tanınmış ölkələrindən birinə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Acaloğlu A. Ön söz, Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, s. 4-25.
2. Axundov A. Naşəva, yoxsa Naxçıvan. "Elm və həyat" jurn., 1979, №10, s. 27-28.
3. Allahyarov K. "Naxçıvan" sözünün mənşəyi və mənası. Elmi əsərlər, №9, NDU, Qeyrət, 2002, s. 27-30
4. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, I c., Bakı: Elm, 2007, 520 s.
5. Babayev S. Naxçıvanda "Kitabi-Dədə Qorqud" toponimləri. Bakı: XXI Yeni Nəşrlər Evi, 1999, 224 s.
6. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı: 2001, 287 s.
7. Bəxşəliyev V. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 304 s.
8. Budaqov B., Qeybullayev Q. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı: Nafta-Pres, 2004, 120 s.
9. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə, III c., Bakı: Elm, 2007, 324 s.
10. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h, Bakı: Maarif, 1979, 267 s.
11. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, 401 s.
12. Əlibəyzadə E. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (ən qədim dövrlər). Bakı: Qarabağ, 2009, 828 s.
13. Əliyev V. Naxçıvan şəhərinin yaranması tarixi və onun tədqiqi problemi.- Naxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı, 1996, s. 51-54.
14. Hacıyev İ., Amanoğlu Ə. Tarixdə və günümüzdə Naxçıvan. Ankara, Ankara Universiteti Basımevi, 1998, 92 s.
15. Həbibbəyli İ. Nuh peyğəmbər və dünya tufanı toplusu. Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, s. 55-68
16. Həsənov Z. Çar skiflər (Çar skiflərin və qədim oğuzların etno-dil eyniləşdirilməsi). Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005, 480 s.
17. Гейбуллайев Г. К етногенезе азербайджанцев. т. 1., Баку: Элм, 1991, 552 с.
18. Qocayev Ə. Azərbaycan tarixi (ən mühüm hadisələrin xronoloji xülasəsi). Bakı: Çaşıoğlu, 2007, 136 s.
19. Mahmudov Y. Dünya tarixində Naxçıvan: Yer kürəsində həyatın başlandığı yer, "Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan", Naxçıvan. 2010, s. 17-29
20. Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar.- Azərbaycan filologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1983, s. 5-34.
21. Naxçıvan Ensiklopediyası. 2 cilddə, I c. Naxçıvan, 2005, 356 s.

22. Naxçıvan Ensiklopediyası. 2 cilddə, II c. Naxçıvan, 2005, 376 s.
23. Rüstəmov C., Muradova F. Qobustanın qayaüstü təsvirləri və mənəvi mədəniyyəti. Azərbaycan arxeologiyası, 6 cilddə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2008, s. 173-185
24. Seyidov A. Naxçıvan 5000. Bakı: Qismət, 2011, 240 s.
25. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1983, 326 s.
26. Səfərov Y. Bir əfsanənin mənşəyi. "Elm və həyat" jurn., 1982, №10, s. 32-33
27. Səfərov Y. Qədim Azərbaycan: nə bilirik. Bakı: Azərnəşr, 1989, 157 s.
28. Səfərov Y. Azərbaycan folklorunda tarixilik. Bakı: Elm, 2005, 240 s.
29. Tuncay B. Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı. Bakı: Apostrof, 2009, 280 s.
30. Юсифов Ю. Топонимика и етническая история древнего Азербайджана. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1987, s. 108-111
31. Zeynalov F. Azərbaycan dilinin mənşəyi məsələsinə dair.-Azərbaycan filologiya məsələləri, II b., Bakı: Elm, 1984, s. 22-30

Ələkbər QASIMOV
Sənətşünaslıq namizədi,
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVANDA ŞƏHƏRSALMA MƏDƏNİYYƏTİNİN ÜMUMMİLLİ MƏDƏNİYYƏTİN TƏRƏQQİSİNƏ TƏSİRİ

Qədim Naxçıvan diyarında aparılan beynəlxalq səviyyəli son ekspedisiyalar burada şəhər mədəniyyətinin 5000 illik bir tarixə malik olduğunu sübuta yetirmişdir. Bu gün həm də Nuh yurdu adlanan bu torpaqda bəşəriyyətin yeni sivilizasiya mərhələsinə məhz Gəmiqayadan qədəm qoyması artıq elmi cəhətdən də təsdiq olunmuşdur. Buradakı müxtəlif forma və məzmunlu qayaüstu rəsmlər çox mətləbləri anladaraq qədim tarixin qaranlıq səhifələrini aydınladır. İrili-xırdalı daşlar üzərinə həkk olunmuş rəsmlər burada məskunlaşmış ilk sakinlərin - əcdadlarımızın yaradıcılığa, kütləvi rəqslərə, təsviri sənətə meylliliyindən xəbər verir.

AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru Qadir Qədirzadənin "Nuh Peyğəmbər, Dünya tufanı və Naxçıvan" adlı kitabının təqdimatına həsr olunmuş yığıncaqda Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru, akademik İsa Həbibbəyli belə bir fikir irəli sürdü ki, bəlkə elə Novruz bayramı Nuhun bu torpaqlara qədəm qoyduğu zamanlardan qeyd edilməyə başlanmışdır? Bəlkə də Novruz o vaxtlar həm də Nuhruz, yəni Nuhun günü adlanmışdır?

Əlbəttə, belə bir fikir ətrafında düşündükdə müxtəlif maraqlı versiyalar meydana gəlir: Hz. Nuhun məşhur gəmisinin dəhşətli tufandan uzun müddət keçdikdən sonra sakit sularda quruya – torpağa yanaşması yaz vaxtına, daha dəqiqi ilk bahara təsadüf etmişdir. Hər şeydən əvvəl xatırlamaq lazımdır ki, lap yaxınlıqda torpağın olması müjdəsini gəmidəkilərə buradan pərvazlandırılan qaranquş gətirmişdir. Heç şübhəsiz ki, soyuq aylarda qaranquş gözlə seçilməyən bir məsafəni qət edib geri dönə bilməzdi.

"Sonra belə deyildi: "Ey Nuh! Sənə və Sənin birlikdə (gəmidə) olan camaatdan törənənəcək (mömin) ümmətlərə Bizdən əmin-amanlıq və bərəkətlər bəxş edilməklə gəmidən en..." (5, s. 226). Gəminin torpağa yan almasından sonra Hz. Nuh, onun ailə üzvləri, qohum-əqrəbası, dostları, ümumiyyətlə hamı qurtuluşun sevincini yaşamış və mütləq məhz həmin günün axşamı tonqallar qalamış, ocaqlar yandırmış, böyük bir şənlik süfrəsi ətrafında mahnı oxuyub rəqs edərək ilk gecəni şadyanalıqla keçirmişlər. Çox böyük ehtimalla demək olar ki, həmin günün sabahı – yeni torpaqda açılan ilk səhəri Hz. Nuh hamı üçün yeni gün elan etmiş və bundan belə yeni dövrün, yeni həyatın başlandığını bildirmişdir. Beləliklə, xalqımızın məşhur deyimlərindən olan "Nuh əyyamı" məhz həmin gündən başlamışdır.

Çox güman ki, yeni torpaqda məskunlaşma əsaslı şəkildə başa çatdıqdan sonra burada həyat öz axarı ilə davam etməyə başlamış, su mənbələri aşkar edilmiş, əkinçilik, maldarlıq, ovçuluq və balıqçılıq yeni bir vüsət almışdır. İlk ilin fəsilləri bir-birini əvəz etmiş və yenidən bu yerlərə bahar gəlmişdir. Qaranquşların qayıdışı ilə hamı yeni günün dönüşünü hiss etmiş, Hz. Nuhun ətrafına toplanıb bu günü – yeni həyata başladıqları günün birinci ildönümünü böyük bir el şənliyinə çevirərək sevinclə qeyd etmişlər.

"Tufandansonrakı ikinci törəyiş Nuhun oğulları ilə başlayır... "Nuhdaban" əfsanəsinə görə Nuhun gəmisi Gəmiqayada quruya oturmuşdu. Nuh oğlanlarına hər tərəfdən dağlarla əhatə olunan bu yerlərdə yurd salmağı nəsihət edərək deyir: "Bu arada yurd salın. Dediyim üç dağ sizə qüvvət, bərəkət verəcək. Bərkdə şərdən, yağıdan qoruyacaq" (2, s. 123).

Bütün bunlar belə bir fərziyyə irəli sürməyə əsas verir ki, Gəmiqayanın ilk sakinləri burada başladıqları yeni həyatlarının hər il böyük təntənə və şadlıqla qeyd etdikləri ilk gününü öz xilaskarlarının şərəfinə "Nuh günü" – "Yeni gün" adlandırmışlar. Eralar, qərinələr, əsrlər bir-birini əvəz etdikcə Gəmiqayada məskunlaşanların sayı ilbəil artdığından onlar böyük tayfalar şəklində ətraf bölgələrə köç edərək yeni məskənlər salmışlar. Bu müddətdə Gəmiqayadakı dil də yeni yaranan tayfalar tərəfindən müxtəlif çalarlara salınmış, yeni sözlər, ifadələr, deyimlər meydana gəlmişdir ki, bunun da nəticəsində öz dili olan yeni millətlər formalaşmağa başlamışdır. Həmin səbəbdən də hər bir yeni millət ulu babası Hz. Nuhu öz dilinə məxsus qaydada adlandırmışdır. Məsələn, müasir xristian aləmi "İncil"dən qaynaqlanaraq ona Noy deyir. Miladdan əvvəl bu insanlar da şübhəsiz "Nuh günü"nü tam mənası ilə şadyanalıqla qeyd etməsələr də ilk baharın gəlişi günlərində onu "Den Noya" yaxud "Noynı den", "Novıy den", "Nyu day", "Nuvel jur", "Ney dey", "Növ ruz", "Nevruz" və s. ifadələrlə xatırlamışlar.

Əlbəttə ki, Hz. Nuh da ömrünün sonuna kimi Gəmiqayada qalmamış, illər bir-birini əvəzlədikcə o da ətraf bölgələrə səyahət etmiş, buraların təbii şəraitini, coğrafi mövqeyini, iqlimini, yeraltı və yerüstü sərvətlərini, bioloji aləmini dərindən öyrənmiş və ən nəhayət gəlib Araz sahilinə çıxmışdır. Bu ərazidə duz yataqlarının olduğunu hiss edən Hz. Nuh ilk dəfə olaraq Duz dağı kəşf etmiş və onu müşayiət edən dəstədən adamlar seçərək onları ətraf bölgələrdə yaşayan insanları da bu əraziyə dəvət etməyə göndərmişdir. Bir müddət sonra burada demək olar ki, o dövr üçün ilk dəfə olaraq intensiv duz istehsalı və istehlakı prosesi başlamışdır.

Bu prosesə müntəzəm rəhbərlik edən Hz. Nuh Duz dağ yaxınlığında yeni yaşayış məskəni salınmasına qərar vermişdir. Burada məskunlaşan insanlar bölgədəki bir çox yerlər kimi bu yeni məskəni də Hz. Nuhun şərəfinə Nuhçıxan (onun uzun səyahətdən sonra Araz sahilinə gəlib çıxması ilə bağlı) adlandırmışlar.

“Tarixi-dini mənbələrdə mədəniyyət, yəni insan, onun yaradılışı və sonrakı inkişafı iki böyük dövrə ayrılır:

1. Adəm Peyğəmbərdən Nuh Peyğəmbərəqədərki mədəni həyat;
2. Nuh Peyğəmbər və Dünya tufanından sonrakı mədəniyyət.

...Son illərin bir sıra araşdırıcıları, xüsusən Devid Rol bunun (insanın tədricən müəyyən ərazilərə yayılmasının – Ə.Q.) Azərbaycan ərazisində, Urmiya gölü hövzəsində baş verdiyini, hətta lokallaşdırmada Araz çayının da həmin hövzəyə daxil olduğunu yazır. ...Zaman keçdikcə insanlar yeni yurdlara yayıldılar. Adəm Peyğəmbərdən Nuh Peyğəmbərə qədər on nəsil dəyişdi” (3, s. 128).

Belə bir rəvayət də vardır ki, Hz. Nuh Araz sahilinə ilk dəfə indiki Nehrəm kəndinin yerləşdiyi ərazidən gəlib çıxmış, o taylı-bu taylı gözəllikləri görüb məftun olmuş, bu gözəl məkanın onu ram etdiyini və bundan sonrakı ömrünü bu yerlərdə sürmək istədiyini etiraf etmişdir. O vaxtdan burada məskunlaşan əhali həmin yeri Nuhram (Nuhu ram edən yer) adlandırmışdır. Məhz yeni salınan və Duz dağdan Nuhrama qədər olan bir ərazini əhatə edən yaşayış məskəni – Nuhçıxan demək olar ki, təxminən bir əsrdən sonra böyük və yaraşıqlı bir şəhərə çevrilmiş, özünün gözəlliyi və şöhrəti ilə yaxın-uzaq bölgələrdə məşhurlaşmışdı.

“Yəhudi tarixçisi İ.Flavi Naxçıvan ərazisini Nuhun gəmisinin ilk dayanacaq yeritək qəbul edərək bu torpağı bəşər nəslinin ilk beşiklərindən biri hesab edirdi. Qədim və orta əsr müəlliflərinin əsərlərində Naxçıvan sözünün meydanagəlmə məsələsinə toxunulur, bu şəhərin Nuhun adı ilə bağlılığı vurğulanır, Naxçıvan Nuh Peyğəmbərin ilk saldığı şəhərlərdən biri kimi oxuculara təqdim olunurdu” (6, s. 6).

Bu şəhər öz coğrafi mövqeyinə görə karvan yollarını özündə birləşdirən iri bir ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Əsasən duzu ilə şöhrətlənən bu şəhər artıq dadlı bağ-bostan məhsulları, sərin mineral bulaqları ilə də tacirləri özünə cəlb edirdi. Şəhər böyüdükcə burada yeni bazarların, ticarət mərkəzlərinin, karvansarayların, körpülərin və kəhrizlərin də inşasına diqqət artırılırdı.

“Naxçıvanda olan su sistemləri və kəhrizlərin tarixi daha qədimdir... Bu abidələrin üzərində xalq sənətkarlarının milli memarlıq üslubu, sudan istifadə mədəniyyəti, adət-ənənələrin izləri qalmışdır...

Şəhərsalma mədəniyyətinin inkişafında kəhriz sistemlərinin rolu əvəzedilməzdir. Əhali ta qədimdən yeganə su mənbəyi kimi kəhriz suyundan həm məişətdə, həm də həyətyanı sahələrin suvarılması üçün istifadə etmişdir. Bu su sistemləri ayrı-ayrı icmalar, imkanlı adamlar, bəylər, xanlar, şahlar tərəfindən inşa edilmişdir...

Hazırda bu abidələrin bir qismi tamam dağıdılmış, bir qismisə bərpasını gözləyir. Naxçıvanın analoqu olmayan kəhriz abidələri şəhərsalma

mədəniyyətində və müdafiə məsələlərinin həllində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir" (4, s. 13-18).

Heç şübhəsiz ki, bu inkişaf və çiçəklənmə fonunda əhalinin mədəni istirahəti də təmin edilirdi. Araz sahilində, şəhərətrafı göl kənarlarında, mərkəzi küçələrdə salınmış bağ və meydanlarda əyləncə günləri, el şənlikləri, xalq tamaşaları, musiqiçilərin, xanəndə və rəqqasların, gözbağlayıcıların, kəndirbazların, ilan ovsunçularının, ayıoynadanların çıxışları olurdu. Belə şənliklərin ən irimiqyaslısı ənənəvi Novruz bayramı idi.

Yeni şəhər böyüdükcə belə mərasimlərin keçirilməsi üçün də xüsusi məkanlar nəzərdə tutulur və onların tikintisinə də böyük diqqət yetirilirdi. Burada xalqın təsviri və dekorativ-tətbiqi sənətə olan marağını da inkişaf etdirmək üçün şəhərin görkəmli yerlərində, bazarlarda, mərkəzi küçə və meydanlarda rəssamlıq, memarlıq, heykəltəraşlıq, naqqaşlıq, zərgərlik, misgərlik, dulusçuluq, ağac üzərində oymaçılıq, xalçaçılıq, toxuculuq, şirniyyatçılıqla məşğul olan sənətkarların geniş və səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün hər cür şərait yaradılır, yeni-yeni emalatxana və dükanlar inşa olunaraq onların ixtiyarına verilirdi. Şəhərin bəzi məhəllələrində ən məşhur ustadların yetirmələri üçün xüsusi məktəbləri də var idi.

Əsrlər keçdikcə Naxçıvanda şəhərsalma mədəniyyəti özünün forma və məzmunundakı dəyişikliklərlə diqqəti cəlb etmiş, islamın Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana gəlişi ilə bu mədəniyyət yeni bir mərhələyə qədəm qoymuş, zaman-zaman şəhərdə bir-birindən yaraşıqlı məscidlər, mədrəsələr tikilmiş, qəbiristanlıqlar yeni, mədəni bir görkəm almış, görkəmli şəxsiyyətlər üçün möhtəşəm türbələr inşa edilmişdir.

Azərbaycanın intibah dövrü və qızıl əsri adlanan XII əsrdə qüdrətli Atabəylər dövlətinin paytaxtı olan Naxçıvan şəhəri artıq yaxın-uzaq ölkələrdə "Nəqşi-cahan" (dünyanın naxışı, incisi) kimi məşhurlaşmışdı. Məhz bu dövrdə banisi Əcəmi Əbubəkir oğlu olan "Naxçıvan memarlıq məktəbi" də formalaşıb yayılmağa başlamışdı. Bu dövrdə xeyli sayda inşa olunmuş möhtəşəm məscidlər, mədrəsələr, karvansaraylar, bazarlar, körpülər, türbələr şəhərin gözəlliyini birə on artırırdı. "Artıq XIV əsrin əvvəllərində Naxçıvan memarlıq məktəbinin ustaları öz doğma şəhərləri hüdudundan xeyli uzaqlarda böyük şöhrət qazanmışdılar (7, s. 111). XIII-XIX əsrlərdə Naxçıvan diyarında xeyli sayda sənətkarlar – memarlar, rəssamlar, heykəltəraşlar, xəttatlar, naqqaşlar, zərgərlər, dulusçular, digər dekorativ-tətbiqi sənət ustaları meydana gəlmişdir.

Böyük təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, əsasən orta əsrlərdə yaxın-uzaq qəsbkarların qısqanclığı və acgözlüyü ucbatından Naxçıvana edilən saysız hücum və basqınlar nəticəsində baş vermiş işğal müddətlərində şəhər vəhşicəsinə dağıntılara, qırğınlara və talanlara məruz qalmış, ən gözəl sənətkarlar qətlə yetirilmiş, bir qismi isə əsir kimi müxtəlif ölkələrə apa-

rılmışdır. Bütün bunlar xalqımızın şəhərsalma mədəniyyətinə, o cümlədən də ümummilli mədəniyyətin tərəqqisinə ciddi zərbə vurmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərindən, xüsusən də Türkmənçay müqaviləsinin bağlanması ilə Naxçıvan Xanlığının ləğvindən və buraya Rusiya İmperiyası qoşunlarının müdaxiləsindən sonra şəhərdə və ümumiyyətlə bölgədə şəhərsalmanın tamamilə yeni formaları tətbiq olunmağa başladı. XIX əsrin ikinci yarısında artıq Naxçıvan şəhərində ruslar tərəfindən tikilmiş bir sıra inzibati və yaşayış binaları ilə yanaşı yay zalı olan yeni mədəniyyət və istirahət parkı, klub, kitabxana, məktəb də inşa olunmuşdu. Parkın yay zalında və şəhər klubunda rus məmur və zabit ailələri üçün vaxtaşırı konsertlər və teatr tamaşaları təşkil olunurdu.

Belə tamaşaları seyr etmək imkanı qazanan Naxçıvanın milli gənc ziyalıları yadellilərin işğalçılıq siyasətini qəbul etməsələr də, rusların özlərininki adlandırdıqları Avropa mədəniyyətini tətbiq etməklə şəhərin mədəni səviyyəsinin dirçəlişinə və tərəqqisinə təsir edən tədbirləri təqdir edirdilər. Nəhayət, bu təsir altında həmin ziyalıların təşkil etdikləri "Müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti" 1883-cü ildə Naxçıvan şəhərində ilk dəfə milli dramaturgiyadan bir nümunə olan komediya əsasında hazırladıqları tamaşa ilə bu gün 130 yaşına qədəm qoyan Naxçıvan Teatrının əsasını qoydu.

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda teatr, kitabxana, klub, parklar və bir neçə məktəb fəaliyyət göstərirdi. Sovet hakimiyyəti illərində hər yerdə olduğu kimi qədim Naxçıvanda da şəhərsalma yeni bir vüsət almışdır. 1950-60-cı illərdə şəhərdə Dövlət Musiqili Dram Teatrı, Muxtar Respublika Kitabxanası, Dövlət Tarix Muzeyi, Muxtar Respublika Ədəbiyyat Muzeyi, mərkəzi xəstəxana, doğum evi, internat-məktəb, 1, 3 və 7 №-li orta məktəblər, 1, 2 və 3 №-li uşaq bağçaları, Teleradio Verilişləri Komitəsi, yeni kinoteatr, Vilayət Partiya Komitəsi və Nazirlər Soveti üçün möhtəşəm binalar inşa olunmuş, Muxtar Respublika Stadionu, "Naxçıvan" mehmanxanası, mərkəzi univermaq, ikimərtəbəli hamam, tikiş fabriki, ət və süd məhsulları kombinatı, onlarla çoxmərtəbəli yaşayış binaları tikilmiş, mərkəzi mədəniyyət və istirahət parkı yenidən qurulmuşdur.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyinin birinci dövründə - 1970-80-ci illərdə hər bir bölgədə olduğu kimi Naxçıvanda da şəhərsalma mədəniyyətində bir dirçəliş dövrü yaşandı. Muxtar Respublika Mədəniyyət Sarayı, xatirə muzeyi, musiqi və politexnik texnikumlar, Dövlət Pedaqoji İnstitutu üçün yeni korpus, Muxtar Respublika Xəstəxanası, şəhər poliklinikası, mərkəzi uşaq xəstəxanası, körpələr evi, pionerlər sarayı, şahmat məktəbi, 5, 6, 9, 10, 11 və 12 №-li orta məktəblər, 6, 7, 8 və 10 №-li uşaq bağçaları, mərkəzi poçtamt, aeroport, avtovağzal, mərkəzi bazar, "Təbriz" mehmanxanası, "Uşaq şəhərciyi", "Qızlar bulağı" mədəniyyət və istirahət parkları, "Cavid" Poeziya Teatrı, H. Cavid və C.

Naxçıvanskinin ev-muzeyləri, Dövlət Filarmoniyası, Dövlət Rəsm Qalereyası, Dövlət Kukla Teatrı, "Yeni Naxçıvan" yaşayış massivi, alüminium qablar və şüşə qablar zavodları, alt trikotaj paltarları fabriki, elektrotexnika və dəmir-beton zavodları, evtikmə kombinatı və neçə-neçə sənaye müəssisəsi məhz bu illərin yeni obyektləridir. Məhz həmin dövrlərdə Azərbaycanda ilk dəfə xalq qəhrəmanları Babəkə və Koroğluya Naxçıvan şəhərində möhtəşəm heykəllər ucaldılmışdır.

1990-93-cü illərdə möhtərəm Heydər Əliyevin Naxçıvandakı titanik siyasi fəaliyyəti nəticəsində muxtar respublika və onun paytaxtı təcavüzkar və xain qonşularımızın qarşısında alınmaz qala kimi məğrur dayandı, döyüşdü, yaşadı. Bu illərdə blokada vəziyyətində olduğundan Naxçıvanda heç bir tikinti aparılmasa da tikilənlər qorundu, mühafizə edildi.

1995-ci ilin sonundan başlayaraq Naxçıvanda sözün əsl mənasında şəhərsalma mədəniyyəti vahid bir proqram əsasında həyata keçirilməyə başladı. Şəhərin mərkəzi küçələrində aybaay göbələk kimi artmaqda olan qeyri-qanuni köşklər yığışdırıldı. 1996-cı ilin əvvəlindən muxtar respublikanın paytaxtında abadlıq işləri geniş vüsət aldı. Həmin ilin oktyabr ayında Hüseyn Cavidin Ev-Muzeyinin qarşısında onun gözoxşayan məqbərəsinin tikintisi tamamlandı. Elə həmin ay bu abidənin təntənəli açılışında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev iştirak etdi və çıxışında son bir il ərzində quruculuq, abadlıq sahəsində Naxçıvan şəhərində qlobal dəyişikliklərin baş verdiyini xüsusi vurğuladı.

Bəli, 1996-cı ildən qədim Naxçıvan diyarında şəhərsalma mədəniyyəti quruculuq-abadlıq-yaşıllaşdırma proqramı əsasında yüksəliş və inkişaf yoluna qədəm qoydu. Son 15 il ərzində muxtar respublika və onun paytaxtında misli görünməmiş tikinti, quruculuq, abadlıq və yaşıllaşdırma işləri həyata keçirilmişdir. Beynəlxalq Hava Limanı, olimpiya-idman kompleksi, üzgüçülük və şahmat mərkəzləri, uşaq_-gənclər idman məktəbi, müalicə-diaqnostika və doğum mərkəzləri, Naxçıvan Dövlət Universitetinin yeni korpusları, Heydər Əliyev adına Hərbi Lisey şəhərciyi, səadət sarayı, kitab evi, bir sıra nazirlik, komitə və baş idarələr üçün yeni inzibati binalar, "Duz dağ" mehmanxanası, ticarət mərkəzləri, aviakassa, Naxçıvançay üzərində yeni, müasir tipli körpü inşa olunmuşdur.

Muxtar Respublikanın Ali Məclisi və Nazirlər Kabinetinin, Şəhər İcra Hakimiyyətinin, Həmkarlar İttifaqları Şurasının, Dövlət Musiqili Dram Teatrının, ümummilli liderimizin adını daşıyan sarayın, uşaq və gənclik yaradıcılıq mərkəzinin, Muxtar Respublika Kitabxanasının, "Gənclik Mərkəzi"nin, muxtar respublikanın paytaxtındakı bütün orta məktəblərin, məktəbəqədər və məktəbdənkənar müəssisələrin, mərkəzi poçtamtın və bazarın, "Təbriz" mehmanxanasının, avtovağzal kompleksinin binaları, "Duz dağ"

müalicəxanası, o cümlədən müqəddəs "Əshabi-kəhf" ziyarətgahının bütün ərazisi tamamilə yenidən qurulmuşdur.

Dövlət Filarmoniyası, Dövlət Kukla Teatrı, Dövlət Tarix Muzeyi, Dövlət Rəsm Qalereyası, Muxtar Respublika Ədəbiyyat Muzeyi, Dövlət Film Fondu və Muxtar Respublika Uşaq Kitabxanası, Teleradio Ötürücü Mərkəzi və onun nəzdində fəaliyyət göstərən "Kanal 35" Televiziyası, "Naxçıvanın səsi" Radiosu yeni binalarla təmin olunmuş, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi və onun 6 elmi-tədqiqat müəssisəsi, Heydər Əliyev Muzeyi, C.Məmmədquluzadənin Ev-Muzeyi, Dövlət Xalça Muzeyi, B.Kəngərli Muzeyi, Açıq Səma Altında Muzey, "Xan Sarayı" Dövlət Muzeyi, Dövlət Uşaq Teatrı və uşaq filarmoniyası yaradılmış, Heydər Əliyev adına Orta Məktəb və Naxçıvan Dövlət Universitetinin Konservatoriyası açılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin daimi diqqət və qayğısı sayəsində və muxtar dövlətin başçısı hörmətli Vasif Talıbovun qədim diyara, doğma torpağa sonsuz məhəbbəti və sədaqəti, həmçinin gündəlik fədakar əməyi nəticəsində bu gün Naxçıvan şəhəri "Nəqşicahan" adını özünə qaytara bilib. Əsaslı bərpa nəticəsində ikinci həyatına qədəm qoyan "Köhnə Qala"nın ərazisində, elmi-tədqiqat nəticəsində Nuh Peyğəmbərin yenidən aşkar edilmiş məzarı üzərində əzəmətli türbə ucaldılmışdır.

Bu gün şəhərsalma mədəniyyəti sahəsində özünün intibah dövrünü yaşayan qədim Nuh yurdunun yeni tikililəri sırasında özünəməxsus yeri və gözəlliyi olan bu türbə Naxçıvanın doğrudan da Nuhçıxan olduğunu bir daha sübuta yetirir və "...hazırkı mərhələdə Naxçıvan dünya Nuhşünaslıq elminin Azərbaycandakı mərkəzinə çevrilməkdədir. Bütövlükdə Gəmiqaya tədqiqatları ilə Naxçıvanda məskunlaşmanın da, əkinçiliyin və duzçıxarmanın da, şəhərsalmanın da sirləri açılmağa başlanmışdır. Bu qənaətlər isə elm aləmi qədər də, hətta bir az da artıq müstəqil dövlətçilik baxımından haqsız iddialarla üzləşən qədim diyar üçün maraqlı, cəlbedici və əhəmiyyətli məsələlərdir" (1, s. 23).

İndi Naxçıvanda geniş miqyasda, planlı şəkildə gedən şəhərsalma mədəniyyəti əhalinin qürur və iftixar mənbəyinə, buraya gələn hər bir qonağın həsəd və heyranlığına səbəb olan amilə çevrilmişdir. Artıq Naxçıvan şəhərində teleradio, rabitə, qaz, elektrik və su-kanalizasiya sistemləri tamamilə, müasir tələblər səviyyəsində yenilənmişdir.

Belə bir şəhərsalma mədəniyyəti insanların da mədəni səviyyəsinin artmasına səbəb olur. Demək olar ki, kiçikdən böyüyə hər bir şəhər sakini yaşadığı, oxuduğu və işlədiyi binanın ərazisində təmizliyə, səliqə-sahmana xüsusi diqqət yetirir, yaşıllığa qulluq edir, abadlığın qayğısına qalır. Naxçıvan şəhərinin hər bir küçə və meydanlarında, park və xiyabanlarında heç kəsin toxunmadığı rəngarəng güllər kimi durmadan çiçəklənən və gəncləşən

qədim diyarın şəhərsalma mədəniyyəti ümummilli mədəniyyətin tərəqqisinə, həmçinin milli dəyərlərimizin qorunub gələcək nəsillərə çatdırılmasına da öz töhfəsini verməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ., Hacıyev İ., İsmayılov B., İntibahın 15 ili. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 278 s.
2. İsmayıl M. Naxçıvan əfsanələri. Bakı: Elm, 2008, 208 s.
3. Qədirzadə Q. Nuh Peyğəmbər, Dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan: Qızıl dağ, 2008, 192 s.
4. Quliyev Ə. Naxçıvan kəhrizləri. Bakı: Nurlan, 2008, 164 s.
5. Qurani-Kərim (Tərcümə: Z. Bünyadov və V. Məmmədəliyev). Bakı: Olimp, 1997, 655 s.
6. Rzayev F. Naxçıvan, Nuh tufanı, tarixi faktlar və ermənilərin növbəti oğurluğu. Naxçıvan Dövlət Universiteti – Xəbərlər, № 17, Qeyrət, 2005.
7. Мамедзаде К. Строительное искусство Азербайджана (с древнейших времен до XIX в.). Баку: Элм, 1983, 333 s.

Turgut ÖCAL
Doç.Dr. Türkiye,
Iğdır Üniversitesi

MİTOLOJİK YÖNDEN AĞRI DAĞI VE GEMİKAYA

Konumuz her yönden mitlerle ilgilidir. Mitler, birtakım değişiklerle günümüzde hala yaşamaya devam ederler. Her toplumun kendi mitlerinden kalan geleneklerinin farklı olduğunu bilmeliyiz. Nitekim meddahlar da başlangıçta Kuran'daki kıssaları ve peygamberleri öven, onunla ilgili rivayetleri anlattıkları için "kıssahan ve meddah" adını almışlarıdır. Bu da bize hikâyelerin bile mitolojilerden süzülerek geldiği inancını veriyor. Zaten mitolojilerin içinde kutsal hikâyeler kutsal merasimler bulunur. Zamanla bu hikâyelerin içinde bulunan birtakım kutsal vasıflar unutulmuş, böylece masallar ve efsaneler ortaya çıkmıştır.

Gemikaya ve Ağrı Dağındaki mitolojik benzer alanlar ilk bakışta dikkatimizi çekmektedir. Çünkü her iki tabiat harikası biri birine çok yakın coğrafyalarda oluşmuştur. Aslında mitler, milletlerin genel karakteristik şifreleridir. Her toplumun kendi mitlerinden kalan geleneklerinin farklı olduğunu da bilmeliyiz. Gerek Nahçıvan'daki gerekse Türkiye'deki Türklerin mitlerinde sanat kutsaldır. Dağlar, efsanevi varlıklar olup onlara canlılık atfeden birçok araştırıcıya da rastlamaktayız. Eğer bir mekâna insan muhayyilesi can ve ruh atfetmişse artık onunla ilgili birçok mit de oluşur demektir. Dağ mitindeki genel özellikleri incelediğimizde her iki toplumda aynı benzerlikleri görmekteyiz. Mesela Türklerin mitolojisine göre Ergenekon'dan çıkıp dağılmaları bu toplumun demircilik sanatını bilmeleri ile mümkün olmuştur. Bu mitolojide Türklerin tarih sahnesine çıkmış oldukları Orta Asya'da yaygın ve zengin bir yaşantıdan bahsedilmektedir. Bu coğrafyaların (Orta Asya) uzun süre Sovyet ve Çin hâkimiyeti altında bulunmasından dolayı oralardaki kültür temel taşlarından birisi olan mitolojilerini toplayıp gün ışığına kavuşturmak şansımız uzun süre olamamıştır. Yine de bu sahalarda çalışan edebiyatçıları, folklorşinasları, etnografları, antropologları, mitologları minnet ve rahmetle anıyoruz.

Mit, hepimizin bildiği olağanüstü varlıkların hikâyesini anlatır. Kozmogonik mit dünyanın yaratılışını, hayatın ve ölümün menşelerini de konu edinmiştir. Mitler olduğu gibi kabul edilip onlara sadece saygı gösterilmelidir. Niçini ve nedeni pek sorgulanamaz.

Motifler, mitlerin en önemli kavramlarıdır. Azerbaycan halkına mahsus olan mitolojik düşüncede onların çeşitli bakış açılarını şöyle örneklendirebiliriz. Mesela dağ motifi efsaneler bölümünde araştırıcı ,"iki dağ", "Ağrı

ve Haça dağ" efsanelerinin mitolojik dünya modelinin ikili muhalefete en iyi örnek olduklarını Mehseti Ismail göstermiştir. Yazar, Nahçıvan Efsaneleri adlı eserinde ve Türk Mitologyasında "dağlar mukaddestir, yerin direğidir, Tanrı'ya doğru yükselen mekânlardır" demektedir. Aynı tespit Prof. Dr. Bahattin Ögeli Türk Mitolojisi adlı eserinde de aynen geçmektedir. Dede Korkut'da "Gazlık Dağı", Göktürklerde "Ötüken Dağı", Asya'da "Tanrı Dağları" ve diğerleri buna örnek gösterilmiştir. Mesela Nahçıvan'da "Gelindaş", "Gelinkayası", "Gız Gelin" efsanelerinde harici düşmanlara karşı mücadele, etik davranış normlarının korunması; "Ejderha Kayası", "Ejderha Burnu" ve "Gemikaya" efsanelerdeki tüm hareket tarzları Azerbaycan halkının mitolojik düşüncesine uygun tarzdadır.

Prof. Dr. Bahattin Ögel, Türk Mitolojisi adlı eserinde Türk milletinin başarılarını yalnızca kılıcının kuvvetine bağlamak doğru değildir diyor ve bu eserde Türklerde mitoloji, daha çok ideal ve ülkü düzeni ağırlıklı idi diyor. Yine aynı eserde Türk mitolojisi Türk milliyet şuurunun bir aynası gibidir. Aynı zamanda mitoloji, bu açıdan bir milletin fikir ve düşünce tarihidir. Mitoloji, tarih ve kültürün genetik şifresidir. Bu şifreyi Azerbaycan sahasında yorumlayan önemli isimler şunlardır:

1- Mehemmet Hüseyin Tehmasip
2- İsrafil Abbaslı
3- Azad Nebiyev
4- Ehliman Ahundov
5- Mireli Seyidov
6- Vagif Veliyev
7- Veli Eliyev
8- Tehmasip Ferzeliyev
9- İsa Habipbeyli
10- Muharrem Ceferli
11- Paşa Efendiyev
12- Behlül Abdullayev
13- Sednik Paşayev

İlim dünyasının en seçkinlerindendir. Aynı konunun Türkiye sahasındaki önemli kişileri şunlardır:

1- Bahattin Ögel
2- Fuat Köprülü
3- Pertev Naili Boratav
4- Şükrü Elçin
5- Azra Erhat
6- Bilge Seyidoğlu
7- Abdülkadir İnan

8- Murat Uraz
9- Oktay Belli
10- Muhan Bali
11- Saim Sakaoğlu
12- Yaşar Kalafat
13- İskender Pala
14- M. Fahrettin Kırzıoğlu

Bu önemli araştırmacılar gerek Azerbaycan gerek Türkiye'deki ve gerekse dünyadaki Türklerin mitolojik dünya görüşü incelemelerinden görmüşleridir ki kadim Türk destanları öz dayanağını efsanelerden, mitlerden almıştır.

Bir milletin meydana gelebilmesi için binlerce yıl ister. Felaketlerin acılarını, hep beraber duymuş olanlar tarihte birleşebilmişlerdir. Yukarıda da gördüğümüz gibi mitolojilerin oluşabilmesi için hem asırlara hem de millet-lere ihtiyaç vardır. Eğer bir topluluğun mitolojisi yoksa o topluluk millet olamamıştır. O topluluktaki kişiler yok olunca her şey biter. Tarihte değişmeden var olan ve kalıcı olan millettir. İşte gönüllere iyice sinmiş ve toplumları bir araya getiren bu inanca milliyet şuuru denir. Tek kişinin düşüncesi mitoloji değil bir felsefedir. Mitolojide tarih yoktur, belirsiz ve uzun bir zaman vardır. Kahramanlar vardır, mukaddesliğe ve yarı Tanrılığa bürünmüşler vardır. Onlar da yaşamışlardır, ama ne zaman? Oğuzhan gibi 5000 yıl önce mi? Önemli olan budur. Bir milletin 5000 senelik bir geçmişe sahip olduğuna önce kendisinin inanmasıdır. Bunu üç kıta üzerinde kurulmuş Türk asıllı pek çok devlet söylüyor ve yazıyordu. Tüm bunların (beş bin yıllık geçmişin) daha sıhhatli yorumu için Azerbaycan sahası muhtar Cumhuriyeti Nahçıvan, Gemikaya'daki tasvirlerin folklorik örnekleri ile mukayeseli araştırılmasına ihtiyaç vardır. Yapılacak ve yapılmış olan çalışmalar gösterecektir ki Nahçıvan'da meskûnlaşan Azerbaycan Türkleri ve onların ulu ecdatları bu coğrafyanın en kadim sahipleridir. Tarih bunun beş bin yıldan da fazla olduğunu gösterecektir.

Nuhşinas ve etnograf Gedir Gedirzade Gemikaya araştırmalarında "Gilan Çayı" deresinde XX. yüzyılın sonlarına kadar adı "Susepen" olan bir bayramın yapıldığından bahsediyor. İnsanlar bu bayramda birbirlerini sevinçle sularlarmış ve Gemikaya civarında kurbanlar keserlermiş.

Ebülfez Guliyev'in Gemikaya tasvirleri adlı incelemesinde yılan, keçi ve balık tasvirleri ve yorumunda bunun üçünü birleştiren esas faktörün su ile bağlı olmasıdır. Bu da bize su motifinin ta destanlar çağından başlayıp XX. yüzyılın sonuna kadar Nahçıvan'da bir bayrama ad olması ve bu bayramın Gemikaya muhitinde kutlanması, Nahçıvan meskûnlaşmasının beş bin yıldan fazla olduğunu göstermektedir.

Azerbaycan halk hikâyelerinde ejderhanın suyun önünü kesmesi hakkında epizotlar vardır. Bütün bunlar gösteriyor ki Gemikaya civarında iskân edilmiş halk balık avlamak keçi beslemek gibi alışkanlıklar ile hayatlarının geçim şeklini taşa işlemişlerdir. Yine Gemikaya'daki başka bir resimde dünyanın 3 katlı kuruluşunu gösteren kozmik bir sembol vardır. Kaya üstü tasvirlerin yorumunda kurt ağzı bağlamak, kuş, keçi, yılan, inek gibi hayvanların mübarizleri, avcılık tasvirleri hep yaşantı izleridir. Bazı işaretlerin ise Run alfabesi harflerine benzerliği ayrıca Kiril ve Latin harflerine benzemesi oradakilerin yazı kültürü ile olan ilgisini göstermektedir.

Yeri gelmişken kaydedelim ki; "Yılan" miti çok eski çağlardan Azerbaycanlılarda Azerbaycan dilli topluluklarda ve Midyalılarda çok önemli bir motif olmuştur. Azerbaycan'ın birçok yerinde yılan totemi ile ilgili olarak; "Yılanpir", "Yılanpiri", "Yılandağ" gibi yer adlarına rastlanmaktadır. Hakeza Gemikaya motiflerinde de vardır.

Erivan'da bulunan Azerbaycanlılar arasında yılanlarla ilgili efsane Türkiye'de tespit edilenle çok benzerlik arz etmektedir. Buradaki inanışa göre yılanlar iki büyük desteye (guruba) ayrılmışlarıdır. Bu iki gurup yılan, Ağrı Dağı eteklerinde çarpışmışlar. Bu çarpışmadan dolayı civar, yaralı yılanlarla dolu imiş. Netice itibari ile küçük Ağrı Dağı eteğinin yılanlı oluşu birbirine galip gelemeyen her iki gurubun yorgun düşerek yerleştiği "Serdarbulak" yaylası imiş. Bu epizot Ağrı Dağı ile ilgilidir. Türkiye'deki Azerbaycan Türkleri arasından derlenen bir benzerini Ağrı Dağı efsanelerinde aynen sunacağım. Gemikaya'daki birçok kap kaçak eşyada ve taşlar üzerinde yılanın şekli kabartılmıştır. Biz buna Kaşgarlı Mahmut'ta da rastlıyoruz. Dİvanü Lügat-it Türk'de Oğuz ve benzeri kabile birleşmesinin Hakanına "Buka-Budraç" derlermiş. "Buka" yedibaşlı yılan, ejderha demektir.

1968 ve 1990 yıllarında Gemikaya'da büyük bir araştırma yapan arkeolog Prof. Dr. Veli Eliyev, Gemikaya'da mevcut olan çok eski yerleşim sahalarındaki abide mezarları, ibadethaneleri, kaya üstü tasvirleri çok mükemmel bir şekilde kayıt altına almıştır. Ayrıca Prof. Dr. Oktay Belli'nin Nahçıvan'da yapmış olduğu araştırmalar göstermiştir ki Nahçıvan, tunç devri medeniyetine mensuptur. Eliyev'in tespitine göre Gemikaya ve mücavir alan arazileri bundan yetmiş bin ila yüz bin yıl önce (İlkçağ, Ortaçağ ve Yeniçağ) avlanmak için çok müsait imiş. 1997 yılında İstanbul Üniversitesi, Avrasya Arkeolojisi Projesi kapsamında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarında yapılan arkeolojik yüzey araştırmalarının başkanlığını Prof. Dr.Oktay Belli, Nahçıvan Bilimler Akademisinden Doç. Dr. Veli Bahşeliyev ve beraberindekiler yürütmüştü. Bu çalışmanın sınırları gayet genişti. Bu çalışma ile Urartu gömütlükleri, Bronz ve diğer değerli metallerden yapılmış eşya takı ve silahlar bulunmasına karşı erken demir çağına ait takı ve eşyalar da bulunmuştur. Kazı alanı içinde Karasu- Aras sıradağları da

vardır. Bu sıradağların doğu ucunda, Doğu Anadolu'nun en büyük dağı Ağrı Dağı (5165m.)İle küçük ağrı Dağı (3925m.) yer almaktadır.

Aras'ın Iğdır Ovasında Nahçıvan topraklarında açtığı vadi yöre halkı tarafından Sürmeli Çukuru olarak isimlendirilmiştir.

Nekropolleri de içine alan hem coğrafyası hem süreci çok geniş tutan Oktay Belli hoca bu çalışması ile birçok önemli sorunların büyük bir kısmına çözüm getirmiştir. Bu çalışma ile Doğu Anadolu ve Nahçıvan bölgesinde kalelerde, mezarlarda, nekropollerde alın teri, göz nuru dökerek bu coğrafyaların nasıl vatanlaştığının delillerini toplamıştır. Araştırmalar, yöre halkının buraları söylenenden (beş bin yıl)daha uzun asırlardır sahiplenmiş olduklarını göstermektedir.

Gemikaya ve çevresi asırlar boyunca daha da önemli olmuş. Buralarda yaşayan halkın inanç ve ideolojik bakışlarının mukaddesleşmiş birer parçasıdır. Gemikaya zirvesine şamil olunan dünyanın ilk oluşumu düşüncesinden en eski Sümer menşeli mitoloji ile ilgili Nuh efsanesi bu coğrafyada cereyan ettiğine inanılmaktadır. Çünkü coğrafyanın adında sanki kayalara resmedilmiş gemi ismi vardır. Gemi ise Nuh tufanının sembol anahtarıdır. Gemikaya küçük Kafkasın Zengezur silsilesinin en yüksek zirvesine halk tarafından verilmiş efsanevi bir addır. Gemikaya, Ordubat reyonu arazisinde olup, Sümer menşeli bir efsaneye göre çok eskiden dünyayı kaplayan sular coğrafyasıdır. Yine buna göre Tanrının emri ile Nuh Peygamber çocukları ile ve çevresi ile birlikte gemisi yüzerek zirveye ulaşmıştır. Zirveden sürüklenerek geçtiği için büyük bir sarsıntı olmuştur. Efsaneye göre bu sarsıntıdan rahatsız olan Nuh demiştir ki: Kemçi (kem) "küçük kayadır". Bunun için bu yörenin halkı Nuh'tan hatıra buraya "Kemçi" adını vermiştir.

Kemçi adlı diğer bir dağ Nahçıvan'ın Ordubat reyonunun güneyinde Aras nehrinin sağ tarafında Güney Azerbaycan'da Karadağ'dadır . Bu yöredeki (Nahçıvan) ikinci bir efsaneye göre Nuh'un gemisi Ağrı Dağı istikametine doğru yüzerken başka bir dağın su altındaki görünmeyen zirvesine sürtünmüş ve peygamber gemisi olduğundan dağı yararak geçmiştir. Hz. Nuh bu olay için: -burası da "inan" dağıdır. Şimdi Elinçayın sol sahilindeki azametli "Haça Dağ", "İlan Dağ" halk arasında da "İnan Dağı" veya "Elan dağ" da denilmektedir.

Gemikaya'daki kaya üstü resimlere aslında dünyanın çeşitli coğrafyalarında rastlanmaktadır. Bu çok eski sanat örneklerine Sibirya'da, Altay'da, Ural'da, Anadolu'da, Güney Azerbaycan'da ve adını saymadığım birçok değişik ülkelerde rastlanmaktadır. Bunlar hem incelenmiş hem de inceleme aşamasındadır. Hatta çeşitli yönlerden aralarında muayyen benzerliklere de rastlanmaktadır.

Gemikaya "pet-rog-lifleri" işlenme teknikleri (çizme, dövme, sürtünme) biçimindedirler. Kelbeçer, Anadolu ve Cenubi Azerbaycan- Karadağ

arazilerindeki kaya üstü tasvirleri çok benzerlikler teşkil etmektedir. Bu da bize göstermektedir ki, buralarda çok eskiden beri yaşayan etnik yönden birbirine benzer guruplar yaşamıştır. Nahçıvan coğrafyasında Tunç Devrinde en sık meskûn arazilerden biriside Gilan Çay vadisi olmuştur. Bu vadide tabii zenginlikler, avlaklar, sihirli mesken yerleri vardır. Buralarda şehir medeniyetinin kalıntılarına rastlanmıştır.

Gemikaya'nın güney, batı ve doğu yamaçlarında deniz seviyesinden (3500-3700m) yükseklikte yerleşen Karakuş, Nebi yurdu, Kız gelin Çukuru, Camışölen önemli av meskenlerindendir. Bu isimler aynı zamanda mitolojik motiflerle de örtüşmektedir. Asırlarca Nahçıvanlıların iktisadi hayatında çok önemli yeri olan Gemikaya kışlak ve yaylaklarının, mağaralarının, ibadetgâhlarının sihirli çehresi hala çözüm bekleyen işaret ve yazılar bu coğrafyayı insanlığın gözünde adeta büyülemektedir. Bu yönüyle de enbiya yurdu "Nebi Yurdu" denmektedir. Bu coğrafyayı bu özelliklerinden dolayı inanç turizmi merkezi yapmak da mümkündür.

Prof.Dr.Veli Eliyev'in 1968-2005 yılları arasında arkeolojik incelemeleri neticesinde Nahçıvan'ın en eski mimarlık duygu düşünce ve eserlerini Gemikaya adlı kitabında görmekteyiz. Gemikaya'ya yapmış olduğumuz gezi esnasında kayaların üstünde insan, keçi, ceylan, köpek, at, öküz, kuş, araba, yılan resimlerine rastladık. Bunların her biri yoruma muhtaç mitolojik motiflerdir. Ama bunların içerisinde yorumlanabilen insan ve hayvan resimleri daha üstündür. Tüm bunlardan anlıyoruz ki Nahçıvan Tunç Devrinde ziraat ve hayvancılıkla uğraşmıştır. Ayrıca bu halkın dünya ve ahret ile ilgili duygu ve düşüncelerinin izleri de bu resimlere sinmiştir. Mesela araba resimleri, yöre insanının nakliyat ve ulaşımdaki durumunu gösterir. Kilden yapılmış boyalı kap-kaçak parçacıklarının Nebi yurdu çevresindeki kalıntıları Kür-Aras medeniyetinin üstün seviyesini bize açıkça göstermektedir. Ayrıca sanat ve sanatkârlıktaki seviyelerinin üstünlüğünü de belirtmektedir. Gemikaya tasvirlerinde güneşin de kutsiyeti açıkça işlenmiştir. Güneş mitinin mitolojideki yeri Gemikaya'da da aynı sırrını korumaktadır. Gemikaya tasvirlerinde yıldız ve ayın da ışık kaynağı oluşlarından dolayı kutsiyetleri taşlara kazınmıştır. Gemikaya tasvirlerinde sıra takımyıldızların işlenmesi Nahçıvan müneccimlerinin dikkatini çekmiştir. Kısacası kozmik alemle ilgi kurulmuş olması bugünkü modern astronominin başlangıcı da sayılabilir. Gemikaya'daki bazı işaretlerin eski Orhun Yeni-Sey Türk Alfabesindeki işaretlere çok benzemektedir. Gemikaya'daki kaya üstü tasvirleri piktografik metinleri eski Nahçıvanlıların dini ideoloji görüşlerinin özellikle kâinat hakkındaki tasavvurlarının kâhinler tarafından ifadeleşen görüşleri çok açık ve belirgindir. İşte Gemikaya bu yönden de üstünlüğünü korumaktadır. Bütün bunlar bize göstermektedir ki, eski insanlar bedii zevklerinden asla vazgeçmemişler. Tunç Devrinde Nahçıvan coğrafyasında yaşayan halkın medeni

gelişmişlik seviyesinin hayli yüksek oluşuna şahit oluyoruz. İlkin musikinin buralarda başladığında dair işaretler var. Tunç devri boyalı kaplar üzerindeki raks sahneleri, Gobustan'daki kaval taşlar halay tasvirleri o dönemin musiki ve eğlence medeniyetinin işaretleridir. Bu coğrafyanın Nuh tufanı ile olan ilgisini de göz önünde tutarsak oradaki oluşan efsaneler ve yöre isimleri Nuh'un buradan geçtiğinin açık delilidir.

Bütün bunlar göstermektedir ki; Gemikaya tasvirleri, Nahçıvan'ın Aras Nehri boyunca sıralanan yayla ve ovalarında yaşamış ahalilerinin medeniyet abideleridir. Gemikaya tasvirlerinin mitolojiyle olan ilgileri yanında komşu Anadolu'nun en eski güzel sanat abideleri ile de alakası vardır.

Emin Bilgiç, "genel anlamda tufan efsanesinin karşılaştırmalı incelemesi ve tufanla ilgili efsanelerin büyük bir kısmının esas itibari ile mahalli olaylardan doğduğuna ve hayal gücüyle bunların çok renkli bir hal aldıklarını seyrek olmak üzere şekil değişikliklerine uğradıklarını açık olarak görmekteyiz" demektedir.

Dünya tarihinde ilk defa yazıyı icat eden Sümerliler Mezopotamya'ya doğudan MÖ 3300 Yıllarında Katar Yakınındaki Bahreyn yolu ile geldikleri zannedilmektedir. Emin Bilgiç'e göre Tufan efsanesinin en eski ana metni Sümerliler ve Akatlıların milli destanı olan "Gılgameş destanı" içinde geçmektedir. Üçte ikisi Tanrı, üçte bir insan sayılan Uruk Kralı Gılgameş'in ebedi hayatı arama ve ona kavuşmak için çok tehlikeleri ve yorgunlukları göze alma, onlara katlanma macerasının canlı bir ebedi hikâyesidir.

Nuh Tufanının Ağrı dağı ile olan ilgisine hem coğrafyasını hem de semavi dinlerdeki yerini belirttikten sonra mitolojik yönünü ele alacağım. Yrd. Doç. Dr. Ali Kafkasyalı, yerli ve yabancı bazı kaynaklarda Ağrı Dağı ve Nuh Tufanı adlı bildirinde şöyle demektedir. Ağrı dağı dünyanın sayılı yüksek dağlarından birisidir. Türk dünyasının gurur kaynağıdır. Türk milleti bu dağı kutlu bir dağ, kutsal bir varlık olarak görmektedir. Türk milleti 93 harbi, Kurtuluş Savaşı gibi en kötü şartlar altında dahi onu düşmana bırakmamış, korumasını bilmiştir. Dünya medeniyetinin ilk yazılı ürünlerinde Nuh'un gemisinin tufan sonrasında bu dağın tepesinde karaya oturduğu anlatılıyor. Günümüzde dünya üzerinde yaşayan 2 milyara yakın Yahudi, Hıristiyan, Müslüman Hz. Nuh'u, Nuh'un Gemisini ve Nuh Tufanı hadisesini bilmektedir. Ağrı dağı ve Nuh tufanı ile ilgili en kadim bilgilere dini kaynaklarda da rastlıyoruz. Tevrat'ta Nuh'un gemisinden, Nuh Tufanından ve Nuh'un gemisinin tufandan sonra Ararat (Ağrı Dağı) a oturduğundan çok geniş bir şekilde bahsedilmektedir. Kitab-ı Mukaddes Bab 6, Bab7, Bab8 bu konularda bilgi vermektedir. Diğer bir dini kaynak Kuran-ı Kerimde Hz. Nuhtan, Nuh Tufanından ve Nuh'un gemisinin tufandan sonra Cudi Dağı'na oturmasından 15'ten fazla surede defalarca bahsedilmiştir. Ali Kafkasya-

lı'ya göre Cudi ismi burada birçok kimsenin iddia ettiği gibi Cudi Dağı değil "yüksekçe yer" anlamındadır. Yani Cudi ile Ağrı Dağı kastedilmiştir demektedir. Yine Ali Kafkasyalı, Ağrı Dağı ile ilgili üç önemli belgeye de değinmektedir. Dünyanın büyük seyyahlarından Marco Polo, Gonzales de Clavijo ve Alexander Pushkin'in eserlerinde Ağrı Dağına ve Nuh Tufanı'na rastlıyoruz.

Gonzales de Clavijo (ölm. 1412), İspanyol gezgin 1403-1406 yıllarında İspanya kralı Henry'nin Timur'la görüşmek için gönderdiği heyetin içinde yer alan kralın başmabeyincisidir. Eserinde Ağrı Dağı ile ilgili şunları yazmaktadır: "…Ertesi Cumartesi günü Iğdır'dan hareket ederek Nuh'un gemisinin durduğu dağa vardık. Bu dağ son derece yüksektir. Zirvesi karlarla örtülüdür. Her tarafa kar yağmıştı. Dağların vadileri çırılçıplaktı. Buralarda hiçbir orman yoktur. Mamafih yerlerde birçok çayırlar bitmekte ve bunlar arasından ırmaklar akmaktadır… Burada rast geldiğimiz zevatın bize haber verdiklerine göre etraftaki enkazlar Hz. Nuh'un evlatları tarafından inşa olunan şehir artıkları imiş… Ararat'ın başlıca zirvesine bitişik bir yerde küçük Ararat'ın zirveleri görülüyor, iki dağın arası bir heybeye benziyor. Bize anlatıldığına göre Nuh'un gemisi burada durmuştu.

Alexander Pushkin (1779-1837) , Erzurum gezisinde gördüğü Ağrı Dağını "Yol Notları" adını verdiği gezi yazısında şöyle anlatır: "güneş doğmuştu, duru gökyüzünde iki başlı bir dağ parlıyordu. Ne dağı bu diye gerinerek sordum. Şu cevabı duydum. Bu "Ararat". Var kuvvetimle bu kutsal kitaplar dağına baktım. Islah olma ve hayat ümidiyle onun doruğuna yanaşan Nuh'un gemisini, uçan, idam ve barış sembolleri kuzgunu, güvercini gördüm…" diyordu.

Ağrı Dağının yurdumuzdaki tespit ettiğim efsanelerini şöyle özetleyebilirim:

Ağrı Dağı Efsaneleri

Eğer bir mekân kutsal ise, insan muhayyilesi o mekânla ilgili hayal kurmağa başlar, ister istemez efsaneler devreye girer

Efsaneler insanlardan toprağa bağlılık, aşka ve sevgiye inanç istemektedir. Vatanı sevmek, onun her bir köşesiyle ilgi kurmak, bu topraklara saygılı olmak, onu korumak ve yaşatmak gibi keyfiyetler istemektedir.

Efsanelerin kahramanları olan insanlar hayatta donup kalarak taşlaşmaya, gözyaşlarından pınar yaratmaya, yuvarlanıp kopan kayanın altında kalmaya hazırdırlar. Yeter ki düşman eline düşmesinler. Bazen kahramanlığın zirvesindeki kişi efsanevi şahsiyet mağlup olabileceği anda Allah'tan kendisini taşa döndürmesini ister ve öyle de olur. Böylelikle yani taşa dönmekle vatanın bir parçası olur ve ebedileşir.

Efsanelerle vatanın ağaçları, kuşları, denizleri, dağları, insanları âdeta gözümüzde büyülü birer varlık olmuşlardır:

Yaşlı bir çınar, yalnız bir meşe, uzun ömürlü bir palut insanların karşısında dikkat celbeden ve dokunulmazlık zırhına bürünmüş mukaddesleri oluştururlar. Artık kuşlar postacı olmuşlardır. Bu işi turna yapar da güvercin ondan geri mi kalır? İnanıştaki masumiyetten dolayı herkesin hürmetine mahzar olunmuştur.

Leyleğin secde edercesine hareket ve takırtısı, göklere yükselerek ilahiyata yaklaşan mağrur kartalın; peygamberin yanan evini söndürmek için ağzında bir damla su getiren kırlangıçtan neyi geri kalmıştır. İnsanların kara habercisi baykuş, efsanevi Simurg, müjdeci huma kuşu ve daha niceleri…

Göklerin mukaddes katlarından gelerek melaike donundaki güvercin, baharı müjdelemiştir. Bu ve benzeri birçok efsanevi olay Nuh'un Gemisi'nde yer almıştır.

Dağdaki her meşenin, her gölün, her yılan ve çayanın, her kuşun, her çobanın, her koyun ve kuzunun mutlak hatırı sayılır bir hikâyesi vardır.

Kültürümüz ve halk muhayyilemiz çok geniştir. Bunların her birinin adına bir dinlenme yeri, bir otel, bir motel ve benzeri turistik tesis yapıp hizmete sunabiliriz. Korgan yaylasında neden bir Nuh Restoran olmasın? Aynı tesisler 'Gemikaya'da da niçin olmasın. Siz bunları çoğaltabilirsiniz. Ağrı Dağı Iğdır'ın tabiat abidesidir. Yöre insanı coğrafyamızı aşan komşularında bile birçok efsane oluşturmuştur. Yüzyıllar boyunca erişilmez diye tanımlanan Ağrı'nın zirvesi ve Dağın tümü halk edebiyatı ürünleri ve dini kaynaklarda yerini alan Ağrı Dağı, pek çok gezgin ve araştırmacının da dikkatini çekmiştir.

Ağrı Dağı üzerine bilinip söylenen efsanelerden yazıya geçirilmiş olan en eskisi 14. asra aittir. İstanbul-Trabzon -Tebriz yoluyla Semerkant'ta Temur'un katına varan İspanyol elçisi Klaviyo, 29-30 Mayıs 1404 günlerinde gördüğü Sürmeli ile Ağrı Dağı üzerine yerli Karakoyunlu Türkmenlerinden duyduğu inanış ve efsanelerini anlatıyor:

28 Mayısta Kulp/Tuzluca'daki "Tuzlu Dağlar" dan geçtik. Köylerden gelenler buraya uğruyor, buradan tuz alıp yemeklerinde kullanıyorlardı. Artık Salmarin(Sürmeli) şehrini tarif edeceğiz. Çünkü bize anlatıldığına göre Nuh Tufanından sonra ilk inşa olunan yer burasıdır. Buraya Mayısın 29. gününe tesadüf eden Perşembe günü öğle üzeri muvasalat ettik. Salmarin, büyük bir şehirdir. Ararat Dağı'nın burada 6 fersah mesafeye kadar uzanıyor. (155 günlük ulu tufandan sonra Nuh'un Gemisi bu dağın üzerine konmuştu.)

Hakikatte bu Salmarin şehri tufandan sonra kuru toprak üzerine inşa olunan ilk şehirdir. Şehri kuranlar Nuh'un oğullarıdır. Iğdır'da halk arasında yaşayan bir inanışa göre buradaki en ulu dağlara bugünkü adlarını Nuh Peygamber vermiştir. Allah-ü Ekber, Süphan, Elegez ve Ağrı Dağlarının adları Hz. Nuh tarafından konulmuştur. Efsaneye göre Nuh Nebi, suların bütün

Dünyayı kapladığı sırada suda yaşayanlardan başka her türlü hayvandan erkekli dişili birer çift alıp üç oğlu ve üç gelini ile gemiye kapanarak canlarını kurtarıp tanrıya duada idiler. Bir gün geminin demiri bir dağın tepesine ilişip içindekileri yer oynamasından daha şiddetli korkuya düşürürken Nuh Nebi hayretle; "Allah-u Ekber" dedi ve bu yeri belledi. Aradan günler geçtikten sonra yine bir sarsıntı olmuştu. Peygamber şaşırarak; "Suphanallah" dedi ve burayı da belledi. Sonunda sular çekilip azalınca gemi bir dağın tepesine oturup kızakladı ve kaldı. Nuh Nebi ve oğulları küreklere asıldılarsa da gemiyi yürütemediler. Bu defa Hz. Nuh: -Ne ağır dağ dedi. Sonra bütün sular çekilince bu dağda gemiden indiler, toprağa kapanıp secdeye vardılar. Böylece bura halkı o gün bu gün buraya Ağrı dağı demiştir. Benzeri bir varyantını Nahçivan'da görmüştük.

1-Ağrı Dağı'ndaki Nuh'un Gemisi:

Sürmeli Çukurunda olduğu gibi Dünya'nın birçok yöresinde Ağrı Dağı, Nuh'un Dağı olarak tanınır. İnsanlığın ikinci atası sayılan Nuh-Nebi çağında insanlar, namus, ahlak kaidelerinden cemiyet nizamlarından uzaklaştırıldılar. Hz. Nuh, bunları bir türlü yola getirememiştir. Ulu Tanrı'ya asilerin cezalandırılması için yalvarmıştır. O'na Cebrail aracılığı ile vahiy gelmiştir. "Tufanın yakın, çok yakın olduğu bildirilmiştir. Bir gemi yapması" emredilmiştir. Hz. Nuh, hiç zaman kaybetmeden işe başlamıştır. Günlerce çalıştıktan sonra tavuğun göğüs kemiğine benzeyen gemisini yapmıştır. Gemi, biteceği sırada bir yerinden tutuşmuştur. Yanacakken kurbağa ağzıyla su taşıyarak söndürmüştür. "Bunun içindir ki, kurbağa Sürmeli Çukuru halkının sevdiği hayvanlar arasındadır ve aynı zamanda ona düşman olan yılanın ağzından kurbağayı kurtarmak sevap sayılmaktadır. "Hatta deyimleşmiştir: "Yılanın ağzından kurbağanın kurtuluşu" gibi.

Dört kutsal kitaptan biri olan Tevrat-ı Şerif'in tekvin babında Ağrı dağına konan gemiden, Nuh ve Tebaasını Sürmeli Çukuruna indiği kaydedilmektedir. Böylece Anlaşıldığı gibi ilk insanlık ve medeniyet yeryüzüne Sürmeli Çukuru'ndan yayılmıştır.

2-Büyük ve Küçük Bacı:

Çok eski zamanlarda Sürmeli Çukuru uçsuz bucaksız düzlükler halindeydi. Ağrı Dağı'nın yerinde büyük bir orman vardı. Günlerden bir gün iki bacı el ele vererek evlerine odun getirmek üzere ormana giderler. Bir kaç günde vardıkları bu ormanda çörden çöpten toplayıp birer yük hazırlarlar. Sıra sırtlarına almaya gelince büyük bacı:

-Bacı bacı kurban olam, N 'olur gel sırtıma bu yükü kaldır.

Küçük bacı kaldırmaz. Üstelik te:

-Canın çıksın kendin kaldır. Senin hizmetçin değilim ki. Kocaya varmak olsa öne atılırsın, çöp sırtlamağa gelince bana mı havale edersin?

Büyük bacı gene yalvarır, yakarır, olmaz. Çaresiz kalır. Şöyle der:

-Gel ben senin sırtına kaldırayım.

Küçük bacı buna razı olmadı. Aralarında bir kavga başladı. Tuttular birbirlerinin saçından. Oynadılar saç yolması… Büyük küçüğü devirdi, yerde yuvarlandılar. Derken ikisi de kan ter içinde kaldılar. Elleri, ayakları hatta bütün vücutları hareketsiz kaldı. Oysa dilleri yorulmadı. Birbirlerine bedduaları devam etti.

Küçük bacı büyüğüne:

-Allah seni öyle bir dağ etsin ki, yaz, kış başından kar eksik olmasın.

Küçük der de, büyük demez mi? O'da:

-Sen de öyle bir dağ olasın ki, başından yılan, çayan eksik olmasın.

Ulu Tanrı bunların beddualarını kabul eder. O gün bu gündür, Büyük bacı "Büyük Ağrı Dağı olur, başından yaz kış kar eksik olmaz". Küçük bacı da "Küçük Ağrı Dağı olur ki, tepesinden yılanlar eksik olmaz. Yaz günleri en korkunç yılanlar Küçük Ağrı'dadır. "

3-Dağlar Çarpıştı:

Derler ki; bazen dağlar gazaba gelir. Birbirlerine çok kızarlar. Bu kızgınlık önlenmezse, yani başka dağların araya girmesiyle barıştırılamazsa savaş baş gösterir. Bu dağlar çok tehlikeli olur.

Bir gün Ağrı Dağı ile karşısında Aras ötesindeki ELEGEZ(Alagöz) DAĞI'nın arası açılır, bir türlü barışmazlar. Ağrı Dağı o kadar kızar ki, iş savaşa dökülür. Ağrı öyle hücum eder ki, ELEGEZ'in tepesi 3 parça olur. O gün bu gündür Elegez Dağı tepesi param parçadır.

Şimdi bakıldığında Elegez'in başı üç parça görülmektedir.

4-Ağrı Dağı'nın Tepesine Kimse Çıkamaz:

Iğdır halkınca çok sevilen Ağrı Dağları, ovanın biricik güzellik kaynağıdır. Bu mağrur Dağın başına kimsenin çıkamayacağına inanırlar. Burada Ak Devin tılsımı vardır derler. Halkta Büyük Ağrı'ya çıkışa dair söylentiler şöyledir:

Ağrı Dağı'nın tepesine çıkmak isteyenler gündüz günlerce yol alırlar, tam zirveye yaklaştıkları sırada yorulurlar. Biraz dinlenmek üzere uykuya dalarlar. Gözlerini açtıklarında kendilerini Ağrı'nın eteklerinde bulurlar.

5-Ağrı'ya Çıkan Çoban:

Ağrı Dağı'nın döşünde (yaylasında) koyun otlatmakta olan bir çoban, zirveye baktıkça hayran olur. Günlerce uğraşır. Bir türlü karların bu-

lunduğu tepeye çıkmayı başaramaz. Yüzünü Ulu Tanrı'ya çevirerek yalvarır:

-Tanrım, sen bana Büyük Ağrı Dağı'nın tepesine çıkmayı nasip eyle, dönünce sana yedi kurban keseceğim der.

Ulu Tanrı çobanın dileğini kabul eder. Yola çıkan çoban zirveye ulaşır. Oradan doya doya Dünya'yı seyreder. Bir süre sonra döner gelir sürüsünün yanına. "Adam neme gerek, Tanrı ne edecek kurbanı?" der ve kesmez. Ulu Tanrı'nın hoşuna gitmeyen bu hareket karşısında çoban ve sürüsü taş kesilir.

O gün bu gündür Büyük Ağrı Dağı yamacında koyun sürüsüne benzer taşlar çobanıyla birlikte görülmektedir. Bu taşlar hala dim dik ayakta olup, o çoban ve sürüsünün taş kesildiği taşlardır.

6-Ağrı Dağı'ndaki Develer:

İlk çağın en ehemmiyetli kervan yollarından birisi Ağrı Dağı geçitlerini aşar. O zaman korkunç eşkıya ve soyguncu çetesinden sakınmak üzere ancak Büyük ve Küçük Ağrı arasındaki kervan yolundan geçilirdi. Bir gün kırk deve yüklü bir kervan iki Ağrı arasından geçerken fena bir susama hâsıl olur. Bütün kervan, kervancılar neredeyse susuzluktan helak olacaktır. Bu sırada önde su aramaya çıkan kervancı başı hiç su bulamaz, çaresiz kalır.

Ellerini Tanrı'ya kaldırarak:

-Ulu Tanrım: Sen bu iki dağ arasından bir pınar çıkar, develerim, adamlarım ve kendim doya doya içelim, sana bir deve kurban edeceğim der.

Ulu Tanrı kervancı başının dileğini kabul eder. Öyle bir pınar çıkarır ki, billur gibi sular şakırdayarak aşağıya iner. Bütün kervan ehli tadına doyum olmayan bu sudan kana kana içerler.

Kervancı başı suya doyduktan sonra verdiği sözü unutur. "Ne gereği var. " Diye kurban kesmez. Biraz sonra Tanrı gazaba gelir. Bir gürültü olur ki, bütün yer gök sallanır. Ağrı Dağı da sallanır. Develer, kervancılar, kervancı başı taş kesilirler oldukları yerde… Büyük ve Küçük Ağrı Dağları arasında kalırlar. Bu gün aynı yerde birer taş heykel olan aynı kervan ehli görülmektedir.

Oysa pınar halen akmakta, berrak suları şakırdayarak aşağı inmektedir. Derler ki o su bugünkü Süreyya Çeşmesini oluşturmuştur.

7-Yakup Peygamber Türbesi:

Büyük Ağrı Dağı koynunda Yakup Peygamber'in türbesi vardır. Buraya her yıl Temmuz, Ağustos ayında ziyaretçiler gelir, kurban keser, adak adarlar. Namaz kılar, ibadet ederler.

Vaktiyle oğlu Yusuf'a kavuşan Yakup Peygamber, o ömrünün son çağlarında atası Hz. Nuh'un Dağı'na gitmek ister. Kervanlar düzenlenir,

yola çıkarlar. Hz. Yakup çok ihtiyar olduğundan oğlu Yusuf ve Bünyamin'i yanına çağırır:"Atanızın ve insanlığın ikinci defa ilk ayak bastığı AĞRI DAĞI' na gidiyorum. Bu son arzumdur, burada öleceğim. Beni Ağrı Dağı'na gömün" diye vasiyet ediyor.

Yakup Peygamber'in kervanı Kenan ilinden ayrılır, günlerce yol aldıktan sonra çok güzel, Tanrı'nın bütün verimi esirgemediği SÜRMELİ ÇUKURU'na varır. Çok hoşlanır buradan, atası Nuh'un ilk ayak bastığı bu yerin kutsallığına inanarak Ağrı Dağı'na çıkar. İyice ziyaret eder. Yazın sıcak günlerinde bir ay Ağrı Dağı'nda kalır. Bir gün hastalanır, ölür ve vasiyeti yerine getirilerek Ağrı Dağının yamacına gömülür.

Şimdi Ağrı Dağı'nın kucağında karnıyarık büyük bir Yakup Vadisi vardır. Mezarı buradadır. Gayrimüslimler Hac ziyareti için buraya gelirler.

1840 Ahura (Arkuri) zelzelesinden önce burada bir Yakup Manastırı vardı. İçinde keşişleri dahi bulunmaktaydı. Dünya'nın sayılı yerlerinden ziyaretçileri gelir. 20 Haziran 1840 zelzelesinden birkaç gün önce Ağrı Dağı'ndan acayip sesler, yeraltından gürültüler gelmeye başladı. Gün geçtikçe şiddetlenen bu korkunç sese halk: "AĞRI kızdı, gazaba geldi. " Demeye başladılar. Bir gece Büyük Ağrı, kuzey (Sürmeli Çukuru) inindeki yamacından patladı. 1600 nüfuslu Arkuri kasabası ve yakın köyleri lavlar altında kaldığı gibi Yakup Manastırı da toprak ve taşlar altında yok oldu. Bugün buraya gelen turistler köy kalıntılarını görmektedirler. Sürülerini otlatan çobanlar ise sayısız ev inşası bulmuşlardır.

8-Zaloğlu Rüstem Ağrı Dağında:

Zaloğlu Rüstem ile devler uzun yıllar mücadele etmişler, nihayet mücadelenin en mühimi Ağrı Dağında olmuş. Devleri mağlubiyete uğratan Rüstem, onların ancak Ağrı Dağı'nda toplanmasını sağlamış ve insanlara çok kötülükleri dokunan bu mahlûkların neslini türememesi için Tanrıya el açmış:

-Tanrım, biz ölüp gideceğiz. Artık bizim gibi kuvvetli pehlivan yaratmayacaksın. Bu durumda bunları Ağrı Dağı'ndan aşağıya indirme.

Bu dilek Tanrı tarafından kabul edilerek devler tılsıma düşürülmüştür. Halk o gün bu gündür devlerin Ağrı tepesinde olduğuna inanırlar.

9-Yılanlar ve Kartallar:

Derler ki Küçük Ağrı'nın yılanları, Büyük Ağrı'nın kartallarını tepeye hâkimiyeti yüzünden bir türlü Büyük Ağrı'ya çıkamazlar ve Büyük Ağrı tepesine hep hasret çekerlermiş. Bu hâkimiyeti hazmedemeyen yılanlar, tepedeki kartallara haber gönderip Büyük Ağrı'ya çıkmak istediklerini bildirmişler. Kartallar buna izin vermeyeceklerini bildirmişler. Bu cevabı beğenmeyen yılanların şahı Şahmeran kartalların şahına, ya savaş ya izin ta-

leplerine ısrar edince her iki taraf da savaşı kabul etmişlerdir. Bunu üzerine kartallar ovaya inmeyi kabul etmişlerdir. 93 harbinde yılanlarla kartalların Iğdır Ovası Karasu civarında, Taşburun nahiyesi (Dize-Cennetabat-Kerimbeyli) düzlüğünde haftalarca aylarca çarpıştıklarını yaşlılar anlatmaktadır. Neticede yılanlar mağlup ve perişan; kartallar galip ve muzaffer olmuşlardır. Zaferlerin gururuyla kartallar Büyük Ağrı Dağı'na havalandılar, yılanlar da eski yuvaları olan Küçük Ağrı Dağına sürünerek yerleştiler.

Mağlup olan yılanların şahı, kartalların şahına şu bedduada bulunmuş:

-Allah'ım, biz yılanları Büyük Ağrı'ya hasret kılan şu kartalların şahını,

<<Ağrı Dağı'nın tepesinde kabz-ı ruh edip dondurarak, ibret-i âlem edesin. >>

Kartalların şahı da yılanların şahı için;

<<Allah'ım şu yılanların mekânını öyle yapayalnız bırak ki ben-i âdem olanların olduğu yere ayak basmasın. >> demiş. İkisinin de bedduası kabul olmuş. O gün bugündür, Ağrı Dağı'nın tepesindeki kartal, tepeye hakim şekliyle yaz-kış Büyük Ağrı'yı kollamaktadır. Bu gün kardan ve buzlardan oluşan tepedeki kartal o kartaldır.

Yine o gün bugündür Küçük Ağrı'nın tepesinde sadece yılan, çayan ve akrep vardır. Bu yüzden de Ben-i Âdem Küçük Ağrı Dağı'nın tepesine pek uğramaz olmuştur.

10- Neşeli Keçi:

Nuh Peygamber, tufandan sonra hayvanları ile Ağrı Dağı eteklerinde yaşamaya başlar. Karınlarını doyurmak üzere civarda dolaşan hayvanlardan keçinin bir gün olağanüstü neşeli döndüğünü görür. Bu hal günlerce devam edince Nuh Peygamber keçisinin peşinden giderek, bu durumun yediği bir meyveden kaynaklandığını keşfeder. Kendisi de bu meyveyi çok beğenir ve hayatı pespembe gösteren üzüm suyunun müptelası olur. Nuh Peygamberi mutlu gören şeytan, onun neşesini kıskanarak, alevli nefesi ile asmaları kurutur. Nuh Peygamber üzüntüsünden yataklara düşünce, efsane bu ya, şeytan insafa gelip, bu meyveyi yeniden canlandırmak için ne yapılması gerektiğini söyler. Eğer meyvenin kökü açılır ve hayvanlardan yedisinin kanı ile sulanırsa, asma canlanacaktır. Aslan, kaplan, köpek, horoz, saksağan ve tilkiden oluşan kurbanlar seçilip, üzüm, kanları ile sulanır ve bir yıl sonra bitki tekrar canlanır, yaprak ve meyve vermeye başlar. Şarapla sarhoş olan kimselerin davranışları incelendiğinde, bu yedi hayvanın karakterini taşıyan haller görülür. Kâh aslan gibi cesur, kâh kaplan gibi yırtıcı, ayı gibi kuvvetli, köpek kadar kavgacı, tilki gibi kurnaz, saksağan gibi geveze olurlar.

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Metin Kumlay, Ağrı Dağı aynı zamanda yedi meyvenin gen merkezi olduğunu bir konferansında belirtmişti. Iğdır Üniversitesi Ziraat Fakültesi Öğretim Üyesi olan hocamız bu yedi meyveyi şöyle sıralamıştır:

1. Kayısı
2. Üzüm
3. Her çeşit erik
4. Kavun-Karpuz
5. Elma
6. Armut
7. Dut

Bu coğrafyada bu meyvelerin kaliteli oluşu tesadüfî değildir. Aynı ovanın devamı olan Nahçıvan'da ta 1990'lı yıllara kadar çok değerli üzüm bağları var idi. İster Nahçıvan kesimi olsun ister Gemikaya civarı olsun, Gemikaya'nın Ordubat reyonu meyveleri ve Iğdır Ovası meyvelerinin hem cins bakımından benzerlikleri hem de kalite bakımından üstünlükleri tesadüfî değildir. Demek oluyor ki, mitolojideki meyve sebze ve bağ(üzüm) ile ilgili inanışlar günlük hayatta da kendisini açık bir şekilde göstermektedir. Bugün Ordubat limonunun tanesi 10 $'a satılmaktadır.

Ağrı Dağı Efsanelerinden bahsedilir de bu konuda Yaşar Kemal'in yazdığı Ağrı Dağı Efsanesini zikretmemek büyük bir eksiklik olur. Yaşar Kemal, bu romanı 1970 de kaleme almıştır. Güzelleme, koçaklama, ağıt bileşimi; masal destan karışımı olan eserin konusu Ağrı dolaylarında geçen bir aşk olayıdır. Zaman belirtilmez. Osmanlı İmparatorluğu ile sınırlanır. Roman kahramanı Ahmet, bugün hala dimdik ayakta duran İshak Paşa Sarayı'nda oturan Bayazıt Paşası Mahmut Han'ın kızı Gülbahar'ı sever. Ama yörenin töre tabuları çok önemli engeller teşkil eder. Ahmed'in dağda bir deprem yüzünden, yamaçtaki küp gölünün derinliklerinde yitip gitmesiyle mutsuz, acılı sona erer. Ağrı Dağı'nın yamacında 3500 rakımda bir göl vardır. Bir Harman yeri büyüklüğündedir. Suları son mavidir. Her yıl bahar Dünyaya yürüdüğünde, bir sabah daha gün doğmadan Ağrı Dağının tekmil çobanları bu göle gelirler, gölün kayalıklarına kepeneklerini atar, binlerce yıllık sevda toprağına otururlar. Ahmet ile Gülbahar'ın sevdasından bu yanadır ki Küp Gölü'nün oralardan geçenler gölün maviliği ve serinliği kadar güzel, uzun saçlarını sırtına sermiş, başı iki elleri arasında, gözleri suya dikmiş Gülbahar'ı görürler. Gülbahar Küp Gölü kadar güzeldir. Güzellikte Küp Gölü ile Gülbahar Ağrı'yı sembolize ederler. Göl kaynar, Ahmed silinir, Gülbahar silinir ve küçük ak bir kuş gelip kanadını suyun mavisine batırır ve tabiat harikası olan bir atın kapkara gölgesi gölün üstünden gelir geçer.

Ağrı Dağı'ndaki Küp Gölü diğer birçok güzel efsanelerin mekân kaynağı olmuş ve olmaya da devam edecektir.

Ağrı Dağı yalnız Iğdır da ve Türkiye'de değil aynı zamanda Dünyada birçok manilere, türkülere, destanlara, atasözleri ve deyimlere de konu olmuştur.

Ağrı Dağı ve dağlarla ilğili söylenmiş sözlerden birkaçını şöyle sıralayabiliriz:

1- Ağrı Dağı'ndan kar bağışlamak,
2- Başın Ağrı Dağı kadar olsa bile dibin kılcadır.
3- Nuh Nebi'den kalmadı,(Bir şeyin çok eskiliğini ifade için)
4- Damın dalı, dağın dalı,(görülmeyen ve bilnmeyen yakında da olsa dağın arkası kadar uzaktır)
5- Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur,
6- Dağ tavşansız olmaz,
7- Dağ yıkılmaz dere dolmaz,
8- Dağ yürümezse Abdal yürür,
9- Allah dağına bakar kar verir, bağına bakar bar verir.
10- Dağına göre kar yağar.
11- Dağdan gelip bağdakini kovmak.
12- Dağ dağın üstünde olur, ev evin üstünde olmaz.
13- Dağ ne kadar yüce olsa yol üstünden aşar.
14- Dağ başı dumansız olmaz.
15- Dağ başında duman, yiğit başında boran eksik olmaz.
16- Dağın gözü, yolun kulağı vardır.
17- Dağlar beylerden zengindir.
18- Dağa ekmeksiz, aşsız,arkadaşsız çıkma.
19- Dağ gülü bağda bitmez, bağ gülü dağda bitmez.
20- Dağda gurutdan, aranda tuttan olduk.
21- Danışan dağlar aşar.
22- Daş kayaya rast geldi.
23- Dağ gibi yiğit.

Bu ve benzeri sözlere Nahçivan'da da rastlamaktayız.

Ağrı Dağı Tırmanışları

İlk tırmanış (29 Ekim 1829), Alman jeolog Prof. Frederic von Parrot ve ekibi tarafından gerçekleştirilmiştir. Onu Rus jeolog Antonomorf ve ekibinin tırmanışları (1834-1843 yılları) izlemiştir. Yine Alman jeologlar Wagner ve Ağabeych(1845) ile Monteith ve Stuart (1856), jeolog A.Oswald (1889) ve Fransız jeolog M. Blumenthal (1955), bu dağlara tırmanmış başlıca batılı araştırmacılardır.

Türk dağcılar**,** Cumhuriyet devrinde Ağrı Dağı ile ilgilenmeye başlamışlardır. İlk tırmanış, 1937 Ağustosunda **Binbaşı Cevdet Sunay (**Sonradan TC 5. Cumhurbaşkanı olmuştur). Başkanlığında 15'i subay 50 askerden oluşan grup tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu ekip zirveye Atatürk'ün büstünü dikmişlerdir. Bunu 29 Ekim 1968 tarihinde, **Albay Turhan Selçuk** başkanlığında 18 subay, 16 astsubay ve 112 erden oluşan III. Ordu Dağ-Komando taburunun, zirveye tırmanması ve ordu flaması ile Türk Bayrağını buraya dikmeleri izlemiştir. Türk dağcı grupları, değişik yıllarda bu dağa tırmanmışlardır.

1978'den beri her yıl düzenli olarak, Ağrı'ya tırmanışlar yapılır. (terörist hareketlerin artması nedeniyle, 1989-1994 devresinde tırmanış olmamıştır) ama Batı ülkelerinin Ağrı Dağına ilgileri sürmektedir. Nitekim Ay'a 1969'da ilk ayak basan Dünyalı unvanını kazanan Amerikalı Astronot **Neil Armstrong** bile, 1982 Haziranında Türkiye'ye gelip Ağrı'ya tırmanmıştır.

1998 yılında Akut'un Ağrı'ya tırmanışı hüsranla bitmiştir. Akut üyelerinden İskender IĞDIR'ın Ağrı Dağı'na tırmanışı sırasında düşerek hayatını kaybettiği başta AKUT olmak üzere Türkiye'yi ve Iğdır'ı yasa boğmuştur. Canını kurban verdiği Ağrı Dağı'ndaki dereye kendi adının verilişi bizleri teselli etmiştir. Dönemin Ağrı Valisi Sayın Tahsin Cumhur ERSOY'un içişleri bakanlığına yaptığı isim değişikliği teklifi, Cumhurbaşkanımız Sayın Ahmet Necdet SEZER'in imzasıyla kabul edilerek Yürürlüğe girmiştir. Böylece Ağrı'daki **Öküz Deresi'nin** adı **İskender Iğdır** ismi ile değiştirilmiştir. Bil vesile şehidimiz İskender Iğdır'a Allah'tan rahmet diler, O'nun adını ebedileştiren Sayın Cumhurbaşkanımıza şükranlarımı arz ederim.

Bu bildirimizle bizden sonraki araştırmacılara ışık tutabildiysek ne mutlu bizlere. Tüm bu çalışmalar göstermektedir ki:

1- Gemikaya ve Ağrı Dağı mitolojileri motif yönünden birbirine çok benzemektedir ve birbirine çok yakın konular arz etmektedir.

2- Nuh Tufanı, Gemikaya ve Ağrı Dağı coğrafyalarında müşterek baş göstermiştir. Her iki yerleşim bölgesindeki adlar bunu çokça göstermektedir.

3- Gemikaya ve Ağrı Dağı coğrafyalarındaki yerleşim, şehircilik ve yaşayışla ilgili mitolojiler yöre halkının Nuh kadar kadimliğini eskiliğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

1. Azerbaycan Klasik Edebiyat Kitapçası-Halk Edebiyatı,Azerbaycan CCR Elimler Akedemiyası, Nizami Adına, Bakü, 1982.

2. Azerbaycan Uşak Folkloru Merasimler, Adalet, Alkışlar Redaksiyon, Mireli Seyidov Hüseyin Arif Derleyen:Prof. Azad Nebiyov, Bakü, 1993.
3. Azerbaycan Folklörü Antologyası (Nahcivan Folklörü) Azerbaycan Elimler Akedemiyası Yayınları, Bakü, 1994.
4. BABAYEV, Seferali, Efsaneler Diyarı, Bakü,2002.
5. Büyük Laurosse, 1. Cilt Ağrı Dağı Maddesi, Sayfa 188, İstanbul 1986.
6. Bölge Ağızlarından Atasözleri Ve Deyimleri, TDK Yayınları, Ankara, 1969.
7. ÇAY, Abdulhaluk, Nevruz, Ankara, 1999.
8. DOĞANAY, Prof. Dr. Hayati, Ağrı Dağı Ve Turistik Önemi, 22-23 Haziran 2002, Festival Törenlerindeki Bildirisi, Atatürk Üniv. Kazım Karabekir Eğit. Fak. Öğretim Üyesi.
9. GÜNER, I. , 1993 İlimiz Iğdır, Ankara.
10. İslam Ansiklopedisi, 1. Cilt, Sayfa:152, Ağrı Dağı Maddesi, İstanbul, 1997.
11. KIRZIOĞLU,Fahrettin, Edebiyatımızda Kars, İstanbul, 1958.
12. Kitab-ı Mukaddes-Eski Ve Yeni Ahit (<Tevrat> Ve <İncil>) İbrani, Kildani Ve Yunani Dillerinden Son Tahsis Edilmiş Tercümedir, İstanbul, 1958.
13. Kur'an-I Kerim, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.
14. NECATİGİL, Behçet, Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü, İstanbul, 1979.
15. ÖCAL,Turgut, Ağrı Dağının Efsanelerdeki Yeri, Iğdır Valiliği Yayını, Mega Basım, İstanbul.
16. SAKAOĞLU, Saim, 101, Anadolu Efsanesi, İstanbul, 1976.
17. Türk Atasözleri Ve Deyimleri, II. Cilt (Milli Kütüphane Genel Müdürlüğünce Hazırlanmıştır), İstanbul, 1971.
18. TAHİRBEYOV, Bayram Ebulkasım Hüseyinzade Muhteser (Rusça-Azerbaycanca), Atasözü Lugati, Bakü, 1983.
19. T. C. Turizm Bakanlığı 1. Turizm Şurası, Ankara, 1998.
20. Türk Ansiklopedisi, 1. Cilt, Sayfa:230, Ağrı Dağı Maddesi, İstanbul, 1989.
21. Temel Britanica, Cilt 1, Sayfa:83, Ağrı Dağı Maddesi, İstanbul, 1992.
22. Ülker, İsmet, Dağ Turizmi, Türkiye Cumhuriyeti Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
23. YAŞAR, Kemal, Ağrı Dağı Efsanesi, İstanbul, 1994.
24. KIRZIOĞLU M. Fahrettin, Kars Tarihi,Işıl Matbaası, İstanbul,1953
25. http://www. hayyam. com/sarap-kulturu/sarap-tarihi/sarabin-tarihi

26. ATNUR, İbrahim Etem, Muhturiyet Erefesinde Nahçıvan. Nercivan, 1999
27. ELİYEV, Veli, Gemikaya. Bakü,2005.
28. BABAYEV, Seferali, Nahçıvan Muhtar Respublikasının Coğrafyası. Bakü, 1999.
29. SEYİDOĞLU, Bilge, Mitoloji Üzerine Araştırmalar, Metinler ve Tahliller. Erzurum, 1992.
30. ÖGEL, Bahaddin, Türk Mitolojisi. İstanbul, 1993.
31. TANYU, Hikmet, Nuhun Gemisi, Ağrı Dağı. İstanbul, 1989.
32. BELLİ, Oktay, KONYAR, Erhan, Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demirçağı, Kale ve Nekropolleri. İstanbul, 2003.
33. MEHSETİ, İsmail, Nahçıvan Efsaneleri. Bakü, 2008.
34. ELÇİN, Şükrü, Halk Edebiyatı Araştırmaları. Ankara, 1998.
35. BORATAV, Pertev Naili, Folklor Araştırmaları. Ankara, 1970.
36. BORATAV, Pertev Naili, Halk Edebiyatı Dersleri. İstanbul, 2000.

İbrahim KAZIMBƏYLİ
Tarix elmləri namizədi,
Naxçıvan Özəl Universiteti

NAXÇIVAN VƏ İRƏVANIN QƏDİM ƏHALİSİ

Naxçıvan və İrəvanın qədim əhalisi problemi, bütövlükdə Azərbaycanın qədim əhalisi mövzusunun tərkib hissəsidir. Azərbaycanın qədim əhalisi mövzusuna dair, hələlik kompleks və hərtərəfli araşdırmalar aparılmamış, ümumiləşdirici kitab və ya monoqrafiya çap edilməmişdir. Lakin mövzunun bu və ya digər məsələləri yeddicildlik Azərbaycan tarixinin birinci cildində əks olunmuşdur. Bu cild xronoloji cəhətdən ən qədimdən – e.ə.III əsrədək olan dövrü əhatə edir. Burada əhali haqqındakı problemlər İ.Əliyev, S.Qaşqay, R.Məlikov və b. müəlliflərin monoqrafik tədqiqatlarının nəticələrinə əsaslanır. Onun başlıca müddəaları isə Azərbaycan tarixşünaslığında tədqiq olunan konsepsiyaya, yəni burada yaşayan əhalinin yerli dilinin İran dilləri ilə, sonra isə onun türk dililə əvəz edilməsinə əsaslanır. İ.Əliyev yazır ki, "Biz Vətənimizin tarixində müəyyən dövrdə irandilli tayfaların üstün aparıcı rolu, Cənubi Azərbaycanın bir çox yerli tayfalarının iranlaşması, Atropatena dilinin İran xarakteri haqqında danışarkən daha erkən zamanlarda Cənubi Azərbaycan zonasında və onunla qonşu olan ərazilərdə yaşamış Kuti, Lullubi, Lurri, Manna qruplarını, başqa tayfaları və xalqları Azərbaycan xalqının əcdadları sırasından heç də çıxarmırıq (1, 270). Müəllif daha sonra "hazırda türk dillərindən birində danışan azərbaycanlılar" ifadəsilə xalqın kimliyini də şübhə altına alır və s. Digər bu yönlü tədqiqatlar üzərində xüsusi dayanmadan qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın qədim əhalisi mövzusunun dərindən araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Təbii ki, bu sahədə Azərbaycanın tarixi – coğrafi bölgələri üzrə qədim əhalinin öyrəniləməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan ikinci dəfə müstəqilliyini qazandıqdan sonra bu sahədə olan işlər sistemli xarakter daşımış oldu.

Azərbaycanın Naxçıvan və İrəvanın qədim əhalisinin öyrənilməsi bu problemin araşdırılmasında önəmli yer tutur. Son dövrdə Azərbaycan tarixçilərinin, o cümlədən AMEA-nın Naxçıvan bölməsində çalışan alimlərin tədqiqatları bu vacib problemə aydınlıq gətirməyə imkan verir.

Azərbaycanın Naxçıvan və İrəvan bölgələri insanın təşəkkülü tarixi, arxeoloji dövrlər, ilk dövlətlərin yaranması və sonrakı etapları ardıcıl şəkildə keçmişdir. S.Qaşqay Azıx mağarasından bəhs etdikdən sonra yazır ki, "paleolit dövrünə aid insan məskənləri Azərbaycanda Tağlar, Daşsalahlı, Qazma və Buzeyir mağaralarında; indiki Ermənistanda (İrəvan bölgəsi. – İ.K.) Catkran – Çatıqıran, Nurnus və b. mağaralarda aşkar edilmişdir".

Azərbaycanın Naxçıvan və İrəvan bölgələrində eneolit dövrü (e.ə. V – IV min.) abidələri, xüsusilə I Kültəpə yaxşı tədqiq edildiyindən (7) o dövrdəki əhali haqqında da müəyyən təsəvvürlər yaratmağa imkan verir.

Arxeoloji materiallar şumerlərin Naxçıvan və İrəvan bölgəsində yaşadığını söyləməyə əsas verir. Tədqiqatçıların yazdığına görə, "bir tərəfdən iqtisadi-mədəni əlaqələr, digər tərəfdən isə əhalinin miqrasiyası vasitəsilə Mesopotamiya sivilizasiyasının müəyyən nailiyyətlərinin mənimsənilməsi ibtidai iqtisadiyyatın inkişafına əhalinin daha geniş ərazilərə yayılmasına səbəb olmuşdur" (2, 17). Neolit dövründə meydana gələn istehsal təsərrüfatı ("neolit sivilizasiyası") eneolit dövründə inkişaf etmişdir. Kültəpədən tapılmış arxeoloji məlumatlar əhalinin bəzi sənətkarlıq sahələri (dulusçuluq, metalişmə, toxuculuq və s.), eyni zamanda əkinçilik və maldarlıqla məşğul olduğunu göstərir.

Istehsal təsərrüfatının yaranması və inkişafı ilə əhalinin yayıldığı ərazi, sayı, məskənləri də artır. Bu Naxçıvan və İrəvanın ilk tunc dövrü və ya Kür-Araz mədəniyyətinə aid abidələrində özünü göstərir. Bu dövrdə əhali içərisindəki sosial münasibətlərdə dəyişiklik baş verir (patriarxal ailə təşəkkül tapır, kişinin rolu artır və s.), dini təsəvvürlər inkişaf edir. Istehsal prosesi də təkmilləşir. Bölgələrdə Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcıları kutilər və lullubilər idi. Kutilər və lullubilər haqqında S.Qaşqayın tədqiqatlarında məlumatlar ümumiləşdirilmişdir (5, 34-35; 9, 29-31).

Orta tunc dövrünə aid arxeoloji abidələr, bu dövrdə əhali və onunla bağlı problemlər V.Əliyevin əsərlərində (4; 8) geniş tədqiqat obyekti olmuşdur. Orta tunc dövründə qəbilə və tayfa ittifaqları meydana gəlməyə başlayır, şəhərlərin təşəkkülü genişlənir. V.Əliyev yazır ki, "Yaxın Şərq ölkələri ilə Azərbaycanı, eləcə də bütün Cənubi Qafqazı əlaqələndirən əsas ticarət yollarının kəsişdiyi əlverişli mövqedə yerləşən iri tayfa ittifaqları məskənləri iqtisadi mədəni cəhətdən yüksək inkişaf tapdı və nəticədə Naxçıvanda ilkin şəhərlər meydana gəldi. Bu qədim şəhər mərkəzləri sahəsinin böyüklüyünə və əhalisinin sayına görə iki qrupa ayrılır. Birinci qrupa sahəsi 6-10 hektar, ikinci qrupa isə 30-40 hektar olan qədim şəhər mərkəzləridir. Belə şəhərlərdə yaşamış əhalinin sayı təxminən 5000-10000 nəfər olmuşdur" (4, 14). Aydındır ki, bu cür şəhər əhalisinin varlığını davam etdirməsi (ərzaq təminatı və s.) inkişaf etmiş kənd məskənləri sistemini malik olmalı idi. Son tunc və ilk dəmir dövründə əhalinin sosial-iqtisadi inkişafı, xarici təsirlər və s. dövləti meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Naxçıvan və İrəvan bölgəsinin müəyyən hissəsi Manna dövlətinin (e.ə. IX-VI əsrlər) daxil olmuşdur. Mannanın əsas əhalisi mannalılardan ibarət olmuş, bununla birgə əhalinin miqrasiyası nəticəsində skif və kimmerilər də müəyyən yer tutmuşdur (9, 36).

Tarixdən məlumdur ki, Azərbaycan tarixinin müəyyən dövrləri Midiya (e.ə. VII əsrin sonları – VI əsrin ortaları) və Əhəməni dövlətilə (e.ə.550-

330-cu illər) əlaqəli olmuşdur. V.Əliyev təxminən bu dövrdən bəhs edərkən belə bir fikrə gəlir ki, "miladdan əvvəl II – I minilliklərdə Naxçıvan ərazisində mehri etnoslarının da sakin olması haqda mülahizə söyləmək mümkündür" (4, 20). Bu mülahizəyə əsaslanan müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, "Naxçıvanla yanaşı (cənub şərqdə), Arazın sol sahilində yerləşən Mehri regionu sübut edir ki, Azərbaycanın qədim etnoslarından biri olan Mehranilərin Urmiyadan Naxçıvana qədər olan ərazilərdə də yaşamışlar. Deməli, Araz sahilindəki Mehri bölgəsi tarixən Naxçıvan ərazisinə məxsus olmuşdur" (4, 21).

Əhəmənilər dövründə Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibindən bəhs edən R.Məlikov, həmin dövrdə əhalinin yalnız İran dilləri və Şimali Qafqaz dillərində danışan etnoslardan ibarət olduğunu iddia edir (10, 176-177). Türk tayfalarından isə bəhs olunmur.

Əhəmənilər dövləti M.İsgəndərin (e.ə.336-323-cü illər) yürüşləri nəticəsində dağıdılır. M.İsgəndərin ölümündən sonra onun imperiyası dağılır. Azərbaycan ərazisində Atropatena və Albaniya dövlətəri təşəkkül tapır. Naxçıvan tarixi-coğrafi baxmından Atropatena, İrəvan isə Albaniya dövlətinin tərkibinə daxil idi. Bölgələrin əhalisi də bi dövlətlərin əhalisinin tərkib hissəsi idi. Irəvan bölgəsi utilərin adı ilə Etinni adlandırılırdı (11, 29). Eramızın III əsrində Sasanilər dövlətinin yaranması və işğalçılıq siyasəti öyrənilən bölgələrin əhalisinə də öz təsirini göstərdi.

Hər bir tarixi mərhələdə yaxın və uzaq ətraf ərazilərdən Azərbaycana müxtəlif mənşəyə, dilə, adət-ənənəyə və dini etiqadlara malik insanlar köçüb gəlmişdir. Tarixi inkişaf dövründə bura gəlmiş tayfalar (ərəblər, tatlar, farslar, monqollar və s.) arasında türklər sayca üstünlük təşkil etmişdir. Ona görə bölgələrə miqrasiya etmiş əhalini əsas hissəsi türklərlə qaynayıb qarışmış, onların dilini, dinini, adətlərini qəbul etmişdir.

Nəticədə hələ qədim dövrlərdən bu torpaqlarda vahid bir türk milləti formalaşmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. I c. (ən qədimdən – b.e. III əsri). Bakı, 1998.
2. Baxşəliyev V.B., Seyidov A.Q. Naxçıvanın qədim tarixi (etüdlər). Bakı, 1995.
3. Baxşəliyev V. M.ə. IX-VI əsrlərdə Naxçıvanda etnik-mədəni proseslər // Naxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı, 1996, s.59-61.
4. Əliyev V.H. Naxçıvan. Bakı, 2002.
5. Qaşqay S. Asiyada miqrasiya proseslərinə dair. Bakı, 2009.

6. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü). Bakı, 1977.
7. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982.
8. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку, 1991.
9. Кашкай С.М. Из истории Маннейского царства. Баку, 1977.
10. Меликов Р. Этническая картина Азербайджана в период ахеменадского владьчества (VI-IV вв. до н.э.). Баку, 2003.
11. Сафаров Р. Изменение этнического состава населения Иреванской губернии в XIX – XX веках (этнодемографическое и этнографическое исследование). Баку, 2009.

Qalibə HACIYEVA
Filologiya elmləri namizədi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti

NAXÇIVAN TOPONİMİYASINDA QƏDİM TÜRK ETNONİMLƏRİNİN İZLƏRİ

Azərbaycan toponimlər sisteminin maraqlı və işlək qollarından birini də etnotoponimlər təşkil edir. Naxçıvanda türk mənşəli etnotoponimlərin yaranma dövrü bir sıra tədqiqatçılar üçün mübahisəli olsa da, toponimik araşdırmalar zamanı əldə edilmiş nəticələr bu ərazidə olan Azərbaycan etnotoponimlərinin mənşələrinin daha qədim dövrlərə aid olduğunu göstərir. Məhz buna görə də Naxçıvan ərzisindəki etnotoponimlərin məna və mənşələrinin araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Naxçıvan üzrə aparılan toponimik araşdırmalardan aydın olur ki, bu ərazinin su mənbələri, xüsusilə Araz çayı, şimaldan və cənubdan ona qovuşan digər çay hövzələri qədim türk-Azərbaycan tayfalarının ilkin məskunlaşdığı ərazi olmuşdur. Bunu qədim dövrlərdən türk tayfalarının və dilimizə məxsus müxtəlif mənalı semantik adların toponim və hidronimlər vasitəsilə dövrümüzə gəlib çıxması sübuta yetirir.

Yurdumuzun bulaq, çay, göl, kənd adlarında izi qalan tayfa, tirə və qəbilə adlarının araşdırılması təkcə Azərbaycan tarixi və dilçiliyi üçün deyil, eyni zamanda, Azərbaycan xalqının mənşəyi və təşəkkülü məsələsinin araşdırılmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrə qədər öz varlığını qoruyub saxlaya bilmiş bu coğrafi adlar tarixin sirlərini açmaqda böyük rol oynayır.

Naxçıvan toponimlərinin böyük bir qismini etnonimlərdən törəmiş oykonimlər təşkil edir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu ərazidə ilkin məskunlaşan qədim türk tayfalarının adları tarixi proseslər nəticəsində bir çox coğrafi obyektlərin ünvanına çevrilmişdir. Hazırda Naxçıvanda mövcud olan ***Aza, Biçənək, Külüs, Tırkeş, Keçili, Qaraçuq, Xurs, Unus, Xələc, Muğancıq, Maxta, Kolanı, Qarxun*** və s. bu kimi oykonimlərin mənşəyi araşdırıldıqda Azərbaycan xalqının soykökündə duran qəbiləbirləşmələrinin tarixən keçib gəldiyi yol aydınlaşır. Bəzi tədqiqatçılar Naxçıvanda ilkin məskunlaşan qədim türk tayfalarının tarixini təhrif edərək onların bu əraziyə XI – XII əsrlərdən gəldiyini sübut etməyə çalışır. Lakin qədim mənbələrdə tarixi sənədlərdə olan faktlar bu fikri təkzib edir. Toponimlər isə bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanlıların etnogenezində mühüm rol oynamış, öz izlərini toponimlərdə qoruyub saxlamış qədim türk tayfalarından biri ***az//as***-lar olmuşdur. F.Cəlilov yazır: "Özbək, altay, qaraqalpaq və s. türk xalqlarının

tərkibində tayfa, nəsil, qəbilə adı kimi işlənən ***az//as*** etnoniminə qədim türk yazılarında ***az budun (az xalqı)*** şəklində rast gəlinir. Orta əsr mənbələrində türksoylu ***az*** tayfalarının adı Şimali Qafqazdan tutmuş Orta Asiya, Altaya qədər yayılmışdır. Lakin daha qədim mənbələr (xett, urartu, latın) ***az*** etnoniminin Kiçik Asiyadan Azərbaycana qədər müşayət etdiyini göstərir. Bu mənbələrdə ***az*** sözü etnonim və etnotoponim kimi xatırlanır" (1, s.189).

R.Eyvazova ***asların*** Azərbaycan tarixində böyük rol oynadığını qeyd edərək göstərir ki, tədqiqatçılar ***asları*** türk boylarının ulu əcdadlarından biri olduğunu göstərirlər. Ola bilsin ki, yurdumuzda məskunlaşmış, yurd salmış ***asların*** adı ilə bu yer "***aslar diyarı, asların məskəni, as ərlərin yurdu"*** adlanmışdır. ***As*** etnosunun adına ilkin rast gəldiyimiz qədim yazılı abidələrimizdən biri Orxon-Yenisey kitabələridir: ***"Az bodunğ üküş kıltım, ığar elliğde, [ı]ğar kağanlığda yeğ kıltım"*** (2, s.70). Tədqiqatçıların bir qismi Azsiya qitəsinin ən böyüyünün adının ***aslarla*** bağlı olduğunu göstərir. M.A.Bulqarova Noqay toponimiyasında ***as*** etnoniminin daha geniş bir arealda mövcud olduğunu qeyd edərək, ***As avıl // As aul, Azay*** kimi toponimlərin yaranmasında bu etnosun adından söz açmışdır (3, s.125).

R.Q.Quzayev yazır ki, ***az//as*** etnonimi əsrlərlə təkcə Qafqazda deyil, dünyanın bir sıra ölkələrində yaxşı tanınmış, hətta Altaydan Urala qədər böyük bir ərazidə çox məşhur olmuşdur. C.Cəfərovun ən dəyərli məlumatlarından biri odur ki, o, Qobustan qayaları üzərində ***az//as*** qəbilə adının heroqliflərlə işarə edildiyini inandırıcı şəkildə sübuta yetirir. İndi dünyanın bir sıra ölkələrində ***az//as*** – ların adını qoruyub saxlamış coğrafi ünvanlara tez-tez rast gəlinir. *Altayda, Uralda, Qafqazda, Krımda, Orta Asiyada, Qazaxstanda* və başqa yerlərdə ***az//as*** tərkibli etnonimlər nisbətən çoxdur. ***Azlar*** müasir dövrümüzdə ən çox Özbəkistan ərazisində, Bəlxdə, Xarəzmdə, Qaşqadərədə, Zərəfşanda və başqa yerlərdə yaşayırlar (4, s. 151-152). Maraqlı cəhət odur ki, Türk xalqlarının yaşadığı bir çox bölgələrlə yanaşı, Güney Azərbaycan (İran) ərazisindəki mövcud toponimlərin tərkibində müxtəlif fonetik variantlarda öz izlərini qoruyub saxlamış ***az//as*** etnosunun qədimdən bu ərazidə məskunlaşdığını göstərməkdədir; ***Əsterqan, Əzcan --- Əhərdə, Ərəs-Miyanada, Əsbu – Xalxalda , Əsəncan, Əsubəs --- Şərqi Azərbaycan, Bəkəs//Bekas (bəy+as)-Manqurda, Əspir adası --- Urmiyədə. As*** etnosunun saf şəkildə adını qoruyub saxlayan coğrafi adlardan biri də Güney Azərbaycanın Əhər şəhəri Horand rayonunun tərkibində olan ***As*** kəndidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonu ərazisində ***Aza*** kəndinin adı da qədim ***azların*** adını ğzündə qoruyub saxlayır.

BİÇƏNƏK. Naxçıvan Muxtar Respublikasında qədim türk tayfaları peçeneqlərin adını daşiyan tarixi toponimlərdən biri də Şahbuz rayonunda yerləşən ***Biçənək kəndidir.*** Bu kənd rayon mərkəzindən 24 km şimal-

şərqdə, Naxçıvan çayının sahilində, Zəngəzur silsiləsinin ətəyindədir. Əhalisi taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi, rabitə şöbəsi var.

Biçənək aşırımı Azərbaycan Respublikası ilə (Şahbuz rayonu) indiki Ermənistan Respublikasının Zəngəzur silsiləsində yerləşir. Hündürlüyü 2346 m-dir Ermənistanda ***Sisyan aşırımı*** adlanır (5, s.205).

Qədim və orta əsrlərdə Naxçıvandan Arrana gedən yol ***Biçənək aşırımından*** keçirdi. VII əsrin ortalarında ərəb sərkərdəsi Səlman ibn ər-Ribəbinin qoşunu Biçənək aşırımından aşaraq Arrana hücum etmişdi (6, s.189).

Ərəb tarixçisi və coğrafiyaçısı İstəxri bütün türk dillərinin və türk xalqlarının etnik birliyindən danışarkən ***peçeneqlərin (İstəxridə bacanaq)*** də türk əsilli olduğunu qeyd etmişdir. M.Kaşğarlı da ***beceneq//peçeneqlərin*** türk tayfalarından olduğunu qeyd edir və göstərir ki, türklər iki mühüm qoldan ibarətdir. Birincisi, şimal türkləri-bunlara peçeneq, qıpçaq, oğuz, yamaq, başqırt, basmıl, kay, yabqu, tatar və qırğızlar; ikincisi, cənub türkləri – ***çiqil, tuxsi, yağma, iqraq, caruk, cumul, uyğur, tanqut, xitay və tafqaçlar*** daxildir (7, s.27).

M.Kaşğarlı və Rəşidəddin ***peçeneqlərin*** həm də oğuz tayfalarından olduğunu qeyd edir (8, s.509-586).

VI-VIII əsr türk imperatorluğunun süqutundan sonra oğuzların qərbə ilk tarixi yürüşü peçeneqlərlə bağlı olub eramızın XI əsrinə aiddir. Peçeneqlərin qərbə doğru bu yürüşü və ümumiyyətlə onlar haqqında ilk məlumatı X əsrdə yaşamış Bizans imperatoru Konstantin vermişdir. O göstərir ki, peçeneqlərin qərbə yürüşü məndən 50 il qabaq baş verib" (8, s.91). Beləliklə, başqa türk tayfalarından ayrılaraq qərbə yürüşlər edən bu türklər Qərbi Avropa və Rusiya xalqları tərəfindən tayfanın adı ilə ***peçeneq // becenek // biçənək*** adlanmış və o ölkələrin tarixlərində də peçeneq kimi yer almışdır.

IX əsr ərəb coğrafiyaçılarının da göstərdiyi kimi peçeneqlər hələ əvvəllər oğuzlardan ayrılaraq xüsusi xalq kimi formalaşmış və öz adları ilə yürüş etmişlər. Artıq IX əsrdə onlar xəzərlərin şərq qonşuluğunda Yayıq ətrafında yaşayırmışlar. Onların Yayıq ətrafında yaşamaları haqqında X əsr ərəb müəllifləri İbn Fadlan da məlumat vermişdir (9, s.130).

Peçeneqlərin əsas hissəsi xəzərlərlə danışıqlar apararaq Rusiyanın cənubuna doğru hərəkət etmiş və knyaz Svyatslavın zamanında Kiyevi qorxu altında saxlamışlar. Peçeneqlərin yürüşü və rus knyazları ilə savaşı haqqında rus salnamələrində istənilən qədər məlumat var.

X əsrdə peçeneqlər arasında da Qorqud adına rast gəlinir. Bu da göstərir ki, Qorqud haqqında olan rəvayətlər islamı qəbul etmiş oğuzlara

çox-çox əvvəl , daha doğrusu, islama qədərki qərb türklərindən keçmişdir (8, s.94).

V.V.Bartold yazır: "Türk dilini Şərqi Avropaya ilk dəfə IX əsrin sonunda peçeneqlər gətirmişlər" (8, s.583).

"Peçeneq sözü M.Kaşğarlıda və ruscada daha doğru transkripsiyasını saxlamışdır" – deyən akademik Bartold bu sözün türkcə olduğunu və ***зять//zyat yəni (bacanaq)*** yeznə anlamına gəldiyini qeyd etmişdir... (8, s.91).

IX əsr hadisələrindən danışarkən akademik Bartold göstəriri ki, *"Самым западным турецким народом в то время были пченеги живушие сначала в местности к востоку от Волги и потом как мы знаем из византийских источников, переаливидитется в конце IX века в юнскую Россию там их знают авторы X в хотя есть авторы XI продолжающие помещать печенегов на их пренсней родине"* (8, s.204).

M.Kaşğarlı isə bulqar, suvar və peçeneq ləhcələrini bir qrupda birləşdirmişdir. Şərqi Avropada qıpçaqların və onların davamı olan peçeneq və oğuzların varlığı haqqında bir çox yunan və slavyan mənbələrindən istənilən qədər məlumat almaq olar. Ümumiyyətlə, XII əsrin ortalarından başlayaraq rus salnamələrində Şərqi Avropada mövcud bütün türk xalqları (qıpçaqlardan başqa) ***"qara klobuklar"*** adlandırılmışdır.

İslamın ***peçeneqlər*** arasında yayılması haqqında da elmdə müxtəlif fikirlər vardır. Belə ki, Bartold göstərir ki, islam dini monqol istilasına qədər Şərqi Avropa türkləri, o cümlədən peçeneqlər arasında hələ geniş yayılmamışdı (8, s.59).

Peçeneq dili oğuz qrupunun oğuz-bulqar yarımqrupuna daxildir. Bu yarımqrupun qədim dilləri ***peçeneq və uz dili***, müasir varisləri isə qaqauz və Balkan türklərinin dilidir. Bu yarımqrupun oğuz hissəsini məhz *peçeneq, uz, tork və berendeylər* təşkil edir. Türk dillərini xarakterizə edərkən M.Kaşğarlı öz lüğətində göstərmişdir ki, peçeneqlər türklərin ən son qərb qolunu təşkil edirlər. Onlar Bizansın sərhəddində yaşayırlar, dilləri isə bulqar və suvarların dilinə yaxındır. Bu qeydlər göstərir ki, qərb peçeneqlərinin dili hələ o dövrlərdə Orta Asiya oğuzların dilindən fərqlənməyə başlamışdır. Bu da təbii idi. Çünki Şərqi Avropada peçeneqlər özlərindən əvvəl bu ərazidə yaşamış qədim türk tayfaları hun, xəzər və bulqarlarla qaynayıb qarışmış və təbii proses nəticəsində dillər bir-birinə təsir etmişdi. Bu proses daha sonra Şərqi Avropaya üçüncü türk axınından sonra daha da güclənmiş və *hun, peçeneq və qıpçaq* tayfa birliklərinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində yeni zəngin bir *oğuz-qıpçaq* dili yaranmışdır. Göstərilən bu əsas üç tayfanın (hun, peçeneq, qıpçaq) da Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirakını nəzərə alsaq orta əsrlərdə Azərbaycan dilində oğuz dili ilə yanaşı, peçeneq və qıpçaq dillərinə məxsus söz və ifadələrin bu dildə iz buraxdığının şahidi

olarıq. Həmçinin bu tayfaların hər üçünün adı ilə bağlı toponimik adlar indi də Azərbaycan ərazisində qalmaqdadır. Naxçıvan ərazisində belə etnotoponimlərdən biri də ***Biçənək//Peçeneqdir.***

Peçeneqlərin Azərbaycan ərazisinə gəlmələrini isə ayrı-ayrı müəlliflər müxtəlif dövrlərə bağlayırlar. Belə ki, A.K.Ələkbərova görə peçeneqlər Azərbaycana IX-X əsrlərdə (10, s.42), M.Hüseynzadəyə görə X əsrin sonunda qıpçaqların tərkibində, Q.Ə.Qeybullayevə görə isə peçeneqlər Azərbaycana müxtəlif dövrlərdə - bir qrupu ilk dəfə b.e. I əsrində hunların tərkibində, bir qrupu IX əsrdə, bir qrupu isə X əsrin sonunda qıpçaqların tərkibində gəlmışlər (11, s.42).

Peçeneqlərin XII əsrin 70-ci illərində Şirvan və Dərbəndi tutması haqqında da məlumatlar var (12, s. 60).

Fikrimizcə, Azərbaycanın etnogenezində fəal iştirak edən və VII-IX əsr erməni, gürcü, yunan ərəb və slavyan mənbələrində ***paçanak// paçanaketi*** və s. kimi adları çəkilən ***peçeneqlər kəngərlilərin*** bir qolu olub, məhz eramızdan çox-çox öncə eyni kökdən nəşət edərək ayrılma, birləşmə və yenə də ayrılma və birləşmə nəticəsində eramızın I-V əsrində hunların, VI-IX əsrlərdə oğuzların və X əsrində isə qıpçaqların tərkibində müxtəlif yerlərə yayılmış və nəhayət, böyük bir hissəsi X-XII əsrlərdən Macarıstanda məskunlaşmışlar. Sonradan peçeneqlərdən bir sıra tirlər ayrılmışdır. Hələ X əsrdə Konstantin bu tirlərdən ***irtim//erdim*** (bəzi müəlliflərə görə Yardımlı oykonimi də) bu etnonimlə bağlıdır. Q.A.Qeybullayevə görə Qəbələ rayonundakı Çorlu toponiminin Cur etnonimi ilə bağlı olduğunu göstərir və gila, qulpen, talmat, xanaq, çopon, kuarçiçur və xorovun adını çəkir. (11, s. 41). Bunlardan başqa, Konstantin qeyd edir ki, peçeneqlərin üç tirəsi də konqar adlanır (13, s.140-190).

N.A.Baskakov isə Y. Nemetə dayanaraq tirləri belə göstərir; Yabdı, Erdim, Kuerçi, Çur, Kabukşın –Yula, Suru, Kulubey, Karabay, Boro, Tolmaç, Yazı, Kopon, Bulaq, Çopon//Çoban.

Beləliklə, IX-X əsrlərdə Şərqi Avropada mövcud ***peçeneq uz, tork*** və başqa oğuz tayfalarının dili haqqında yalnız əldə olan yuxarıdakı tirə adları bir neçə qala (Tup-Katay; Karak-Katay; Yayu-Katay) və xan Mayqan, Kuyel, Korkut, Yapon, Kaydum, Yazı, Yazar, Bata(n) adları macarlara məxsus xronika əfsanə və rəvayətlərdə mövcuddur.

Peçeneqlərin yüzilliklə II yüzilliklər arasında Asparukun başçılığı altında Zaqafqaziyaya gəlmələri Mtsxetidəki yunandilli kitabədə öz əksini tapmışdır. Onlar Mil düzündə, Naxçıvanda, Arsaqda (Arsaq – ermənilərin Qarabağa verdiyi ad – kursiv Q.H) məskunlaşmışlar (14, s.13-14).

TIRKEŞ. Türkeş//Tırkeşlər qədim türk tayfalarındandır. VI əsrdə abar və mükri tayfa birləşməsindən təşəkkül tapmışdır. Qərbi Türk xaqanlığının tərkibinə daxil olan Tırkeşlər Cenquri və Cenqusuda (Yedusu-

Semireçye) yaşamışlar. 704-cü ildə xaqanlığa (Qərbi Türk xaqanlığına) son qoyulmuş və öz dövlətlərini yaratmışlar. 776 – cı ildə uyğur və qarluqlara məğlub olan tırkeşlərin bir qismi sonralar və oğuz və qıpçaqların tərkibində Azərbaycana gəlmişlər. Azərbaycanda ***Tırkeş*** (Şahbuz rayonunda), ***Tərkeş*** (Oğuz rayonu), ***Tərkeşəvənd*** (Kəlbəcərdə) kənd adları tırkeşlərlə əlaqədardır.

Tırkeş// Türkeş etnonimi müasir başqırt və tatrlar arasında ***türkeş,*** özbəklərdə isə ***tırkeş*** kimi yaşamaqdadır. Bu etnonim tuvin və altaylar arasında da ***türkeş*** formasında indi də qalmaqdadır (15, s.186).

K.Şahniyazovun fikrincə ***tırkeşlər*** qərbi türk tayfa birliyinə daxildirlər (16, s.10).

Qradzinin verdiyi məlumata görə tırkeşlər iki tirəyə ayrılmışlar: onlardan biri ***tuxsilər***, digəri isə ***azlardır*** (8, s.585).

KÜLÜS. Azərbaycan toponimiyasında mühüm qatlardan birini də ***xəzərlər*** və onlara bağlı tayfa və tirlər təşkil edir. Xəzərlərin belə tirlərindən biri də kulaslardır. Kulasların Şimali Qafqazda mövcudluğu haqqında VI əsrə aid Suriya mənbələri məlumat verməkdədir. (17-18, s.165-130).

Kulasların sonrakı taleyi hələlik elmdə işıqlandırılmayıb. Elmə bəlli olan hələlik bundan ibarətdir ki, qədim bulqarların Volqa ətrafındakı şəhərlərindən biri ***Xulaş*** adlanıb (18-19, s.130-87).

Bəzi müəlliflərin fikrincə ***kulas*** etnonimi ilə qədim bulqar toponimi ***Xulaş*** və Azərbaycanın Qubadlı və Göyçay rayonlarındakı ***Ulaşlı*** toponimi, Dağıstandakı ***Ulaşlıkənd*** (20, s. 39). Gürcüstanın Borçalı mahalındakı ***Xulaş***, Ermənistan ərazisindəki XVII əsrə aid Ulaş şəhəri və Qazaxstandakı ***Kulaş*** qalası arasında ümumi yaxınlıq vardır (11, s.45).

XVI-XVIII əsr Osmanlı qaynaqlarında da ***kulaslar*** və Naxçıvan ərazisində onların adından yaranmış toponimlər haqqında maraqlı məlumatlar var (21, s.26).

Fikrimizcə, Şahbuz rayonundakı ***Külüs*** kəndi də məhz qədim türk etnosu ***kulasların*** adı ilə bağlıdır. Xəzərlərin Naxçıvan ərazisinə gəlişi isə bizcə, eramızın VII-IX əsrinə aiddir. Xəzərlərin Naxçıvan ərazisində mövcudluğunu Ordubad rayonundakı Xəzəryurd etnotoponimi də təsdiq edir.

KEÇİLİ. Bu tponim də qədim türk tayfalarından olan ***keçililərin*** adı ilə bağlıdır. Bəzi müəlliflərə görə ***keçililər*** türk kökənli ***qayı*** tayfasının qollarından biridir. Mənşəcə isə oğuz tayfasına mənsubdur. Azərbaycan ərazisinə səlcuqların tərkibində gəlmişlər. İlk öncə Araz çayının sağ sahilində yaşayan keçililər nəhayət, XVI əsrdə Səfəvilər dövründə Naxçıvana keçərək kəngərlilərə qarışmışlar... (5, s.331).

Bəzi müəlliflərə görə isə keçililər kəngərlilərin bi tirəsidir (11, s.69). Akad. V.L.Qordlevski göstərir ki, oğuzların qayı tayfasının qolların-

dan biri qızıl-keçili adlanırdı (22, s.71). Ataniyazov isə Əbülqazı Bahadır xana istinadən yazır ki, ***ersarı*** tayfasının qollarından biri ***keçili*** adlanırdı (23, s.80).

Keçili tayfası həmçinin Türkiyədə yaşayan ***yüryüklər*** arasında da qeyd edilir (23, s. 44).1816-cı ilə aid mənbələrdə onları ***"tanereyi keçili"*** adlandırmışlar (10, s.69).

Mənbələrdə həmçinin qeyd edilir ki, Keçililər Zaqafqaziya və İran ərazisində geniş bir alanda yaşamışlar. İndi də Azərbaycan, Gürcüstan və İranda (Güney Azərbaycanda – Q.H) bu türk etnonimi ilə bağlı yer adları mövcuddur. Naxçıvan MR-nın Şahbuz rayonunda ***Keçili kəndi***, Şamxor rayonunda enolit dövrünə aid yaşayış yeri və yenə də Şamxor rayonunda Palankənddən 5 km şimalda Kür çayının sağ sahilində antik tunc və dəmir dövrünə aid ***"Keçili qəbirstanlığı"***, Gürcüstanda ***Keçili*** oykonimi və İranda (Güney Azərbaycanda) ***Keçili*** kəndlərinin adı bu etnonimlə bağlı toponimlərdir.

KOLANI. Naxçıvan MR-nın Şahbuz rayonu tərkibində olan bu kəndin adı ***kolanılar*** etnonimi ilə bağlıdır. Mənbələrdə qeyd edilir ki, kolanıları XVIII əsrin birinci yarısında Nadir şah Əfşar Xorasandan köçürmüşdür. Onlar Qarabağ, Naxçıvan və Şirvanda yaşamış, əsasən maldarlıq və qoyunçuluqla məşğul olmuşdur. Azərbaycanın Şahbuz, Sabirabad, Salyan və Dəvəçi rayonlarındakı ***Kolanı*** kəndlərinin və xanlıqlar dövründə Qarabağ xanlığının tərkibinə daxil olan Kolanı mahalının adları bu etnonimlə bağlıdır. Fikrimizcə, bu etnonim ***tuyək*** tayfalarından olan və sasnilərlə müharibə aparan ***collarla*** bağlıdır. Fikrimizcə, ən qədim kolanılar XVIII əsrin birinci yarısında Nadir şah Əfşar tərəfindən bu əraziyə köçürülmüş tayfa deyil. Bəzi mənbələrdə bu tayfanın adının V-VII əsrlərdə Alban dövlətinin mərkəzi sahələrində, Xaçın dərəsində (Ağdam rayonu) məskun olan və sasanilərə qarşı müharibələr aparan qədim türk tayfası ***"çol//çul"un*** adı ilə bağlı olduğu göstərilir. İndi də Xaçın çayın sağ sahilində əzəmətli "Koroğlu qalası" bu igid tayfanın qədim istehkamlarından biri olmuşdur. Bəzi müəlliflərin fikrincə, kolanıların xəzərlərin bir tayfası olan ***qara qurların*** tirlərindən biridir (25, s.28).

N.Çetinkaya kolanıların ana qolunun əsasən Azərbaycanda yaşadığını qeyd edir (26, s. 321). M.Adıgözəl isə kolanıların Qarabağın Uşacıq kəndindən Göygölün sahilinə qədər, Tərtər çayı boyunca yerləşdiyi ərazilər olduğunu göstərmişdir. M.C.Cavanşir də xanlıqlar dövründə kolanıların Qarabağın böyük tayfalarından biri hesab olunduğunu göstərmişdir (27, s.35). Oğuz boyuna mənsub olan kolanılar haqqında bir çox qaynaqlarda maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Daşburunda, Vedibasarda Çığın dərəsi boyunca yerləşən kolanı qəbiləsinin adı Azərbaycan toponimiyasında geniş şəkildə

əks olunur. 1827-ci ildə kolanıların bir qismi bu kənddən Qarabağa köçərək Xaçın çayı kənarında yerləşmişlər (28, s.107).

Osmanlı qaynaqlarında Rakka əyaləti və Nevşəhərdə kolanlı türkmən tayfası ilə Əmirdağ qəzasında ***Kolanşam*** adlı türkmən tayfası qeyd edilmişdir (29, s.533). Hazırda Türkiyə Respublikasında kolanıların adını daşıyan 11 kənd qeydə alınıb (30, s.720).

Azərbaycanda – Abşeron və Goranboyda ***Kolanlıdağ*** adlı iki oronim, Goranboyun Tap – Qaraqoyunlu kəndində ***Kolanı dərəsi***, Naxçıvanın Aşağı Qışlaq kəndində ***Kolanı kahası***, Tərtərin Dəmirçilər kəndi ilə Aldərənin Umudlu kəndlərində ***Kolanı yatağı*** adlı yer vardır (31, s.148).

Naxçıvan Muxtar Respublikasında müasir dövrdə mövcud olan və araşdırmaya cəlb edilən toponimlərdə öz izlərini qoyub tarix səhnəsindən çıxmış qədim etnosların köməyilə bu ərazinin hələ miladdan öncəki tarixi və mədəniyyəti haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür. Göründüyü kimi, yadelli işğalçıların saysız hücumları, talanları nəticəsində aparılan kütləvi miqrasiya (köçürmə) siyasəti bu ərazinin tarixini tamamilə silə bilməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlilov F.A. Qədim Az//As etnonimi. AOP-a həsr olunmuş II elmi nəzəri konfrans materialları. Bakı, APİ, 1988.
2. Talat Tekin. Orhon Yazıtları. İstanbul, 2003.
3. Булгарова М.А. Ногайская топонимия. Ставрополь, 1999.
4. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, 1995.
5. ASE, c. I. Bakı 1978.
6. Бунятов З.М.Азербайджан в VII – IX вв. Баку, 1965.
7. Kaşğarlı M. Divanü-lüğat-it türk. c.I, İstanbul, 1995.
8. Бартольд В.В. Сочинение, т.5, Москва, 1968.
9. Ибн Фадлан. Изд. Ковалекского. Москва, 1956.
10. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.
11. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку, 1986.
12. Бунятов З.М. Ширван в XII первой половине XIII вв изд. АН АЗ ССР серия истории и философии. Баку, 1976, № 2.
13. Константин Богрянародный. О фемах и о народах. Москва, 1899.
14. İsmayılov. M. Azərbaycan xalqının təşəkkülünə dair mülahizələr. "Elm və həyat" jurnalı, 1976, № 9.
15. Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение албанцев. Москва, 1986.

16. Шахниязов К.К. Этнической состав узбекского народа. Ташкент, 1974.
17. Пичулевская Н.В. Сиритские источники по истории народов СССР, Москва, 197 с.
18. Артомонов М.И. Очерки древнейшей истории Хазар. Ленинград, 1936.
19. Коховский В.Ф., Смирнов А.П. Болгарский город Хулаш. Тез. Док. на заседании посвяш.итогам полевых исследований. Москва, 1965.
20. Административно – территориальное деление Дагестанской АССР. Махачкала, 1966.
21. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, 2001.
22. Гордилевский В.А. Избранные сочинения. т.3, Москва, 1960.
23. Атаниязов. Словарь. Москва, 1962.
24. Еремеев Д.Е. Юрюки. т.5, Москва, 1969.
25. Qeybullayev Q. Xəzər dənizi və Xəzərlər. "Elm və həyat" jur., 1976, № 9.
26. Nihat Çetinkaya. Iğdır tarihi. TDAV, İstanbul, 1996.
27. Mirza Cavanşir Karabağlı. Karabağ tarihi. Ankara, 1990.
28. Kərimzadə F. Vedinin yanı dağlar. "Azərbaycan" jur., № 9, Bakı, 1988.
29. Türkay Cevdet. Başbakanlık arşiv belgelerine göre Osmanlı imperatorluğunda oymak, aşiret ve cetmaatlar. Tercüman kaynak eserler dizisi, c.1, İstanbul, 1979.
30. Türkiyede Meskun Yerler Klavuzu. T.C. İçişleri Bakanlığı yayını. Ankara, c.2, 1946.
31. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı, 1993.

Dağlar MƏMMƏDOV
Tarix elmləri namizədi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti

NAXÇIVANDA QƏDİM YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ

Naxçıvan diyarı çoxəsirlik zəngin tarixə malikdir. Burada məskunlaşan qəbilələrin ilk maddi-mədəniyyət abidələri qədim neolit dövrünə aiddir.

Arxeoloji materiallara, həmçinin qədim yazılı mənbələrə əsasən deyə bilərik ki, Naxçıvan Zaqafqaziyada ən qədim şəhərlərdən biridir. Eramızın əvvəlində Naxçıvan Qərblə Şərq arasında gedən ticarət yolunun mühüm keçid nöqtəsi olmuşdur.

Yaşayış məskənlərinin yaranmasında təbii-coğrafi mühitin, iqlim, xammal mənbələrinin mühüm rolu olmuşdur. Qafqazın cənub-şərqində yerləşən Naxçıvanın əsas ərazisi Dərələyəz, Zəngəzur dağ silsiləsindən, müəyyən hissəsi isə Arazboyu düzənlikdən ibarətdir. Bu düzənliklər Şərur, Sədərək, Böyükdüz, Naxçıvan, Culfa və Ordubad düzənliklərindən ibarətdir. Zona öz iqliminin müxtəlifliyi baxımından da seçilir. Dağlıq zonada yay qısa, qış isə uzun olur. Yayın qızmar istisi və qışın kəskin soyuğu düzənlik bölgələrdə daha bariz şəkildə özünü göstərir. Naxçıvanın iqlimi yayda quruisti, qışda isə soyuq keçir.

Yaşayış məskənlərinin yaranması uzun tarixi inkişafın məhsuludur. Tədqiqatçıların gəldiyi qənaətə görə ibtidai insanların ilk məskənləri təbii mağaralar olmuşdur (1.s, 17).

Naxçıvanın qədim insanları həm təbii, həm də süni mağaralarda yaşamışlar. Bu halda onlar dağlıq və qayalıq ərazilərdə yaşayırdılar. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış qədim yaşayış yerləri də məhz dağlıq ərazilərdə yerləşirdi.

Naxçıvan ərazisində təbii mağaralar Batabat yaylağında, Şərur bölgəsinin Axura, Havuş və Tənənəm (Qazma mağarası) kəndlərində aşkar edilmişdir. Ordubadda Kilit mağarası da ən qədim yaşayış məskənidir. Qazma mağarasından Mustye dövrünə aid çaxmaqdaşı və obsidan əmək alətləri, heyvan sümükləri tapılmışdır. Axura və Havuş mağaralarının əsas hissəsi təbii mağaralar olsa da, onların içərisində süni mağaralara da təsadüf edilir.

Naxçıvanın keçmişdəki yaşayış məskənləri iki hissəyə ayrılırdı: daimi və müvəqqəti yaşayış məskənlərinə. Bu əsas etibarı ilə əcdadlarımızın kənd təsərrüfatında əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmalarından irəli gəlmişdir. Maldarlığın xüsusi təsərüfat sahəsi kimi ayrılması və onun səciyyəvi xüsusiyəti (yaylaq və qışlaq şəraiti) müvəqqəti yaşayış məskənlərinin yaranmasını şərtləndirmişdir.

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvan bölgəsində də daimi yaşayış məskənləri insanların əsas yaşayış yerləri olmuşdur. Naxçıvanın yaşayış məskənlərini və yaşayış evlərini tədqiq etmiş M.N.Nəsirli haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, daimi yaşayış məskənlərinin dağınıq və sıx növlərindən asılı olmayaraq onların plan və quruluşu uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. O qeyd etmişdir ki, bu tikililər məhəlli təbi-coğrafi xüsusiyyətləri, inşaat imkanları əsasında konkret dövrdə əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti, dövrün iqtisadi bazasının ictimai və ailə münasibətlərinin xarakterinə, texniki inkişaf səviyyəsinə münasib plan quruluş və məişət-memari keyfiyyət kəsb etmişdir. İctimai amillərin dəyişməsi ilə yaşayış evləri də öz məişət-memari keyfiyyətini dəyişmişdir. Cəmiyyətdə qalib gələn yeninin həyati keyfiyyətinə müvafiq olaraq yaşayış evinin bəzi köhnəlmiş məişət - memari elementləri onun tərkibindən çıxmış, müvafiq yeni məişət-memari elementlər isə daxil olmuşdur. Bununla da yeni yaşayış evi ilkin simasını dəyişmiş və ictimai quruluşa münasib plan quruluşa düşmüşdür (2, s.3-4).

Tədqiqatlar təsdiq edir ki, yaşayış məskənləri üçün yer seçilməsində bir sıra amillər nəzərə alınırdı. Təbii coğrafi şərait bu amillərin əsasını təşkil edirdi. Digər yerlərdə olduğu kimi Naxçıvanda da yaşayış məskənləri üçün yer seçilərkən yer səthinin xüsusiyyətləri, küləyin istiqaməti, günəş şüalarının düşməsi, sel sularının həmin ərazini tutub-tutmaması, su hövzələrinə, otlaq və əkin sahələrinə yaxınlıq nəzərə alınırdı. Məskən saldıqda təsərrüfat sahələri də nəzərdən qaçırılmırdı. Əkinçiliklə məşğul olan qəbilələr və tayfalar suvarılan əkin sahələrinə yaxın yerlərdə, maldar tayfaları isə otlaqların yaxınlığında məskən salırdılar. Naxçıvan bölgəsinin qədim dövrlərdə yaranmış və indiyə qədər qalmış yaşayış məskənlərinin bir qisminin adı məhz su mənbələrinin (bulaq, çay) adları ilə eyniyyət təşkil edir (Naxçıvan, Biləv, Badamlı, Daşarx, Qahab, Sirab və. s).

Yaşayış yerləri üçün nisbətən hündür yerlər seçilirdi. Ümumiyyətlə yaşayış məskənlərinin yaranmasında təbii coğrafi amillərlə yanaşı, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti də mühüm rol oynayırdı.

Yaranma tarixinə və kütləviliyinə görə Naxçıvan yaşayış məskənlərinin əsas hissəsi kəndlər idi. XIX əsrdə təkcə Şərur-Dərələyəz qəzasında yaşayış məntəqələrinin 85 faizindən çoxunu kənd tipli yaşayış yerləri təşkil edirdi (3, s. 97). Hesablamalar göstərir ki, bu rəqəm Naxçıvanın digər yerlərində daha yüksək idi. Tanınmış etnoqraf alim Q.T.Qaraqaşlının fikrincə kənd sözü qışlamaq mənasındadır (4, s. 43)

O, bu fikri Kiçik Qafqazın şimal-şərq və mərkəzi bölgələrinin materialları əsasında irəli sürmüşdür. Əslində isə kənd daimi yaşayış yeridir. Kəndlərdə əhalinin müəyyən qrupu yay aylarında yaylaqlara yollansa da kənd sakinlərinin əsas hissəsi bu aylarda da kənddə yaşayırdılar. Kənd oturaq əhaliyə məxsus yaşayış məskəni olduğundan onun daimi evləri və

təsərrüfat tikililəri, həyətyanı sahələri, inzibati, ictimai və dini mərkəzləri, ayrıca qəbirstanlığı olurdu. Hər bir kəndin xüsusi mərkəzlərlə ayrılmış həndi (torpaq sahəsi) olurdu. Kənd əkin sahəsindən, örüş, biçənək, cələ və ya meşəlikdən ibarət olub bütün icma üzvləri tərəfindən elliliklə istifadə edilirdi. Kəndin təkcə əkin sahəsi vaxtaşırı icma üzvləri arasında bölüşdürülürdü.

Naxçıvan bölgəsinin həm daimi, həm də mövsümü məskənlərində əhali qohumluq prinsipi əsasında yaşayırdı, yəni kənd əhalisi müxtəlif nəsillərə bölünürdü. Eyni tayfanın yaxud elin bir neçə kənddə məskunlaşması faktı da az deyil. Kəngərli tayfası Naxçıvanın Şərur bölgəsinin 3-4 kəndində məskunlaşmışdı. Qarabağlar, Yurdçu, Qıvraq və qismən də Şahtaxtı kəndləri bu tirələrin məskənləri kimi təşəkkül tapmışdır. Bu ümumiyyətlə, Qafqaz xalqlarının yaşayış məntəqələri üçün səciyyəvidir. Məsələn, osetinlərdə qohumların yaratdığı kəndlər Terek çayının sağ sahilində yerləşir.

Pərut, Zilgə, Dudaratxan, Tiatınıan kəndləri, B.A.Kaloevin fikrincə bir tayfadan olan qohumlardan təşkil edilmişdir (5, s. 123) Naxçıvanın əksər kəndlərində də ailələr qohumluq prinsipi əsasında məhəllələrdə məskunlaşmışdılar. Yaşayış məskənləri plan-quruluşuna görə bir neçə tipə ayrılır:

Birinci tip: Sıx yaşayış məskənləri; İkinci tip: Cərgəvi yaşayış məskənləri; Üçüncü tip: Tala planlı yaşayış məskənləri; Dördüncü tip: Planlı sürətdə salınmış yaşayış məskənləridir.

Kəndlər oturaq əhalinin yaşayış məskəni olduğundan onların səciyyəvi xüsusiyyəti daimi evlərin olmasında idi. Hər bir kəndin torpaq sahəsi, təsərrüfatı və qəbirstanlığı, əkin sahələrinin və örüşlərin sərhəddi olurdu. Əhalisi icma halında yaşayan kəndlərdə əkin sahələri vaxtaşırı bölünürdü. Lakin, otlaqlar ümumi idi. Mənşə etibarı ilə kəndlər qohumluq prinsipi əsasında yaransa da, sonralar miqrasiya prosesləri nəticəsində müəyyən demoqrafik dəyişikliklər yaranmışdır. XIX əsrdə Naxçıvanın bəzi kəndləri kənd icmaları tərəfindən idarə edilirdi. Statik məlumatlara görə XIX əsrdə Naxçıvanda 300-dən artıq irili-xırdalı kənd mövcud olmuşdur. Yaşayış yerlərinin əsas hissəsi Araz, Arpaçay, Naxçıvançay və digər çayların kənarlarında səpələnmişdir. XIX əsrdə Maxçıvan kəndləri ölçülərinə görə iri, orta və kiçik kəndlərə bölünürdü. Məhz bu böyük kəndlər məhəllələrdən ibarət idi. Məsələn, qeyd edilən dövrdə mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, təkcə Nehrəm kəndində 343 ev var idi. Onlardan 193-nün torpağı var idi. 150 ailə torpaqsız idi (6, s. 195).

Birinci tip kəndlər çayların kənarında yerləşdiklərinə görə süni suvarma sisteminə malik idilər. Bununla əlaqədar olaraq çay kənarlarında olan kəndlər plan-quruluşca sıx olurdu.

Naxçıvanın aran kəndləri ilə dağ kəndləri arasında müəyyən fərqlər mövcud olub. Dağ kəndlərində torpaq azlığı nəticəsində evlər bir-birinə bi-

tişik tikilirdi. Naxçıvanın belə kəndlərinə məsələn: Güzünüt və Havuşu misal göstərmək olar. Burada həyətyanı, əkin və otlaq sahələri kənddən xeyli kənarda yerləşirdi. Aran kəndləri plan quruluşca dağ kəndlərindən fərqlənirdi. Münbit torpaqlı Arazboyu düzənlik kəndlərdə evlər plan quruluşuna görə tala tipli idi. Başqa sözlə səpələnmiş yaxud dağınıq vəziyyətə salınmışdı. Belə kəndlərdə həyətyanı sahələr dağınıq vəziyyətdə olurdu. Bu növ kəndlərə Şərur rayonunun İbadulla, Diyadin, Tumaslı və. b. kəndlərini misal göstərmək olar. Bu rayonun münbit aran torpaqlarında kəndlər bir-birinə yaxın salınmışdı. Arazboyu qeyri-münbit torpaqlarda isə əks proses müşahidə olunurdu. Belə ərazilərdə kəndlər arasında məsafə təxminən 20-25 km-dir.

Şərur rayonunda Arpaçay sahillərində 20-dən çox kənd yerləşirdi. Az sulu kənd kənarlarında kəndlər nisbətən azdır. Məsələn: Şərur rayonunda Axuraçay sahillərində cəmi iki kənd, Axura və Həmzəli kəndləri yerləşirdi. Axuraçay çətinliklə iki kəndin əkin sahələrini suvarmağa kifayət etdiyindən, ehtiyat torpaq sahələri çox olduğu halda onun kənarında üçüncü kəndin salınması qeyri-mümkün olmuşdur.

Naxçıvan kəndlərinin təsərrüfat həyatında tarixboyu süni suvarma sistemləri, xüsusilə arxlar və kanallar mühüm rol oynamışdır. Axuraçayın yuxarı axarından çəkilmiş Govurarx, Arpaçayın yuxarı axarından çəkilmiş Fərhad arxı, Div arxı əsrlər boyu əkinçiliyin inkişafında mühüm rol oynamış və vaxtaşırı bərpa edilmişdir. Həmin arxlardan XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində də istifadə edilmişdir.Suni suvarma kanallarının çəkilişi XIX əsrdə də davam etdirilmişdir.Arpaçaydan çəkilmiş Şəngirey arxı Şərur rayonun bir sıra kəndlərində əkinçiliyin inkişafını illər boyu şərtləndirmişdir. Rayonun Yayıcı, Dizə,Aşağı Daşarx, Siyaqut və Dərəkənd kəndlərində indi də Şəngirey arxından istifadə edilir. Arx bir neçə yerdə dağların altından çəkilmiş tuneldən keçir. M.Nəsirlinin fikrincə, Naxçıvanda hər tərəfdən susuz səhralarla əhatələnmiş kənd tipli yaşayış yerlərinə də təsadüf olunur. Belə kəndlərdə suvarma kəhrizlərin köməyilə həyata keçirilirdi. Bu tip kəndlərin əhalisi tütünçülük , bostançılıq, üzümçülük və maldarlıqla məşğul olmuşdur. Həmin kəndlərin həyatında taxılçılıq da mühüm rol oynayırdı (7, s.49)

Naxçıvan kəndərinin digər qrupu təbii bulaqların mövcud olduğu yerlərdə salınmışdır. Əsasən dağ və dağətəyi zonalarda yerləşən bu tip kəndlərin əhalisinin əsas məşğuliyyətləri maldarlıq olduğu üçün suya ehtiyac az idi. Sudan bağların və süni biçənəklərin suvarılması üçün də istifadə olunurdu. "Talayığım" tipli kəndlər ara zonalarda olurdu və həyətlər bir-birindən xeyli aralı salınırdı. Bu tip kəndə Şərurun Diyadin kəndini misal göstərmək olar.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Naxçıvanın kəndlərinin hər biri məhəllələrə bölünürdü. Məhəllə adları kənddə məskunlaşmış tayfaların və nəsillərin

adları ilə bağlıdır (8,s.53). Bəzi kəndlərdə məhəllə adları tayfa başçısının, bəzən isə məşğuliyyət və peşə ilə əlaqədardır. Məsələ Şərurun Axura kəndində Mənsimalı, Oruclu, Dərgahlı və Hüsənxanlı tayfaları yaşayırdı və indi də yaşamaqdadırlar. Bu məhəllələrin adları tayfa , yaxud nəsil adları ilə bağlıdır. Kəndlərin aşağı və yuxarı məhəlləyə bölünməsi nisbi məna daşıyır.

Məhəllələrin başqa adlarla adlanması halları da vardır. Nehrəm kənd məktəbinin müəllimi Kərəm bəy İsmayılov 1900-cü idə nəşr edilmiş məqaləsində yazırdı ki, burada Qum-Qala, Yuxarı məhəllə , Xəndək , Qalaiçi , Əyribucaq və Aşağı məhəllələr vardır. Kəndləri və məhəllələri bir-biri ilə küçələr birləşdirir. Bu əyri-üyrü küçələrin kənarlarında bəzən hündür hasarlar da çəkilirdi. Hasarlar həyətləri görünməz edirdi . Hasarlar çay daşı, əhəngdaşı və möhrədən yəni palçıqdan tikilirdi. Kənd darvazaları adətən küçəyə açılılırdı. Ümumiyyətlə, daş və möhrə hasarlar Naxçıvan kəndləri üçün xarakterikdir. Kəndlərin mərkəzlərində meydanlaradək küçələr nisbətən enli olurdu. Mərkəzi meydandan kəndin dərinliklərinə getdikcə küçələr daralırdı. Naxçıvanda darısqal küçələr əhali içərisində "yolağa" bəzi yerlərdə isə "dalan" adlanırdı. İstər kəndlərdə, istərsə də şəhərlərdə küçələrin hər iki tərəfinə arx çəkilirdi. Naxçıvan şəhərində çəkilmiş arxlar bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir. Kəndlərdə belə arxlardan suvarma məqsədi ilə istifadə edilirdi .

Yaşayış məntəqələrinin etnik mənsubiyyətinə gəldikdə qeyd etməliyik ki, 1828-ci ilədək, yəni rus imperiyasının Naxçıvanı işğal etdiyi dövrə qədər kəndlər etnik cəhətdən yekcins idi. Lakin 1828 –ci ildən sonra ruslar Naxçıvanın bir neçə kəndinə İrandan gətirilmiş erməni ailəsini yerləşdirdilər.

K.A.Nikitin 1882-ci ildə nəşr etdirdiyi "Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası" adlı məqaləsində Naxçıvanın əkin sahələri və həyətyanı sahələri haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Onun yazdığına görə, XIX əsrin sonlarında yaşayış yerləri 210 kvadrat verst sahəni əhatə edirdi. Həmin dövrdə Naxçıvan ərazisinin 20/ 1 hissəsi məskunlaşmışdır. Qəzanın 53000 desyatin suvarılan torpaqlarında taxıl və pambıq əkilirdi. Həyətyanı sahələrdə ən çox bağçılıqla məşğul olurdular. Ərik, alça, qoz və üzüm bağçılıqda xüsusi yer tuturdu. Müəllif bir sıra üzüm sortlarının adını sadalayır,onların içərisində əsgəri və haça baş üzümlərinin qışa saxlandığını söyləyir (9,s.133-135).

Həyətyanı sahələrin əksəriyyəti düzbucaqlı və kvadrat formalı olurdu. Həyətin forması relyefdən və ətrafdakı qonşu həyətlərinin sərhədlərindən asılı olurdu.

Naxçıvanda qeyd edilən dövrdə hasar, çəpər və barılarla əhatə olunmuş həyətlər daxildən iki hissəyə ayrılırdı. Birinci hissədə yaşayış evi və təsərrüfat tikililər inşa edilirdi. Tikililər nisbətən hündür yer seçilirdi. Tə-

sərrüfat binaları yaşayış evinə yaxın tikilirdi. Dağ kəndlərində evlər bir qayda olaraq sıx salınırdı. Dağətəyi kəndlərdə həyətlər çox kiçik , düzənlikdə yerləşən kəndlər isə həyətlər nisbətən geniş olub, tikanlı kollarla çəpərlənirdi. Tövlələr bir çox hallarda evin arxasında olurdu ki, bu da əsas etibarı ilə sanitariya amilləri ilə bağlı idi. Dağ kəndlərində həyətin əsas hissəsi heyvandarlıq və bağçılıq məqsədi ilə istifadə edilirdi. Həyətlər daxildən hasarla bir-birindən ayrılırdı.

Göstərilən dövrdə Naxçıvanda həyət qapılarından yəni, darvazalardan da istifadə olunmuşdur. Əvvəllər darvazaları taxtadan hazırlayırdılar. Keçmişdə bir tağlı taxta darvazalar –nadir hallarda isə iki tağlı taxta darvazalar olurdusa, sonradan onlar iki tağlı dəmir darvazalarla əvəz olundu.

Yaşayış yerləri kompleksinin mühüm elementlərindən biri də qəbirstanlıqlardır. Düzənlik kəndlərində qəbirstanlıqlar imkan daxilində hündür təpəliklərdə salınırdı. Təpəliklər olmadıqda qəbirstanlıqlar düzənlik yerdə salınırdı.

Nehrən kəndinin qəbirstanlığı kəndin cənub-şərq tərəfində düzən yerdə salınmışdır. Sonuncu məcburiyyətdən irəli gəlirdi. Bəzi tədqiqatçılar belə bir səhv nəticəyə gəlmişlər ki, guya hər bir kəndin qəbirstanlığı dağ və ya düzənlikdə olmasından asılı olmayaraq onun güneyində salınırdı. Lakin müəyyən edilmişdir ki, qəbirstanlıqlar cənub-şərqə yəni, qibləyə istiqamətləndirilmişdir. Bu da öz növbəsində qəbirstanlığın müsəlmanlara məxsus olduğunu göstərən arqumentdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafayev A.N.Şirvanın maddi mədəniyyəti. B.,1977, 158 s.
2. Nəsirli M.N. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri, B., 1975,266 s.
3. Гаджиева С.Ш.Кумыки.М.1961, 260.с.
4. Каракашлы К.Т.Материальная культура азербайджанцев северо-восточной и центральной зон малого Кавказа.Б., 1964,с.233.
5. Калоев Б.А.Осетины. Изд-во Наука, М., 1967,243 с.
6. Измайлов Керимбей. Село Неграм Эриванской губернии Нахичеванского уезда СМОМПК. Вып. XXVII//отд.I, Тифлис, 1899, 201 с.
7. Алиева А.Художественная обработка дерева. Б., Элм, 1986, 50 с.
8. Минкевич-Мустафаева Н.В., Рагимов А.В. Персти с печатями из Бейлакана. “Доклады “ АН Азерб. ССР, 1965, №9, (с 89-91).
9. Никитин К.А.Город Нахичеван и Нахичеванский уезд. СМОМПК. Вып.II Тифлис, 1882, с.109-142.

Mehmet IŞIKLI[•]
Doç. Dr. Türkiye
Atatürk Üniversitesi

ERKEN TUNÇ ÇAĞINDA DOĞU ANADOLU GÜNEY KAFKASYA KÜLTÜREL ÇERÇEVESİNDE ERZURUM VE NAHÇIVAN BÖLGELERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

I. Giriş

Antik Yakındoğu'nun kuzeyinde kalan dağlık kuşak aynı zamanda bu coğrafyanın en önemli kültür bölgelerinden birini oluşturmaktadır. Bölgede çalışan uzmanlarca bu büyük bölge, "*Güney Kafkasya-Doğu Anadolu Kültür Bölgesi*" olarak tanımlanmaktadır. *Büyük Mezopotamya Kültür Bölgesi*'nin kuzey sınır topraklarını da oluşturan bu coğrafi ve ekolojik kuşak, jeolojiden etnik yapıya bir çok çeşitliliği bünyesinde barındırmaktadır. Engebeli ve yüksek topografyası, dağların arasında uzanan vadi ve akarsu yatakları, zengin akarsu sistemleri, geniş ve bol otlakları ile bu zorlu kuşak, erken dönemlerden itibaren yerleşik ve/veya hareket halindeki birçok gruba ev sahipliği yapmıştır. İlk insani izlerin görülmeye başladığı Paleolitik süreçten itibaren önemini devam ettiren ve Asya içleri ile Yakındoğu coğrafyası arasında bir bağlantı yeri olan bu topraklar için Erken Tunç Çağları oldukça önemli bir kültürel süreçtir. Kültürel birlikteliğin sağlandığı bu süreç için Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusundaki Erzurum-Kars Platosu ve Nahçıvan oldukça önemlidir. Aynı coğrafi kuşağın birer parçası olan bu topraklarda arkeolojik araştırmaların başlangıcı yaklaşık yüz yıllık bir geçmişe sahiptir[1]. Arkeolojik araştırmalar açısından bu geniş kültür bölgesinin Güney Kafkaslar kısmı Doğu Anadolu'ya nazaran çok daha iyi ve detaylı araştırılmıştır. Bu çalışmada söz konusu arkeolojik araştırmalar ışığında, iki yörenin III. Bin yıldaki kültürel süreci analiz edilecektir.

[•] Doç. Dr. Mehmet IŞIKLI, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, ERZURUM.
mehmet.isikli@gmail.com

[1] Bölgedeki araştırmaların kısa tarihçesi için bkz. Sagona 1984, 21 vd.; Işıklı (yayında)

II. Erken Tunç Çağ'ında Doğu Anadolu-Güney Kafkasya Kültür Bölgesinin Kültürel Çerçevesi: Kura-Aras Kültürü

Yakındoğu Arkeolojisi'nin kronolojisinde kabaca M.Ö. III.bin yıla karşılık gelen Erken Tunç Çağlar (bundan sonra ETÇ) insan oğlunun uygarlık tarihinde bir çok ilkin görülmeye başladığı bir dönemdir. Kentli ve organize toplulukların boy gösterdiği güneydeki Mezopotamya ve onunla bağlantılı toprakların aksine kuzeyde kalan dağlık kesimde, Neolitik ve Kalkolitik dönemlerin uzantısı kabul edilebilecek, erken tarımcı ve hayvancı yerleşik yada yarı yerleşik köylü toplulukların varlığı söz konusudur[1]. Bununla birlikte bölgede, E.T.Ç. ile birlikte önemli değişim ve yenilikler de kendini göstermeye başlar. Aslında bu değişim E.T.Ç.'nin hazırlayıcısı kabul edilen Geç Kalkolitik Çağla birlikte başlar. Kafkasya Arkeolojisinde "*E-neolitik Dönem*" olarak da tanımlanan Kalkolitik Çağın, bilhassa son evresi bu nedenle bölge arkeolojisi için oldukça önemlidir. Araştırmaların daha yoğunlaştığı Güney Kafkasya'da E-neolitik dönemde, yerleşik erken tarımcı toplulukların genelde ovalık ve düz alanlarda ve akarsu yakınlarında konumlanan yerleşimler kurdukları dikkati çeker[2]. Bu gruplar için büyük baş ağırlıklı hayvancılık oldukça önemlidir. Bununla birlite E-neolitik'in sonunda yerleşim ve nüfus sayısında ciddi artış gözlenir[3]. Bu süreçle birlikte otlak zengini yamaçlar ve platoluk yüksek alanlar yerleşime açılmıştır. Hayvancılık tarımcılığın önüne geçmiş yerleşik veya yarı-yerleşik hareket halindeki pastoral (hayvancı) gruplar bölge geneline hakim olmaya başlamıştır.

Bu süreç ve devamında gelecek olan ETÇ sürecinde Güney Kafkasya-Doğu Anadolu Kültür bölgesi genelinde ve onun uzantısı olan birçok alanda kültürel anlamda birlikteliği sağlayacak olan büyük bir kültürel fenomenin varlığı söz konusudur. Yakındoğu Arkeolojisi üzerine çalışan birçok araştırmacının ilgisini, sahip olduğu coğrafi ve kronolojik büyüklükle çeken bu kültürel olgu, "Kura-Aras Kültürü" veya "Erken Transkafkasya Kültürü" gibi farklı adlandırmalarla anılmıştır. Bu kültürel olgu, sahip olduğu bu büyüklük sebebiyle terminolojisinden kronolojisine değin bir dizi kronik problemi bünyesinde taşımaktadır[4].

Bu güne değin kültürün geniş yayılım coğrafyasında yürütülen kazılar, bu kültürün belli başlı parametrelerinin gün ışığına çıkmasını sağlamıştır. Buna göre bu kültürün mimarisi genelde yuvarlak veya dikdörtgen

[1] Kuşnareva 1997, 13-80.
[2] Kuşnareva 1997, 13-42; Baxşeliyev 2006, 32-61.
[3] Baxşeliyev and Marro 2009, 5-16.
[4] Kültüre dair detaylı bilgi için bkz. Işıklı (yayında)

planlı, tek odalı en çok iki odalı, tek sıra taş temelli veya temelsiz, duvarları kerpiç ve çamur dal örgü tekniğinde yapılmış, duvarları ve tabanları sıvalı, içlerinde ocak, fırın ve seki şeklinde vazgeçilmez mimari unsurları olan, girişleri genellikle damdan, penceresiz evlerden oluşmaktadır[1]. Konutlar genelde tek tip ve çoğunlukla *domestic* (evsel) amaçlıdır. Genellikle önceden tasarlanmayan yerleşimlerin etrafı nadiren surla çevrilidir[2].

Bu kültürün çanak çömlek geleneği ise çoğunlukla el yapımı, iyi açkılı, iyi pişirilmiş genellikle büyük geniş ağızlı çömlek ve çanaklardan oluşmaktadır. Maşrapalardan tepsilere değin form çeşitliliği görülse de hâkim formlar çanak ve çömleklerdir. Genelde koyu dış yüzey renkli kapların iç yüzeyleri ise açık renklerdedir. Siyah-Kırmızı renk kontrasına sahip kapların hamurunda taşçık ve bitkisel katkı dikkati çeker[3]. Bu kapların dış yüzey işlemlerinde bezeme önemli bir unsurdur. Kazıma ve kabartma tekniğinde yapılan bezemelerde naturalistik, geometrik unsurların yanı sıra çoğunlukla şematize edilmiş hayvan ve insan figürleri dikkati çeker[4]. Çanak çömlek dışında kültürün pişmiş topraktan eserleri arasında hayvan figürinleri, sabit ve taşınabilir ocaklar ve kap altlıkları bulunmaktadır.

Bu figürünler ve taşınabilir objeler kültürün temsilcisi halkların sosyo-ekonomik yapısına dair güçlü ipuçları sunar. Gerek göçebe çadırına öykünerek yapıldığı düşünülen yuvarlak planlı evler, gerek taşınabilir objelerin fazlalığı, bu halkların göçebe veya yarı göçebe topluluklardan oluştuğunu araştırmacılara düşündürmüştür. Fakat yerleşimlerde saptanan güçlü mimari gelenek bunların daha çok yarı göçebe/yaylacı (mevsimlik hareketlilik) modeline sahip topluluklar olması gerektiğini işaret etmektedir. Nitekim bu toplulukların temel geçim şekli olan hayvancılığa ait veriler (*arkeozoolojik* kanıtlar) incelendiğinde büyük ve küçükbaş hayvan oranları dikkate alındığında, tam göçerliğin bu gruplar için çok da uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Sonuçta bu grupların sosyo-ekonomik modeli için; "*tarım destekli yarı göçebe (yaylacılık) hayvancılık*" demek çok daha uygun olacaktır[5].

Kura-Aras Kültürü'nün maden ve metal işlemeciğine dair eldeki veriler sınırlı olmakla birlikte bu kültüre ait halkların bu konuda belli bir seviyeye ulaştıklarını göstermektedir. En azından bu süreç Orta Tunç Çağ ve devamında bir metalürjik eyalet haline gelecek olan Güney Kafkaslar

[11] Işıklı (yayında)

[2] Özellikle surların varlığı ETÇ döneminin sonlarına doğru artar ve bu durum bölgenin değişen sosyo-politik yapısına ve yerleşimler arasındaki sürtüşme çekişmelere bağlanır. Baxşeliyev 2006, 112-116.

[3] Bu renk kontrası erken dönemde bölgesel ve dönemsel bir özellik olarak ortaya çıkar. Palumbi 2003

[4] Işıklı (yayında)

[5] Işıklı (yayında); Piro 2009; Baxşeliyev 2006, 103-110.

(Transkafkasya) için iyi bir başlangıç süreci olarak kabul edilebilir[1]. Bu kültüre ait halk gruplarının inanç sistemleri de oldukça tartışmaya açıktır. Kazılan merkezlerde kamusal nitelikte tapınak ve tapınım alanlarının çok az olması veya hiç bulunmaması nedeniyle ev tipi tapınım önerilmiştir. Evlerde ele geçen hayvan ve insan figürleri ile süslü antropomorfik ve zoomorfik ocaklar ve bu ocakların etrafındaki bazı bulgulardan hareketle evsel tapınım ve buna bağlı bazı kültlerin (boğa kültü ve ata-kabile şef kültü gibi) varlığı öne sürülmüştür[2]. Yine bu toplulukların inanç dünyaları ile ilgili olarak ölü gömme gelenekleri ve mezarlarına dair de bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Bilhassa Güney Kafkasya'da saptanan ve kazılan bazı mezarlık alanlarından hareketle; yerleşim dışı ve inhümasyon gömü geleneği olduğunu, mezarların basit toprak-sandık mezardan kurgan tipi mezarlara kadar çeşitlilik gösterdiğini genelde tekli ve/veya daha nadiren kolektif gömülerin görüldüğünü, mezarlara ölü hediyesi olarak çanak, çömlek figürün ve çeşitli takıların (boncuklar) bırakıldığını söyleyebiliriz[3].

III. Kura-Aras Kültürel Çerçevesinde Erzurum ve Nahçvan Yörelerinin Yeri ve Önemi

Yukarıda genel anlamda dinamikleri verilmeye çalışılan Kura-Aras Kültürü'nün yayılım bulduğu geniş Güney-Kafkasya ve Doğu Anadolu Kültür Bölgesi ve onunla yakın bağlantılı topraklar içersinde Erzurum-Kars yöresi ve Nahçıvan Bölgesi özel bir konuma sahiptir. Uzun yıllar konu üzerine çalışan uzmanlarca bu kültürün birçok problemi içersinde ortaya çıkış yeri ve süreci tartışma konusu olagelmiştir. Bu konuda genel kanı; Güney Kafkasya özellikle Aras Vadisi bu kültürün köken toprakları olarak görülmek istenmiştir[4]. Aras Nehrinin geçtiği topraklar içersinde Erzurum-Kars platosu ve Nahçıvan, araştırma yoğunluğu ile bu kültüre özellikle kültürün ortaya çıkma ve biçimlenme dönemine dair bir dizi önemli sonuçlar koymuştur.

Nahçıvan'da yürütülen arkeolojik araştırmalar bu kültürün önemli bir dizi yerleşimini gün ışığına çıkarmıştır. Kültepe I ve II yerleşimleri, Maxta Kültepesi I ve II, Ovculartepesi, Erebyengicesi ve Xalaç bu açıdan öne çıkan merkezlerdir[5]. Özellikle 1950'li yıllarda Abibbullayev tarafından kazısına başlanan, 9 m.lik kültürel depozitiyle Kültepe I anahtar yerleşim

[1] Chernky 1992
[2] Işıklı 2009, 333-352; Baxşeliyev 2006, 116-119.
[3] Işıklı (yayında)
[4] Baxşeliyev 2006, 112-115.
[5] Baxşeliyev and Marro 2009, 11-16.

durumundadır[1]. Buradaki kazılar kültürün mimarisinden metalciliğine dair bir dizi önemli sonuçlar ortaya koyarken özellikle kültürün kökeni ve kronolojisine dair de somut kanıtlar üretmiştir. Eneolitik yerleşim katının üzerine gelip yerleşen Kura-Aras halkları burada kültürün en erken ve biçimlenme sürecini yaşarlar[2]. Bölge arkeolojisi konusunda önemli isimlerden biri olan Veli Baxşeliyev'e göre Kültepe I'in en erken katları IV. binin ikinci yarısına tarihlenmelidir. Buna göre bu kültürün en erken başlangıç evresi (Erken Kura-Aras Kültürel süreci) M.Ö. 3500-3200/3000 tarihleri arasında yaşanmış olmalıdır[3]. Son dönemde yine V. Bahçeliyev, S. Aşurov ve ekibi tarafından yürütülen Maxta ve Ovcular tepesindeki kazılar da, bunu destekler yönde ve kültürün Nahçıvan genelindeki sürecine dair veriler ortaya koymuştur[4].

Yine kültürün köken toprakları içersinde kalan Erzurum-Kars yöresinde de geçtiğimiz yüz yılın ortalarından itibaren gerçekleştirilen kazı ve araştırmalar kültüre ve onun başlangıç sürecine dair bir dizi önemli veri üretmiştir. 1940 ve 1960 lı yıllarda H.Z. Koşay tarafından Erzurum Ovası'nda bulunan Karaz, Pulur ve Güzelova höyüklerinde yürütülen kısa süreli kazılar bu açıdan önemlidir. Bilhassa bu yerleşimlerden Karaz Höyüğü, tıpkı Kültepe I gibi anahtar yerleşim niteliğine sahiptir. 1944 yılında tek sezonluk gerçekleştirilen Karaz kazıları daha çok kültürün keramik geleneğine dair önemli bir buluntu topluluğunu ortaya koymuştur[5].

2000-2005 yılları arasında Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü'nce desteklenen ve tarafımca yürütülen bir proje kapsamında Koşay'ın Karaz, Pulur ve Güzelova kazılarının veri ve sonuçlarının tekrar değerlendirilmesi yapılmıştır. Son dönemde yürütülen kazılar, özellikle Sos Höyük kazıları dikkate alınarak yapılan tekrar değerlendirme çalışmalarına göre 9 m.lik güçlü ETÇ katlarına sahip Karaz Höyüğünde kültürün en erken sürecinin yaşandığı, daha çok keramik ağırlıklı verilerle ortaya konmuştur[6]. Buna göre göre Karaz I olarak tanımlanan en erken evrenin keramikleri Kura-Aras Kültürü'nün en erken ve biçimlenme sürecinin keramiklerinden oluşur ve bölgenin Geç Kalkolitik Çağ'dan gelen özelliklerinin de bu grupta devam ettiği görülmektedir[7]. Sos Höyük kronolojisine göre bu "biçimlenme süreci"

[1] Abibullayev 1959
[2] Baxşeliyev 2006, 63-65.
[3] Baxşeliyev 2006, 113
[4] Baxşeliyev vd. 2010; Azerbaycan 2008; Baxşeliyev vd. 2010.
[5] Koşay ve Tufan 1959, 349-413.
[6] Işıklı ve Can 2010, 43-50.
[7] Işıklı 2007, 325-350.

süreci" Nahçıvan'daki sonuçlarla örtüşür durumda M.Ö. 3500-3000 yılları arasında yaşanmış olmalıdır[1].

Yine aynı proje kapsamında 2001 yılında Erzurum Ovası'nda yer alan Pulur Höyüğü'nde tarafım ve Erzurum Müzesince yapılan sondaj çalışmasında bölgede Orta Kalkolitik Çağın varlığı keramik ve radyo karbon kanıtlarla ortaya konulmuştur. Bilhassa bu sondajdan ele geçen siyah açkılı keramikler tipik Kura-Aras keramiklerinin öncüsü niteliğindedir[2].

Fakat Erzurum Bölgesi genelinde kültürün en erken aşamalarının yaşandığını en net ortaya koyan proje 1994-2003 yılları arasında Avustralya Melbourne Üniversitesi'nden Prof. Dr. A. Sagona tarafından yürütülen Sos Höyük kazılarıdır[3]. Sagona özellikle Sos Höyük'ün Geç Kalkolitik ve ETÇ I I katlarının (M.Ö. 3500-3000) verilerini ve Gürcistan'daki Enenolitik sürece tarihlenen bir dizi yerleşimi (Berikldeebi, Treli, Sioni, Arukhlo gibi) dikkate alarak Kura-Aras Kültürü'nün köken topraklarının içersinde Erzurum yöresinin de dâhil edilmesi gerektiğinin altını özellikle çizmiştir[4].

IV. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Yukarıda da görüldüğü gibi Güney Kafkasya-Doğu Anadolu Kültürü Bölgesi olarak tanımlanan zorlu ve çeşitlilik arz eden büyük coğrafi-ekolojik kuşağın, ETÇ süreci büyük oranda Kura-Aras Kültürü olarak bilinen geniş çaplı kültürel kompleks tarafından karakterize edilmektedir. Bu günkü politik sınırları aşan bu kültürün bir ucu Filistin Levant düzlüklerine ulaşırken bir diğer ucu Kafkas Dağlarının kuzeyine ulaşmaktadır. Bu geniş ve karmaşık kültürel yapının ortaya çıkış (biçimlenme) süreci ve "köken toprakları" büyük tartışma konusu olmuştur ve çoğu kez politik bir tartışma konusu dahi edilmiştir[5]. Fırat, Aras, Kura ve Çoruh gibi belli başlı nehirler tarafından sulanan ve Yakındoğu'nun "su deposu" olan Güney Kafkasya ve onun doğal uzantısı dağlık Doğu Anadolu Bölgesi, bu büyük kültürel fenomen için en uygun köken topraklarıdır. Kafkasya'daki Mezopotamyayı yaratan Kura ve bilhassa Aras nehirlerinin suladığı yüksek ve otlak açısından verimli topraklar bunun için son derece uygundur.

Nitekim bölgede 1900'lü yılarından başından beri devam eden arkeolojik kazı ve araştırmalar bu yönde önemli kanıtlar sunmuştur. Bilhassa Kültepe I ve II, Ovculartepesi, Karaz ve Sos Höyük'teki kazılar oldukça önemlidir ve bu yerleşimler konu ve bölge arkeolojisi için anahtar yerleşim-

[1] Işıklı 2007, 330 vd.
[2] Işıklı 2006, 13 vd.
[3] Sos Höyük kazıları ve yayınlarına dair genel bilgi için bkz. Sagona 2010, 42-52.
[4] Kiguradze and Sagona 2003, 32-48
[5] Kohl ve Tsetstkladze 2001, 171-196.

lerdir. Bu açıdan baktığımızda bu gün olduğu gibi, dün de Azerbaycan ve Özerk Nahçıvan Cumhuriyeti ve bu topraklarla her bakımdan güçlü bağları olan Doğu Anadolu toprakları büyük bir kültürel birlikteliği ortaklaşa yaratmış ve paylaşmışlardır.

KAYNAKÇA

Abibbullayev 1959 O.A. Abibbullayev, *Arkheologicheskiye raskopki v Kyul-Tepe*, Bakı, 1959.

Azerbaycan 2008 *Azerbaycanda Arxeoloji Tedqiqatlar*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Arxeologiya ve Etnoqrafiya Instutu, Bakı, 2008.

Baxşeliyev 2006 V. Baxşeliyev, *Azerbaycan Arxeologiyası, Bakı, 2006*

Baxşeliyev and Marro 2009 V. Baxşeliyev, C. Marro, *The Archaeology of Nakhichevan: Ten years of New Discoveries,* Ege Yayınları, İstanbul, 2009.

Baxşeliyev vd. 2010 V. Baxşeliyev, L. Ristvet, H. Gopnik, S. Aşurov, *Naxçıvanda Arxeoloji Tedqiqatlar*, Naxçıvan, 2010.

Baxşeliyev vd. 2010 V. Baxşeliyev, C. Marro, S. Aşurov, *Ovçular Tepesi*, Bakı, 2010.

Chernykh 1992 E. N. Chernykh, *Ancient Metallurgy in the USSR,* Cambridge, 1992.

Işıklı 2006 M. Işıklı, "Erzurum Pulur Höyüğü Çalışmaları: Kuzeydoğu Anadolu Keramiği Üzerine Gözlemler" *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi VIII*, 13 vd. İzmir (2006).

Işıklı 2007 M. Işıklı, "Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı: Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirilmesi*" Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50.Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağan*ı, (Editör – Birol CAN – Mehmet IŞIKLI), 325-350, İstanbul, 2007.

Işıklı 2009 M. Işıklı, "Erken Transkafkasya Kültürü'nde Din ve Dini Aktiviteler ile Kült Objelerine Yönelik Genel Bir Değerlendirme", *Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu'na Armağan Kitap* (Eds. Haluk SAĞLAMTİMUR vd.), İstanbul, 2009, 333 – 352, 2009.

Işıklı-Can 2010 M. Işıklı, B. Can, "Türk Tarih Kurumu Adına Erzurum Bölgesi'nde Yürütülen Araştırmaların Son Dönem Verileri Işığında Genel Bir Değerlendirmesi"

Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu – XV. T.T.K. Kongresi, 11-15 Eylül 2006-Ankara, 43-50 (2010).

Işıklı (yayında) M. Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi,* Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul.

Koşay-Turfan 1959 H. Z. Koşay, K. Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten* 23/91 (1959), 349 – 413.

Kiguradze-Sagona 2003 T. Kiguradze- A. Sagona, "On the Origins of the Kura-Araxes Cultural Complex", *Archaeology ın the Borderlands: Investigations in Cauc-asia and Beyond* (Ed. A.T. Smith and K.S. Rubinson), Los Angeles 2003, 38 – 94.

Kohl-Tsetskladze 2001 P. L. Kohl- G. R. Tsetskladze, "Kafkasya'da Arkeoloji Pratiği; Milliyetçilik ve Politika", *Cogito: Arkeoloji; Bir Bilimin Katmanları 28 (2001)* 171 – 196.

Kuşnareva 1997 K. Kh. Kuşnareva, *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium B.C.* (Translated by. H.N. Michael), Philadelphia, 1997.

Palumbi 2003 G. Palumbi, "Red-Black Pottery: Eastern Anatolian and Transcaucasian Relationships around the Mid-Fourth Millennium BC.", *Ancient Near Eastern Studies* 40 (2003), 80 – 134.

Piro 2009 J.J. Piro, Pastoralism in Early Transcaucasian Culture: The Faunal Remains From Sos Höyük (Unpublished Ph.D. dissertation) New York University 2009.

Sagona 1984 A. T. Sagona, *The Caucasion Region in The Early Bronze Age, Part 1-3,* BAR International Series 214 (iii), Oxford, 1984.

Sagona 2010 A.T. Sagona, Sos Höyük: An Ancient Settlement Near Erzurum" *Geçmişten Geleceğe Armağan: Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımalar*, (Eds. M. Işıklı vd.) Atatürk Üniversitesi Yayınları, 42-52, Erzurum, 2010.

Заур ГАСАНОВ
Кандидат исторических наук,
Институт Истории Национальной
Академии Наук Азербайджана

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ТОПОНИМА «NAGIU» В ПЕРЕПИСКЕ АССИРИЙСКОГО ЦАРЯ САРГОНА II

Во время разработки киммерийской проблемы в 2004-2008 гг. я встретился с фактом наличия термина «Нагиу» в ассирийских источниках периода Саргона II. Речь идет о найденном в дворцовых развалинах Ниневии, в ассирийском клинописном архиве письме ассирийского областеначальника Ашшуррисуа царю Саргону II. Данный источник имеет различные названия и обозначения в различных работах. Одно из наиболее ранних и одновременно общепринятых обозначений этого письма – «ABL 146» – было принято из издания этого источника Р. Ф. Харпером.[1] Наиболее ранний перевод этого письма (с ассирийского на английский) принадлежит Л. Уотерману [RCAE: I, 100-101; III, 65]. Последний вариант перевода данного источника на английский язык был предложен Г.Б.Ланфранчи и С.Парполой [SAA: V, 92]. На русский язык первый перевод был вначале представлен И. М. Дьяконовым [АВИИУ: № 50, 11), а более поздний перевод принадлежит А. И. Иванчику [Иванчик: 1996, № 4]. На немецкий язык перевод был осуществлен К. Деллером [Deller: 1984, 98]. [2]

В исследуемом письме ассирийский начальник области на северо-западных границах Ассирии сообщает царю Саргону II ситуацию в регионе. Вначале он описывает географическое расположение территории Гуриании с указанием соседних с ней стран. Далее в письме говорится о том, что царь Урарту Руса I выступил в поход против Гамира (страна киммерийцев)[3], результатом которого стало

[1] «ABL» является аббревиатурой от названия: Assyrian and Babylonian Letters. См.: Литературу.

[2] Помимо различных аббревиатурных обозначений данный источник также имеет разные названия в разных переводах. У Дьяконова – «Разведывательное донесение Ашшурисуа царю Саргону II»; у Иванчика – «Письмо Ашшурицуа, областеначальника Кумме, царю Саргону II»; у Уотермана – «Ashurrisua to king Sargon» («Ашшуррисуа царю Саргону»); у Ланфранчи и Парполы – «The Urartian King gathers his troops after Defeat» («Царь Урарту собирает свои войска после поражения»). У Деллера название этого конкретного письма отсутствует.

[3] В данном случае речь идет о киммерийцах, которые мигрировали на Южный Кавказ задолго то переднеазиатских походов киммерийцев и скифов, описанных Геродотом и происходящих начиная с 670 гг. до н.э. Киммерийцы описанные Геродотом

сокрушительное поражение урартийцев и бегство Русы I обратно в свою столицу. Все события, описанные в письме происходят в преддверии похода Саргона II против Русы I. То есть это письмо носит разведывательный характер. Данные события датируются исследователями 715 г. до н.э. [Diakonoff, Kashkai: 1981, 71] или же летом, или ранней осенью 714 г. до н.э. [Kristensen: 1988, 42; Иванчик: 1990, 6-8]

В переводе Л. Уотермана отрывок исследуемого нами источника, описывающий географическое расположение стран региона, переведен следующим образом:

«The land of Guriania (and) the land of Nagiu (are) between the land of Urartu (and) the land of Gamirra».

«Территории Гуриании (и) Нагиу (находятся) между территориями Урарту и Гамирра».[1]

Данный вариант перевода этого отрывка на английский язык признавался и в советской науке [см.: Пиотровский: 1944, 295]

Территория локализации Урарту хорошо известна в науке. Для нашего исследования интерес представляет прежде всего локализация Гуриании, Гамира и Нагиу. С целью точной локализации Нагиу предварительно требуется локализовать Гурианию и Гамир. В различные периоды предлагались различные варианты локализации последних двух территорий, однако не одна из этих локализаций не позволяла пролить свет на то, где именно размещалась территория Нагиу, поскольку на этих территориях не прослеживался топоним с идентичным названием.

Страна киммерийцев Гамир локализовалась исследователями в различных регионах. По северной линии, начиная от Каппадокии в Турции [Пиотровский: 1944, 295, 304; Sulimirski: 1959, fig. 2], и вплоть до Колхиды и Гори в Грузии [Дьяконов: 1956, 235; Дьяконов: 1981, 92; Алексеев, Качалова, Тохтасьев: 1993, 31-76; Ivantchik: 2001, 310-311]. По южной линии – на южном побережье озера Урмия [Salvini: 1984, 40, 45 ff; Kristensen: 1988, 11, 20].[2] В целом, как отмечает В. Р. Эрлих, концепции исследователей по проблеме локализации страны Гамир сводятся к двум версиям. Первая группа исследователей локализует Гамир северо-западнее Урарту, вторая группа – юго-восточнее Урарту.

покинули свои земли в Северном Причерноморье под натиском царских скифов и продвинулись вглубь Анатолии под предводительством Тугдамме и позднее Сандакшатру.

[1] Здесь и далее все переводы с английского языка в авторстве *З.Г.*

[2] Локализация Гуриании и Гамира находятся в прямой зависимости друг от друга, поскольку в соответствии с ABL 146 Гурания находится между Урарту и Гамиром. Соответственно все вышеприведенные версии локализаци Гамира также подразумевают локализацию Гуриании между Гамиром и Урату.

Эрлих совершенно справедливо отмечает, что «ни та, ни другая версии пока не подтверждаются археологически» [Эрлих: 1994, 173-175].

В науке также были и отдельные попытки локализации Нагиу. Например, Уотерман предлагал локализовать территорию Нагиу (а вместе с ней и Гурианию) между современной Арменией и Каппадокией [RCAE: III, 65].

Азербайджанские исследователи данной проблемы также, как правило, локализовали страну Гамир в Регионе Каппадокии или Колхиды [см.: например Diakonoff, Kashkai: 1981, 70-71]. Однако данная локализация не позволяла точно локализовать территорию Нагиу, поскольку в регионах соседних с Каппадокией или Колхидой нет топонимов фонетически идентичных топониму Нагиу.

В результате нашего собственного исследования данной проблемы, основанного на сопоставлении исторических и археологических источников, удалось установить, что страна Гамир упоминаемая в ABL 146, локализовалась на территории ходжалы-кедабекской археологической культуры Азербайджана, располагающейся в междуречье Куры и Аркса [Гасанов: 2008]. Ходжалы-кедабекская культура также распространяется на определенные территории восточной Грузии и современной Армении, но в этих странах изделия этой культуры проходят под другими (местными) названиями. Исследование археологии показало, что ходжалы-кедабеская культура ведет свое генетическое происхождение от культур срубной общности, от которых впоследствии происходят исторические киммерийцы.

Изделия ходжалы-кедабекской культуры проникают в Нахчыван в значительном количестве. Степень этого проникновения позволяет говорить не только о торговом обмене, но и об определенной миграции населения.

Таким образом, результаты нашего исследования позволяют уверенно утверждать следующее. Если страна Гамир располагается в междуречье Куры и Аракса, то Нагиу и Гурианию, которые находятся между Урарту и Гамиром, должны последовательно располагаться на территории Нахичевани и современной Армении (а, возможно, и Грузии). Мы видим, что локализация Нагиу точно накладывается на название топонима Нахчыван

На первый взляд проблема кажется решенной, однако более детальное изучение этого вопроса показывает, что большинство последующих исследователей пришли к выводу, что слово «нагиу» в ABL 146 не является обозначением конкретного топонима, а является общим обозначением понятия «область» в ассирийском языке. В частности, по этому поводу И. М. Дьяконов писал: «следующее после

названия ‘Гурианиа’ слово ^{màt}na-gi-ú – не имя собственное, а имя нарицательное, – ‘область’ с детерминативом страны» [АВИИУ: № 50, 11 прим. 2]. Исходя из данной трактовки слова «нагиу», Дьяконов перевел этот отрывок следующим образом: «Гурианиа – область между Урарту и страной Гамирра» [АВИИУ: № 50, 11]. Также был переведен этот отрывок А. И. Иванчиком: «Гурианиа – область между Урарту и Гамирра» [Иванчик: 1996, № 4]. Г. Б. Ланфранчи и С. Парпола также перевели слово «nagiu» в этом источнике (на английский) как «district» («область»). «Guriania is a district between Urartu and Cimmeria» [SAA: V, 92]. К. Деллер переводит слово «nagiu» в данном отрывке (на немецкий) как «Landstrich» («местность») – «Guriania ist ein Landstrich zwischen Urartu und Gamirra» [Deller: 1984, 98].

Таким образом, в современной науке принята новая версия перевода ABL 146, а вариант перевода Л. Уотермана многими признается неверным. На первый взгляд данный вопрос кажется закрытым, однако более детальное исследование демонстрирует достаточную усложненность этой проблемы. Для того, чтобы разобраться в ней, прежде всего следует проанализировать истоки происхождения слова *nagiu*.

Наиболее подробное исследование происхождения данного топонима было проведено У. Хоровитцем, который проанализировал термин *nagu* в контексте «Вавилонской карты Мира». В соответствии с его исследованием «Вавилонская карта Мира» делится на три части: «Continent», «Ocean» и «Nagu». Континентальная часть карты представляет собой известный вавилонянам мир, который представлен кругом. Округлая полоса окружающая «*Континент*» обозначает «*Океан*» – водное пространство. После «Океана» на карте треугольниками, направленными вершинами наружу, обозначены «*Нагу*». Карта частично разрушена, поэтому на ней сохранились изображения четырех «*Нагу*», но судя по тексту карты на ней всего было представлено восемь «*Нагу*» [Horowitz: 1988, 153-158]. У. Хоровитц отмечает, что в I тысячелетии до н.э. термин «нагу» в ассирийских политических документах обозначал: «administrative districts or provinces» («административную область или провинцию»). В этот же период термин «нагу» сравнительно редко встречается в вавилонских государственных и литературных текстах. Далее он отмечает, что в поздневавилонских государственных надписях «нагу» обозначает: «distant unspecified areas» [«отдаленные неопределенные территории») [Horowitz: 1988, 156-157], другими словами «край земли».

У. Хоровитц также обращает наше внимание на то, что в поздневавилонских документах термин *nagu*, в большинстве случаев используется для обозначения земель, находящихся в море. По его

мнению, даный факт указывает на то, что термин *nagu* имеет значение «остров». В качестве дополнительного свидетельства этому мнению он приводит отрывок из эпоса «Гильгамеш» в издании Р. Томпсона. В данном отрывке из XI таблички эпоса на 139 строке есть слово *na-gu-ú* [Tompson, Gilgamesh: 1930, pl. 48]. В нижеследующем отрывке данное слово переводится на английский язык как «island» («остров»):

«I scanned the regions at the edge of the sea.

At (each) 12 (var. 14) an '*island*' [*na-gu-ú*] appeared.

After the ship put in at Mt. Nimus,

the Mt. Nimus held the boat fast, did not allow it to rock». [*Gilgamesh XI, 138-141* – Horowitz: 1988, 157]

И. М. Дьяконов также переводит это слово как «остров» в этом отрывке из эпоса Гильгамеш:

Стал высматривать берег в открытом море –

В двенадцати поприщах поднялся [*na-gu-ú*] *остров*.

У горы Ницир корабль остановился.

Гора Ницир корабль удержала, не дает качаться [Эпос о Гильгамеше: 2006, XI, 138-141].

Вышеприведенный сюжет, повествующий о всемирном потопе, имеет широкую известность в мировой мифологии. Данный сюжет, нашедший свое дальнейшее отражение в мифе о пророке Ное, берет свое начало из «Шумерского мифа о потопе» [см.: George: 2003, 18]. В шумерских и аккадских версиях эпосов имя Ной не встречается. Вместо этого речь идет о «герое потопа». Его имя имеет несколько различных вариантов: Зиусудра, Атрахасис, Утнапиштим [George: 2003, 117, 152, 507-511]. Возникает вопрос о том, откуда появляется имя Ной (Noah/Nuh). Ответить на этот вопрос позволяет анализ слова nagu, проведенный Хоровитцем. Суммируя свои выводы по поводу данного термина в эпосе Гильгамеш, Хоровитц пишет: «*nagu* emerge at the edge of the sea as the waters of the flood recede… …*nagu* are the first outcroppings of dry land to emerge after the flood» [Horowitz: 1988, 157] («*нагу* появляется на краю моря по мере того, как воды потопа отступают… …*нагу* являются первыми, послепотовыми участками сухой земли, появившимися на поверхности»). Таким образом, основываясь на переводах У. Хоровитца и И. М. Дьяконова, устанавливается, что первичная семантика слова *na-gu-ú* сводится к понятию «участок земли, появившийся после потопа». Другое значение этого слова – «отдаленные неопределенные территории» («край земли») – мы уже упоминали выше.[1]

[1] Два года назад вышла работа С. Ф. Адали (Сиднейский университет), в которой также обсуждается вопрос происхождения терминов nagia/nagu. Адали поддерживает

Таким образом, семантика имени Ной (Noah/Nuh) практически описывает территорию, на которой остановился корабль пророка – «область, появившаяся на краю земли после того, как воды потопа начали отступать».

Интересно отметить, что в азербайджанском языке есть два слова идентичные по своей семантике аккадскому *nagu/nagiu*. Это слова *nahiyə* – «область», а также *nəhayət* – «в конце концов». Эти слова проникают в азербайджанский язык из арабского. Слово *nahiyə* – «область» идентично по своему значению ассирийскому *nagu* «административная область или провинция», а слово *nəhayət* – «в конце концов» семантически родственно со словом nagu в значении «отдаленная территория/край земли» из эпоса «Гильгамеш». Все перечисленные здесь слова ведут свое семантическое происхождение от «Шумерского мифа о потопе».

В целом наше исследование позволяет прийти к выводу, что переднеазиатский термин *nagu* в значениях «участок земли, появившийся после потопа», «отдаленная территория/край земли» имеет в своей основе название первого послепотопового участка земли, на котором высадился пророк Ной.

Что касается локализации территории послепотоповой остановки Ноя, то известно, что пророк остановил свой корабль на горах «Урартских». Судя по описанию письменных источников, место его высадки должно быть на наиболее высокой равнине от гор «Урартских». Существуют различные версии локализации этой горы [см.: например, George: 2003, 516]. По одной из версий Ной остановился на горе Ağrı Dağ (Арарат). Эта версия достаточно распространена в науке. Если принять за основу эту версию, то место высадки Ноя должно находиться на самой высокой горной равнине после горы Ağrı Dağ (Арарат). Таковой равниной является Геми-Гая в Нахчыване. Она находится на высоте более 3900 м.

Геми-Гая дословно означает «корабль-скала» на азербайджанском языке. То есть в значении этого топонима отображен миф об остановке корабля на горе. Таким образом, сопоставительный анализ данных письменных источников, лингвистики (топонимы и термины) и древнего эпоса подтверждает вывод о высадке пророка Ноя на вершине Геми-Гая в Нахчыване. Одним недостающим звеном в данной цепи являются археологические данные.

высказанную выше концепцию Хоровитца о значениях этого слова в ассировавилонских документах [Adali 2009 69-71, 149, 151].

Сегодня мы относимся к повествованию о пророке Ное как к мифу. «Миф» это событие, произошедшее в доисторический период, в то время как «легенда» является событием, произошедшим в известный нам (письменный) исторический период. Если миф о пророке Ное действительно был доисторической реальностью и все эти события действительно происходили, то представленные в нашей работе аргументы позволяют начать поиски археологических аргументов в пользу высадки пророка на вершине Геми-Гая.

Принимая во внимание значительные трудности, которые могли представлять собой проживание на столь высокой вершине как Геми-Гая, любое поселение человека не могло там надолго задерживаться (особенно в зимний период) и по мере того, как вода отступала, он должен был спускаться вниз и осваивать более нижние равнины. Именно в этих более нижних равнинах и следует начать поиски археологических следов первых послепотоповых поселений. Возможно, что эти поселения находятся под более поздними городскими центрами Нахчывана. Как нам известно из истории, новые города очень часто закладываются на месте старых городов. Данный вопрос был исследован венгерским археологом Иштваном Эрдели. Например, венгерские племена, вторгнувшиеся в Венгрию, заложили свои новые города на месте уже ранее существующих городов, а в некоторых случаях даже на месте намного ранее разрушенных римских городов.[1]

Что касается самой Геми-Гая, то она является уникальным по своей значимости, археологическим центром наскального искусства древнего человека. То есть это место сохранило свою ярко выраженную сакральность, как мы можем судить по представленным там богатейшим наскальным изображениям. По всей видимости, в древности Геми-Гая было местом жертвоприношений, в память о мифе, в котором пророк Ной приносит первую жертву на месте своей высадки. Также важно отметить, что на Геми-Гая есть археологические свидетельства мифа о потопе. Это наскальные изображения кораблей. При том, что на такой высокой вершине никаких кораблей или лодок быть просто не может. То есть археологические данные (в виде наскальных рисунков) одновременно подтверждают уникальную сакральность Геми-Гая и его связанность с мифом о корабле. Сегодня мы можем говорить с уверенностью об одном – даже если у нас нет археологических свидетельств реальной высадки Ноя на Геми-Гая, у нас есть очень весомые археологические свидетельства того, что этот уникальный,

[1] См.: выступление Иштвана Эрдели на этой же конференции.

сакральный регион Нахчывана был с древнейших времен семантически связан с мифом о потопе.

Таким образом, междисциплинарный подход к данному вопросу с использованием данных письменных источников, лингвистики (топонимы и термины), древнего эпоса и археологии демонстрирует, что данные всех этих наук сопоставительно подтверждают друг друга[1] и указывают на то, что Геми-Гая в Нахичевани, с древнейших времен ассоциировалась в сознании местного населения этого региона с местом высадки пророка Ноя.

В заключении следует отметить, что, если даже в большинстве ассирийских письменных источников первой четверти I тысячелетия до н.э., слово *nagu* имеет значение «административная область или провинция», то слово *Nagiu* в ABL 146 скорее всего представляет собой конкретное название территории, которая намного позднее становится нам известна из греческих источников как Наксуана, а еше позднее как Нахчыван. Завершающая мысль нашего исследования заключается в том, что топоним *Nagiu* в ABL 146 ведет свое семантическое происхождение от «Шумерского мифа о потопе». То есть его письменная фиксация относится к III тысячелетию до н.э.

ЛИТЕРАТУРА

1. ABL – Harper, R. F. Assyrian and Babylonian Letters belonging to the Kouyundjik Collection of the British Museum. Vol. I-XIV. London, Chicago, 1892-1914.
2. Adalı, Selim F. Umman-manda and its Significance in the First Millennium B. C. “Doctor of Philosophy”. Faculty of Arts, Department of Classics and Ancient History, University of Sydney, 2009.
3. Deller K. Ausgewählte neuassyrische Briefe betreffend Urartu zur Zeit Sargons II. // Pecorella P. E., Salvini M. Tra lo Zagros e l'Urmia. Ricerche storiche ed archeologiche nell'Azerbaigian Iraniano. Roma, 1984, 97-122.
4. Diakonoff I.M., Kashkai S.M. Geographical Names According to Urartian Texts, Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes IX, Beihefte zum Tübinger Atlas des vorderen Orients, Reihe B (Geisteswissenschaften) No. 7, hrsg. H. Gaube und W. Röllig, Wiesbaden, 1981.

[1] По поводу ранее разработанного нами междисциплинарного метода исследования древних народов см.: [Гасанов 2002 37-47; Гасанов 2008; Гасанов 2010].

5. George A. R. The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Editions and Cuneiform Texts. vol I-II. "Oxford University Press", 2003.
6. Horowitz, Wayne. The Babylonian Map of the World. // IRAQ. "Published by the British School of Archaeology in Iraq", vol. L, 1988, 147-165.
7. Ivantchik A. I. The Current State of the Cimmerian Problem. // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. An International Journal of Comparative Studies in History and Archaeology. (Brill), 2001, № 3-4, 307-339.
8. Kristensen A. K. G. Wo were the Cimmerians and where did they come from? Sargon II, the Cimmerians, and Rusa I. Translated from the Danish by Jorgen Laessoe. Historiskfilologiske Meddelelser 57. "The Royal Danish Academy of Sciences and Letters". Munksgaard - Copenhagen, 1988, 141 p.
9. RCAE – Waterman L. Royal Correspondence of the Assyrian Empire. Vol. I-IV. "Ann Arbor, University of Michigan Press", 1930-1936.
10. SAA V – Lanfranchi G.B., Parpola S. (Eds.) The Correspondence of Sargon II. Part II, Letters from the Northern and Northeastern Provinces. State Archives of Assyria, vol. V. Helsinki, 1990.
11. Salvini M. La Storia della Regione in Epoca Urartea e I Documenti. // Pecorella P. E., Salvini M. Tra lo Zagros e l'Urmia. Ricerche storiche ed archeologiche nell'Azerbaigian Iraniano. Roma. 1984. 9-96.
12. Sulimirski, Tadeusz. The Cimmerian Problem. // Bulletin of the Institute of Archaeology (University of London), 1959, Numb. 2, 45-64.
13. Thompson R. C. The Epic of Gilgamish. Oxford, 1930.
14. АВИИУ – Дьяконов И. М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. // Вестник Древней Истории. 1951, №2, 3.
15. Алексеев А. Ю., Качалова Н. К., Тохтасьев С. Р. Киммерийцы: этнокультурная принадлежность. Публикации Информационно-исследовательского института «Ермаков». Малая серия. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1993. 121 с.
16. Гасанов З. Царские Скифы: Этноязыковая идентификация «царских скифов» и древних огузов. New York, "Liberty Publishing House", 2002, 486 с.
17. Гасанов З.Г. Киммерийцы и их место в истории Азербайджана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.и.н. «Национальная Академия Наук Азербайджана, Институт Истории имени А. А. Бакиханова», Баку, 2008. 48 сс.

18. Гасанов З. Г. Актуальные проблемы киммерологии, скифологии, сакологии (междисциплинарный метод исследования). // «Наука будущего» Материалы международного научно-образовательного конгресса, 22-23 октября 2010 года. Евразийская ассоциация университетов, Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби. Алматы, 2010. с. 288-290.
19. Дьяконов И.М. История Мидии. «Издательство Академии Наук СССР», Москва-Ленинград, 1956. 485 с.
20. Дьяконов И.М. К методике исследований по этнической истории («киммерийцы»). // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.). Труды международного симпозиума по этническим проблемам истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.) Душанбе, 17-22 октября 1977 г. Изд. «Наука», Москва, 1981. с. 90-100.
21. Иванчик А. И. Киммерийцы и Урарту накануне восьмого похода Саргона II. // Вестник Древней Истории. 1990, №3. с. 6-8.
22. Иванчик А. И. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII-VII веках до н.э. Москва, 1996.
23. Пиотровский Б. Б. История и Культура Урарту. Ереван, 1944.
24. Эпос о Гильгамеше («О все видавшем»). Перевод с аккадского И. М. Дьяконов. Санкт-Петербург, «Наука», 2006.
25. Эрлих В. Р. В защиту Традиции о Причерноморском Происхождении киммерийцев. // Вестник Древней Истории. 1994, № 3. с. 168-176.

Məhsəti İSMAYIL
Filologiya elmləri namizədi,
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVANDAKI İNANC YERLƏRİNDƏ ƏSKİ MİFOLOJİ DÜŞÜNCƏ SİSTEMİ

ƏSKİ DÜŞÜNCƏ SİSTEMİ

İnsan yaranışdan onu əhatə edən mühitlə sıx bağlılıq qurmaq, mövcudluğun səbəbləri, zamanı anlamaq və kainatı forma olaraq dərk etmək düşüncələrinə sahib olmuşdur. Bu ilkin fikir və düşüncələr zamanla sistemli şəkil alaraq yaşayan canlı mexanizmə çevrilmişdir. Hər bir millətin ilkin düşüncə sistemi fəlsəfi dünya dərki onun şifahi nitqinə, həyat tərzinə köklü inamlar düşüncəsi ilə daxil olur. Əski inamlar bütün insanların düşüncəsində və ümumiyyətlə kainatın yaradılışı ilə bağlı müxtəlif folklor nümunələrində əks olunmuşdur. Lakin bu inamlar müəyyən cəhətə və biçimləndirilmiş formaya malikdir. İnamın insanın mənəviyyatına nüfuzu şəxslərin dünyabaxışını və kamilliyini tamamlayır. Yüksək inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə belə kainatın və yaradılışın, yaradanın tam dərki məhduddur. Beləliklə, illər, əsrlər və minilliklər bir-birindən qopub aralandıqca zamanın cilaladığı formalaşdırdığı sistemlərin skleti ortaya çıxır. Zamanın yaratdığı və formalaşdırdığı bu inamlar sistemi özünü müxtəlif xalqların mənəviyyatı ilə təqdim edir. Azərbaycan türklərinin də özünə xas, düşüncə sistemi inamları vardır. Dini mənsubiyyəti İslam olan Azərbaycan türkləri də digər dünya millətləri kimi ilkin düşüncələrini, sistemli formanı həm sözlü ədəbiyyatında, həm də müasir kültüründə sintez edərək yaşadır.

Xalq inanclarının İslam ölkələrində azalması Altay, Tuva, Xakasiya, Yakutyada isə qalıcı olması ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Lakin bizim praktiki və nəzəri araşdırmalarımız belə inanc yerlərinin Naxçıvanda çoxluq təşkil etdiyini göstərir. Xalqın Əshabi-Kəhf kimi tanıdığı müqəddəs məkanda belə daş daşa yapışdırılır, ağaclara parça bağlanır və sair. İnsan topluluğu, mühit və təbiət arasında pozulmayan qaydalar vardır. Cəmiyyət formalaşdığı mühitdən ayrıla bilməz. Təbiətdə gedən proseslər hətta hava şəraiti belə insan mənəviyyatına təsir edir. Təbiət və cəmiyyət arasında olan vəhdət bu və ya digər şəkildə milli mənəviyyatımızda öz yerini almışdır. İnsanlar ölən əzizlərinin məzarı başında onun ruhuna dua oxumaqla yanaşı məzar daşını daşla döyəcləməklə heç də tək Allahı inkar etmirlər. Bu sadəcə əski yaddaşın onlara təlqin etdiyi hissdir.

İNANC YERLƏRİNİN AD VƏ FORMA TƏZAHÜRÜ

Ümumidərk sistemində adlandırma və forma biçimləndirməsi ən zəruri şərtlərdəndir. Təəssüf ki, uzun zamanlar əski mədəniyyət sayılan bir sıra inamlar sistemi mövhumat və uydurma adı ilə tədqiqat obyekti olmamışdır. Türk xalqlarının inamlar sisteminin görkəmli araşdırmacısı Y. Kalafat türk mifologiyası və inamlar sisteminin paralel araşdırılmasının vacib olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Hər iki mədəniyyət nümunəsi bir-birini tamamlayır (4, s. 29). Qədim türk tarixi, mədəniyyəti, dini, sosial və ictimai baxışları ən yaxşı mənada isə qədim türk dastanlarında - "Ərgənəkon", "Manas", "Kitabi-Dədə Qorqud" və başqalarında ifadə olunmuşdur. Türklərdə tohidin-tək Allah(c.c)ın dərk edilməsi mifoloji sistemdə yer alır. Allahın dərki, onun yaratdıqlarından və gözlə görünənlərdən əlavə insan ağlının qavraya bilmədiyi yoxluqda varolma, dünya həyatının faniliyi, əbədi sonsuzluğa baxış tarixin qədim dövrlərində yaşamış türklərin maddi-mədəniyyət nümunələrində də aşkar şəkildə ifadə olunmuşdur. Qədim məzarlar açılarkən insan skeletinin yanında müxtəlif əşyalar qoyulması mütəxəssislər tərəfindən ikinci həyata, əbədi dünyaya işarə şəklində yozulur. Demək, ibtidai yaxud sadə həyat tərzi keçirmiş insanlar yoxluğu varolma kimi görə bilirdilər. Dinin ibtidai forması sonrakı zamanlarda mifoloji sistemdə öz yerini almışdır. Demək, inanclar sistemi öz çərçivəsində müəyyən anlayışların sintezini, bir sözlə, məcmusunu əhatə edir. İlkin müşahidələr zamanı aydın oldu ki, Muxtar Respublikada xeyli sayda inanc yeri vardır. Əvvəlcədən nəzərdə tutduğumuz kimi bölgədə bütün pirləri qeydə almaqla yanaşı yaranma, meydanagəlmə səbəblərini araşdırmaq üçün pirlər haqqında olan folklor materiallarını və bu pirlərin etnik yaşantıda necə qaldığını da qeydə aldıq. Beləliklə, ilkin araşdırma pirləri iki yerə bölməyə imkan verir.

I- Əski inam yerləri – pirlər

II- İslam dini ilə bağlı ziyarətgahlar - əski inam yerlərinin ziyarətgahlarda təzahürü.

Bu istiqamətlərin hər birinin törəmə səbəbləri vardır. Əski inam yerində pir anlayışı aparıcı rol oynayır. Pir anlayışı əski dövrlərdən Orta əsrlərə qədər böyük inkişaf yolu keçmişdir. Araşdırmalar nəticəsində aydın olmuşdur ki, Naxçıvanın dağlıq mühiti, coğrafi mövqeyi bu baxımdan əhəmiyyətli rol oynamışdır. Naxçıvanın sufi məktəbləri və mərkəzləri - pir anlayışını dərinləşdirən səbəblərdən biridir. İkinci qrupda əski inam yerləri-pirlər bir neçə istiqaməti əhatə edir. Bu müəyyən əşyalarla bağlıdır. Lakin əşyalar təbiətin bir parçası olmaqla yanaşı əhəmiyyətli dəyər qazanmışdır.

1. Daş, qaya, dağ pirləri;
2. Su, göl, çay pirləri;
3. Ağac, bitki pirləri;

4. Keçi kultu ilə bağlı pirlər;

II- İslam dini ilə bağlı ziyarətgahlar.

İslam dini ilə bilavasitə bağlı olan ziyarətgahları tam kənarlaşdırmaq olmaz. Apardığımız çoxsaylı sorğular nəticəsində aydın olmuşdur ki, əski inam yeri olan pirlərin yuxarıda verilən bölgü sistemində ikili və üçlü birlik forması vardır. Yalnız hansı pirlərin cəmiyyətdə necə status qazandığını izləmək diqqətəlayiqdir. Sadə bir qrafiklə pirlərin ümumi anlayışını izləmək mümkündür.

Daş, qaya, dağ pirləri↔ Su və ağac pirləri

Ağac piri↔Su piri

Su, göl pirləri↔Daş, qaya, dağ, ağac pirləri

Misal üçün; dağ inamı ilə bağlı olan pirdə su və ağac inamı ilə bağlı yerinə yetirilən rituallar vardır. Asnı piri, əfsanələri su inamını ifadə etsə də niyyət edib ağaclara parça da bağlanılır. Yaxud da digər pirlərdə daş parçaya düyünlənib niyyət məqsədilə ağacdan asılır. Bu baxımdan deyə bilərik ki, təbii varlıqların ümumi məcmusunu ifadə edən inamlar meydana gəlir. Bu bölgüdə keçi kultu ilə bağlı olan pirləri ayrı götürmüşük. Toplanmış materiallara istinadən demək olar ki, keçi kultu ilə əlaqələndirilən pirlərin əksəriyyətində qəbir-ziyarətgahlar vardır. Bu barədə qeydə aldığımız mifoloji inama görə təkələr, piri ziyarət edər, orada «buynuz salarmış». Buynuz salınması pirin ziyarət məqamının yüksəkliyi kimi ölçülür. Xalq arasında olan inama görə ibadət edən doğru kimsələrin, seyidlərin evinə, qapısına dağ keçiləri sürü ilə gedib sağılarmış. Xalq arasında Seyid, Miri adı ilə bilinənlərin soykökünün İslam peyğəmbəri Məhəmməd (s.ə.s) qızı Fatimə(ə) soyu ilə əlaqələndirilir. İslam tarixindən məlum olduğu kimi hələ Kərbəla savaşından əvvəl peyğəmbər nəslindən olan insanlar onlara sevgi və rəğbət hissi olan yerlərə dağılmışlar. Bu soydan olanlardan əlavə dini etiqadı bütün, nəfsi təmiz dindar insanlara, alimlərə xalq hər zaman rəğbət hissi ilə yanaşmışdır. Bu kimi keyfiyyətlər seçilmiş, müqəddəs sayılan insanların da Seyid, Miri adı ilə adlandırıla biləcəyi ehtimalını çoxaldır. Təbii ki, bu mövzu bir qədər mübahisəlidir. Ümumiyyətlə, təkələrin buynuz salması, müqəddəslərin məzarını ziyarəti və süd sağımı üçün seyid övladlarının qapısına getməsi ilə paralel inanclar Qobustan rayonunun Sündü kəndində «Sofi Kəblə» və «Şıx nənə» pirləri ilə də bağlıdır. Lakin burada inam gətirən təkələr deyil, maraldı. Naxçıvandan toplanmış materiallarda maral adının çəkilməməsi diqqətimizi çəkdi. Xalq arasında olan inamlar və digər materiallara istinadən deyə bilərik ki, burada av deyilərkən dağ keçisi ilə yanaşı maral da nəzərdə tutulmuşdur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın digər regionlarında mifoloji maral obrazını xarakterizə edən xeyli sayda folklor materialları toplanmışdır. Bu gün isə müasir yaddaşötürücü -söyləyici maralı ümumiləşdirilmiş obyekt kimi- av deyə təqdim edir. Naxçıvanın dağlıq kəndlərindən

toplanmış nümunələrə görə keçmiş zamanlarda günahsız, mömin adamlar öləndə dəfn üçün lazım olan –ağ parça, qoltuq ağacı və s. ovlar buynuzlarında gətirib pirə qoyub gedərmişlər. Gəmiqayadan qeydə alınmış qayaüstü rəsmlər içərisində xeyli sayda maral təsvirlərinin olması bu fikrimizi təsdiq edir. Belə ki, Şərur rayonu, Ovçular təpəsində aparılan arxeoloji qazıntılarda eneolit dövrünə aid heyvan sümükləri arasında yabanı qırmızı maralın sümükləri tapılmışdır (6, s. 56). Maral sümükləri II Kültəpə və Qızılburun yaşayış yerlərindəki arxeoloji qazıntılar zamanı da aşkar olunmuşdur (1, s. 155). Yaycı nekropolundan tapılmış qablar üzərində dağ keçiləri ilə yanaşı maral təsviri də mövcuddur (2, s. 37). Azərbaycan mifologiyasında maral obrazı müqəddəslik ifadə edir. Bütün folklor nümunələri bir-biri ilə əlaqəlidir və bu əlaqə qarşılıqlı inkişaf yolu keçmişdir. Məhz bu səbəbdən hər bir nümunə mifoloji dəyəri ilə seçilir. Ümumiyyətlə, Qobustan ərazisindəki Hürü qızları, Yel piri, Sarıbaba kimi pirlər oxşar inancları əks etdirir (5, s. 5-7).

NAXÇIVANDAKI İNAM YERLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MİFİK DÜŞÜNCƏ LAYI

Azərbaycan türklərinin əski inamlar sisteminin bir halqası qədim Naxçıvanda xalq ədəbiyyatında qorunub saxlanmaqdadır. Ordubaddan topladığımız bir çox nümunədə pirin yaranma səbəbinin mərkəzində bəddua dayanır. Deyillər, bir qızı zornan qonşu kəndə ərə veriplər. Gəlin köçəndə qız atın belində qarğış töküp deyip:

Qurban olduğum Pirdavdan yerim,
Qırılsın iyiddərin qalmasın biri,
Yayın bir vaxtında, qışın günündə,
Götürüp çöllərə atdılar məni.

Qızın qarqışı tutup nəinki iyiddər, bütün kənd batıp. Kənddən bir adam da qalmıyıp. O vaxdan ora pir olup. Kimin bir istəyi olsa Pirdavdan pirinə gedər (Allahyarova Pərdər İbrahim qızı, Ordubad, 1961-ci il, orta təhsilli, Pəzməri kəndi). Əylisdə təhnəlicələr var. Yerdə bilinir. İçi ilan kimi bir daş tısbağadı. Bir gəlin xəmir yoğura-yoğura irax üzdən başınnan bit gedirmiş, götürür təhnən qırağında öldurcax həylə təhnə çevirlənip qızı alıp alta. O daş gəlindi həylə. Ona toxunmax olmaz, çünki günahdı. İndi pir kimi camahat ora gedir (Cabbarova Qumru İlyas qızı, 1948-ci il, evdar qadın, Nüsnüs kəndi). Milax kəndindən aralıda yolun kənarında Camışayağı piri, itburnu kolu və pirin ətrafına düzülmüş daş düzümləri əski görüşləri ifadə edir. Kırna kəndindəki Peyğəmbər ayağı pirində qayaların üzərindəki ayaq izlərini xalq müqəddəsləşdirmişdir. Kırna kəndinin şərqində hündür dağın üzərində Üçqardaş piri ilə bağlı müxtəlif əfsanələr vardır. Əfsanələrdən

birində gəlin düşmən hücumundan qorunmaq üçün qaçır. Lakin düşmənin yaxınlaşdığını görəndə Allaha dua edərək uşağı və paltar təknəsi ilə birlikdə daşa çevrilir (Söyləyən: Şirinov Məmməd Teymur oğlu, təvəllüdü 1905, Kırna kəndi). Qarovuldaş piri Kırna kəndində Üçqardaşın yaxınlığında hündür dağın üzərində yerləşir. Kırna kəndində adını sadaladığımız pirlər daş və qaya inancına bağlıdır. İnama görə piri ziyarət edəndən sonra danışmadan qayıtmalısan. Ziyarətə getmiş adamın üstünə getmək olmaz. O adam özü ziyarətdən qayıdandan sonra adamlarla görüşməlidir. Əşkab piri Külüs kəndindədir və dağlıq ərazidə yerləşmişdir. İnama görə pirin suyu möcüzəli və şəfavericidir. Bu pirlə bağlı inam və əfsanə mətnləri qeydə alınmışdır. Əşkab pirində su, dağ, daş və ağacın müqəddəsliyi ifadə edilmişdir (1, s. 28). Şərur rayonun Havuş kəndindəki Çoban piri təbii qayalıqdır. Pirlərin yaranma səbəbi çox vaxt əfsanə mətnləri ilə izah olunur. Misal üçün; Ordubad rayonunda Göygöl və Qazan göl (Sovetlər dönəmində Qazan göl olan torpaqlara ermənilər köçrülüb) müqəddəs sayılır. İnsanlar bura niyyət edərək qurbanlar kəsirlər. Yaşlı nəsil keçirdiyi ritulların səbəbini dolayı yolla belə ifadə edir. "Köhnə kişilər deyərdi ki, Qazan gölünən Göygöl bir olup. Sora zəlzələ olupdu, dağ uçub aralanıb. Qazan göl qalıp dağın o tərəfində. Onun başında iki daş var. Adına oğlan-qız dellər. Bınnar bir- birini sevip. Amma evlənməyə qoymuyuplar. Qızı oğlana vermiyiplər. İki sevgili qaçıllar, yolda görüllər ki, dallarınca qoşun gəlir. Hayana getsələr də yolları olmur. Onlar da çıxıplar dağın başına daşa dönüplər. Həqiqətən də, elə bil insan heykəlidi" (Kazımov Xəlil). Yaxud "Göygöldə çoban daşı var. O çoban daşına kimi getməh olur. Onnan oana gedəndə o göl çəkir. Deyillər ki, vaxtilə bıra ocax olupdu. Gətiriplər bırda heyvan çimdiriplər, hamısın o göl çəkip" (Hüseynova Sona Fətalı qızı, 1934-cü il, evdar qadın, Tivi kəndi).

Daş və su inancı ilə bağlı olan pirlər:

Sirab kəndində Dəlikdaş piri, Babək rayonunun Badaşqan kəndindəki Ələkbər pirində isə qara daş var. İnama görə daşlar balalayır. Aşağı Buzqov piri Yuxarı Buzqova gedən yolun kənarındadır. Pir qayaaltı sığınacaqdan ibarətdir. Burada bulaq və ətrafında olan ağaclar da pirin obyekti kimi götürülür. Culfa rayonu Göynük kəndindən aralı dağ ətəyi bölgədə Seyid Həsən pirində qəbirlər ətrafında yerinə yetirilən inanclar əski dinlərə bağlı olub mifik inanclarla, o cümlədən ilan inancı ilə bağlanır. Ərəfsə piri İslam övliyaları ilə əlaqələndirilsə də pir ətrafındakı itburnu kolunun müqəddəsləşdirilməsi bitki inancı ilə bağlıdır. Ordubad rayonunun Gilançay kəndindəki Qonça xanım piri kəndin içərisində təpəlik bir ərazidədir. Burada mömin insanların dəfn olunduğuna dair inam var. Ən az bilinən yuxugörmə inamlarını bilavasitə bu pirə aid etmək olar. Pirlərə xas xarakterik özəlliklərdən biri də yuxugörmələrlə bağlıdır. "Mənim dədə nənəm həmişə söhbət eliyərdi ki, bir qadın bırda-bı Hürzad pirinnən yuxu

görüp. Səhər durup nağıl eliyip atasına, anasına, sora öz həyat yoldaşına deyir. Aparıllar orda qurban kəsiplər. Sora bı pirə inam elə davam eliyip" (Əliyev Qardaş Bəşir oğlu, 1931-ci il, təqaüdçü, Xurs kəndi). "Pir qəbaxlığı deyərdilər. Nədisə, kimdisə orda adamınan söhbət eliyip. O adama bir təhnə verip. O, olubdu büləndə. Hər şeydən xəbər verir. Hamən pir qabəxlığına da nəzir aparıllar. Üstü sıldırım dağdı. Dağ ağacı kol kimidi daşdan gövərir..." İnama görə belə pirlərdə yatan insanların yuxuları çin olur (Muxtarova Zeynəb Məhəmməd qızı, 1928-ci il, təqaüdçü, Gənzə kəndi). Çimənək piri Ordubad rayonunun Unus kəndindən şimalda, Vənəndçayın sağ sahilində yerləşir. Gəlin qayanın dibində başını yuyurmuş. Bı vax qeynatası gəlir. Gəlin götürür vannanı başına çöyürür, daş olur. Ona görə gəlin qayası deyillər. Oranı pir eliyillər. Yerin adı Çimənəhdi (Möhsünova Sona Rəsul qızı, 1923-cü il, təqaüdçü, Dırnıs kəndi). İstər Unusda, istərsə də Pəzməridə daşa çevrilmələrlə bağlı əfsanə geniş yayılmışdır. Ordubad rayonunun Üstüpü kəndindən şimal-şərq hissədə Dəvəboynu pirində dağın döşünə yayılmış ağ daşlar yatmış dəvəyə bənzəyir. Əfsanəyə görə karvan burada aşmış və yüklə bir yerdə Allahın hökmü ilə daşa çevrilmişlər. Əfsanəyə görə Pəzməri kəndində Gülüm-gülüm dağının altı qədim zamanlarda kənd olmuşdur. Dağ hər gün gəlim, gülüm deyə səslənirmiş. Adamların gəl deməyi ilə acıqlanıb uçur və kənd məhv olur (7, s. 145-146, söyləyənlər: Əliyev Qardaş Bəşir oğlu, təvəllüd 1931-ci il, Xurs kəndi. Fətəliyev Teymur Heydər oğlu, təvəllüd, 1939-cu il, Bist kəndi). Dəstə kəndindəki Baba Yaqub piri müqəddəslərin övladı ilə bağlıdır. Onun bir qardaşı da İranda Kəmki dağındadı. Əvvəllər hər iki pir ziyarət olunarmış. Rəvayətə görə bu pir müxtəlif xəstəlikləri müalicə edir. Ümumiyyətlə, diqqətçəkən məqamlardan biri də pirlərin çoxunun dağlıq və çöllük ərazilərdə olmasıdır. Əslində bu pirlərin əksəriyyətində insanın ruhuna təsir edən mənfi enerjinin məhz bu yerə xas xüsusiyyətlərlə yox olmasıdır. İbtidai insanların düşüncəsində yoğrulub formalaşmış mifik dəyərlər psixoloji təsir dairəsi ilə birgə çıxış edir. Gal kəndindən qərbdə dağ silsiləsinin ətəyində yerləşən Ağaclı pirdə ardıc ağacı və təbii qaya oyuğu vardır. Yaxud şəfa tapmaq ümüdi ilə adətən künbəz ziyarətlərinə gedilir. Künbəz, Əshabi-Kəhf və qəbir olan pirlərdə övliyaların öldükləri yox, məhz yatdıqları güman olunur. Belə ziyarət yerlərində xüsusilə xəstə insanların gecə qalacağı təqdirdə şəfa tapacağı inamı vardır. Naxçıvandan topladığımız materiallara görə pir ziyarətləri həftənin günlərinə bölünür. Yağış pirləri isə əsasən yay aylarında quraqlıqla bağlı ziyarət olunur. Bəlli bir qism pirlər vardır ki, burada yalnız südlü aş ehsanı verilir. Əsasən ağac pirlərinə aid olan bu cür ehsanların məqsədi də müxtəlif olur. Övladların uğur qazanması ailədə baş verəcək dəyişikliklərlə bağlı olur. Ağac pirlərində əsasən uşaq diləmə inancı vardır. Ağacda nənni asmaq, daşda şam yandırmaq yaxud daşın daşa yapışdırılması

belə inamlardandır. Ordubadda əgər hər hansı kənddə müqəddəs hesab olunan barlı ağacdırsa heç kim onun meyvəsini dərməz. Belə ağacları imkansız adamlara aid edərlər ki, onlar çəkinmədən məhsulu yığsın. Ümumiyyətlə, pirlər qədim mədəniyyətlərin izlərini daşımaqdadır. Kult anlayışı və predmet təzadlı fikirlər nümayiş etdirir. Daha qədim tarixi ifadə edən predmet eyni ilə ondan da qədim bir anlayışın fiziki göstəricisidir. Misal üçün; Ərməmməd pirinə gedən yolda niyyət edib daş qalağı qurmaq.

NƏTİCƏ

Mifoloji sistemdən kənar qalan hər hansısa bir folklor mətni tapmaq çox çətindir. Bu nümunələr milli dəyərlərimizin araşdırılması xalqın etnik mədəniyyətinin ən dərin qatlarını aşkarlamaqda bizə kömək edəcəkdir. Etnik mədəniyyət milli folklorun yaradıcısıdır. Azərbaycan türkləri digər türk xalqları ilə birgə ortaq mədəniyyətə dilə, dinə və folklora sahibdir. Folklor ağzını formalaşdıran xalqın yaşadığı, yaratdığı hər bir hadisəni, predmeti öz təfəkkür süzgəcindən keçirərək sözə çevirməsidir. Sözlərin düzümü bəzən epik, bəzən də lirik təsir bağışlayır. Həmçinin söz yaradıcılığı burada bədii ifadə imkanlarını, xalqın bədii təfəkkürünü inkişaf etdirir. Apardığımız qarşılıqlı müqayisəli təhlillər göstərir ki, eyni coğrafi ərazidə yaşayan türk xalqları ilə digər uzaq məsafədə məskunlaşan türklər arasında mənəvi bağlılıq tarixi kök və inamlara bağlıdır. Bu bağlılıqlar qırılmış əlaqələri bərpa edir. Əlbəttə doğru nəticələrə çatmaq üçün sistemli yanaşma, diqqətli müşahidə və tarixi bağlılıqlara diqqət etmək gərəkdir. Eyni dil və mədəniyyət fərqli və oxşar cəhətləri aşkara çıxarır. Beləliklə, formalaşmış ümumi qaynaqlar yaranır. Məlum olduğu kimi qədim türklər sonsuz sayılan təbii varlıqların (daş, qaya və s.) hərəkətdə olan bütün kainatın ilahi yaradıcı tərəfindən meydana gəldiyi hissi ilə yanaşmış və bizə məlum olan qədim ənənəçiliyi yaşadaraq dastanlarda əbədiləşdirmişlər. Təbii varlıqların bir-biri ilə uzlaşdırıldığı və feli hərəkətinin zəncirvari əlaqəsi müxtəlif yönlü araşdırma tələb edir. Beləliklə, pirlər adı ilə də bildiyimiz inanc yerləri kortəbii şəkildə yaranmamışdır. İnsanın ilkin mifoloji düşüncəsi yaranışla onun açılmayan sirləri ilə bağlı olduğundan inamlar müasir dində təzahür edən və yaşadılan əski inançların kiçik də olsa qalıntıları, qədim tapınaq ritualları və ya ənənə şəklində ifadə olunmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана.баку, 1991, 254 с.
2. Belli O., V.Bahşaliyev. Nahçıvan Bölgesinde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü.

3. Xalq yaddaşının izləri. Bakı: Elm, 2005, 144 s.
4. Kalafat Y. Türk kültürlü halklarda halk inançları IV, Türk dünyası Teori ve metod, Ankara: 2007, 230 s.
5. Qobustan pirləri, Bakı: 2009, 12 s.
6. Marro C. V.Bakhshaliyev and S.Ashurov Excavations at Ovçular tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan) Anatolia Antiqua Eski Anadolu, XVII, 2009.
7. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, İstanbul: Bakanlar Medya, 2008, 521 s.

HEYDƏR
ƏLİRZA OĞLU
ƏLİYEV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN: İLK YAŞAYIŞ VƏ ŞƏHƏRSALMA YERİ KİMİ

(20-24 iyul 2011-ci il tarixdə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları)

Yığılmağa verilmiş 24.05.2012
Çapa imzalanmış 06.06.2012
Formatı 70X100 1/16 "Tayms" qarnituru
Ofset çap üsulu. Həcmi 25,00 ç.v.
Sifariş № 665
Tiraj 250 nüsxə

"Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi.
Naxçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi, 1.